Олександр Іванченко

ДОРОГАМИ МАКЛАЯ

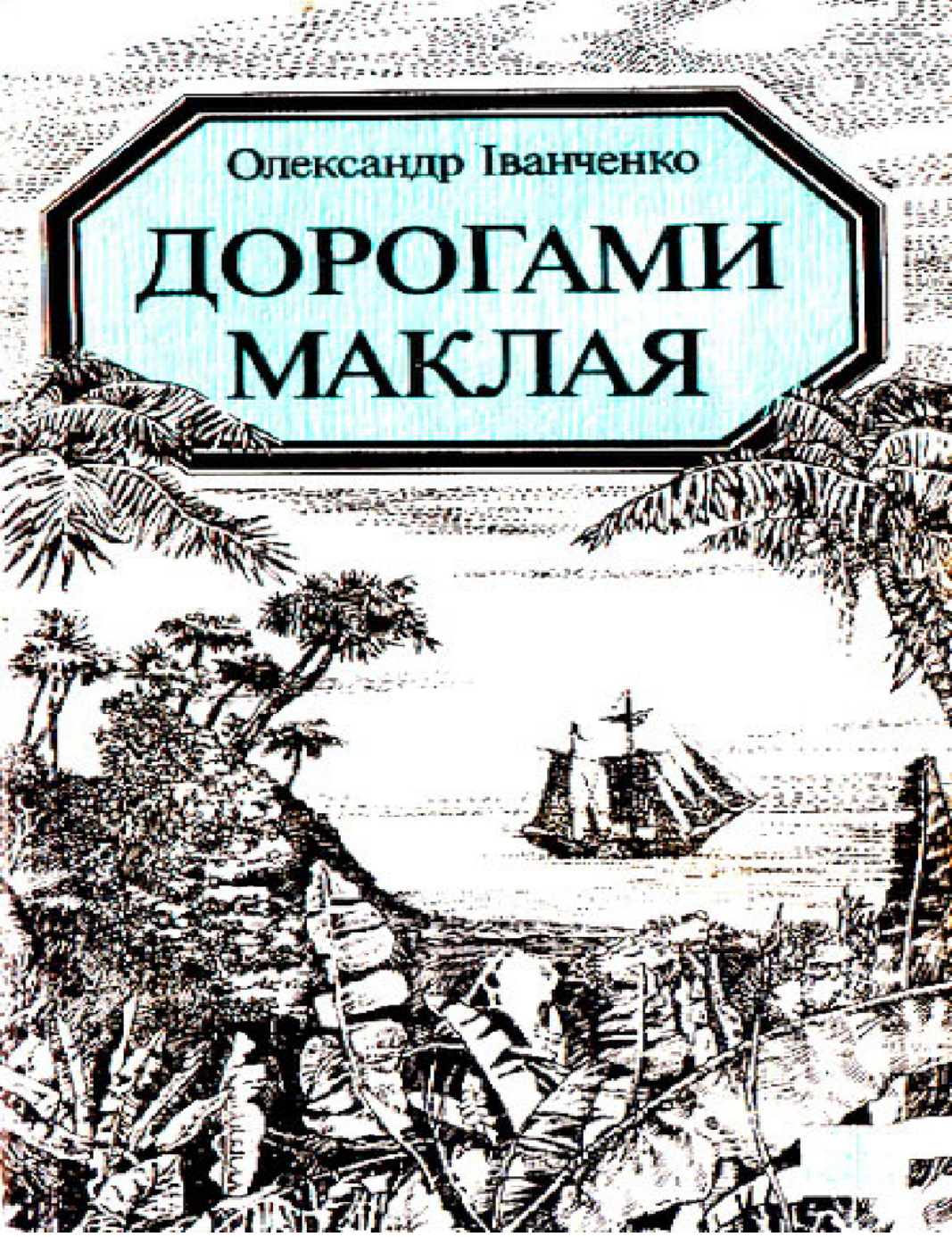

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

У романі розповідається про видатного вченого-енциклопедиста, громадського діяча і мандрівника Миколу Миколайовича Миклухо-Маклая, про його становлення, роки боротьби, а також про значення його наукової спадщини в наш час і тієї пам'яті, яку він лишив про себе у народів Океанії.

- Олександр Іванченко
-
- Від автора
- Частина перша
- Частина друга
- Частина третя
- Частина четверта
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11
  - 12
  - 13
  - 14
  - 15
  - 16
  - 17
  - 18

- ○ 19
- ○ 20
- ○ 21
- ○ 22
- ○ 23
- ○ 24
- ○ 25
- ○ 26
- ○ 27
- ○ 28
- ○ 29
- ○ 30
- ○ 31
- ○ 32
- ○ 33
- ○ 34
- ○ 35
- ○ 36
- ○ 37
- ○ 38
- ○ 39
- ○ 40
- ○ 41
- ○ 42
- ○ 43
- ○ 44
- ○ 45
- ○ 46
- ○ 47
- ○ 48
- ○ 49
- ○ 50
- ○ 51
- ○ 52
- ○ 53
- ○ 54
- ○ 55
- ○ 56
- ○ 57
- ○ 58
- ○ 59
- ○ 60
- ○ 61
- ○ 62

- ○ 63
- ○ 64
- ○ 65
- ○ 66
- ○ 67
- ○ 68
- ○ 69

Олександр Іванченко
ДОРОГАМИ МАКЛАЯ
Роман

© http://kompas.co.ua — україномовна пригодницька література

Олександр Іванченко

ДОРОГАМИ МАКЛАЯ

Роман

Художник В. І. БАРИБА

Пригоди Подорожі фантастика

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1987

Художник В. І. БАРИБА
Рецензент А. О. Стась
Переклад з російської ЛЕОНІДА ВАСИЛЕНКА

Світлій пам'яті адмірала Василя Пилиповича Чалого, який доклав багато зусиль, щоб вимріяна мною подорож шляхами Миклухо-Маклая збулася.

О. І.

Від автора

Миклухо-Маклаєм я захоплювався давно, ще у шкільні роки. І відтоді гаряче мріяв пройти маршрутами його минулих мандрівок. З роками прагнення повторити Маклаєві шляхи не тільки не пригасло, а, навпаки, стало головною бентежною метою мого життя. Щоправда, тепер здійснити її мене спонукала вже не юнацька романтика, а добровільно взятий на себе обов'язок.

Вивчаючи маклаєніану, я дедалі частіше з подивом виявляв, що майже всі літературні й наукові біографії Миклухо-Маклая, а їх немало, побудовано переважно на переказі новогвінейських щоденників ученого і охоплюють зовсім короткий період його життя. Адже на Новій Гвінеї Миклухо-Маклай пробув загалом трохи більше трьох років. А решта життя, дитинство, юність? Які були, наприклад, його студентські роки в Німеччині, де він, власне, здобув освіту?..

У зв'язку з цим постають й інші питання. Чому Миклухо-Маклай, учень Ернста Геккеля — визначного німецького генетика, палкого прихильника Дарвіна, але водночас і теоретика расизму, — який мав на нього великий вплив і по-батьківському зворушливо підкувався його долею, все-таки став непримиренним антирасистом, зберігши, однак, приязнь і почуття вдячності до вчителя? Що дали йому зустрічі з англійськими дарвіністами — адже відомо, що найпомітніший з них, Томас Гекслі, був близьким другом і однодумцем Геккеля? Чому Миклухо-Маклай, з дитинства вихований атеїстом, після першої своєї поїздки до Лондона раптом цілком серйозно заходився вивчати Біблію?

Можна було здогадуватися, що знання Біблії знадобилося йому для її критики або якихось окремих її положень. Але де, в яких його працях чи публічних виступах, є така критика? Ні в п'ятитомному зібранні творів ученого, ані в пов'язаних з ним архівних матеріалах нічого такого я не знаходив. Тим часом Ернст Геккель в одному своєму листі Томасові Гекслі писав:

«Поїздка в Лондон додала нашому Ніколя (так Геккель називав молодого Маклая. — О. І.) клопоту. Зараз він весь поринув у Біблію, вивчає Старий і Новий заповіти з дивовижною наполегливістю».

З якою метою? Адже без певної мети Миклухо-Маклай ніколи нічого не робив. Чому він, написавши матері: «Я розпочав своє навчання в Гейдельберзі й хочу тут його завершити», потім раптом змінив свій намір: виїхав з Гейдельберга до Лейпціга, а згодом з Лейпціга до Ієни. Звичайна непостійність, притаманна

молодості? Навряд, це Миклусі було не властиво.

Хто був тією людиною в Німеччині, яка мала на нього дужчий вплив, ніж Геккель, і спонукала до ревізії расизму?

Як він жив і що робив у Нідерландській Ост-Індії, Сінгапурі, Австралії?

Чому наші недруги на Заході й особливо в Сполучених Штатах Америки, вдаючись до пропагандистських трюків, так, уперто намагаються відірвати Миклухо-Маклая від Росії, приписуючи право на спадщину ученого невідь-кому, хоч його вчення їм зовсім невигідне?

Нарешті, який родовід майбутнього вченого і звідки з'явилося таке дивне прізвище — Миклухо-Маклай, — якщо спочатку він був просто Миклуха?

Запитання, запитання, запитання…

Окрім того, я знав, що досі не знайдено більшості його листів, газетно-журнальних інтерв'ю, багато публіцистичних статей і заміток на злободенні теми, а також стенограм публічних лекцій і доповідей, прочитаних у зарубіжних країнах. Скороченими, а часто й повністю їх друкували в місцевій пресі, та вирізок з газет і журналів він чомусь не збирав, зберігав тільки коротенькі, які не завжди можна розшифрувати, тези лекцій і повідомлень, та й то лише ті, що мали, на його думку, якусь вагу для науки. А тим часом, як писав німецький антрополог і етнограф Отто Фріш, що добре знав Миклухо-Маклая, в оцінках власних праць він нерідко помилявся, вважаючи подеколи за одноденки далеко не скороминущі думки й факти.

Виступав учений, як правило, без папірців, тому стенограми, зроблені для преси під час виступу, і тези лекцій, які він сам писав, суттєво різнились.

Де шукати ці стенограми, інтерв'ю, статті, замітки, листи? Певна річ, де бував Маклай і де після нього лишилися якісь сліди. Отже, починати треба з подорожі маршрутами його колишніх мандрів.

1962 року я вирушив у путь, і, поки мої дороги збіглися з дорогами Маклая, минуло майже сім років. Як мені вдалося здійснити цю подорож, розповім пізніше, та важливо, що вона таки здійснилась і матеріал я зібрав величезний, здебільшого в нашій країні зовсім невідомий.

Потім потяглися довгі роки вивчення Маклаєвої епохи та його оточення в Росії, Європі, інших країнах світу, а також антропології, етнографії, порівняльної анатомії, морської біології, зоології та інших наук, якими займався вчений. Довелося студіювати й деякі іноземні мови. Бо інакше розібратися в усьому накопиченому матеріалі і з повним розумінням прочитати

складні й для свого часу завжди гострі, соціально спрямовані праці вченого було надаремним силкуванням.

Тому робота над цією книжкою тривала понад двадцять років. Я поклав собі за мету, може, надмір сміливу, але сподіваюсь не надто самовпевнену, вернути Маклая Вітчизні. Досі у нас писали й говорили про нього переважно як про відважного мандрівника, а насправді це постать набагато значиміша, і внесок Миклухо-Маклая в нашу загальнонаціональну культуру великий. На жаль, досі гідно не оцінений.

Як я впорався із своїм завданням, судити не мені. Звичайно, від якихось прорахунків моя робота не застережена. Але працював я принаймні сумлінно.

Тут мені тільки хочеться зауважити ось що.

О. І. Герцен, який багато сил віддав пропаганді науки, в одній із своїх статей, критикуючи цехову замкненість учених, зауважив «Учені трудяться, пишуть для вчених; для суспільства, для мас пишуть освічені люди; переважна більшість письменників, які досягли великого впливу на маси, сколихнули, далі рухали їх, не належать до вчених — Байрон, Вальтер Скотт, Вольтер, Руссо. Якщо ж із середовища вчених якийсь гігант проб'ється й вирветься в життя, вони зрікаються його, як блудного сина, як ренегата…»

Так, наприклад, у 1938 році й була зустрінута деякими вченими одна з перших літературних біографій М. М. Миклухо-Маклая, яку написав М. В. Водовозов. Миклухознавці звинувачували автора в тому, що він, будучи сам причетний до науки, допустив у своєму творі надто багато, на їхню думку, вигадки й навіть відтворив цілі психологічні сцени, які не мали ніякого документального підтвердження. Щоб примирити сторони, видавництво «Молодая гвардия», яке випустило книжку в світ, влаштувало в Будинку вчених читацьку конференцію, на якій виступив і президент Державного географічного товариства СРСР академік М. І. Вавилов. Зокрема, він сказав:

«Очевидно, книжка Водовозова, як і всяка інша, не безгрішна, і літературні критики, мабуть, про це скажуть, коли знайдуть за потрібне. Я не хочу стверджувати, що ми, діячі науки, такого права не маємо. Навпаки, якщо книжка Водовозова прямо торкається науки. Проте треба враховувати різницю між творчістю письменника і працею вченого, як ми відрізняємо картину художника від малюнка в підручнику з анатомії.

Водовозов не ставив та й не міг ставити перед собою завдання Систематизувати чи з холодною точністю подати факти з біографії Миклухо-Маклая. У своїй книжці він виступає як художник, а художник не може бути безпристрасним. Інакше він не піде далі голого факту й не запалить читачів витвором своєї

фантазії, що переплавляє академічну сухість матеріалів біографії в повнокровні картини життя. Не можна вимагати від письменника монографії. Сила художньої творчості, коли літератор береться до історичної теми, в тому, що він, літератор, створює синтез фактів і вірогідно відомих, і підказаних йому логікою мислення. І це не підкоп під кришталеву споруду науки, а закономірність будь-якого мистецтва».

Пропонований читачеві твір теж художній — роман, який не виключає логічного творчого домислу. Таким я побачив свого героя, аналізуючи його життя, діяльність, наукові праці й ті легенди, які побутують про нього сьогодні.

З іншого боку, цитуючи численні документи, я водночас дбав про те, щоб полегшити їх прочитання нефахівцям, для чого деякі навмисне подав простішою, зрозумілішою мовою, ніж та, якою написано оригінал. При цьому знову ж в інтересах широкого читача іноді об'єднував кілька спільних за темою документів в один, або, навпаки, роз'єднував їх, хоч і розумів, що академічність від цього зазнає втрат. Є також документи, які я складав з окремих фрагментарних фраз і висловлювань, якщо виникала така потреба й це було виправдано логікою.

Отже, і робота з документами була творча, що, однак, не позбавляє їх принципової вірогідності, хоча стати предметом так званого «наукового обороту», вони, певна річ, не можуть.

І ще одне. За сім років мандрів по слідах Миклухо-Маклая я зібрав стільки всього, що вмістити все в одну книжку несила. Тому з багатьох важливих матеріалів, які не ввійшли до неї цілком, але становлять вартість, читач знайде тут лише короткі висновки, документальне підтвердження яких лишається за автором.

Липень,
1986 р.

Частина перша
ТАЛІСМАН АНДІ

Мине час, і жертви, що їх приносить добродій Миклухо-Маклай заради науки й людинолюбства, засяють ще однією зорею в сузір'ї гуманістичних діянь Росії. А тому було б непростимо й ганебно лишити його працю без уваги й сприяння. Слід пам'ятати, що слава, добута для вітчизни розумом і добротою, возвеличує її не менше від слави ратної, а дією своєю на уми й серця людей перевершує ону.

К. М. ПОСЬЄТ, адмірал
1882 р., Санкт-Петербург

Так богові захотілося, щоб Миклухо-Маклай народився в Росії і таким незалежним від нього чином став підданим російського царя. Та самий факт підданства чи громадянства ще не дає достатньо підстав зачисляти успіхи будь-якого вченого до здобутків науки цієї держави, або країни, хоч, як стверджують марксисти, країна і держава — два різні поняття. Ми, одначе, різниці тут не бачимо. Зате знаємо достеменно: в експедиції Миклухо-Маклая Росія як держава майже ніяких коштів не вклала, тому претендувати на плоди його наукової діяльності право її, певно, сумнівне.

С Ф. О'КОННОР, доктор історії
1960 р., Нью-Йорк

В Індонезії ви почуєте його ім'я в найнесподіваніших місцях і від найпростіших людей. Кожен розповість про нього щось своє, часто фантастичне, і ви, може, посмієтесь, та не смійтеся надто щиро — більшість індонезійців вірять легендам так само, як ми з вами віримо історичним фактам. Багато хто ображається, коли їхні розповіді не сприймають усерйоз, навіть якщо повторюють вам чуте з десятих уст.

ДЖАЙЄНГ СУРОТО, доктор природничих наук
1962 р., Богор, о. Ява

Уже в дорозі, твердо знаючи маршрут літака, я все ще сумнівався: чи й справді ми летимо на Комодо?

Два дні тому я і мій перекладач Анді Варісаджі сиділи в маленькій кав'ярні на Пасар-бару. На стіні там висіла картина з доісторичними динозаврами. Я сказав Анді, що хотів би сфотографувати щось подібне, скажімо, живих гігантських варанів, які збереглися до наших днів тільки в Індонезії. Та, висловлюючи своє побажання, я й не мислив, що побувати там, де водяться варани, не так уже й складно.

Ці велетенські допотопні ящери селяться на чотирьох островах Малого Зондського архіпелагу: Флорес, Ріндже, Падар і Комодо. Регулярного транспорту з Джакарти туди немає ніякого. На Комодо всього півтори сотні населення, одне рибальське сільце, а на Ріндже й Падарі люди взагалі не живуть. Кілька поселень є ще на Флоресі, але постійного зв'язку з ними теж нема. Та й варанів на Флоресі, кажуть, мало. Вони частіше трапляються на Комодо (до речі, слово «комодо» мовою бахаса-індонесіа й означає «варан»). Та як до нього дістанешся?

Втім, згадка про малозондських драконів, яку навіяла картина в кав'ярні, одразу ж і звітрилась — не люблю тішитися примарним. Коли наступного дня Анді, радісно усміхаючись, сказав, що завтра ми зможемо прогулятися на Комодо, я навіть не зразу збагнув, що він має на увазі. Пам'ятаю, сказав у відповідь щось про Бандунг.

— Але ж… — Він стояв розгублений — Мені здалося, вас зацікавили варани.

— А-а, варани!.. Туди хтось летить чи пливе?

Анді ніяково потупив очі.

— Я зафрахтував «дакоту»…

— Зафрахтували?! «Дакоту»?!

— Меншого літака у них не знайшлося.

Нарешті я все збагнув і тепер, приголомшений новиною, ледве було не крикнув йому, що з моїми фінансами фрахтувати не лише «дакоту», польотна година якої коштує бог знає скільки, а навіть найдешевшого вітрильника просто божевілля. В Індонезії я перебував як звичайний представник радянського морського флоту і, крім скромної платні, ніяких інших засобів не мав. А дорожнеча в країні тоді, в 1962 році, була неймовірна. Щойно закінчилася індонезійсько-голландська війна за визволення Західного Іріану, внаслідок якої Індонезія зазнала таких величезних втрат, що ціни на деякі продукти харчування й товари широкого вжитку виросли в десятки разів…

Дурниця несусвітна, не спитавши людини, наймати від її імені літак! А як тепер відмовитися? У якому становищі я опинюсь?

Поки, гамуючи обурення, я добирав слова, щоб не дуже різко вичитати запопадливому помічникові, Анді випередив мене. Засміявся:

— Витрати взяла на себе газета «Мердека». Я пообіцяв репортаж про варанів.

Он воно як! А я й забув, що в перекладачі мені дали журналіста.

Так почалася ця мандрівка. Я дивився на іскристу синяву моря, що пропливало під крилом «дакоти», і по-справжньому хвилювався.

Майже фантастика. Я побачу живих мезозойських ящерів. Цікаво, що їх було відкрито всього-на-всього кілька десятиріч тому, коли вважали, що всі живі істоти на планеті вже досить вивчені, й сенсацій тут, — звісно, вже не сподівалися.

Історія відкриття варанів Комодо пов'язана з драматичною пригодою голландського льотчика Хендріка Артура ван Боссе,

який відважився в 1911 році перелетіти з Яви на острів Сумбава. То були перші спроби штурмував ти атмосферу тропіків. Спечне небо над менш жаркими Південними морями приховувало для авіації, що тоді тільки-но зароджувалася, багато небезпек. Потужні повітряні течії, спричинені перепадом температур, робили політ слабосильних машин досить ризикованим. Літак часто виходив з-під влади пілота. Так сталося й цього разу.

— Повітряним потоком машину ван Боссе кинуло в піке, з якого пілот не міг вийти. На щастя, літак упав у воду поблизу острова і льотчик вибрався на берег.

Знесилений ван Боссе довго лежав на піску, не відаючи, куди його занесло. Щоправда, в його планшеті лежала карта, але щось визначити по ній було так само трудно, як обчислити схилення небесного світила з допомогою самого тільки секстанта. Малий Зондський архіпелаг — незліченна кількість крихітних острівців, розсипаних, мов бісер, на величезних просторах, десь на межі злиття Індійського та Тихого океанів. Не всі вони позначені на карті, і без чіткого орієнтиру, за який пілотові правила лінія курсу, з'ясувати, де ти перебуваєш, годі було й думати. Ван Боссе пам'ятав тільки, що від лінії курсу машину зносило на захід.

Раптом перед ним звідкілясь узялася огидна потвора в подобі велетенського ящера. Вона стояла зовсім поруч, усього за два-три метри. Першої миті пілот подумав, що це маячня або примарний сон, та невдовзі побачив, як із недалекого ліска вийшли й попрямували до нього ще дві такі самі химери. Усмерть наляканий ван Боссе скочив на ноги, вихопив маузер і прицілився.

Рука тремтіла, і в ящера він, певно, не влучив, але страшний дракон усе ж таки знехотя відступив. Мабуть, коли ван Боссе звівся на весь зріст, потвору просто збентежив незвичний вигляд двоногого. Як потім з'ясувалося, острів був безлюдний.

У цілковитій самотності, охоплений невідступним страхом (велетенські ящери снували по всьому острову), ван Боссе прожив на Комодо майже рік. У порівнянні з Робінзоном Крузо йому було куди важче. Така вже закономірність: у реальному житті все значно складніше, ніж у, здавалося б, найнеймовірнішій вигадці. Коли ван Боссе залишив літак і плин до берега, сірники в кишені розмокли, і тому він лишився без вогню. Хоч як старався, згадавши шкільні уроки історії, добути вогонь за допомогою двох паличок, тручи їх одна об одну, в нього так нічого й не вийшло. Марна була спроба і з кресалом. Вихований на технічному прогресі авіатор не уявляв, як ним користуватися, точніше, не знав, які для цього потрібні камені та яким має бути трут.

Складаний ніж та дванадцятизарядний пістолет фірми

«Маузер» з трьома запасними обоймами — оце й усе, що мав наш герой, опинившись у товаристві химер мезозою. Харчувався він недозрілими кокосовими горіхами, лісовими бананами і трохи прив'яленою на сонці олениною, урізноманітнюючи іноді стіл яйцями диких курей, яких водилося на острові дуже багато. Взагалі, усякої живності на маленькому Комодо було вдосталь: дикі олені, зграї мавп, птахи. Та добувалося їжу не так-то легко. Тільки-но щастило підстрелити оленя, як до нього одразу сунули ящери. Голодний мисливець не завжди встигав відрізати шматок для себе. Ящери також ніби стерегли природні інкубатори диких курей. А може, вони просто пильно стежили за людиною. Бо коли ван Боссе знаходив і починав розкопувати схожий на термітник курячий інкубатор, дракони вже стояли поряд. На пілота вони не нападали, але звикнути до них і не звертати уваги він не міг. Самий тільки вигляд велетенських ящерів кидав нещасного авіатора в холодний піт.

Ночував ван Боссе на деревах, але й там ніколи не почувався в безпеці. Він не раз бачив, як молоді ящери, дарма що зовні видавалися незграбними, видиралися, пустуючи, на гіллясті смоковиці так спритно, як звичайні ящірки.

Коли скінчилися патрони, а разом з ними й можливість добувати м'ясо, ван Боссе заходився споруджувати пліт. На це пішло кілька місяців. Адже інструментів усього лиш — кишеньковий ніж, а сухі стовбури бамбука, яким можна було довірити свою долю, — тверді, як залізо. До того ж на пліт годилися не повалені вітром бамбучини, майже завжди підгнилі, а не знівечений тлінню сухостій. Його треба було зрізати, обтяти, підігнати за розміром. І так обробити ні багато, ні мало — чотириста стовбурів. Саме така кількість бамбука, за розрахунками ван Боссе, потрібна була для його плоту — десять в'язанок по сорок стовбурів у кожній.

Міцно скріпивши ліанами в'язанки, авіатор сплів з бамбукових пагонів щось на зразок полотнищ для вітрила й тента, вистругав про всяк випадок весла і, повантаживши на пліт недозрілі кокосові горіхи й дикі банани, пустився в плавання — куди гнав вітер і тягла течія.

Можна тільки дивуватися, як він вижив. Південні моря, такі привабливі з борту океанського лайнера, насправді криють підступні несподіванки, особливо в тропічній смузі на схід від Індії. Саме тут зароджуються тайфуни і частіше, ніж у будь-якому іншому куточку земної кулі, лютують завжди несподівані, начебто виниклі з нічого, але неймовірної сили смерчі. Легеньке суденце або невеликий пліт ці грізні вихори здатні буквально угвинтити в небо. І ніколи не знаєш, де і в яку мить їх треба остерігатися.

Мореплавцеві вони загрожують скрізь: і на відкритих водних просторах, і, здавалося б, у спокійних протоках.

Та південні моря страшні не лише цим. Найнебезпечніше тут сонце. На кожен квадратний сантиметр земної поверхні в тропіках воно посилає від 600 до 800 калорій тепла в день. Отже, людський організм щоденно дістає сотні тисяч калорій, і якщо він одразу не віддаватиме їх, то людина приречена. Вона гине від перегріву, як викинутий на берег дельфін, єдиний порятунок — безперервно потіти: кожен грам поту забирає з собою 585 калорій. Та це означає, що людське тіло повинне надзвичайно інтенсивно виділяти вологу, близько чотирьох літрів на добу, і, якщо втрати її постійно не поповнювати, смерть настане від обезводнення організму.

Окрім тих небагатьох випадків, коли в розставлені на плоту горіхові шкаралупи щастило зібрати трохи дощової води, ван Боссе доводилося пити тільки сік кокосових горіхів — по два горіхи на день, уранці та ввечері, і з'їдати не більше чотирьох бананів. Він не знав, скільки триватиме плавання, тому свої припаси намагався заощаджувати.

Навіть якщо в одному горісі 500 грамів соку, то це ще не чиста вода, її там не більше трьох чвертей. Отже, замість конче потрібних чотирьох літрів ван Боссе не випивав за добу й літра. При такому водному режимі під пекучим тропічним сонцем у нього за всіма перевіреними даними на сьому-восьму добу мала затуманитись свідомість, а ще через три-чотири дні його спіткала б смерть.

Ван Боссе витримав п'ятдесят сім днів! Коли його пліт нарешті прибило до великого острова Тімор, він зійшов на берег виснажений, ледве рухаючись. Здичавів і висох, як мумія, але розум у нього лишився ясним і здоров'я загалом не підупало. Йому був потрібен тільки відпочинок і нормальне харчування.

Я розповідаю про не так докладно тому, що не стань ван Боссе «тропічним феноменом», як його потім назвали в газетах, про варанів Комодо, мабуть, не знали б ще дуже довго. Хоч він усіх переконував, що вони існують, йому ніхто не вірив. Зате всі були захоплені його самотнім плаванням, і це несподівано принесло йому гучну славу. Але ван Боссе було прикро. Він ніяк не міг примиритися з думкою, що його, лейтенанта Королівських військово-повітряних сил Нідерландів, дворянина, вважають просто за фантазера, а може, навіть за брехуна.

І тут пішла на користь слава «феномена». З новоявленою знаменитістю зажадав познайомитися генерал-губернатор Нідерландської Ост-Індії. Ван Боссе запросили в губернаторський палац. «Ага, — подумав він, — цієї нагоди я не пропущу». І повів

дипломатичну гру. Нічого не розповідаючи губернаторові про велетенських ящерів, він на всі лади став вихваляти «свій» безлюдний острів. Який там пречудовий клімат, природа, можливості для землеробства, рибальства, одне слово — рай земний, та й годі. Ось тільки дивно, що такий скарб знаходиться в самісінькому центрі однієї з найстаріших колоній Нідерландів, а про нього досі ніхто нічого не знав.

— Що ж, — наморщив лоба губернатор, — якщо цей ваш острів і справді такий гарний, треба його добре обстежити. Ви не заперечуєте, якщо ми доручимо вам очолити експедицію?

Ван Боссе, звичайно, на це й розраховував, проте вів далі гру. Відповів, начебто розмірковуючи:

— Коли ви вважаєте мене гідним… Я був би радий, ваше превосходительство, але мій командир…

— Дурниця! — з вередливою сердитістю вельможі обірвав губернатор. Який, мовляв, там ще командир, перед тобою — генерал-губернатор! Його превосходительство вочевидь запалився. — Якірна стоянка для фрегата біля вашого острова знайдеться?

— Так, ваше превосходительство, бухти там чудові.

— Гаразд, підете на фрегаті.

Експедицію розвідників-аграрників було споряджено за всіма правилами. Зрозуміло, їх чекало розчарування. Але тільки не ван Боссе. Цього разу, залишаючи Комодо, він віз на Яву речовий доказ — десяток драконячих шкур і двох живих драконенят.

Світ був приголомшений.

Генерал-губернатор, одначе, загального захоплення не поділив. Коли йому доповіли про наслідки експедиції, він наказав розжалувати ван Боссе у рядові й звільнити з авіації без вихідної допомоги. За безпардонний обман влади.

Решту свого життя невдатний авіатор присвятив вивченню варанів Комодо. Помер він у 1938 році на острові Ява, у Богорі. На його могилі стоїть великий базальтовий камінь з цікавим написом:

ХЕНДРІК АРТУР МАРІЯ
ван БОССЕ
(16. V.1879 –3. XI.1938)
Авіатор — від невгасимої жаги пізнання;
мореплавець-самітник — через біду;
першовідкривач варанів остр. Комодо — також через біду;
лютеранин — за хрещенням;

ЗООЛОГ, ДОКТОР ПРИРОДНИЧИХ НАУК —
внаслідок обману,
аби не мати слави обманщика.
ПЕРОМ ЗЕМЛЯ ТОБІ!

Знижуючись, літак лягав у крутий віраж. Учепившись за кільце над лавкою, я припав до ілюмінатора. Так ось ти який, Комодо! Одразу весь як на долоні. Порізані ущелинами лисі гори, рівнинні переліски… З високості природа видається чахлою, на соковиту Яву Комодо зовсім не схожий. Начебто сюди, за екватор, закинули клаптик північного Марокко. На рівнинних місцинах тут і там поодинокі кущі пожухлої зелені, невеликі купки пальм. Біля підніжжя гір — бамбукові зарості. На схилах то чорнуваті осипи, то дрібні чагарники, як на горах Криму. І ніде жодної річечки. Одначе якісь джерела прісної води, звичайно, десь є, бо інакше тут не було б ніякої живності й людей.

На східній околиці острова до моря притулилися халупки — сільце. Берег там пологий і зелений, а за поселенням, з боку суходолу, пролягла широка чорна смуга — свіже згарище. Навмисне, мабуть, випалюють рослинність, щоб до села не підходили варани. Хоч для людей вони, кажуть, небезпеки не становлять. Ящір, привезений з Колі одо в Лондонський зоопарк, так звик до свого доглядача, що бігав за ним, як собака. На Комодо, проте, були випадки, коли зголоднілі варани нападали на людей і навіть забили одного хлопчика.

Дві-три хвилини, і літак, облетівши острів, заходить на нове коло. Земля все ближче. На одній галявинці — стадо якихось тварин. Ніби буйволи. Їх завезли сюди ще при ван Боссе, й вони страшенно розплодилися тут. І, звичайно, здичавіли.

Знову коло, ще коло. «Дакота» пролітає над самісінькими вершинами гір. Пілоти шукають, де приземлитися.

… Ми побачили його зразу, тільки-но літак торкнувся землі. Перше враження важко переказати. Кроків за сорок від морської коси, на яку капітан Сувондо посадив «дакоту», на піщаному березі стояло, звівши змієподібну голову, чудовисько, начебто випірнуло з глибини тисячоліть. Завдовжки воно було метрів зо три, в перетині, по центру звислого до землі черева, — понад метр. Брудно-бура луската шкіра на спині скидалася на щільну кольчугу. Здавалося, вона витесана з каменю. На непропорційно маленькій голові, там, де мали бути вуха й ніздрі, зяяли темні провали. Чудовисько стояло навпроти сонця, його крихітні очиці виблискували у відбитих променях, як два відполірованих жовтих ґудзики.

Мускуляста, в жорстких складках шия, широкі, як у амфібії, груди і міцні, вгрузлі в пісок, короткі лапи.

Літак анітрохи не злякав його. Великого, шалено ревучого сірого птаха ящір роздивлявся, здавалося, з цікавістю. Ліниво повів головою тільки тоді, коли вмовкли мотори. І знову застиг, наче бридка, витесана з каменю скульптура.

Я бігав від ілюмінатора до ілюмінатора і гарячково клацав затвором фотоапарата.

За рукав мене смикав Анді:

— Туан! Туан[1] Сашо!

Я ладен був наговорити йому грубощів.

— Але, туан, у вас закритий об'єктив!

Прокляття! І, мабуть, ще й плівка скінчилася…

Я не міг спокійно перезарядити апарата. Поки я з ним морочився, варанові набридло стояти. Повернувшись, він неквапно посунув до бамбукових хащів. Його товстий, трикутно загострений на кінці хвіст волочився по землі й різав пухкий пісок, як соха.

Мені здавалося, що другий пілот відчиняв дверцята літака надто повільно. Потім йому конче треба було спустити викидну драбинку. Не дочекавшись, поки він її закріпить, я скочив на землю. За мною — Анді.

— Хелло, хлопці! — крикнув з літака капітан Сувондо. З'явившись у дверях, він кинув нам два карабіни. — Візьміть, не завадять.

Моя гарячкуватість викликала в нього стриману, поблажливу усмішку.

Ми кинулись навздогін за вараном. Ящір не оглядався і так само не поспішав. Він на нас не звертав ніякісінької уваги. Коли до нього лишалося метрів двадцять, ми пішли ступою і трохи осторонь. Шукаючи, мабуть, чогось їстівного, ящір обнюхував пісок. З його роззявленої пащі раз у раз випорскував вогняно-червоний язик. Він був схожий на цівку полум'я. Я подумав, що казки про вогнедишних драконів не такі вже далекі від правди.

Ми йшли за ним хвилин п'ятнадцять. Я кілька разів клацнув фотоапаратом, але вже без колишнього ентузіазму. Мені хотілося сфотографувати чудовисько у тій першій позі, у всій його моторошній величі.

Підійшовши до бамбукових хащів, ящір трохи постояв і щез у гущавині. Йти туди я не зважився. Я знав, що ударом хвоста варан острова Комодо здатний убити коня і може зараз проковтнути середньої величини собаку.

Цей ящір — хитра пройда. На Комодо він здебільшого живиться дикими оленями і яванськими кабанами, також

завезеними сюди ще за часів ван Боссе. Та варан ніколи не нападає на них відкрито. Тому тварини його не бояться. Забравшись у їхнє стадо, він очікує, поки вони заспокояться й перестануть звертати на нього увагу. Потім, вибравши мить, збиває з ніг оленя чи кабана, який підійде до нього зовсім близько. І робить це блискавично. Жертва навіть не встигає помітити небезпеки. Забивши тварину, ящір знову вичікує. Бенкетувати починає тоді, коли стадо піде геть. Розпоровши іклами черево жертви, хижак жадібно пожирає нутрощі.

Учені, які спостерігали варанів на Комодо, дійшли висновку, що в них дуже розвинений нюх. Запах крові вони чують за сотні метрів. Тільки-но ящір заходжується коло своєї жертви, як з гущавини виходять інші його родичі. При цьому звернули увагу, що деякі з них поспішають на запах крові навіть із сусідніх долин. Від здобичі їм уже нічого не лишається. Та вони довго не можуть заспокоїтися. Кружляють на місці недавнього бенкету, ненажерливо винюхують мокру пляму, що лишилася на землі.

І ще одна підступна здатність цього хижака — порівняно слабких тварин він начебто гіпнотизує. Маленька макака, досить моторне створіння, перед ним верещить і вся тремтить від жаху, а не тікає. Нещасну мавпу варан ковтає живцем, як удав.

— Гаразд, Анді, — мовив я, — ми ще маємо час.

Було сухо й нестерпно спечно. Розжареному повітрю море не давало ні вологи, ні прохолоди. Скрізь в Індонезії повітря насичене парою, наче в лазні, а тут — дуже сухе. Може, тому й живуть тут варани. Адже вони взагалі водяться в жарких пустелях.

Обливаючись потом, ми попленталися до літака. Анді втішав мене:

— Я маю талісман, усе буде гаразд, туане Сашо.

— Який ще талісман? — запитав я байдуже.

Він дістав з нагрудної кишені гімнастерки маленьку фігурку з сандалового дерева.

— Це Сламат Маклай, він нам допоможе.

Два роки тому, змінивши професію журналіста на морську службу, я вирушив мандрувати по світу, щоб пройти слідами Миклухо-Маклая. Заради цього попросився і в Індонезію. Але тоді, ще не заспокоївшись після зустрічі з вараном, я не зрозумів, що Сламат Маклай і є наш Миклухо-Маклай. Байдуже глянувши на талісман Анді, я тільки знизав плечима: ото вже справді, мабуть, нема не-марновірного індонезійця. В крамницях Джакарти отакі фігурки-талісмани, яким буцімто властиві всілякі магічні дійства, користуються особливим попитом. І зображують вони зовсім не божества, навіть не якихось там святих. Майстри

вирізують із сандалового дерева просто легендарних героїв, які уславилися хто чим зміг. І, як я помітив, у чудодійність таких фігурок багато індонезійців вірить, мабуть, не менше, ніж у бога.

Ми повернулися до літака і під глузливі зауваження старшого лейтенанта Рахмаді, другого пілота, заходилися складати плани, як краще виманити з гущавини зниклого варана. Анді пропонував піти на полювання, забити оленя і в зручному для нас місці підвісити його тушу на дереві. Ящерів тоді збереться ціла зграя. І всі спинатимуться до оленя. Кадри вийдуть чудові.

Капітан Сувондо мовчки усміхався. Уся ця витівка з варанами йому, певно, видалася марною забавою. Потім він сказав, начебто підсумовуючи:

— Так, хлопці, план геніальний, але ж час обідати.

Хоч спека й була нестерпною, та на апетит ніхто не поскаржився. Усі знали, що Анді захопив з Джакарти відровий термос смачного холодного пива.

Розташувалися в затінку крила «дакоти», розіславши на піску брезент. Напівлежачи, запивали пивом сушені креветки і солоні рисові коржі. Про варанів на якийсь час забули.

Я дивився на сліпучо-білі хмари, що пропливали по зеленаво-синьому небесному шовку, і почувався найщасливішою людиною на світі. Хай я більше не побачу варанів, зате наді мною небо острова Комодо… Комодо, Комодо, дзвінке слово — Комодо!

Потім мені раптом згадалося, що в талісмані Анді округла борідка. Всі інші індонезійські фігурки-талісмани, які мені доводилося бачити, переважно безбороді, а якщо й з борідкою, то здебільшого клиноподібною, видовженою. Маклай… Та це ж Миклухо-Маклай!

— Анді, покажіть свій талісман! — Від несподіваного хвилювання я навіть підхопився.

Усі обернулися, дивлячись на мене. Квапливо подавши фігурку, Анді здивовано уп'явся в мене очима.

Ні, на Миклухо-Маклая вона не схожа. А борода в нього була така, округла.

— Ви сказали Сламат Маклай?

— Атож, Сламат Маклай…

— А хто він? Анді розвів руками.

— Був такий чоловік. Щедрий, мабуть, коли Маклай. Мовою західнояванських сунданців це означає «чоловік, який годує», вашою мовою точніше перекласти — «хлібосольний». Сламат Маклай — Добрий Хлібосол.

Подумки я засміявся, але сказати правду не поспішав. Хотілося почути, що Анді далі казатиме.

— Він був сунданець?

— Одні кажуть сунданець, інші — балієць. Усяке про нього розповідають. Самі знаєте, як люди, у кожного все по-своєму…

— Як то?

— А так! Це ж не я або хто там, з мене талісмана не зроблять. Ну, сунданці хочуть, щоб він був сунданець, а балійці своє доводять. Кажуть, слово «макан» — «поїсти», від якого почасти утворилося «маклай», у них також є. Але «чоловік» по-балійському, як у малайців, «лелакі», а сунданець скаже «лелай».

— Ну то й що?

— А те, що в сунданця виходить точно «мак-лай». Два основні корені утворюють одне складне слово.

— Виходить, сунданці мають рацію?

— У них така граматика. Балійці для складних слів беруть початкові склади або склад і літеру, а сунданці — корені. Все одно виходить однаково.

— То хто ж він, балієць чи сунданець?

Анді махнув рукою.

— Людям робити нічого! Він дав Індонезії ім'я, всій країні, а не якомусь там острову.

— Он як!

— Еге, коли повернемося на Яву, я вам покажу. Слово «Індонезія» він придумав у звичайній дерев'яній альтанці, вона й досі стоїть у богорському ботанічному саду. В Джакарті тільки одна вулиця Сламат Маклай-рая, а в Богорі — альтанка, алея, яку він сам посадив… Там є що подивитися…

Анді знову грішив проти істини. Ім'я Індонезії Маклай не придумував, та й навряд чи ставив перед собою таке завдання. Але виникло воно все ж таки з його участю.

* * *

Уся історія Колумба, Магеллана й багатьох інших мореплавців середньовіччя пов'язана з пошуками шляхів у легендарну Індію — казково багату південну країну, про яку розповідали дива дивні. Але де вона знаходиться, ніхто не знав, тому відкриті заморські країни, чимось схожі на заповітну мрію, називали Індіями: Вест-Індія, Ост-Індія, Острівна Індія… Потім на загальній карті Острівної Індії, куди географічно входила майже вся острівна Південно-Східна Азія, в тому числі Філіппіни, Британське Борнео, португальський Тімор і вся Нова Гвінея з прилеглими до неї островами, з'явилася ще Нідерландська Індія,

що увібрала в себе близько десяти тисяч островів Малайського архіпелагу, Молуккі та західну частину Нової Гвінеї (Західний Іріан, або тепер — Іріан Джая), тобто державну територію нинішньої Індонезії.

За три з половиною століття голландського панування Нідерландська Індія знала багато народно-визвольних воєн. Спалахнувши на одному острові, повстання, як правило, поширювалися на інші острови. І відбувалися вони скрізь під одним прапором — знаменом уярмленої нації. Закликаючи народ до боротьби з чужоземними загарбниками, вожді повстань кликали боротися за єдність своєї країни, якою вона була в XIII–XV століттях, — об'єднаною в могутню імперію Маджапахіт[2]. Очевидно, ще тоді на тутешніх островах почався процес формування великої нації з єдиною державною мовою, управлінням, багато в чому спільною культурою і т. ін.

Гуртувати тубільне населення країни в єдину націю й далі — таку першочергову мету ставили перед собою патріоти. Голландські колонізатори проте добре розуміли, що це неминуче призведе до об'єднання всіх народно-визвольних сил, супроти яких їм не вистояти. Тому, щоб не допустити національного відродження на підкорених островах, вони поділили всю країну на 282 «автономні» султанати і 16 колоній, кожна з яких офіційно вважалася начебто окремою державою, тільки васально залежною від верховної влади генерал-губернатора Нідерландської Індії, наділеного повноваженнями віце-короля. Окрім призначених ним коронних голландських губернаторів, районних резидентів і так званих «радників», ці держави мали тубільні «уряди», місцеву поліцію і навіть прикордонні війська. Інакше кажучи, було зроблено все, щоб створити в окремих груп тубільного населення ілюзію самовизначення і назавжди закріпити в їхній свідомості певність, буцімто між ними нема нічого спільного, а тому не може бути й ніякої єдності. Султанатам і «державам» начебто для збереження «етнічної самобутності й автономного саморозвитку» не дозволялось навіть вступати одне з одним у дипломатичні стосунки, а воювати — скільки завгодно.

На Яві, наприклад, на території колишніх дрібних князівств Матарам і Джок'якарта було створено два султанати, які голландці милостиво взяли під свою миротворну опіку і яким так само милостиво дозволяли воювати то за «історичні» кордони, яких ніколи не існувало між ними, то щоб показати свої «національні» амбіції. Особливо прославився ратними подвигами «володар» Матараму Паку Бувоно II, якого голландці оголосили сусухунаном — султаном над султанами. Йому втокмачували, що нібито султан сусідньої Джок'якарти Хаменгку Бувоно I у

порівнянні з ним плебей і тому повинен бути у васальній залежності від нього. Того ж Хаменгку Бувоно нишком переконували в протилежному — начебто плебей якраз Паку Бувоно, він узурпатор і незаконно прибрав титул, який насправді належить йому, Хаменгку. І ось за престиж своїх дутих сюзеренів, однаково несусвітних невігласів і безглуздих у своїх претензіях на божественну велич, Матарам і Джок'якарта роками билися на смерть. Невгомонний Паку Бувоно довоювався до того, що змушений був тікати з своєї столиці Картасури в глухе сільце Соло[3] та й доживати там свого недолугого віку.

Певна річ, такі чвари завдавали народно-визвольному руху великої шкоди, тож організовані виступи проти колонізаторів нерідко були просто неможливі. Розпалюючи нічим не виправдану ворожнечу між тубільним населенням островів, голландці саме цього й прагнули. І тут їм добряче допоміг відомий англійський учений Альфред Уоллес, той самий, який водночас із Чарлзом Дарвіном і незалежно від нього відкрив закон природного добору. Точніше, докладну статтю про закономірності виживання видів Уоллес написав раніше за Дарвіна, але Дарвін випередив його з публікацією й тому здобув лаври першовідкривача. Проте якщо Дарвін, чиє вчення породило полігенізм — расистську теорію, що поділила людство на нижчі й вищі раси, сам полігеністів ніколи не підтримував, то Уоллес був і до кінця свого життя лишився затятим расистом, який шукав біологічну нерівноцінність між людьми скрізь, де тільки міг. Саме він, Уоллес, що мандрував вісім років по островах Малайського архіпелагу, подав, як виявилося, голландцям ідею значної біологічної вищості яванців над жителями Суматри, а балійців — над яванцями. Цю ідею генерал-губернатор Нідерландської Індії ван Лансберге, який вважав себе жерцем етнографії, і взяв потім за основу своєї власної «теорії» про «корінні етнічні, історичні і структурно-суспільні відмінності між тубільними племенами Малайського архіпелагу».

Друкуючи 1879 року в Батавії свої «вчені розвідки» окремою брошурою, ван Лансберге науковоподібною мовою стверджував у ній, посилаючись на Уоллеса, нібито всі «суперечності й конфлікти випливають з того положення, що біологічно розвинутіші етнічні групи стикаються з менш розвинутими, в яких вбачають неправомірних конкурентів на життєві блага і тому вважають, що їх треба якщо не знищити, то підкорити». І це, мовляв, неминуче, бо такий закон природного добору, що начебто «однаково керує рослинами, тваринами і людьми». Тому-то «визначити кожному народцю належне йому місце, захистивши одних від винищення або уярмлення іншими», можуть тільки

голландці як «високоцивілізована нація, що володіє архіпелагом і покликана доброчинно опікуватися населенням країни, відданої їй Провидінням».

Судячи з усього, з брошурою ван Лансберге Миклухо-Маклай був знайомий. 11 лютого 1883 року на борту російського корвета «Скобелев», що стояв на рейді Батавії, він дав інтерв'ю кореспондентові батавської газети «Ява боде» Е. К. Ліаану, який запитав ученого, що він думає про дискусію навколо проблеми: можлива чи неможлива єдина нація на островах Малайського архіпелагу.

«В колоніях Нідерландської Індії, — сказав Маклай, — я вирізняю дві більш-менш виразні антропологічні раси: «Малайську, що тяжіє до загального стовбура монголоїдів, і меланезійську, або негроїдну, до складу якої поряд з папуасами Нової Гвінеї входять, безперечно, також негритоси Філіппін і деякі племена континентальної Малакки. Дві раси, але, зважаючи на спільність соціальних інтересів практично всіх тубільців від Яви до Нової Гвінеї, а також на поспільний, єднаючий вплив малайського елемента, я не зважився б назвати навіть таке мале число націй. Уоллес і Лансберге, на мій погляд, мають рацію, лише в тому, що населення всього архіпелагу не можна віднести до однієї національності. Та це не означає, що велика кількість різноманітних племен і народців не можуть скласти єдиної нації. Я зважаю, певна річ, на ту відмінність, яка існує між поняттями «національність» і «нація», хоч багато хто цієї відмінності ніяк не хоче визнати. Проте навряд чи хто зараз ризикнув би сказати, що в Північній Америці така країна, як Сполучені Штати, у державному розумінні не є єдиною нацією, хоча населяють її люди різних національностей. Вони різні з точки зору етнолога, та як неподільний суспільний організм безперечно складають єдину націю в очах правознавця, бо нація є поняття не етнолого-антропологічне, а завжди — соціальне.

Національності виникли шляхом об'єднання сусідніх племен, споріднених аналогічним типом, мовою, культурою, віруванням. Це — етнос, або люди одного однорідного народу, як греки, французи, італійці… А в націй механізм і причини їх виникнення зовсім інші. Передусім тут усе будується на спільних соціальних інтересах, які спонукають людей, етнічно й антропологічно часто зовсім різних, об'єднуватися в єдину спільність для побудови історично необхідної державності; тобто нація є твірне держави. Етнічно ця спільність може бути однорідною або неоднорідною, та хоч би як відрізнялися окремі етнічні групи, зовнішні відмінності не можуть завадити їм скласти єдину націю. Як сказав ще в XIII столітті яванський письменник Тантулар, нація — це

«бхіннека тунггал іка» — «єдність у різноманітті».

В цьому розумінні для утворення держави, а отже, і нації у тубільного населення тутешніх голландських колоній, я гадаю, є всі підстави й достатньо причин».

Тепер, через ціле століття, маклаївське визначення понять «нація» і «національність» уже не відкриває нам нічого нового. Ну, звичайно ж, усе правильно. Але ж не так вважали сто років тому, тим більше колонізатори, які проголосили грабіжницький лозунг: «Поділяй і володарюй!» Націями мали право називатися переважно народи Європи, та й то не всі, а тільки ті, що становлять основне населення незалежних держав. Румунів, наприклад, визнали румунами лише в другій половині XIX століття, коли вони утворили свою монархію, що об'єднала кілька одномовних придунайських князівств. Що ж до колоніальних країн, навіть таких гігантів, як Індія, то все «їхнє населення неодмінно поділялося на племена й маленькі народи, називати які націями вважалося безглуздо, а з другого боку, було небезпечно, бо таким чином вони зрівнювалися б з європейцями. У всій Східній Азії тільки японці, які не дали себе підкорити чужоземцям, лишалися народом і нацією. А от китайці відтоді, як попали в залежність до англійців, дарма що були численні, іменувалися «китайсько-маньчжурськими народцями».

Важко сказати, як офіційна урядова газета «Ява боде» зважилася надрукувати інтерв'ю, спрямоване проти політики власного уряду. Чи то редактора зачарувала всесвітня слава Маклая і він не дуже вдумувався в суть його слів, чи, може, в редакції ніхто, крім автора, цього інтерв'ю перед тим, як його надрукувати, не читав. Очевидно, так воно і сталося.

На борту корвета «Скобелев» Е. К. Ліаан був 11 лютого пізно увечері. Потім, щоб устигнути дати матеріал назавтра в номер, йому треба було ще їхати 30 кілометрів з Танджунг-Пріока (порт Батавії) в місто. Отже, в редакцію він повернувся після півночі, коли газету вже закінчували верстати. У таких випадках новий невідкладний матеріал іде, як кажуть журналісти, «з коліс», часто без попереднього редакторського читання й виправлення. До краю стомлений на той час черговий редактор, щоб не затримувати друкарів, змушений довіряти авторові, тим більше, що цього разу автором був хоча й малодосвідчений репортер-початківець, зате лойяльність його не викликала сумніву — батько Е. К. Ліаана, полковник К. Р. Ліаан, обіймав тоді посаду керуючого яванською колоніальною поліцією.

Одне слово, вранці 12 лютого «Ява боде» з'явилася в продажу з інтерв'ю Маклая на першій шпальті. І того ж дня його передрукувала в своєму вечірньому випуску єдина легальна

газета місцевої яванської буржуазії «Бінтанг Тімур», що виходила в Батавії голландською мовою.

Наведені російським ученим слова Таптулара «бхіцнека тунггал іка» в «Бінтанг Тімур» аншлагом ішли через усю шпальту, також першу, а саме інтерв'ю набрали таким шрифтом, що воно зайняло три чверті шпальти. Решта місця теж відводилося передрукам з «Ява боде» — інформації про придушення чергового повстання на Суматрі.

Далі, на двох внутрішніх шпальтах, газета яванців умістила семирічної давності статтю «М. М. де Миклухо-Маклай і його погляди на природу людства», взяту з ліберального батавського журналу «Де стюв» і написану його науковим редактором Йоганном ван Реннефтом, який ще 1873 року, читаючи вперше надруковані в журналі «Natuurkundig Tijdschrift» (і взагалі обнародувані вперше) антропологічні нотатки Маклая про папуасів Нової Гвінеї, звернув увагу, що вони цілком спростували все досі відоме про папуасів від полігеністів, і потім протягом багатьох років був одним з дуже ревних популяризаторів маклаєвого антирасизму. Це він, Йоганн ван Реннефт, любитель наук і автор дошкульних фейлетонів про звичаї голландських колонізаторів, ще за життя Маклая став першим у світі вдумливим миклухознавцем, який значно раніше від європейських світил зрозумів справжню суть і мету наукової діяльності російського вченого і дав їй, може, трохи вільне, але в принципі правильне тлумачення. Завдяки ван Реннефту майже з усіма працями Миклухо-Маклая, видрукуваними в Батавії в 1873–1876 роках, у Нідерландській Індії змогли ознайомитися не лише освічені люди, а й ті, хто вмів тільки читати, передусім письменна частина тубільного населення країни.

«У «Вартабхакті», підпільна друкарня якої кочувала по кампунгах довкіл Джок'якарти, я почав співробітничати майже з дня її заснування 1893 року, — згадував у своїх спогадах класик індонезійського реалістичного живопису Абдуллах Суріо Суброто. — Ван Реннефта тоді вже не було на Яві, його вислали з Нідерландської Індії десять років тому, одразу після відомого скандалу з газетою «Бінтанг Тімур». Але перекладені на малайську, яванську й сунданезьку мови його статті й брошури, які дохідливо витлумачували наукові відкриття Маклая в галузі людської природи, лишалися й далі для нас важливим джерелом ідей та фактів, що давало можливість вести нашу боротьбу за расове рівноправ'я не риторично, а підкріплюючи національний патріотизм високим авторитетом науки. У народу, який за триста років рабства привчили бачити в кожному європейці, а особливо в голландці, ледве не надлюдину, але який внаслідок традицій ще

більше шанував ученість, тільки така доказова пропаганда рівності й могла мати успіх. І тут допомога, що її подав нашому рухові ван Реннефт, заслуговує, безперечно, на беззастережне визнання.

На жаль, і найблагороднішій труд популяризатора не завжди дістає належну оцінку. Наші читачі обожнювали Маклая і знаходили найрізноманітніші шляхи й способи надсилати йому в редакцію сотні листів, начебто це був якийсь велемудрий ходжа, що стояв на чолі газети. Але жодного разу в жодному листі не згадувався ван Реннефт.

Чим це пояснити, не беруся судити. Може, на відміну від Маклая, якого читачі, очевидно, мали за яванця, ван Реннефтові не хотіли пробачити його голландського імені…»

Дарма що вечірній випуск «Бінтанг Тімур» за 12 лютого 1883 року був зверстаний в основному з матеріалів, узятих з урядового офіціозу «Ява боде» та ліберального журналу «Де Стюв», який поки що не викликав у колоніальних властей претензій, сам добір передруків і те, як у газеті яванців їх подавали читачеві, промовляли самі за себе. Це була вже відверта крамола, причому крамола, авторами якої виступали не тубільні бунтівники, а самі ж пани голландці, в тому числі син високопоставленого поліцейського полковника, який також провадив цензурний нагляд за всією яванською пресою.

Наступного дня батавська газета «Ньювс ван ден Даг», яка належала голландським торговцям та біржовикам, зажадала, щоб усю редакцію «Бінтанг Тімур» повісили, Йоганна ван Реннефта вислали з Нідерландської Індії, Миклухо-Маклая на Яву більше не пускали, а редакторів «Ява боде» і «цього шмаркача» Е. К. Ліаана — запроторили до в'язниці годувати вошей. Полковника ж К. Р. Ліаана, на думку «Ньювс ван ден Даг», слід з ганьбою вигнати з поліції.

— Войовничий орган торгівців та біржовиків підтримали не менш непримиренні газети «АІД де Преангерболе», «Сурабайсх Хандельсблад» і навіть звичайно помірковані «Індісхе Гіде» та «Де Локомотіф».

Галас був такий великий, що про нього заговорили в Європі. Та Миклухо-Маклай, який тоді втретє йшов на російському корветі до північно-східних берегів Нової Гвінеї, певно, й гадки не мав, з якою пристрастю обговорювалося в європейській пресі й наукових колах його побіжне батавське інтерв'ю.

— Атож, я давно кажу, що Уоллес разом з Лансберге верзуть дурницю, — сказав професорові Фрідріху Мюллеру голова Берлінського географічного товариства і Маклаїв друг Адольф Бастіан. — Стародавня імперія — і раптом якісь народці,

розрізнені племена! Наш колега Маклай, безперечно, має слушність: саме народ, цілком гідний репрезентувати єдину націю.

Огрядний Мюллер хихикнув:

— Островоіндійці!

— Справді, — подумавши, згодився Бастіан. — Нісенітниця якась — Острівна Індія[4].

— Ти пропонуєш щось інше?

— Пропоную? Чому пропоную? Хоча… Гм… У малайців є чудове слово «нусантара» — «острівна батьківщина». Добре? Га?

— Непогано, але голландці на це не підуть. Якщо вони перейменують свою частину Острівної Індії в Нусантару, то, обравши для цієї частини тубільну назву, змушені будуть визнати й тубільну націю. Будь певен, у них стачить розуму не потрапити в цю пастку.

Бастіан хотів був щось заперечити, але, як то часто з ним бувало, раптом захоплено вигукнув:

— Еврика! Індонезія!.. — І, трохи охоловши, засміявся. — Це вчений варіант тієї ж словесної нісенітниці[5], зате не прискіпаються. І все одно краще — Індонезія, індонезійці! Гарно, га? Ні?

— Що ж, може бути, — з бюргерською розсудливістю погодився Мюллер[6] і взяв на себе всі видатки по виданню нової географічної карти Південно-Східної Азії, на якій віднині (карта вийшла 1884 року) Нідерландська Індія іменувалася Індонезією. І тільки внизу під цим словом ще шість десятиліть доведеться писати: «Нідерл.», тобто колонія Королівства Нідерландів.

Так народилось ім'я Індонезії, що стало не лише новим географічним терміном, а й відіграло велику роль у житті й подальшій долі країни.

Тепер усі 282 султанати й 16 «держав» голландських колоній не тільки географічно, а і юридично перетворилися на одну країну, бо за нею і голландці, і весь цивілізований світ визнав одну спільну назву — Індонезія, яка уособлювала в собі єдину країну, а отже, і єдиний народ — індонезійську націю, кожен представник якої з повним правом міг сказати:

«Я — індонезієць!»

Для згуртування всіх сил народно-визвольного руху під одним спільним прапором це мало чи не найважливіше значення. І через півстоліття голландці в цьому пересвідчилися. Коли в 1945 році, вже нездатні зберігати свої колоніальні володіння у Південно-Східній Азії, вони спробували, застосовуючи колишній принцип поділу Нідерландської Індії, створити на території Індонезії 7 «автономних» штатів і 9 маріонеткових «держав», а

також закріпити «автономію» султанатів, то з цього нічого не вийшло.

17 серпня 1945 року на багатолюдному мітингу в Джакарті індонезійський народ устами свого першого президента Ахмета Сукарно врочисто заявив:

«Ми, індонезійська нація, цим проголошуємо незалежність Індонезії…» І, звичайно, неподільність і єдність країни.

Одне, але велике слово об'єднало в єдину націю сотні різномовних племен і десятки народів. Бхіннека тунггал іка — єдність у різноманітті!

* * *

І Анді, і капітан Сувондо з лейтенантом Рахмаді слухали мою розповідь з щирим інтересом. Може, тому, що вона стосувалась історії їхньої країни. Було видно, що майже все в ній для них якщо не відкриття, то принаймні хвилююча новина. Але та її частина, де йшлося про Бастіана, їм вочевидь не сподобалася.

— Слово придумав! — не втримався завжди ґречний капітан Сувондо. — Дайте мені ідею, доведіть, що вона правильна, і я вам сотню слів придумаю.

— Звичайно, — підхопив Анді, — Маклай усе розжував, лишалося тільки розумом трохи розкинути.

Він хотів додати щось, та його обірвав лейтенант Рахмаді.

— Завжди так, індонезієць зробить, а комусь лаври… — невдоволено сказав він.

Я навіть розгубився.

— Ви не вірите, що Маклай був росіянином?

— Маклай — росіянин! То чому ж тоді він Мак-лай?

Виходить, не повірив.

Після ніякової заминки довелося мені починати нову розповідь.

* * *

Чому справді Миклухо-Маклай був Маклаєм, а не Миклухо-Сидоровим або Миклухо-Петровим, у нас також мало хто знає. Сам Маклай про походження свого прізвища, такого незвичайного

для росіянина, і про далекий свій родовід, за винятком короткого переліку найближчих родичів з батькового і материного боку, нічого не писав, а його біографи, особливо зарубіжні, часто вигадують йому родоводи кожен на свій лад, роблячи російського вченого то шотландцем, то євреєм.

Австралійський журналіст Френк Гріноп, шотландець за національністю, видав у 1944 році в Сіднеї книжку «Who travels alone» («Той, хто мандрує один»), у якій зокрема писав:

«Петро Великий не тільки посилав молодих людей учитися за кордон, а й запрошував у Росію вправних майстрів з Голландії і Німеччини, Франції і Англії, з Шотландії…

Російські історики досі приділяють велику увагу шотландцям, які в ті далекі часи осіли в Росії. Їх тоді було багато, таких, що покинули свою справді нещасну батьківщину, яка, не зважаючи на свою мужність і тривалу боротьбу за незалежність, втрачала шанси на успіх… Серед цих людей був і архітектор, якому Петро Великий доручив скласти проект Царського Села. Для шотландця Камерона то була велика честь… Потім архітектор Камерон та інші шотландці перемішалися із запорозькими козаками на Дніпрі, переженились і обрусіли. Ось чому серед росіян з'явилися такі прізвища, як Стюарт, Леслі, Маклай… В імені Миклухо-Маклая немає нічого слов'янського, — і неважко зрозуміти, що «Миклухо» — «Маклуре», а «Маклай» — «Маклей»…»

Отже, за Грінопом Маклай — шотландець. Але звідки в автора така певність? На це запитання Гріноп прямо не відповідає, одначе у своїй книзі не раз посилається на щоденники Маргарити Робертсон — дружини вченого, яка його родовід, звичайно, повинна була знати. Так, але в усьому багатотомному щоденнику М. Робертсон шотландці згадуються тільки в одному записі від 14 серпня 1888 року: «Я виявила, що серед росіян трапляється чимало шотландських… прізвищ… Є Леслі, Стюарти, Маклінги тощо. Дуже цікаво».

Як бачите, різниця велика. Про шотландське походження свого чоловіка М. Робертсон не каже й слова. Окрім того, шотландські прізвища їй траплялися серед росіян, а не серед запорізьких козаків, змішатися з якими шотландці аж ніяк не могли, бо в Росію разом з майстром декоративних садів Чарлзом Камероном їх запросила в 1779 році Катерина II, а не Петро Великий. Запорозьку ж Січ було зруйновано і дощенту знищено 1774 року.

Та, може, у Грінопа були якісь інші джерела, про які ми не знаємо? Гай-гай, були, причому досить відомі.

Наприкінці березня 1888 року в Санкт-Петербург прибув англійський журналіст Бенджамін Моррісон — володар

спеціальної премії Ротшільда, яку він одержав від могутнього банкіра за сенсаційні нариси, навколо яких у той час в Європі було зчинено страшенний галас, про життя двох нещодавно померлих великих авантюристів: Карла Нессельроде — сина непутящої єврейки з Франкфурта-на-Майні, що став могутнім канцлером Російської імперії і графом при царі-антисеміті Миколі I, та про Бенджаміна Дізраелі — онука дрібного єврейського спекулянта з Венеції, який піднявся до висот прем'єр-міністра Великобританії і дістав титул лорда від британської королеви-шовіністки Вікторії.

Біографічні нариси, інтерв'ю та оповідання про видатні постаті були для Моррісона головним журналістським фахом. Вправний майстер свого жанру, він ніде постійно не працював, а укладав контракти на запропоновані теми. Цього разу він уклав такий контракт з лондонською газетою «Дейлі ньюс» і тижневиком «Санді таймс», зобов'язавшись привезти їм з Росії серію автобіографічних інтерв'ю знаменитого вченого-мандрівника Миколи Миколайовича Миклухо-Маклая.

У Петербурзі, проте, з'ясувалося, що Маклай лежить у лікарні в дуже тяжкому стані, і його лікар професор Сергій Павлович Боткін, що цілодобово перебував біля недужого, нікого із сторонніх до нього не пускає. Побачив мандрівника Моррісон лише через три тижні, 17 квітня, коли взяти в нього інтерв'ю вже ніхто не міг. Того дня Миклухо-Маклая ховали.

Але ж недарма побутує журналістська примовка: «Живий ти чи мертвий, головне, щоб устиг передати матеріал в номер!» Отож і герой живий чи мертвий, а інтерв'ю повинен дати. Не вертатися ж Моррісону в Лондон з порожніми руками.

І, розраховуючи, мабуть, на ще одну премію Ротшільда, а заодно й на особливе співчуття своїх редакторів шотландців, Моррісон узявся до діла. Як кажуть, умить сотворив «інтерв'ю» з цілих семи розділів.

Зрозуміло, для Ротшільда Маклаєві належало бути бодай напівєвреєм, і неодмінно по материній лінії, оскільки національність у євреїв визначається по матері, а для редакторів шотландців — хоча б напівшотландцем, і тільки по батьковій лінії, бо у шотландців, як і в більшості народів, національність успадковують від батька.

Такий «найновіший родовід» великого мандрівника для читацького загалу був знову сенсацією. Писали, мовляв, росіянин, а він зовсім не росіянин, а напівшотландець-напівєврей.

Близькі друзі покійного вченого, французький історик Габріель Моно, котрий за життя Маклая написав його першу літературну біографію, яку редагував сам мандрівник, а з ним

професор Варшавського університету Валентин Валентинович Миклашевський — колишній домашній учитель і вихователь юного Маклая, в тій же «Дейлі ньюс» усе спростували, публічно назвали Моррісона брехуном, а його писанину — фальшивкою. Але… їм просто не повірили. Для шотландців Маклай так назавжди й лишився шотландцем, а для євреїв — євреєм. Не люблять люди розчаровуватись.

А хто ж він був насправді? Звідки? Що означає його таке дивне прізвище?

Записки-спогади Валентина Валентиновича Миклашевського, який добре знав усіх Миклух, і нариси Габріеля Моно про життя й подорожі Маклая, написані на основі особистих бесід з ученим, відповідають на ці запитання досить докладно.

У Іллі Захаровича, діда мандрівника по батькові, від двох шлюбів було три дочки й восьмеро синів[7]. Старший, Григорій, в 1824–1828 роках навчався в Ніжинській гімназії вищих наук[8]. Там він познайомився і потім потоваришував з молодим Миколою Васильовичем Гоголем, який дуже цікавився родинними переказами Миклух. Їхній далекий предок Охрім Макуха був курінним отаманом Війська Запорозького. Разом з ним проти польської шляхти воювало троє його синів: Омелько, Назар і Хома. Середущий, Назар, закохався в шляхтянку і, зрадивши козаків, перекинувся на бік поляків, з якими засів у фортеці, обложеній запорожцями. Зганьблені перед товариством Омелько й Хома поклялися викрасти брата-зрадника з фортеці, щоб судити його козацьким судом.

Уже залишаючи фортецю, вони раптом нахопилися на сторожу. Уникнути сутички не могли, й Хома кинувся на ворогів, гукнувши братові, який ніс на спині зв'язаного Назара, щоб той пробивався до своїх. У нерівному бою Хома загинув, але Омелькові з Назаром таки вдалося вислизнути. За зраду й смерть молодшого сина старий Охрім власноручно скарав Назара на горло.

Цей епізод і ліг в основу повісті Гоголя «Тарас Бульба». У повісті письменник використав слова, які Миклухи передавали з покоління в покоління, приписуючи їх Охрімові: «Немає уз святіших за товариство! Батько любить своє дитя, мати любить своє дитя, дитя любить батька й матір. Та це не те, братці: любить і звір своє дитя. А ось поріднитися душею, а не кревно, може тільки людина».

Примітною особистістю був і правнук Охрімів, козак Степан Макуха, прапрадід Миклухо-Маклая, якого прозвали Махлаєм, що означало «клаповухий» або ще «недотепа».

Був 1769 рік[9]. Почалася чергова війна з турками. І ось сивовусий Карпо Макуха, онук того самого Охріма, коваль, грамотій і в молоді роки знаний на Січі рубака, привів до одного із запорозьких полків свого сина Степана. У тому полку служив Карпів знайомий — сотник Панас Загайло.

— Я до тебе, Панасе, — мовив Карпо. — Кажуть, ви вже виступати зібрались, а мого Степана чогось не кличуть. Забули, чи що?

— Та ні, не забули. Одинак він у тебе, тому й не кличуть, — одказав Панас.

— Та, звісно, одинак, — погодився Карпо. — То й що? Хіба як один, то йому вже й козаком бути зась?

— Таж за твою стару дурну голову печуться!..

— Еге ж, печуться, щоб очима кліпала. Усі люди як люди, за шаблюку та на коня, а воно… Чортів син підкови ламає та за дівками бігає… Он Махлаєм прозвали, як недоумка якого. А йому б шаблюку — та на басурманів! Ні, Панасе, бери хлопця до себе в сотню. Зроби з нього козака доброго!

Панас подумав якусь мить, потім до Степана:

— Ну а ти хлопче, що скажеш? Може, батько проти волі твоєї на війну тебе жене?

— Та ні, дядьку Панасе, не жене, але дома обридло. Усе вчить, як треба жити. Майже щодня голоблі на моїй спині ламає, то вже краще на війні…

Отак Степан Макуха, якого по-вуличному Махлаєм прозвали, став джурою в сотника Панаса Загайла.

Армія генерал-аншефа Петра Олександровича Румянцева[10], до якої входили й полки запорозьких козаків, поспішала на південь, до Чорного моря. І ось одного разу, вже на підступах до турецьких кордонів, сотню Загайла послали в розвідку, щоб з'ясувати, чи нема поблизу турків і чи можна стати табором.

Козаки довго скакали степом. Рівнину то тут, то там краяли глибокі балки. На шляху не траплялося жодної живої душі. І раптом — турки! Вони якимось чином опинилися ззаду. Козаки ледве встигли повернути коней.

У турків було не менш як п'ятсот шабель: п'ятеро проти одного.

Але кожен один — то запорожець!

Могутні, наче степові орли, гнівні в запалі бою, козаки рубали ненависні з діда-прадіда ворожі голови, мов поганий чортополох. Але, звісно, гинули й самі. Наприкінці сутички з сотні запорожців лишилося тільки дванадцятеро, а серед них — і Степан Макуха.

Яничарську півтисячу було, проте, розгромлено. Більшість турків козаки знищили, решта ганебно вдарилася навтіки: тільки смуга від них лягла степом.

Верталися козаки до своїх, а з ними й Степан Макуха із смертельно пораненим сотником на руках. А на аркані, притороченому до Степанового сідла, плентався в російський полон Сафар-бей турецький. Джура полонив знакомитого турка ще в розпалі бою. А тепер катувався: якби не оцей проклятущий бей, то не спіткало б його сотника лихо. Не думав тоді Степан Макуха, що за свою здобич він одержить нагороду з рук самого генерал-аншефа і дістане чин сотника.

Згодом під час наскоку на Очаків восьмисотенного загону козаків під командуванням капітана Зорянича, серба, який служив у Румянцева, Степан знову відзначився. Його сотня, спішившись, перша пробилась на фортечні стіни, захищаючись від розтопленої смоли й ворожих куль щитами з мокрої повсті.

Запорожці фактично захопили фортецю і залишили тільки тому, що брати її остаточно російське командування тоді ще не мало наміру.

Цього разу Степанові за безприкладне геройство й військову кмітливість пожалували чин хорунжого й на клопотання того ж генерал-аншефа Румянцева дарували дворянство. З цієї нагоди Степана викликали в Петербург, де його приймала імператриця Катерина II. Вона особисто вручила йому дворянську грамоту й почепила на шию стрічку з бойовим орденом Володимира I

ступеня — найвищу офіцерську нагороду того часу.

Та козак лишився козаком. Підписуючи казенні папери, він за звичаєм запорожців повинен був ставити поряд із прізвищем ще й своє прізвисько: хорунжий Війська Запорозького, царською милістю дворянин, козак Степан Макуха, на прізвисько Махлай. Називати себе таким прізвиськом в казенних паперах Степанові, звичайно, було не вельми приємно. Та й саме прізвище не по-дворянському звучало. Ну що таке Макуха? Вичавки з олійного насіння. Не личить дворянинові. І Степан переробив надто плебейську «Макуху» на «Миклуху», а «Махлая» — на малозрозумілого «Маклая». І задля оригінальності став писати ці слова через рисочку.

Той прадідівський підпис і взяв собі потім за прізвище Микола Миколайович, тільки перше слово в ньому не став відмінювати — Миклухо-Маклай.

Запорожці Охрім Макуха і його доблесний правнук Степан Миклуха в родині Миклух були легендарними героями, їхньою гордістю. Та ніяких портретів доблесних воїнів не лишилося, і обидва вони для Миклух уособлювалися в гоголівському Тарасі Бульбі, мальований портрет якого Микола Ілліч, батько Миклухо-Маклая, повсякчас тримав у себе на столі. Тому й Маклай не випадково називав себе нащадком Тараса Бульби.

Сам Микола Ілліч був дворянином Стародубського повіту Чернігівської губернії без наділу, тобто родового маєтку. Катерина II дала Степанові дворянство й нагородила високим орденом, та село під Черніговом, з якого вийшли Миклухи і де був колись хутір Остапа Макухи, Степанового діда, з усіма угіддями й людьми подарувала під час закріпачення українського селянства своєму відставному фаворитові графу Орлову. Отож вільні козаки Макухи перетворилися на кріпаків, стали бидлом, і тільки одну їхню гілку по лінії Степана врятувала від злої долі дворянська грамота. Але вона не завадила графові Орлову відняти в Степана «на законних підставах» дідівський хутір, і всі Миклухи потім добували собі засоби до життя або службою в армії, або ж працею на посадах дрібних чиновників.

Ілля Захарович, батько Миколи Ілліча, був офіцером Низовського полку і закінчив кампанію 1812 року в чині прем'єр-майора. Тяжко поранений у битві на Березині, він 1813 року подав у відставку й жив на пенсію по інвалідності. Помер, коли його сьомому синові Миколці минав четвертий рік, 1822 року в Стародубі.

Рано втративши батька, Микола Ілліч, як і всі його брати, навчався в Ніжинському ліцеї, заробляючи гроші на прожиток

приватними уроками. Ліцей закінчив з відзнакою і мріяв здобути вищу технічну освіту. Для цього треба було їхати в Петербург, але грошей на дорогу не мав, і весь шлях від Чернігівщини до столиці Російської імперії юнак пройшов пішки. У Петербурзі йому просто на диво поталанило.

Тиняючись по набережній Неви без шеляга в кишені, голодний і немитий, він уже ні на що не сподівався, думав лише, де б заробити хоч на шматок хліба. Раптом його хтось покликав по-українському:

— Гей, хлопче!

Дивиться, вирядженій наче на весілля панич. Стоїть, бавиться ціпком, усміхається.

Микола зрадів: земляк, виходить, якщо по-українському гукнув. І соромно стало перед вичепуреним панком, коли згадав про своє вбрання. Та, коли кличуть, треба підійти.

— Добридень…

— Здоровий будь! Звідкіля ти?

— З Чернігівщини…

— Чернігівський? Та невже! А я також з тих країв. Чув про Червоний Ріг?

— Ще б пак, від нас недалечко, я із Стародуба.

— Ну то ще раз здоров, земляче! — І руку простяг, сміється весело. — А я бачу — картуз Ніжинського ліцею і сорочка вишита, то думаю, мабуть, земляк. А воно так і є…

Ця випадкова зустріч на набережній Неви й вирішила долю Миколи Ілліча.

Паничем з ціпком, як виявилося, був граф Олексій Костянтинович Толстой — майбутній знаменитий російський поет і, як назвав його імператор Олександр II, «ходатай у справах малоросіян». Його матір'ю була Ганна Олексіївна Перовська — онука останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, а батьком — граф Костянтин Петрович Толстой, що, проте, в житті свого нащадка не відігравав ніякісінької ролі. Ганна Олексіївна розвелася з ним одразу ж після народження сина, і більше ніколи він у їхньому домі не був.

Майбутнього поета, коли йому минуло шість тижнів, вивезли з Петербурга на Україну, де його вихованням займався Олексій Олексійович Перовський, рідний материн брат, відомий на той час письменник, що виступав у пресі під псевдонімом «Антоній Погорельський».

Потім дев'ятирічного Альошу Толстого знову привезли до Петербурга і ввели в коло дітей, що було дитячою компанією царевича Олександра, майбутнього імператора Олександра II. Царевич полюбив свого нового приятеля, і протягом подальших

восьми років царська родина для Олексія Костянтиновича була його другим домом. Та він не забував Чернігівщини і пам'ятав українську мову.

Ось чому, зустрівши на петербурзькій вулиці хлопця в українській вишиванці, молодий граф не проминув його байдуже. Розпитавши, що привело вихованця Ніжинського ліцею до столиці, і, довідавшись, які він терпить злигодні, Толстой дав землякові на перший час грошей, сам найняв у центрі міста кімнату й допоміг вступити до Інституту корпусу інженерів шляхів сполучення, який Микола Ілліч Миклуха й закінчив успішно 1840 року.

Згодом через того ж Толстого Микола Ілліч познайомився з Некрасовим і Герценом. З родиною Герцена Миклухи зійшлися й подружили на довгі роки. Листування між ними не перервалося й після еміграції Герцена в Англію.

Десяті, років Микола Ілліч працював на будівництві Петербурзько-Московської залізниці, керував прокладанням шляху на північній ділянці траси. Потім йому дали чин інженер-капітана і призначили начальником Петербурзької пасажирської станції і вокзалу.

1856 року, за рік до смерті, його увільнили з посади і ледве не запроторили до в'язниці.

Якраз у цей час віце-президент Петербурзької Академії мистецтв граф Федір Петрович Толстой і його дружина Анастасія Іванівна розгорнули кампанію за амністію або хоча б полегшення долі Кобзаря, який уже багато років поневірявся в солдатах. Це питання міг вирішити тільки цар. А тому вони делегували до нього Олексія Костянтиновича. Проте Олександр II, вислухавши приятеля своєї юності, його клопотання категорично відхилив:

— Толстой, друже мій, — сказав він Олексієві Костянтиновичу, — клопочи про своїх малоросів, та знай міру.

Відмова нового царя полегшити долю великого українського поета викликала в передової інтелігенції Росії обурення. Хто як міг намагався заявити про свою солідарність з Кобзарем. Не лишився осторонь і Микола Ілліч Миклуха. Творчість Тараса Шевченка він знав давно. Ще в 1842 році Толстой подарував йому рукописні списки «Гайдамаків» і «Катерини», потім від нього ж дістав «Кавказ», «Гамалію». І ось тепер, коли провадилася кампанія за Кобзареве звільнення, Микола Ілліч вирішив матеріально підтримати поета і послав йому у заслання 150 карбованців. Сума, звичайно, не така вже й велика, навіть на ті часи. Та річ не в сумі. Важливе інше: людина, яка перебуває на державній службі і, отже, цілком залежить від милості держави, царською поштою посилає царському в'язневі гроші!

Щоб гідно оцінити вчинок Миколи Ілліча, треба згадати, коли це все відбувалося.

Ще не забута страта декабристів і криваве придушення 1830 року повстання в Царстві Польському (так називалася тоді частина Польщі, що входила до складу Російської імперії) проти гніту царизму. В країні шириться рух революціонерів-демократів. У Петербурзі визрівають плани замаху на царя та його найближчих сановників.

Петербурзька залізнична станція обслуговує царський поїзд, що курсує між першопрестольною Москвою і Петербургом. Місце особливо відповідальне для царської безпеки. Тут начальником станції має бути людина вельми надійна.

1 раптом начальник станції, виявляється, співчуває небезпечному бунтареві імперії!

Грошовий переказ на пошті затримали. І з посади Микола Ілліч був одразу ж звільнений. Розпочалося слідство.

І хто знає, чим би все це скінчилося, якби не скоротечні сухоти. Помер Микола Ілліч, не доживши й до сорока.

Сталося це в середині грудня 1857 року, в неділю. Була страшенна заметіль, і лікар Боков[11], який лікував родину Миклух, тоді ніяк не міг дістатися до них.

Уранці хворий втратив свідомість, потім, уже пополудні, начебто раптом прокинувся. Ніхто й гадки не мав у. ті хвилини, що він розплющив очі, щоб побачити дружину й п'ятеро своїх дітей востаннє. Сім'я вирішила, що нарешті йому полегшало.

Він журно усміхнувся, але сказав спокійно:

— Катю і ви, діти, будьте мужні… Я покидаю вас…

Його старшому синові, Сергієві, минав тоді тринадцятий рік, Миколі було одинадцять, Олі — дев'ять з половиною, Володі — вісім і півтора рочки — Михайлику. Окрім цього малюка, четверо інших, дарма що були досить юні, уже обрали собі заняття на майбутнє. Сергій мав намір стати суддею, Миколка — природознавцем, Оля — художницею, Володя — військовим моряком. Мабуть, через оцю ранню визначеність батько, прощаючись, говорив з ними про їхню майбутню роботу.

— Тобі доведеться нелегко, синку, — сказав Сергієві. — Закон і совість не завжди в злагоді. А суддя, хоч він і жива людина, з лупимо і совістю, повинен неодмінно скорятися закону. Це правильно, Сергію, проте закон треба тлумачити і розумом і душею, а судження виносити у згоді і. ч совістю. То важко, але ухилитися від цього людині-судді ніяк не можна, тому подумай добре, чи стачить тобі громадянської відваги.

Скоро він стомився і якийсь час лежав, заплющивши очі. Потім попросив підійти ближче Миколу, мовив до нього:

— Я хотів би, Колю, щоб ти керувався надалі ось чим: будь-яка думка в науці важлива й доцільна, якщо від неї напевно можна сподіватися користі у повсякденному житті. Думками людина здатна піти далеко, але й у далечі треба вибирати щось необхідне для загальної користі в житті, бо наука потрібна не самій науці, а завжди — людям.

Олі погладив руку, затримав у своїй.

— Я знаю, Оленько, ти чесно служитимеш мистецтву. А це велика справа — усім нести прекрасне.

Звертаючись до Володі, посуворішав:

— Тобі, Володенько, коли вже ти надумав стати захисником вітчизни, треба завжди пам'ятати, що честь її — понад усе. Хай зброя у твоїх руках служить доблесті й славі, а все інше — час покаже.

Михайликові усміхнувся, намагаючись затамувати смуток:

— Ти, дорогий мій ведмедику, будеш правдолюбом, еге ж?

Останні слова дружині:

— Прости мене. Катюшо, тяжку ношу лишаю тобі… Він говорив спокійним голосом і так серйозно, що в серйозність того, що відбувалося, несила було повірити. Тільки згодом усі зрозуміли, чому він побудував свою розмову таким чином. Відчуваючи, що смерть близько, Микола Ілліч поспішав чітко сказати кожному найважливіше. Потім впав у забуття і, вже не приходячи до тями, помер, страшно скрикнувши: «Мамо!»

Кажуть, батьки можуть визначити долю дітей, тобто своєю волею поставити їх на те чи інше місце в житті або, залежно від їхніх нахилів і вдачі, завбачити, яким шляхом вони підуть, але жоден батько чи мати не можуть поширити свій вплив на дітей так далеко, щоб вони, коли виростуть і стануть самостійними, підпорядкували цьому впливові всі свої думки і вчинки. Якщо це так, то Микола Ілліч Миклуха серед батьків був особистістю винятковою. Він заповідав дітям не дороги в житті — вони їх обрали самі, — а як іти ними, цими дорогами, якими належить бути у своїх помислах і вчинках. І ось у цій головній і, може, наймінливішій людській якості ніхто з п'ятьох дітей не зрадив заповітів батька.

Справедливим і непідкупним суддею був на Київщині Сергій Миколайович.

Усе життя віддав служінню людям Микола Миколайович Миклухо-Маклай.

Прекрасною художницею і предоброю людиною була Ольга Миколаївна.

Гірничим інженером і народовольцем, сподвижником Софії Перовської став Михайло Миколайович.

Мужньо захищав честь російського флоту і геройськи загинув у нерівному бою під Цусімою командир панцерника «Адмирал Ушаков», капітан 1-го рангу Володимир Миколайович Миклухо-Маклай, який узяв, як і всі Миклухи, прізвище брата.

Ось як писав про його загибель О. С. Новиков-Прибой: «Жоден корабель з 2-ї ескадри не потрапляв у таке трагічне становище, в якому опинився «Ушаков». Усі люди на ньому були на своїх місцях, усі виконували свій обов'язок, готові вмерти на бойовому посту. Та ніяка відвага вже не могла врятувати панцерника. Бій для нього звівся до того, що швидкохідні ворожі крейсери, тримаючись за межами досягання російських снарядів, розстрілювали його цілком безборонно. А «Ушаков» не міг ні відірватися від них, ні наблизитися. Він був у становищі людини, прив'язаної до стовпа на розстрілі. Для одинокого підбитого корабля таким стовпом був простір, а вірьовками — тихий хід. Та як горда людина, вмираючи за свої ідеї, не просить пощади в тих, хто виніс їй смертний вирок, «Ушаков», приречений на загибель, був несхитний перед своїм ворогом…

Боєздатність корабля була вичерпана. Це більше, ніж хто інший, врахував командир.

— Пора кінчати. Застопорити машини! Припинити стрільбу! Затопити корабель!

Обидва ворожі крейсери й далі стріляли по «Ушакову»…

«Ушаков» з креном на правий борт повільно занурювався у хвилі. На правому ноку його грот-реї, викликаючи лють у ворога своєю нескореністю, майорів бойовий андріївський прапор…»

Безстрашний командир панцерника до останньої хвилини самовіддано керував рятуванням екіпажу й загинув у хвилях океану, ненадовго переживши свій корабель.

Володимир Миколайович відмовився сісти в японську рятувальну шлюпку, що підійшла до нього. Вона була надто переповнена, а поряд потопав поранений матрос — командир показав на нього…

Треба віддати належне японцям, вони гідно оцінили вчииок російського офіцера. Спостерігаючи загибель командира нескореного панцерника, на крейсерах приспустили прапори.

Катерина Семенівна, мати Миклухо-Маклая, народилася н родині лікаря, підполковника у відставці Беккера, одруженого з польською дворянкою Лідією Шатковською.

Семен Федорович Беккер, або Фрідріх фон Беккер, був німцем. Він приїхав до Росії 1812 року, щоб боротися проти ненависного йому Наполеона.

Коли французька армія, просуваючись на схід, окупувала

Пруссію, докторові Беккеру було вже тридцять п'ять років. Він мав чин майора і служив начальником військового госпіталю у Франкфурті-на-Майні. Французи не зачепили його й навіть просили залишитися на тій же посаді в тому ж госпіталі, який тепер обслуговував армію Наполеона. Та служити окупантам Беккер не захотів. Довідавшись, що Наполеон має намір захопити Польщу, а потім іти походом на Росію, майор прусської армії, що склала зброю, поспішив у далекий Петербург, де запропонував свої послуги російському військово-медичному відомству з однією лише умовою: щоб йому, як виняток, лишили військове звання, оскільки в російській армії всі лікарі вважалися тоді цивільними.

Беккер вірив, що тут, у Росії, досі непереможного Наполеона неодмінно буде розбито.

Він не помилився й потім усе життя цим дуже пишався, казав: «О, ви не знаєте Росії! А я знав, хоча раніше ніколи її не бачив. Мій батько служив королеві польському, а дід був лейб-медиком при дворі імператриці Катерини! Тому я був певен, що після Пруссії Наполеон без особливих труднощів захопить Польщу, а далі, вирушивши на Росію, зламає собі карк. Коли мій дід щось казав, то слів на вітер не кидав…»

Зарахований у діючу армію, Беккер попав у той самий Низівський полк, у якому воював прем'єр-майор Ілля Захарович Миклуха, і в тому ж бою на Березіні також був тяжко поранений. Згодом вони разом лежали в Могильові у госпіталі й заприятелювали.

Там, у Могильові, Беккер зустрів Лідію Шатковську. Виходячи за нього заміж, вона сподівалася, що після визволення Пруссії від наполеонівських військ чоловік повезе її у Франкфурт-на-Майні, та Беккер вирішив назавжди лишитися в Росії. Мабуть, єдиний у російській армії медик із військовим званням, він за участь у битві на Березіні дістав підвищення в чині й одразу ж вийшов у відставку через інвалідність. Потім вихрестився в православну віру, узяв собі російське ім'я та по батькові (Семен Федорович) і поселився в Москві на Воробйових горах, де була тоді лікарня для бідних. Туди його взяли хірургом.

1843 року Семен Федорович, уже літньою людиною, виїздив з групою московських лікарів на будівництво Петербурзько-Московської залізниці на боротьбу з якоюсь епідемією. Випадково йому довелося обслуговувати якраз ту північну ділянку дороги, якою керував, як з'ясувалося, син його однополчанина — інженер Микола Ілліч Миклуха.

Улітку того ж року Микола Ілліч гостював у Беккерів у Москві й познайомився із своєю майбутньою дружиною. Катерина Семенівна закінчувала музичну школу, готувалася стати

піаністкою. Навчалася вона також музичної композиції, а у вільніший час захоплювалася ще й живописом. Музику й живопис любив і Микола Ілліч. Два цих види мистецтва швидко зблизили молодих людей.

Потім у родині Миклух, окрім Сергія, який з десяти літ цілком віддався вивченню юридичних наук, музикою, живописом і літературою захоплювалися всі. Ще до гімназії Коля з Олею зробили два невеликих альбоми ілюстрацій до творів Гоголя. Микола Ілліч малював олією пейзажі, а Катерині Семенівні добре давалися, портрети вугіллям і пейзажні акварелі. Володя малював, звичайно, тільки море й кораблі…

По суботах у Миклух влаштовувалися літературно-музичні вечори. По черзі читали вірші під музику Катерини Семенівни — вона сама добирала мелодію й акомпанувала на фортепіано. У репертуарі були Гете, Міцкевич, Шевченко, Некрасов, Лермонтов, Пушкін і, звичайно, Олексій Костянтинович Толстой. Микола Ілліч особливо гарно читав «Мцирі», «Гайдамаків», «Кавказ». Тоді гасили світло й слухали декламатора зачаївши подих:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живу тої кропі, –
Воно знову оживає
І сміється знову…

Коли Микола Ілліч помер, музику й живопис Катерині Семенівні довелося змінити на картографію. У доктора Беккера було чотири дочки і двоє синів, тому, хоча він і вважався людиною маєтною, його спадкоємцям великого спадку не дісталося. Посиротілій родині, щоправда, намагалися допомагати Шатковські, та дати все необхідне Миклухам вони також не могли. Отож Катерина Семенівна змушена була заробляти на життя тим, що розмальовувала географічні карти й шкільні атласи. Судячи з того, що ц неї почали неймовірно боліти очі, коли їй не було ще й п'ятдесяти, вона працювала дуже багато. Нелегко одній вигодувати й вивчити п'ятеро дітей!

Незвичайне прізвище Миклухо-Маклая багатьох дивувало, і люди часто запитували, якої він національності. Таке ж запитання в березні 1884 року поставив ученому кореспондент австралійської газети «Сідні морнінг геральд».

Розповівши журналістові про походження своїх батьків, Микола Миколайович додав:

«Моя особа — то живий приклад того, як благочинно поєдналися три одвічно ворожі сили. Гаряча кров запорожців мирно злилася з кров'ю їхніх, здавалося б, непримиренних гордих ворогів, ляхів, розбавленою кров'ю холодних германців. Чого в цій суміші більше чи яка з її складових частин у мені найзначиміша, судити було б легковажно, та й навряд чи можливо. Я дуже люблю вітчизну мого батька Малоросію, та ця любов не затьмарює моєї поваги до інших двох батьківщин рідних моєї матері — Німеччини і Польщі.

Лиш той життя і волі гідний,
І Хто б'ється день у день за них.

Хіба ці слова «холодного» германця не запалюють серця?
А ось «погордливий» лях:

Гей, до плеча плече! З'єднаєм
Ми землю одностайними рядами,
Ми в огнище одне думки зливаєм –
І душі наші зіллються вогнями!..

Я не думаю, що якійсь із трьох націй, що склали мою особу, мені варто надати перевагу. Кревні зв'язки я, звичайно, визнаю і ставлюся до них з належною повагою, але склад крові, на мій погляд, не визначає національності. Важливо де, коли й на яких ідеалах виховано людину. Якщо ви візьмете малайську дитину і виховаєте її в англійській родині і в англійському середовищі, то хіба вона лишиться малайцем! У неї збережуться тільки антропологічні риси, тобто зовнішність малайця, проте склад мислення, смаки й запити будуть цілком англійські, і тому по духу ця людина буде англійцем.

Уся суть у тому, що називати національністю, — біологічне начало чи духовну суть людини. Особисто я схильний вважати,

що вирішальне значення має саме духовна суть. Діди засновника російської антропології академіка Бера — вихідці з Німеччини й Швеції, але способом життя й усім єством своїм він був цілковитим росіянином і батьківщиною своєю вважав Росію. Так само ім'я моє і діло моє належать Росії». Кореспондент запитує:

— Якщо мене не зраджує пам'ять і я правильно вас зрозумів, в інтерв'ю газеті «Трібюн» ви нещодавно сказали, що дослідник, який присвятив своє життя служінню ідеї рівності всіх народів і рас, повинен знайти в собі почуття громадянина світу й сина людства, хіба не так?

Маклай відповідає:

«Усе залежить від того, яку ви ставите перед собою мету: щось спростувати чи довести. Ваш початковий намір зумовить, а розум визначить і потрібними фактами підтвердить кінцевий результат. Але чи буде це істина? Ні, навіть якщо видаватиметься очевидною. Тому ні, що істина ніколи не буває однозначною. Якщо ви дивитеся на дерево, воно здається вам реальним і сприймається як очевидна істина. Та це тільки частина істини, а не вся істина, а отже, взагалі не істина, оскільки велика чи мала частина чогось не може бути чимось цілим в його закінченому вигляді. Половина яблука — всього лиш половина, а не все яблуко. Точно так стоїть справа і з істиною. Я маю на увазі, певна річ, абсолютну істину.

Окрім видимої для ока крони, в дерева є коренева система, є грунт, що дає йому стійкість і поживу, є підземні води, що розчинили цю поживу і зробили її доступною для коренів, є всотана живим листом теплова сонячна енергія, яка завдяки хімічним реакціям перетворюється в рослині на механічну силу, необхідну для того, щоб піднімати поживні речовини й вологу із землі до гілок, є, нарешті, повітряне середовище, яке також живить дерево і багато в чому визначає його життя.

Так от усе це разом і є істина, ціла система, а не тільки те, що бачить око і тому часто сприймається, як уся реальність. Ми бачимо відсталого у своєму розвитку остров'янина й квапимося зробити висновок про належність даного суб'єкта до буцімто гіршої частини людства. Тим часом існує безліч причин, що зумовлюють відсталість остров'янина. Не враховувати всіх цих причин — значить, не бути об'єктивним. А бути об'єктивним, як я це розумію, значить, відкинути будь-які тенденції і підпорядкувати себе тільки пошукам істини в усій її сукупності.

У моєму становищі дослідника, який поклав собі за мету довести світові, що всі люди — люди, і зробити неможливим саме прагнення виправдати колоніальні захоплення, грабунки і насильство, першою передумовою для цього є почуття

відповідальності перед усім людством, однаково неупереджене ставлення до всіх народів і рас, інакше мене звинуватять у необ'єктивності і всі мої старання стануть марними.

Але почувати себе сином людства не означає забути рідшій дім. Я ще не стрічав людини з нормальною психікою, яка була б холодна, байдужа до матері. Тому над своїми хатинами в Новій Гвінеї я завжди піднімав російський прапор».

Кореспондент ловить на слові:

— Кажуть, у Росії з вами повелися не вельми ласкаво?

Відповідь Маклаєва спокійна:

«Мене виключили з шостого класу гімназії, а потім заборонили відвідувати Петербурзький університет, куди я, хоч і не мав документа про закінчену середню освіту, був зарахований вільним слухачем. Тому мені довелося їхати вчитись у Німеччину. Коли мене виключили з університету, я не міг вступити в жоден інший вищий учбовий заклад Росії, оскільки перебував під наглядом поліції. Та це не означає, що навчатися в Росії мені не дозволила Росія.

З гімназії мене відчислили на категоричну вимогу отця Василія за те, що на уроках закону божого читав «Листи. про вивчення природи» Олександра Герцена і якось приніс у клас «Суть християнства» Фейєрбаха.

Тоді моїм «законом божим» стали, та й тепер ними є, філософські статті Чернишевського. Під впливом його ідей, окрім Герцена і Фейєрбаха, я почав вивчати також праці Сеченова, Писарєва, Гегеля, окремі роботи Добролюбова. До того ж моя мати десь добувала нелегальну газету Герцена «Колокол». Це визначило мої світоглядні переконання і зрештою привело до участі в студентських мітингах і демонстраціях. Під час однієї із таких демонстрацій, ще до того, як мене виключили з гімназії, я і мій старший брат Сергій були заарештовані й посаджені в Петропавловську фортецю, але я ніколи не вважав, що нас покарала Росія. Попи і поліцейські в Росії, як і в інших країнах, є частиною державного механізму, та навіть якщо йдеться про цілий державний механізм, не можна вважати, що він відповідає характеру країни. Коли ви виступаєте проти існуючого суспільного устрою, цілком природно, що люди, настановлені вищою владою зберігати цей устрій, застосовують до вас засоби покарання. Але було б принаймні нерозумно, образившись на поліцейського, переносити свою образу на країну.

Говорячи про свою належність до Росії і будучи гордим з цього, я маю на увазі свою спорідненість з тими її представниками, яких сприймаю і розумію як творців суто російського напрямку в науці, культурі і такій важливій для мене

галузі, як гуманізм. Та це не та спорідненість, що дає привід для сімейної учти. Від кожного, хто її усвідомлює, вона вимагає передусім несхитної дисципліни в думках і ділах. По суті, я служу не своїй власній ідеї, а здійснюю програму досліджень, головний напрямок яких визначили і Лев Мечников, і академік Бер. Потім я керуюсь у своїх дослідженнях працею Сеченова про рефлекси головного мозку і роботою Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії». Як бачите, все російського походження.

До речі, мені приємно сказати, що Росія єдина європейська країна, яка хоча й підкорила собі багато різноплемінних народів, але не прийняла європейських расових теорій навіть на поліцейському рівні. Прихильники вищих і нижчих рас не можуть знайти в Росії однодумців; бо їхні погляди суперечать російському духові…»

Мабуть, про це саме думав Маклай, коли незадовго до своєї смерті в лікарні диктував дружині англійською мовою (російської М. Робертсон не знала) «Нотатки про природу російського гуманізму». На жаль, цю статтю з рукописної спадщини вченого було вилучено царською цензурою і, певно, знищено. В архіві Маргарити Робертсон зберігся тільки невеликий уривок, який вона вивезла з Росії, очевидно, тому, що то був чорновий начерк, який вона нашвидку записала в своєму особистому зошиті.

Ось цей уривок.

«Російська думка, якщо говорити про думку плідну, таку, що породжує нові ідеї й нові погляди на природу речей, — явище прекрасне і вже тому, що воно існує, здається нібито протиприродним. Адже думка, здатна відкинути загальновизнане й утвердити щось нове, це іскра, яка виникає під зіткнення різних думок, під сумніву, що спонукає шукати істину. Щоб такі іскри викрешувались, людям погрібна внутрішня духовна свобода й потрібне суспільство, яке б дозволяло свободу думок. А на Русі, коли ми простежимо історію Російської держави від Івана Грозного до наших днів, відкинувши хіба що добу Петра І, не допускалося під страхом смерті чи тюремного ув'язнення не тільки мати іншу думку, а навіть сумніватися в чомусь такому, що було усталеним і прийнятим у державі.

Дика азійська орда з її лютою жорстокістю, зневагою цінностей духовних і поділом суспільства на рабів і вождів принесла й укоренила на віки в Російській державі становище, коли право думати діставали тільки ті з нижчої суспільної верстви, хто, думаючи, у своїх міркуваннях угадував бажання вождя. А оскільки слово можна тлумачити по-різному і людина, маючи намір сказати одне, мимохіть може дати привід розуміти її по-іншому, то з остраху не догодити вождеві народилася звичка

говорити й писати широко, все з усіх боків оговорювати, пояснювати, щоб тебе зрозуміли лише в одній площині. Усі промови свідомо будувалися з розрахунком на розуміння примітивне, і тому вони не сприяли розвитку мислення в тих, хто читав їх або слухав.

Силою розуму, вдачею і своїм ставленням до дійсності вожді іноді так відрізнялись один від одного, що здавалося, ніби вони цілковита протилежність, проте встановленого регламенту дотримувалися всі однаково, дозволяючи собі лише незначні відхилення. Вождь, який не відзначався гострим розумом, інших промов не сприймав, тож вважав єдино правильним існуючий порядок спілкування, а хто бачив і розумів більше за своїх підданих, свідомо сприяв рутині, бо тоді керувати простіше й безпечніше.

З цієї причини кордони Російської держави завжди були не тільки оборонними рубежами, а й начебто другою Великою Китайською стіною, що оберігала російський народ і підвладних йому інородців від «лихого» впливу невгодних російським царям прикладів. З тією ж метою було введено жорстку систему посвідок на проживання, аби кожен громадянин повсякчас перебував під державним контролем і наглядом осіб, призначених відповідати за несхибність усталеного одноманіття в думках і настроях.

І ось за отаких порядків, які ведуть до огульного отупіння, животворна російська думка, всупереч усім насиллям і пануючій моральній темряві, усе-таки проростає і всьому світові на диво дає прекрасні плоди.

Коли заходить мова про російську науку й культуру, людей, які мало знають Росію і звикли дивитися на неї, як на одну з найдеспотичніших держав, безправний народ якої нібито не може дати нічого путнього, вражає в російській думці її незмінний гуманізм. А вона, страдниця, пройшовши через усі випробування, пробившись крізь терни, не може нести в собі зло. Страждання оздоблюють натури холодні, з користолюбною душею і розумом, або немічним, або надто однобоким; а російська людина за своїм характером пристрасна і чуйна, а якщо буває зла і припускається буйних жорстоких вчинків, то тільки в отупінні або в безвихідному відчаї. Коли ж розум її ясний і вона бачить витоки зла, в стражданнях своїх ніколи не оздоблюється і думки її скеровані не на помсту, оспівану й піднесену до святості в європейській літературі, а тільки на викорінення зла всіма шляхами й засобами, може, навіть і з допомогою того ж зла. При цьому вона легко може пожертвувати собою задля блага інших, часто невідомих їй, а то й зовсім чужих.

Суто російській натурі чужі не люди чужі, їй чужий егоїзм.

Ось витоки гуманності російської думки. Не міг Михайло Ломоносов, який довгі роки жив на черствому хлібі й квасі і досяг статку у важкій праці, не думати про конкретну плідну користь науки для тисяч убогих і скривджених. Не могли Олександр Пушкін і Михайло Лермонтов не співчувати гордим кавказцям, бо самі зазнали мук приниження. Крім Росії, ми небагато знаємо прикладів, де наука і культура, особливо позначені талантом твори літератури, були б такі єдині у своїх прагненнях…»

* * *

Читач розуміє, звичайно, що там, на острові Комодо, я не міг розповісти своїм індонезійським друзям про Маклая так докладно, як тут, у книжці, але все-таки розповів багато і, здається, переконав навіть недовірливого лейтенанта Рахмаді. Зніяковілий, він дивився тепер на мене з винуватою покірливістю.

— Вибачте, туане Саша…

Присоромлений сидів і мій Анді. Він вивчав російську мову, читав російські книжки і досі не знав, який талісман носить у своїй нагрудній кишені.

Лагідна добросердість не полишала тільки капітана Сувандо.

— Я гадав, — мовив він, — Маклай був як наш Діпонегоро[12]. У сорок п'ятому році[13] в Сурабаї робітники тютюнової фабрики назвали свій загін батальйоном Маклая, але, мені здається, нікому й на думку не спадало, що він може бути з Росії. Для пас він завжди був індонезієць. Я пам'ятаю, мій батько розповідав легенду. Буцімто голландці заслали Маклая на вулкан Лаву, хотіли, щоб він там загинув. Та Маклай умів заговорити будь-яку стихію. Вогняна вулканічна лава обходила його хатину стороною або застигала, не дійшовши до неї. А потім на тому місці побудували місто Саранган. Воно невеличке, та на Яві одне з найкрасивіших. Вулкан жодного разу його не зруйнував, хоча прокидається часто й лава проходить близько під міста. У легенді Маклай — яванець, син селянина. Про нього багато легенд, але я не чув, щоб хтось назвав його чужоземцем, та ще росіянином. Росія так далеко!

Я усміхнувся. Згадалась моя перша зустріч з Індонезією.

В Індійському океані, якраз на підході до північно-східних берегів Яви, один матрос на нашому кораблі під час сильного шторму дістав тяжку травму. Він дуже страждав від хитавиці, і його треба було негайно відпровадити на берег, щоб там зробити операцію. Якщо можна — в госпіталі.

По радіо ми домовилися з індонезійськими властями, що з Джакарти вони пришлють по нашого матроса санітарну машину на мис Мерак. До нас він був найближче, і до нього ми могли підійти на шлюпці.

Наш мотобот зустрічала юрба цікавих. Мабуть, усе селище, чоловік двісті. Уже всі знали, хто ми і чого сюди прибули.

Коли ступаєш на територію чужої країни, поліція довго й прискіпливо перевіряє документи. У нас їх ніхто не спитав.

Насилу проштовхавшись крізь натовп, поліцейський почав з вибачення:

— Даруйте, будь ласка, машина з Джакарти прибути не встигла, години дві ще треба чекати. О, будь ласка, не хвилюйтеся, про хворого ми подбаємо! У нашій мечеті чисто й не так жарко, постіль там уже приготували.

— У мечеті?.. — здивувався я.

— Атож. Вам це не подобається?

— Ні, чому ж, але…

Якось у Сенегалі я хотів подивитися мусульманський храм. Заходжу, бачу — люди моляться. Начебто всі поринули в молитву, і до мене нікому немає діла. Але молитва обірвалася.

— Зайшлий, ви мусульманин? — суворо запитав мулла, який, певно, звернув увагу на мою білу шкіру.

Я чесно сказав, що ніякої релігії не сповідую, а хотів тільки подивитися. Мулла розгнівався:

— Ідіть геть! Не опоганюйте храму аллаха.

В Індонезії більшість населення — мусульмани, закони корану ті самі, що в усьому мусульманському світі. І раптом чоловіка, який не вірить ні в чорта, ні в бога, беруть на ноші і несуть у святиню — мечеть!

Я сказав про це індонезійцям, що оточили нас. Вони погідливо закивали головами.

— Так, але кращого, ніж мечеть, помешкання тут немає. Там прохолодно.

— А вас не осудять?

— Усі ж знають, що ви росіяни.

— Вас це виправдовує?

— Звичайно.

Потім ми знайомилися з селищем. На базарній площі нам особливо привітно усміхнулася жінка з дівчинкою на руках.

— Сламат сіянг, адік! Добридень, сестричко! — привітався я.

Зупинилися погомоніти. Я запитав жінку, як звати її дівчинку.

— Русія, — каже.

У мене широко розплющились очі.

— Росія?..

Вона зніяковіла.

— Так захотів чоловік. Він був у кіно, повернувся додому й сказав, що коли в нас народиться дочка, то ми назвемо її Русія, а коли син, то буде Масим.

— Може, Максим?

— Еге, мабуть, я не пам'ятаю точно. Через тиждень народилася Русія, тепер їй рік і два місяці.

Мама маленької Русії стала власницею всіх сувенірів, які

знайшлися в наших кишенях.

Ми залишали Мерак схвильовані й водночас були досить здивовані. Тільки набагато пізніше я зрозумів, чому в більшості індонезійців, навіть дуже правовірних мусульман, Росія завжди викликає симпатію, незважаючи на всі релігійні упереджений й політичні розбіжності. Що це за країна, неписьменний у своїй масі народ уявляє досить туманно, але запитайте першого стрічного селянина, що пін знає про Росію, і він, сповнений статечної поважності, скаже:

— Русія далеко, туане, і я знаю про неї мало. По правді, зовсім мало. Та вам, певно, відомо, що Русія ще за життя Діпонегоро виступила проти всієї Європи. Вона сказала Європі: «Це неправда, що індонезійці не люди, вони — люди». Так, туане, навіть цар русів говорив про це. Він був у нас на Яві, і люди чули.

Хоч як дивно, славу захисника індонезійського народу залишив про себе в Індонезії і Микола II. Коли він був ще наступником російського престолу, то під час кругосвітного плавання зробив зупинку на Яві. Голландські колоніальні власті приймали його з великою помпою, та майбутній цар мимохіть підклав їм свиню.

Кілька днів його возили по визначних місцях Яви, показували стародавні храми і всякі інші красоти. Микола, який вважав себе живописцем і великим знавцем архітектури, особливо цікавився храмами й був від них у захваті. Та доладно висловити свою думку про побачене він ніколи не вмів. Звичайно, якщо в цьому виникала потреба, йому загодя складали шпаргалку, яку він, не вдумуючись у її зміст, старанно зазубрював напам'ять.

Цього разу секретарем цесаревича був, як видно із стилю й змісту шпаргалки, чоловік високої душі й справді розумівся на архітектурі.

— Панове, — повторюючи завчені слова, сказав Микола на обіді, влаштованому на його честь голландським генерал-губернатором, — важко передати враження від цієї поїздки. Я бачив великі творіння великого розуму, що поєднали в собі геній будівничого, ліризм поета й глибоку мудрість мислителя, який прозирає в саму суть прекрасного…

Спочатку цей виступ, опублікований у місцевих колоніальних газетах, не привернув уваги. Певно, йому просто не надали значення. Та коли промова Миколи з'явилася в європейських газетах, вибухнув скандал. Усі збагнули нарешті, що, відгукуючись захоплено про яванські храми, побудовані ще за часів імперії Маджапахіт, наступник російського престолу таким чином визнав високий рівень культури яванців, яких в Нідерландах вважали мало не за дикунів.

«Промова Миколи на обіді в Бюйтензорзі, — писала лондонська газета «Таймс», — набула такого скандального розголосу, що імператор Олександр III, опинившись через сина в незручному становищі, змушений був просити в монарха Нідерландів вибачення. А сам наступник публічно висловив жаль з того, що сталося, й заявив, що його неправильно зрозуміли. Та, виправдовуючись перед голландцями, він тільки дав привід лібералам і соціалістам для нової хвилі виступів на захист малайської раси. «Коли я говорив про архітектуру, — сказав Микола, — то не думав про яванців. Мене схвилювали храми, але це не означає, що, дивлячись на них, я став сповідувати ідеї Миклухо-Маклая, прихильником якого мене тепер намагаються зробити. Я всього-на-всього поклонник архітектури і поділяю думку, що вона якоюсь мірою визначає культурний рівень цивілізації». Ця остання фраза всупереч бажанню цесаревича прозвучала новим дифірамбом на адресу цивілізації яванців і підлила масла в огонь.

Певна річ, Микола, як майбутній монарх, не може бути прибічником революційних ідей покійного мандрівника, але як молода людина, ще не зіпсована необхідністю постійно бути дипломатом і до того ж позбавлена гнучкого розуму, він мимохіть опинився в таборі прихильників Миклухо-Маклая. Наївна простодушність, як бачимо, зле пожартувала з нього: піддавшись підсвідомому пориву щирості, затятий ворог дивним чином перетворюється на спільника.

Виправдання перед голландцями забудуться, а комплімент, сказаний на адресу будівничих Яви, а отже, й на адресу яванців, з часом обросте легендами, і його імператорська величність у зовсім чужій йому справі стане в один ряд з Маклаєм».

І справді, сталося саме так. В Індонезії Микола II став відомий не лише як однодумець Маклая, а навіть як друг і захисник ученого.

— Кажуть, — розповідали мені, — коли російський цар приїжджав на Яву, голландці заарештували Маклая, щоб вони не зустрілись. Та цар довідався про це й сам пішов до нього у в'язницю. Голландці розгубилися, міркують, як же бути, а цар їм каже: «Я прошу вас звільнити мого друга. Зла він нікому не чинив, і карати його ні за що». Ну голландцям нічого робити, звільнили Маклая.

Як звали російського царя, ніхто не знає, просто російський цар, друг і захисник індонезійського народного героя Маклая. А коли цар був другом індонезійця, то, зрозуміло, і його країна не могла погано ставитися до Індонезії.

Я намагався все пояснити, переконати своїх співрозмовників,

що Маклай усе-таки з Росії і помер він значно раніше, ніж цесаревич Микола побував на Яві, що між ними не було й не могли бути ніякого зв'язку.

Мене ввічливо слухали і начебто згоджувалися, та потім, вже не повертаючись більше до російського царя, казали:

— Атож, туане, Маклай належить усім, усьому світові й Росії також. Але за походженням він яванець, так, туане, яванець…

Або сунданець, або балієць, залежно від того, якої національності був мій співрозмовник.

«Що ж, — тішачи себе, думав я, — ми здавна інтернаціоналісти, здавна щедре серце Росії належало всім».

І добротою своєю не зубожіло від того, що сини Росії ставали синами Людства.

* * *

Забувши про варанів і острів Комодо, я сидів у літаку й цілу дорогу назад до Джакарти подумки був далеко в Москві, з Савою Христофоровичем Колодниковим — капітаном 1-го рангу у відставці, з яким колись випадково познайомився в Ленінграді, а потім, уже в Москві, час від часу, хоча й рідко, зустрічався, здебільшого в його казармено довгому домі біля Нікітських воріт. Там, у комунальній квартирі, схожій на залізничний купейний вагон і так само набитій мешканцями, як вагон пасажирами, вони з Катериною Іванівною і її тіткою, вісімдесятилітньою клопотухою Пелагеєю Луківною, мешкали в двох кімнатах — великій і зовсім манісінькій з вузеньким віконцем, що виходило в сирий і похмурий двір. У цій напівтемній кімнатці всі троє, власне, й тулилися. Більша, з двома нормальними вікнами в той самий двір, правила Саві Христофоровичу за кабінет і нагадувала щось середнє між бібліотекою і морським музеєм. Строгу нежилу обстановку трохи одомашнював переставлений до міжвіконного простінка розсувний обідній стіл, накритий білою лляною скатертиною. На ньому, скільки пам'ятаю, завжди шипів начищений, аж сяяв, мідний тульський самовар із саморобним електричним нагрівачем — винаходом Сави Христофоровича, стояли кришталевої чистоти склянки в кручених мельхіорових підставках, голубий порцеляновий чайник, вазочка із сизуватим колотим цукром і плетена з лози хлібниця, завжди з маковими бубликами. Оскільки іншого помешкання не було, тут у всяку пору дня і ночі, коли господар бував дома, приймали гостей.

Флотського люду з усіх наших морських околиць пройшло через цей кабінет-музей сила-силенна.

Ветеран двох воєн, громадянської і Вітчизняної, Сава Христофорович тепер усього себе віддав історії рідного флоту. І Катерину Іванівну захопив своєю справою. Раніше вона вчителювала, викладала хімію, і роботу свою, певно, дуже любила — школу згадувала з сумовитою ніжністю; і не вголос, ні, боронь боже, а все-таки не втаїш: шкодувала, що залишила свою професію. Заради Сави зважилася на таку жертву — помічник йому потрібен. Влаштувалася на схилі літ бібліографом у військовий відділ Державної бібліотеки імені В. І. Леніна: «Саві зручно: що треба з опублікованих матеріалів, усе тут. Своїм працівникам деякі книжки й додому брати дозволяють — Сава до люльки звик, мулько йому без неї в читальних залах».

Які це чудові, щедрі душею і зовсім безкорисливі вже немолоді люди!

Глибоко і широко освіченою людиною був Сава Христофорович, досконально знав кілька мов, добре володів літературним стилем, мав загострене чуття слова, що не часто трапляється, і, мабуть, міг би Писати непогані книжки, та коли про це заходила мова, завжди казав: «Що стиль? Стиль — риторика, вічне від минущого треба вміти відділяти. Імперії народжувалися й рушились, цивілізації в порох розсипались, а книжки живуть — безсмертні!.. Мені не по зубах! Що вічне, а що минуще — не відділю, здається, що все однаково цікаве. Отож і виходить, що я не створений час судити. Хисту немає, а коли його нема, то сідницею не висидиш».

Переконувати, що йому все-таки варто зайнятися книжками, хоч невеликими, було марно. Усміхнеться тільки: «Ну-с, як любив казати наш боцман, не будемо язиком повітря швабрити…» Або, коли бував не в гуморі, обірве високоштильно: «У мої літа, вельми поважний друже, пошуком успіху, а надто на терені письменницькім, дурні себе тішать, красненько дякую…»

Чи то не вірив у свої творчі здібності, а чи справді вважав письменницькі вправи для своїх років чимось протиприродним. Важко сказати, але він не манірничав. Такі забавки були не в грубувато прямій вдачі Сави Христофоровича.

Своє завдання він вбачав у простому збиранні цікавих або, на його погляд, важливих історичних фактів, які групував потім за темами, писав до кожної з них пояснення і, охайно передрукувавши все на манишці, віддавав знайомим літераторам, не жадаючи нічого навзамін, крім обіцянки, що цей матеріал не пропаде даремно. Якщо, звичайно, літератор міг його якось використати. Тим часом Саві Христофоровичу таке збирання

обходилося далеко не н дрібничку. Працюючи в архівах і військово-морських музеях, він місяцями жив на свої далеко не багаті статки відставника то в готелях Ленінграда, то в Севастополі, то десь на Півночі. За моєї пам'яті разів три їздив навіть у Владивосток — наполегливо шукав там відомості про якогось несправедливо забутого адмірала.

Пригадую, в його кабінеті на стіні висів ватман з двома висловлюваннями, написаними великими літерами чорною тушшю.

Перше — з індійського зібрання академіка Оттона Бьотлінга:

> Якби навіть сонце зійшло на заході,
> Гора Меру здригнулася, вогонь став холодний,
> Лотос розквітнув на гірській вершині на скелі, –
> І тоді б мова благородних людей не була б пустим словом.

Друге без автора:.

«Люди стають рабами речей тільки тому, що до кінця життя у переважній більшості не усвідомлюють або не хочуть усвідомити безглуздість речовизму; така людська природа — їй властива пристрасна потреба служити ідеї, прагнути ідеалу. Коли ж моральні ідеали втрачено або щезає їх привабливість, на зміну їм, щоб заповнити порожнечу, що раптом утворилася, приходить одвічно нице — ідея самоутвердження через володіння речами. Заберіть у найблагороднішої людини її моральні ідеали, і вона перетвориться або на буркотливого циніка, який шукає забуття в наркотичному дурмані, або ж на скотину з породи обивателів, для, яких добування наживи — заповітна мрія».

Щось схоже говорив, здається, один з натхненників Великої французької революції Гракх Бабеф, але я б не здивувався, якби мені сказали, що автором другого висловлювання є сам Сава Христофорович. Адже згодом у його нотатках я знайшов не менш по-філософському глибоке:

«Людина — не билинка на вітрі, в ній усе — цілий світ, і цим світом, єдністю таких світів живуть держави і народи».

І ще:

«Умирає тіло наше, але не думка й не діло. Вони лишаються живим, щоб множити їхні знання, досвід і, зрештою, — моральну силу, гарантія міцності якої в непорушності зв'язків минулого з сучасним».

У цьому був весь Сава Христофорович, філософ, аналітик,

шукач прикладів духовної досконалості. Хоча не весь. Ніхто з нас сам не знає, де в ньому початок, де кінець, що незаперечно, а що відносне. Одне лиш напевне: що править людині за мірило цінності, яке воно, мірило, така у людини й мораль.

Якось, ще задовго до моїх мандрів в Індонезію, Сава Христофорович зателефонував мені десь години об одинадцятій вечора. У трубці знайомий густий бас:

— Не спите?

— Начебто ні… — Я стояв біля телефону в нічній піжамі, напівсонний.

— Тоді спите. — У голосі Сави Христофоровича почулося розчарування. Звиклий за довгу морську службу контролювати нічні ходові вахти, він навіть у відставці ніколи не лягав раніше четвертої ранку, тобто тієї години, коли капітанів на містках змінюють старпоми.

— Як же сплю, коли з вами розмовляю?

— Приїхати зможете?

— А Катерина Іванівна нас?..

— Не говоріть дурниць!

Я розумів, що їхати треба зараз, і знав, що Сава Христофорович так собі турбувати не стане. Напевно щось знайшов якраз для мене і згоряє від нетерпіння. Але по телефону не скаже, не той характер.

Я не помилився. Тему Сава Христофорович таки справді знайшов для мене — давнього шанувальника Миклухо-Маклая. І все ж його пропозиція в першу мить мене знітила: Миклухо-Маклай і російський військово-морський флот! Гм… Пасажиром плавав іноді на російських військових суднах. Писав: «Відкрите море справляє на мене завжди однакове враження — мене так і вабить кудись удалеч, далеко, за море… Навіть чудові береги Італії, Малої Азії, грецькі острови не могли змінити цього почуття — мені хотілося далі й далі…» А корабельне життя на морі ненавидів, як і Чарлз Дарвін. Маючи у своєму розпорядженні на корветі «Витязь» розкішну флагманську каюту, він вважав за краще ночувати, коли судно заходило в порти, або в напнутому на березі наметі, або ж у готелях для моряків, хай навіть незатишних. Терпів неминучий у таких закладах сивушний сморід, п'яну гульбу, блощиць, але спати зайву піч на кораблі не хотів.

Сава Христофорович усміхнувся.

— Виходить, моряком не народився. Поклик моря багатьох бентежить, мабуть, кожного курортника, та не всі в моряки годяться. Для Дарвіна море з палуби «Бігля» було тільки водою і небом, більше нічим. У шторм він його кляв, у штиль плював від

нудьги за борт. Моряк не плюне, він душу моря відчуває, у цьому вся суть.

Гривастий, могутній, з вересковою англійською люлькою в прокурених рудих вусах, задерикувато наїжачених, він сидів за своїм масивним робітнім столом, на якому важким зеленим стосом лежали всі шість книжок зібрання творів Миклухо-Маклая, повні різноколірних закладок, а поряд, оправлені в обтягнутий червоним полотном картон, — номери журналу «Морской сборник» за третю чверть минулого століття, тих же часів журнали «Вестник Европы», «Северный вестник», «Исторический вестник», «Нива», «Живописное обозрение», «Всемирная иллюстрация», ще книжки, журнали іноземними мовами, ксерокопії газетних статей, морські картини й багато окремих аркушів, розкладених на столі в тільки господареві відомому порядку. Було зрозуміло, що до цієї нашої розмови Сава Христофорович готувався давно й серйозно.

Заінтригований, я не стримався.

— Що це раптом такий оверштаг[14] —Миклухо-Маклай! Мені здавалося, вас цікавлять, головним чином, герої морських баталій.

Суплячи сиві пасма брів, мій співрозмовник сердито пихнув люлькою.

— Американці втягли. — І, згадавши щось, знову заусміхався. — Після війни мені довелося працювати з ними в Німеччині. У Гамбурзі ми займалися з ними репараціями, ділили між союзниками військово-морські трофеї. З американського боку моїм колегою був капітан 2-го рангу Коллінз, кажуть, стопроцентний американець: долар йому і бог і цар. Одного разу приїхав до нас із Нью-Йорка лейтенантик, Коллінзу в помічники. Ну, Коллінз і зрадів: Стіве, подай те, Стіве, подай це. Той устигав тільки козирять: «Єсть, мій кавторанг! Єсть мій кавторанг!» Потім чую: «Сер, зробіть ласку…» — Коллінз до того ж Стіва. Другого дня питаю Коллінза: що, мовляв, вашого Стіва на посаді підвищили? «О містер Колоднікоф, ви знаєте, хто купив у нашої армії ті два німецькі танкери? Лейтенант О'Коннор! Мій Стів коштує три мільйони доларів!..» Так ось, уявіть собі, цей трьохмільйонний Стів О'Коннор і втягнув мене у всю цю арифметику. — Сава Христофорович показав рукою на стіл. — Нещодавно в Нью-Йорку вийшла його книжка «Дослідники Океанії». Видавництво нашої Академії наук надіслало її мені реферувати. Дивлюся на фотографію автора — начебто знайоме обличчя. Це й був якраз той самий Стів О'Коннор, тепер уже доктор історії. — Посадивши на перенісся окуляри в чорній роговій оправі, Сава Христофорович узяв зі столу аркуш з

машинописним текстом. — Послухайте, що він тут понавигадував. Витяг з розділу про Миклухо-Маклая: «Росія з її ведмежим невіглаством, помноженим на дику азіатчину, була нездатна ні оцінити хоч якоюсь мірою його високу гуманність, ні зрозуміти суть його ідей та цілей. За винятком Географічного товариства, більш-менш освіченого, але замкненого в своїй імперській шкаралупі, до того ж копійчано злиденного, ніхто в Росії не вважав за потрібне допомогти йому. Коли він плив на корветі «Витязь» до берегів незнаної Нової Гвінеї, щоб, ризикуючи життям, знайти там відповіді на важливі наукові питання, російське військово-морське відомство не посоромилося виставити йому рахунок за гнилі флотські сухарі…» — Швиргонувши аркуш з цитатою О'Коннора, Сава Христофорович важко підвівся з-за столу, схвильовано заходив по вузенькій між шафами смужці кабінету. — Далі зовсім хвацько: Росія, мовляв, як держава не вклала в експедиції Миклухо-Маклая майже ніяких коштів, і тому-то прилучати його праці до здобутків своєї науки її право навряд чи незаперечне. Як це вам подобається? Тільки дебет-кредит, ганяєте? Е, ні, бухгалтерія по-американському, але не заради арифметики. Вдумайтеся: «Та сам факт підданства чи громадянства ще не дає досить підстав зачисляти успіхи будь-якого вченого до здобутків науки цієї держави, або країни, хоча, як стверджують марксисти, країна і держава — два різні поняття. Ми, одначе, різниці тут не бачимо…» Виходить, арифметика арифметикою, а мета інша. Відірвати Маклая від царської Росії і таким чином відмовити Росії в праві на його спадщину взагалі. Адже різниці між державою і країною О'Коннор не бачить. А коли так, то науковий антирасизм був створений не Росією, і всі небілі народи, які вважають Росію батьківщиною антирасизму, глибоко помиляються[15]. От я і вирішив з'ясувати, який матеріальний внесок Росії в наукову діяльність Миклухо-Маклая хоча б лише по одній лінії — через російський флот.

— І що ж з'ясувалося?

— А те, наприклад, що тільки на його першу новогвінейську експедицію російське військово-морське відомство витратило, за моїми підрахунками, близько восьмисот тисяч карбованців.

— Як то? — мимоволі вигукнув я вражений. — Про таку величезну на ті часи суму (річне утримання двох з половиною тисяч середніх урядовців) мені не траплялося ніяких згадок. Навпаки, скрізь підкреслюється, що свою першу мандрівку до берегів Нової Гвінеї Миклухо-Маклай здійснив головним чином на власні кошти. Географічне товариство видало йому зовсім невелику допомогу — 1200 карбованців. І це підтверджує тодішній віце-голова Товариства П. П. Семенов-Тян-Шанський:

«Наприкінці 1869 року, — писав він в «Історії піввікової діяльності Імператорського Російського географічного товариства», — М. М. Миклухо-Маклай задумав подорож на Нову Гвінею та острови Тихого океану й звернувся до Товариства з проханням узяти опіку над його мандрівкою, яку він здійснює на **власні кошти**, і особливо просив дати йому можливість дістатися на російських військових суднах до зовсім маловідомого берега Нової Гвінеї, звідки він і хотів розпочати свої дослідження… Рада погодилась… і призначила Маклаєві допомогу 1200 карбованців, а на порушене товариством клопотання в травні місяці 1870 р. надійшов височайший дозвіл прийняти М. М. Миклухо-Маклая на корвет «Витязь», командирові якого Назимову наказ доставити Маклая на берег Нової Гвінеї передав особисто найясніший голова Товариства».

Зберігся й лист Миклухо-Маклая до петербузького багатія М. С. Вороніна, в якому молодий учений, лаштуючись у дорогу на корветі «Витязь», писав: «Як Ви знаєте, я у вересні виряджаюсь на острови Тихого океану, і виряджаюсь на **власні кошти**, але оскільки на той час (тобто на середину вересня) моя мати не може дати мені необхідні на перші роки моїх мандрів 5000 крб. сріблом, то я хотів би звернутися до Вас з проханням позичити мені такі гроші…»

Нарешті, хоча О'Коннор, радіючи з нагоди облити Росію брудом, І вигадав рахунок за «гнилі флотські сухарі», харчового забезпечення на корветі «Витязь» Маклаєві, на жаль, справді не належало. Він сам писав князеві Мещерському, що за харчування на корветі заплатив п'ятсот карбованців, які довелося йому позичити в командира корабля, бо Воронін у Петербурзі на його прохання дати в борг гроші не відгукнувся.

Круто розвернувшись у дальньому кутку кабінету, Сава Христофорович енергійно ступив до мене.

— Любий друже, та ще з часів Римської імперії якогось одного виду забезпечення ніде, ні на яких флотах світу не існувало й не існує. Людей завжди ставили й ставлять тільки на всі види забезпечення: речове, грошове, харчове. А це означає, що людину мобілізовано і, отже, на кораблі вона зобов'язана нести певні вахти, виконувати якусь іншу роботу, потрібну не їй особисто, а кораблю чи флоту.

— Але мені здається, ні Дарвін на «Біглі», ні наш Гончаров на фрегаті «Паллада» за харчі не платили, — зніяковівши від своєї необізнаності, заперечив я не зовсім упевнено. — Виходить, вони одержували всі види забезпечення і вважалися мобілізованими?

— Ви помиляєтеся. Дарвіна, як він сам писав в «Автобіографії», тільки «внесли в списки на забезпечення

провіантом» і аж ніяк не годували за рахунок Адміралтейства. Дядечко Джосайя Веджвуд, що вмовив батька Дарвіна відпустити Чарлза на «Бігль», п'ятирічне плавання небожа оплатив із власної кишені. Так самісінько, як командир «Бігля» Фіц-Рой оплачував перебування на кораблі інструментального майстра Джона Стеббінга, якого до складу екіпажу «Бігля» в Адміралтействі з якоїсь причини не включили, може, просто забули, а Фіц-Рой не зважив на це і в плавання його таки взяв, а потім і розплачувався. Інша річ Гончаров. Як секретар адмірала Путятіна він на «Палладі» був на правах флагманського офіцера.

— Лишаючись при цьому цивільним?

— Так, оскільки адмірала Путятіна було вирядженo в Японію послом російського уряду, він уособлював водночас дві постаті: воєначальника і дипломата.

— Але ж Гончаров усе одно ніякого відношення до флоту не мав.

— Секретар адмірала?

— Ну, припустімо. Тоді чому, якщо на флоті Маклая поважали, а це незаперечно, не придумали чогось підходящого для нього?

— Тому, що військовий статут — закон, а надто флотський, з віковими традиціями. Порушити його в Росії не смів ніхто, навіть члени царської родини. Якось великий князь Олексій Олександрович, відомий у Петербурзі гульвіса й ловелас, уже проголошений майбутнім генерал-адміралом, але поки що не адмірал, надумав незапрошеним завітати з дівицею на кліпер «Гайдамак» і зажадав каюту. Царський син, без п'яти хвилин головком, — не послухатися не можна… Таж ні! Капітан-лейтенант Колтовський, командир кліпера, випровадив голубків умить. І керуючий Морським міністерством адмірал Краббе у відповідь на скаргу Олексія знайшов за потрібне Колтовського заохотити. Ось як розуміли російські моряки корабельний воїнський статут. Тому Миклухо-Маклай, обізнаний з флотськими порядками, сам, безумовно, не захотів прийняти морське забезпечення. Інакше він поставив би себе в залежність від статутних формальностей і змушений був би їх дотримуватися. Зрозуміло, така перспектива людині з його характером не могла бути до вподоби. Гончаров на флагмані «Паллада», перебуваючи в ролі флагманського офіцера, підлягав одному адміралові Путятіну, і то на дисципліну ремствував, а тут, на корветі «Витязь», який виходив у море без свого флагмана, Маклаєві довелося б виструнчуватися перед кожним вахтовим лейтенантом.

— Формально, звичайно, все могло бути, але ось зараз ви

розповіли про великого князя Олексія Олександровича. Не будемо говорити, яким після свого дядечка Костянтина Миколайовича він став генерал-адміралом і як його прихід до влади на російському флоті відбився на кар'єрі капітан-лейтенанта Колтовського…

— При Олексієві Колтовський став контр-адміралом.

— Он як! Та річ не в цьому. У зв'язку з іменем Олексія я згадав, який «вексель» у квітні 1883 року залишив Миклухо-Маклай на корветі «Скобелев» контр-адміралові Копитову.

Розгорнувши четвертий том творів Маклая, я зачитав Саві Хрнстофоровичу один лист ученого, адресований командуючому російською Тихоокеанською ескадрою:

— «Ваше превосходительство! Перебуваючи в Батавії, з метою відвідання на корветі «Скобелев» різних місць Тихого океану, «мав на увазі слова його імператорської високості в. кп. Олексія Олександровича, що моя поїздка на остр. Тихого океану *не буде пов'язана для мене з будь-якими зайвими витратами*.[16]

Виходячи з цієї обіцянки його високості, я сподіваюсь, що після прибуття до Маніли, тобто в перший порт, звідки я зможу повернутися в Сідней, для Вашого превосходительства не буде трудністю надати мені кошти для переїзду найкоротшим шляхом у Сідней. Про вартість квитка з Маніли в Гонконг і з Гонконга в Сідней я матиму честь сповістити другого дня після прибуття в Манілу».

Розпалюючи загаслу люльку, Сава Христофорович глянув на мене крізь лискучі скельця окулярів, наче прицілювався.

— Ну то й що?

— А те, що за п'ятдесят три дні плавання на корветі «Скобелев», як видно з цього листа і з відомих, мабуть, вам рапортів Копитова керуючому Морським міністерством, за харчування з Маклая нічого не взяли. Окрім того, Копитов за рахунок флоту оплатив його проїзд з Маніли до Гонконга і Сіднея. А трохи раніше, в Амбоїні, видав йому гроші на купівлю подарунків для папуасів під такий самий вексель: «Оскільки корвет «Скобелев» має відвідати різні місця берега Маклая та Нової Гвінеї, осмілюсь нагадати Вашому превосходительству нашу розмову про велику користь, яку може принести дарунок кількох пар домашніх тварин для встановлення міцних дружніх стосунків між росіянами і тубільним населенням того берега. Я не маю сумніву, що тубільці берега Маклая гідно оцінять важливість такого подарунка і збережуть про відвідини «Скобелева» найкращу пам'ять…» Виходить, коли російське військово-морське відомство справді запропонувало Маклаєві матеріальну підтримку, він охоче прийняв її, і, судячи з усього, ніякі статутні

формальності цьому не завадили. Чому ж він повинен був лякатися її дванадцять років тому? Стривайте, тут є одне «але». У самому кінці 1881 року Маклай надіслав із Сіднея до Петербурга листа з проханням дозволити йому повернутися в Росію на якомусь із кораблів російської ескадри, що стояла тоді в Мельбурні. І той же Олексій на його листі поклав резолюцію: «Мені здається, що треба дозволити М.-Маклаю повернутися на одному з суден, але без морського забезпечення». Звідси висновок: морським забезпеченням та іншими матеріальними благами флоту Маклай до свого тріумфального повернення в Росію 1882 року не користувався не тому, що не бажав, а тому, що на «Витязь» його, очевидно, взяли з такою ж резолюцією великого князя Костянтина: «… але без морського забезпечення». Логічно?

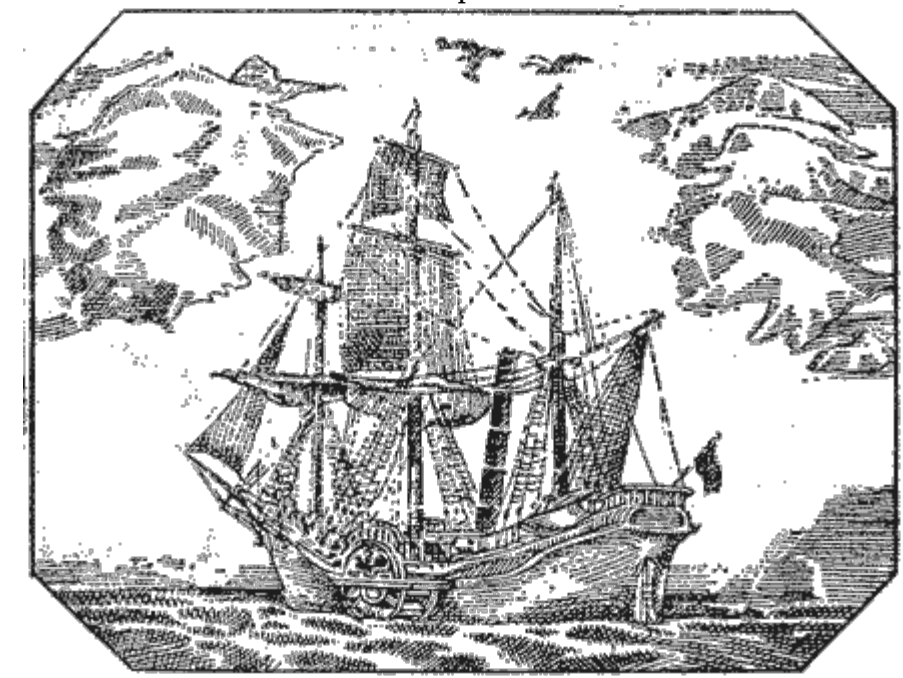

Повернувшись до столу, Сава Христофорович, оповитий клубами диму, слухав мене, перебираючи якісь папірці. Нарешті; знайшовши потрібний, сказав:

— Логічно, та неправильно. Ось текст телеграми віце-директора канцелярії Морського міністерства Пещурова каштанові 2-го рангу Кумані, командирові кліпера «Изумруд», який забрав Маклая з Нової Гвінеї після першої його експедиції. 15 січня 1878 року «Изумруд» прибув у порт Тернате, і того ж дня Кумані послав у Петербург запит: чи можна задовольнити прохання Маклая відвідати на кліпері деякі тихоокеанські острови? Водночас Кумані сповіщав, що мандрівник зовсім без грошей. Пещуров на це відповів: «Височайшим велінням Вам

дозволено повернути Миклусі витрачені ним «Витязе» харчові та його дорожні витрати корветі — всього 1000 карбованців сріблом. Харчових кліпері не брати. Прохання задовольнити. При висадці Маклая проміжному порту забезпечити коштами проїзд Батавії…» Ну а ця депеша вам знайома?

Я сказав, що згадка про повернення Маклаєві якоїсь тисячі карбованців мені десь траплялась, але, коли це було і з якого приводу, з'ясувати не пощастило.

Матеріальна забезпеченість ученого, коли він повертався з Нової Гвінеї 1873 року, для мене взагалі лишалася загадкою. Берег затоки Астролябії він залишив босий, у напівзотлілому дранті, тому, прибувши в Тернате, позичив у командира «Изумруда» 45 карбованців і купив одежу, взуття й парасольку. Більше грошей у нього не було, і боргів він до Батавії не робив, але в Манілі й Гонконзі, куди заходив кліпер на шляху в Батавію, тратив чимало. Тільки приймання китайського віце-короля Кантона з усім його почтом, яке Маклай влаштував у Гонконзі на приватній квартирі з відповідними почестями, напевно влетіло йому в копієчку. Потім, уже на Яві, ще ні з ким не встигнувши познайомитись, а отже, не маючи можливостей на кредит, найняв собі під житло окремий будиночок у Бюйтензорзі. Звідки в нього раптом з'явилися гроші, можна було тільки здогадуватись.

І ось тепер телеграма Пещурова багато що прояснювала. Але який зв'язок міг бути між нею і резолюцією великого князя Олексія, накладеною на листі вченого через вісім років?

Виникали й інші запитання.

«Височайшим велінням» у перекладі на сучасну мову означає «цар наказав». — Припустімо. Але що спонукало далеко не схильного до філантропії Олександра II на такий незвичайний жест? Тим більше, жест ні в якій мірі несумісний ні з обов'язковим для всіх воїнським статутом, ні з педантичною бюрократією царського двору.

Імператора розжалобив запит Михайла Миколайовича Кумані? Дуже й дуже сумнівно. Та й не міг запит якогось командира кліпера так легко опинитися на столі імператора. Найпевніше, перед царем хтось клопотався, причому хтось впливовий, що не тільки ризикнув знехтувати флотські традиції, а й зумів переконати царя узаконити нечуване. Географічне товариство? Ні. Про найменшу свою заслугу воно одразу ж зчиняло галас на весь світ. То хто ж? Це по-перше. А по-друге, в таких ситуаціях цар не просто наказував, а неодмінно видавав особливий рескрипт, який, коли не було застереження, що це одноразовий захід, зобов'язував флот піклуватися про Маклая постійно. Чому ж великий князь Олексій його не врахував?

Виходить, рескрипт був тимчасовий? А чи й ніякого рескрипту не було?

— Між іншим, — сказав Сава Христофорович, пощипуючи вус, — у резолюції Олексія винен був уже відомий вам Колтовський, який нагнав на великого князя страху перед формальностями статуту на все життя. Він тільки сів на посаду й, очевидно, не знав ще, які привілеї на флоті було даровано Маклаєві. Тому адмірал Шестаков, новий керуючий Морським міністерством, коли Маклаїв лист з резолюцією Олексія потрапив до нього для виконання, надіслав у Мельбурн телеграму контр-адміралові Асланбегову зовсім іншого змісту — щоб оформляти мандрівника на корабель як зарахованого на флот. Не випадково, досягши на панцернику «Петр Великий» Європи і бажаючи далі їхати сухопуттям, та не маючи на це грошей, Маклай писав з Кадікса братові Михайлу: «… я можу добратися до Петербурга тільки на кораблі, що мені нічого не коштує».

— Керуючий міністерством зважився виправити резолюцію генерал-адмірала?

— Це тільки підтверджує, що рескрипт Олександра II існував і був довготривалий. Ось запис у щоденнику Шестакова, зроблений 6 листопада 1882 року, тобто через дев'ять місяців: «Домовившись з Маклаєм, звелів написати корвету «Скобелеву» вирушити в Сідней і бути там наприкінці березня, взяти Маклая, йти з ним на Адміралтейські острови, в бухту Астролябії й на острови Пелью, де зустрітися з «Африкою», передати їй Маклая, а самому прямувати до Копитова. «Африке» бути в березні на Пелью, взяти там Маклая, оглянути Пелью, Адміралтейські острови й берег Маклая, а далі, висадивши самого мандрівника в Торресовій протоці, йти в Росію». З цього випливає, що Маклай, як і» 1873 року на кліпері «Изумруд», і цього разу під час подорожі на російських суднах був не тільки на повному флотському забезпеченні, а ще й мав виключно в своєму розпорядженні військові кораблі, чого в історії російського флоту ніколи ні до того, ні потім не бувало.

— А морські подорожі Айвазовського?

— Айвазовський мав чин адмірала. Ну так ось. У програмі закордонних плавань на 1883 рік, яка складалася й була затверджена всередині 1882 року, ніякого заходження російських кораблів в Австралію і на острови Меланезії не планувалось. Нещодавно перебудований гвинтовий корвет «Скобелев», який раніше називався «Витязем», готувався відпливти з Одеси на Далекий Схід, де знову повинен був стати флагманським кораблем Тихоокеанської ескадри замість застарілого крейсера «Африка». Але, закінчивши свої справи в Росії, Маклай в кінці

1882 року вирішує повернутися до Австралії і 2 листопада на аудієнції в Олександра III в Гатчині просить царя відправити його саме на «Скобелеві» в Сідней з попереднім заходженням на берег Маклая та деякі меланезійські острови. Що відповів цар, точно невідомо, але ніякого письмового розпорядження Морському міністерству він не давав, бо Шестаков послався б на нього. А усні накази в таких питаннях взагалі не практикувались, оскільки слово, як кажуть, до справи не підшиєш. А тим часом керуючий міністерством, не вагаючись, задовольняє прохання Миклухо-Маклая. Що це означає? Тільки те, що рескрипт Олександра II продовжував діяти. Тому, щоб виділити Маклаєві корабель, в новому «височайшому велінні» потреби не було. Певна річ, з цього не випливало, що будь-яке прохання мандрівника моряки зобов'язані були виконувати за всяку ціну. Проте вже другого дня Маклай відпровадив свій багаж в Одесу. Виходить, не зважаючи на всі невигоди для флоту, йому надали корвет «Скобелев». І раптом 6 листопада, всього через три дні, на прийомі в Шестакова він каже, що негайно повинен їхати в європейські країни, а тому хай доставить «Скобелев» його багаж до російського консула в Порт-Саїді, а сам прямує в Австралію і чекає на нього в Сіднеї до кінця березня, на той час він, Маклай, постарається туди прибути, і тоді вони вирушать у Меланезію. Іншими словами, тепер корабель був потрібен йому лише місяців на три, не більше, і тільки в Австралії; він же все одно просив його у своє розпорядження місяців на вісім-дев'ять, хоча довга й дуже дорога «пробіжка» корвета з Одеси в Сідней втрачала будь-який сенс. І все-таки, як ми бачимо з щоденника Шестакова, адмірал і тут з Маклаєм цілком погодився. Мало того, бажаючи піднести мандрівникові приємний сюрприз, він наказав капітан-лейтенантові Благодарєву, командирові «Скобелева», разом з багажем ученого лишити для нього в російського консула й гроші на проїзд до Австралії — подарунок Морського міністерства. Пам'ятаєте Маклаєвого листа з Порт-Саїда? «Вирушаю, нарешті, в Австралію сьогодні, але іншим шляхом, ніж гадав, саме через Батавію. Причиною такої зміни був дарований квиток…»

— Виходить, повернення того разу в Австралію військово-морське відомство оплатило йому навіть двічі?

— Точно так. Спочатку квиток у Порт-Саїді на англійський пароплав «Чібасса», яким Маклай скористався тільки до Батавії, бо несподівано для себе догнав там корвет «Скобелев» і перейшов на нього, потім квитки з Маніли до Гонконга і від Гонконга до Сіднея, на які видав гроші контр-адмірал Копитов.

Багато дуже цікавого розповідав Сава Христофорович. Досі

вся історія з корветом «Скобелев» мені уявлялася зовсім по-іншому, точніше, скласти про неї якесь певне уявлення було важко. Та й зараз ще багато було незрозумілого. А тим часом кожна деталь в біографії Миклухо-Маклая для нас, звичайно, важлива. І не тільки тому, що це потрібно для повнішого відтворення образу цієї чудової людини. Окрім звичайної нашої потреби мати гідний наслідування приклад, для нас не менш важливе й інше.

Життя й боротьба великої людини, хоч би як вона давно жила, — завжди є складова частина культури її народу, в минулому, тобто в її епоху, нині і в майбутньому. Ось чому однаково важливо знати також, у якому середовищі вона оберталась, як це середовище ставилося до неї, чим могло і чим живило її розум, як впливало на формування її ідей, поглядів. Осягнути й зрозуміти весь цей взаємозв'язок, історичну драму, зумовлену стосунками особистості й середовища в моральному й суспільному, — значить збагнути драму зародження сучасних начал, поганих і хороших, у самому собі. Без цього, в його широкому розумінні, не буває ні справжнього патріотизму, ні усвідомленої національної гордості, яка дає підстави поважати себе і свій народ.

Тут немає дрібниць, бо, здавалося б, за найменшою дрібницею часто й криється ота відсутня ланка, яка так необхідна для відновлення всього сплетіння істини.

У вступній статті до щоденника своєї третьої подорожі на берег Маклая вчений писав:

«Мені випало знову відвідати берег Маклая, зустрівши на шляху до Австралії, в Батавії, корвет «Скобелев».

Довідавшись від адмірала М. В. Копитова, що він має намір побувати на деяких о-вах Меланезії і, може, відвідає берег Маклая, я запропонував адміралові взяти мене з собою, бо, знаючи тубільну мову й місцеві звичаї на островах, куди мав зайти корвет, міг би прислужитися під час плавання, до того ж, з свого боку, діставав змогу знову відвідати знайомі місця.

Повинен сказати, що берег Маклая особливо вабив мене — мені хотілося знати, що сталося з моїми новогвінейськими друзями. Адмірал згодився, і я, наказавши, щоб мій багаж відправили в Австралію на англійському пароплаві «Чібасса», на якому я плив з Порт-Саїда в Брісбейн (Квіслснд), та прихопивши кілька необхідних речей, перебрався на корвет, що знявся вранці наступного дня».

Статтю написано для преси, і деталі, які не варто чи не треба було виносити на суд читача, автор міг опустити або викласти події так, як йому видавалося найприйнятиіше. Але важко

пояснити причину, чому Маклай, розповідаючи про зустріч з корветом «Скобелев», жодним слоном не згадав про свою попередню домовленість щодо цього корабля з адміралом Шестаковим. Забув? Навряд, адже йшлося не про якусь дрібничку. Не вважав за потрібне? Можливо, тоді чому? А чи не було ніякої домовленості? Можливо, й так. Але у нас нема підстав не вірити Шестакову.

Як ми знаємо тепер із щоденника керуючого Морським міністерством, «Скобелев» за його вказівкою йшов у Сідней тільки для того, щоб дочекатися там Маклая і звідти вирушити з ним у Меланезію. Що ж, зважимо на це як на факт. Але навіщо в такому разі було Маклаєві вмовляти контр-адмірала Копитова взяти його на корабель, якщо корвет і так посилали в цілковите розпорядження мандрівника? Адже зустрівши Маклая в Батавії, Копитов мав за логікою тільки зрадіти цій зустрічі: ось він, той, за ким вони йшли в Австралію! Тепер не треба продовжувати стомливий перехід до Сіднея, можна прямувати просто до берегів Нової Гвінеї, скоротивши таки-м чином нелегкий шлях корвета майже вдвічі.

Далі. Як на судні, що йшло з Одеси, опинився Копитов, коли «Скобелеву» було наказано йти до нього після відвідання з Маклаєм островів Пелью? Він же, Копитов, тримав тоді свій штаб на крейсері «Африка», у Владивостоці!

Ну, припустімо, що командуючий Тихоокеанською ескадрою довідався про час прибуття «Скобелева» в Батавію і свідомо поспішив з Владивостока, щоб зустріти: корвет у цьому порту. Прибути сюди він міг тільки на крейсері «Африка», який за наказом того ж адмірала Шестакова наприкінці березня також надавали у розпорядження Маклая. Куди ж вона з Батавії поділася? Попрямувала в Австралію замість корвета? Але тоді переходити з «Чібасси» на «Скобелев» Маклаєві не було рації.

Місяць тому, покидаючи Європу, наш мандрівник у Лондоні одержав із Сіднея телеграму від своєї нареченої Маргарити Робертсон, яка сповіщала, що її батьки після тривалого вагання нарешті дали свою згоду на їхнє одруження. Зрозуміло, він усім серцем прагнув якнайскоріше дістатись у Сідней і тому зустрічі із «Скобелевым» аж ніяк не зрадів.

«Перебуваю зовсім несподівано, — писав він до брата Михайла з борту корвета, — на шляху до берега Маклая. Як це все влаштувалось, а точніше сталось (бо я не прагнув влаштовувати таку комбінацію), розповім колись при зустрічі. Одне слово, я буду в Сіднеї на три (!!!) місяці пізніше, ніж сподівався, що, як ти розумієш, мене зовсім не тішить».

Можна подумати, що перейти на «Скобелев» Маклая хтось

приневолив, так принаймні виходить. Але ж на корветі не знали, що він на «Чібассі». Капітан-лейтенант Бла-годарєв, той самий, що залишив йому в Порт-Саїді гроші на проїзд до Австралії, не міг передбачити, яким він пливтиме пароплавом. Сума була розрахована просто на вартість квитка в першому класі одного з пароплавів Британо-Індійської лінії. Отже, на «Скобелев» Маклай прийшов сам і, довідавшись…

Отут ми якраз і підходимо до суті.

Якщо крейсер «Африка» не відпливав у Сідней, а корвет «Скобелев» прямував туди, щоб узяти Маклая, то в тій ситуації, що склалася на рейді в Батавії, контр-адмірал Копитов міг вирішити одне з двох: або мандрівник відкладає на три місяці побачення з нареченою і вирушає на «Скобелеве» в Меланезію, оскільки це не тільки вдвічі скорочує шлях корвета і заодно витрати на його рейс, а й набагато полегшує умови плавання, або він далі пливе на «Чібассі» в Австралію, відмовившись на даному етапі від послуг російських моряків узагалі.

Тоді зрозуміле невдоволення Маклая. Так, перейти на «Скобелев» він був змушений. Але, очевидно, він вчинив би так само й у випадку, описаному в його статті. Годі уявити, щоб через свої сердечні справи Маклай пропустив несподівану нагоду ще раз побувати в папуасів, доля яких хвилювала його над усе. Однак з цього не випливає, що, приносячи в жертву особисте заради громадського, він тішився в душі. Певна річ, те, що зустріч з нареченою відсувається, його не радувало.

Гай-гай, ні та, ні та версії поки що не доведені. Як воно було насправді, найпереконливішу відповідь нам може дати тільки один документ — судновий журнал корвета «Скобелев». І ось, користуючись цим документом, відомий миклухознавець О. Г. Грумм-Гржимайло, що видрукував у 1939 році монографію «М. М. Миклухо-Маклай на тлі сучасної йому доби», писав:

«Коли… британський поштовий пароплав, на якому плив Миклухо-Маклай, кинув якір на рейді Батавії, в бухті завантажувався вугіллям російський корвет «Скобелев». Побачивши його, наш мандрівник… звернувся до… контр-адмірала М. В. Копитова з проханням надати йому можливість ще раз відвідати бухту Астролябії. *Хоча корвету заходити в цю бухту було не з руки, оскільки він повинен був найближчими днями пливти далі у Владивосток* (підкреслення моє. — О. І.), М. В. Копитов усе-таки згодився виконати бажання мандрівника й узяв його на корабель».

Такий же фактичний матеріал про цю зустріч наводив у нарисі «М. М. Миклухо-Маклай» і академік Д. М. Ану-чин, який особисто знав і Маклая, і Копитова.

Зберігся також щоденник самого Копитова, який «несподіваний намір зробити на шляху до Владивостока великий гак через Меланезію» пояснює своєю симпатією до Маклая:

«Мені в той же час особливо приємно зустрітися з таким знаменитим й освіченим російським мандрівником і провести якийсь час у товаристві такої цікавої сучасної особи, як п. Миклухо-Маклай.

Безперечно, його піднесена заповзятливість пробудить багатьох послідовників серед наших учених, і такі подорожі в майбутньому не будуть винятком».

Отже, ні в Сідней, ні до островів Меланезії до зустрічі з Маклаєм у Батавії «Скобелев» пливти не збирався і ніяких вказівок щодо цього не мав. Портом його призначення з самого початку був Владивосток без усяких там кружних шляхів із заходом в Австралію і Меланезію.

Звичайно, хибно було б вважати, що адмірал Шестаков занотовував до свого щоденника пусті власні вигадки. Але якщо керуючий Морським міністерством і Миклухо-Маклай про щось і домовлялися, то далі адміралового щоденника їх домовленість не пішла. Тому в статті для преси Маклай про неї і не згадує, найпевніше, з дипломатичних міркувань.

Під час аудієнції в Олександра III в Гатчині вчений уперше поділився з царем своїми планами про влаштування російської колонії на островах Меланезії. Їхня розмова відбувалася в присутності Шестакова, і Маклай, очевидно, зрозумів, що успіх його планів тепер багато в чому залежатиме від цього адмірала. Отож у такій ситуації публічно виставляти Шестакова безвідповідальним пустомолотом, — а його обіцянка щодо корвета «Скобелев» і крейсера «Африка» тепер сприймалася саме так, — для мандрівника означало зажити нового ворога, причому могутнього.

Що ж стосується грошей, залишених Маклаєві за наказом Шестакова в Порт-Саїді, то вони можуть свідчити, що керуючий Морським міністерством відчував свою провину перед мандрівником і намагався спокутувати її бодай цією милістю — сплатою за проїзд до Австралії.

І тут також одне з двох: або Шестаков не був зовсім безсовісною людиною, або він серйозно сприйняв застереження адмірала Посьєта, що сказав якось в Адміралтействі: «З того, як ми ставимося зараз до Маклая, у майбутньому судитимуть про наше ставлення до гуманістичних діянь Росії». Відомий своїм честолюбством, Шестаков не міг лишити поза увагою таке застереження, тим більше, що воно належало Посьєту, якого всі вважали людиною не тільки освіченою, а й прозорливою.

Одне слово, ніяких кораблів, як з усього видно, в розпорядження Миклухо-Маклая ніхто не надавав, принаймні в 1883 році. Його плавання на «Скобелеве» до берегів Нової Гвінеї збулося лише завдяки добрій волі Миколи Васильовича Копитова, а не схваленому вище наказу адмірала Шестакова.

Поки я говорив, Сава Христофорович сидів наїжачений, не перебивав. Потім, якийсь час помовчавши, мовив буркотливо:

— Ось бачите, а ви намагалися запевнити мене, що про зв'язки Миклухо-Маклая з російськими моряками розповідати нічого. Самі ж себе й спростували… — І, хмурячись, запихкав люлькою. — Щоб судити про Шестакова, треба передусім знати, якою людиною був Іван Олексійович, міг він співчувати Маклаєвій справі чи ні.

Признатися, про Івана Олексійовича Шестакова я майже нічого не знав. А тим часом останні шість років його життя і життя Маклая (адмірал пережив мандрівника всього на вісім місяців) переплелися дуже тісно. І Сава Христофорович відкрив для мене людину вельми цікаву.

Якось 1832 року тодішній начальник Головного морського штабу, адмірал і князь Олександр Сергійович Меншиков, правнук відомого петровського фаворита Олександра Даниловича Меншикова, зацікавився надрукованою в технічному додатку до журналу «Морской сборник» великою теоретичною статтею про корабельну артилерію. Під статтею стояв підпис: «Excelsior» — вочевидь псевдонім, і, безперечно, не іноземця, оскільки написана вона, незважаючи на суто інженерний зміст, добірною російською мовою.

Князь зажадав з'ясувати, хто ця потаємна особа, і, якщо це можливо, негайно припровадити ону до нього. Адмірал, чиї знання в корабельній артилерії обмежувалися небагатьма уроками відставного катеринінського каноніра, давно підшукував собі досвідченішого навчителя. Ніяково було князеві, який вважався одним з найосвіченіших людей Росії, бути при своїх морських погонах невігласом у морській справі.

Потаємну особу невдовзі приставили. Вуха її були притиснуті стрічкою, бо відстовбурчені вони стали б заманливою мішенню, по якій раз у раз били б ребром долоні, що князь, обізнаний у цьому ділі, одразу відзначив. Звернув він увагу й на своєрідність мови прибулого, який, називаючи себе, замість чіткого «ваша ясновельможність» ледве вимовив: «в-ваша яс-сно-в-вель-можність». На зріст він був, як подумки прикинув князь, усього два аршини з двома вершками (приблизно 1,51 метра), проте

кремезний, рум'янощокий. Блакитні російські очі, погордливо безстрашні, виказували вдачу, що не випадково спонукала цього зухвальця прибрати собі за друге ім'я англійське «Excelsior» («Вищий»).

До відвертих зухвальців, та ще не позбавлених іскри божої, князь благоволив. Сам вважав себе за такого.

— Ти… ви знаєте англійську мову? — запитав удавано суворо.

— Так, мій адмірале, — жваво відповів прибулий, якось незвично вимовляючи англійські слова й анітрохи не затиняючись. — Я володію також німецькою і французькою, але надаю перевагу старогрецькій і латині, хоча італійська й іспанська мені також не чужі. Втім, я народився першого квітня — тож навряд чи з мене вийде щось путнє.

Таке несподіване закінчення зовсім полонило князя.

— Ну, проходь, сідай, — дозволив найсвітліший, кивнувши на крісло біля себе.

Так у дім усемогутнього Меншикова вперше ввійшов Іван Олексійович Шестаков — дванадцятирічний вихованець Морського кадетського корпусу, який всупереч установлених правил на другому році навчання став гардемарином.

Він був другим сином близького друга адмірала Михайла Петровича Лазарева — Олексія Антиповича Шестакова, який у 1813 році в морській битві під Данцігом дістав тяжке поранення і змушений був вийти у відставку, дослужившись тільки до капітан-лейтенанта, і жив у своєму смоленському сільці Смілове на 300 карбованців річної пенсії та жалування виборного повітового судді. Кріпаків не мав, бо його батько, Антип Єгорович, ревний шанувальник Вольтера і Руссо, всім людям Смілова дав волю, щоб людино-володінням честь свою не ганьбити.

Майбутній адмірал Шестаков до десяти років виховувався дома під наглядом домашніх учителів та батька, який наполегливо готував сина до морської кар'єри, всупереч, здавалося, здоровому глузду, оскільки в жодне офіцерське училище невиправно недорікуватого й на посміховисько всім неймовірно капловухого та ще й дуже короткозорого отрока прийняти не могли. Батько, одначе, скособочений і кульгавий внаслідок поранення, але великий життєлюб, сповнений віри в щасливу синову зорю, переконував хлопця, що фізичні вади не можуть бути приводом для капітулянтства морального. Гордий дух у поєднанні з глибокими і всебічними знаннями неодмінно переможуть. Але при цьому треба пам'ятати: щоб полегшити собі шлях до заповітного, не стелись барвінком перед нетямами й

таланти свої скрізь і всюди надмір не виказуй, бо люди талановиті — рідкість, а світом правлять здебільшого невігласи та іменити ханжі, які через убогість розуму осягнути таланту не можуть, і тому для них він підозрілий, а отже, як їм здається, небезпечний.

Перевагу свою над дурнями царя небесного ревно показувати треба лишень у тому, що свято шанують і чому поклоняються охоронці підвалин свого ладу.

Тоді, при набожному сатрапі Миколі I, це означало знати назубок Біблію, християнські євангелії і царські укази про перебудову Росії на військовий лад.

У родині Шестакових, «зараженій» вольтер'янством, релігія у великій шані не була, але на час вступу до Морського кадетського корпусу Ваня Горюн, як потім називав його адмірал Лазарєв, читав напам'ять із Біблії цілі глави. І царські укази знав добре. Це й відіграло вирішальну роль, коли ухвалювали допускати чи не допускати його до вступних екзаменів. За юного Шестакова, «неповноцінного фізично, але старанного у вивченні закону божого», клопотав сам митрополит, який був співголовою приймальної комісії.

А далі Вані, можна сказати, пощастило. У день екзаменів з математики на майбутніх кадетів прийшов подивитися директор корпусу Іван Федорович Крузенштерн, той самий великий мореплавець. На ту пору вже поважний літній чоловік, він, маючи слабке здоров'я, кадетами, а тим більше абітурієнтами майже не займався. Та раптом прийшов у клас і, коли викликали відповідати Шестакова, сам побажав його екзаменувати. Адмірал зацікавився, чого в абітурієнта вуха перетягнуто стрічкою., Російську мову Крузенштерн, хоча й прожив усе життя в Росії, знав погано, тому перше запитання, як завжди, поставив через перекладача по-німецькому, та виявилося, що перекладач не потрібен, хлопчик жваво відповідав адміралові його рідною мовою. Потім з'ясувалося, що він однаково добре може відповідати по-французькому, по-англійському і навіть божественною латиною. Та мови мовами, а для майбутнього моряка математика важливіша. А її десятирічний Ваня Шестаков знав на рівні досвідченого штурмана.

Визначний учений свого часу, відданий до старості просвітницьким ідеям, Крузенштерн не взяти цього хлопця під свою опіку не міг.

Здавалося, все складалося блискуче. Через два роки наймолодший кадет морського корпусу вдвічі раніше, ніж те належало за положенням, стає гардемарином, друкує в поважному журналі серйозні теоретичні статті з балістики,

морської артилерії, кораблебудування і, нарешті, потрапляє в учителі до начальника Головного морського штабу, який за своїм малолітнім наставником дух ронить. Ще через два роки випускні екзамени. У Вані Шестакова з усіх предметів — відмінно. Але йому тільки чотирнадцять років і дев'ять місяців, а перший офіцерський чин дають не раніше як у шістнадцять.

За традицією привітати випускників корпусу прибув імператор. Звертаючись до царя, Крузенштерн просить дозволити, як виняток, вручити мічманські погони і Вані Шестакову, якого тут же рекомендує як найкращого учня. Микола I вибалушив свої олов'яні очі, довго і тупо дивився на злощасну Ванину стрічку. Потім уривчастим свистячим шепотом вичавлює з себе:

— Це що за личина?

Збліднувши, Крузенштерн намагається щось пояснити, каже про надзвичайну обдарованість цього випускника. Тут же стоїть і князь Меншиков, який також бере нещасного юнака під захист. Та цар уже кипить від гніву:

— Геть, личино, геть! Мені розумаки не потрібні, мені потрібні солдати!

І все-таки на свій риск і страх Крузенштерн лишає Ваню Шестакова в корпусі ще на рік і призначає його фельдфебелем роти гардемаринів і гадки не маючи, яка неприємність через цього Ваню чекає весь корпус.

У роті гардемаринів усі були старші за свого нового фельдфебеля на чотири-п'ять років, і фельдфебелювати над ними Вані було незручно. Замість належної муштри він вирішив зацікавити гардемаринів драматичною сценою і написав спеціально для них віршовану п'єсу, переклавши для цього грибоєдовське «Лихо з розуму» на матеріал із життя й побуту корпусу. Що то було за життя, через багато років розповідав сам Шестаков у своїх мемуарах:

«Події 1825 року, які мали вплив на устрій суспільного життя взагалі всієї Росії, переважно проявилися в поглядах уряду на виховання молоді. «Згубні» ідеї хотіли відтинати в зародку, а точніше в такому віці, коли навряд чи зароджуються якісь ідеї. Зборища молодих людей у навчальних закладах були зручним полем для нових експериментів… Раніше в школах порядки були жорстокі через невігластво, грубість; з початком цієї доби вони стали такими за переконанням, через фанатизм. У цьому саме переході від одного потворства до іншого, ще огиднішого, доля віддала мене на опіку корпусного начальства. У всі державні заклади, не лише у військові, призначали бездушних муштрувальників, здатних вибивати дурниці з голови, і почали вчити «по-іншому: раз! два! — а книги зберігати тільки для

значних оказій». Чи тому, що флот не міг бути страшним, а чи просто з парадоксального збігу, Морський корпус віддали І. Ф. Крузенштерну, мало не єдиному представникові гуманності в той залізний час, давши йому в помічники контр-адмірала Качалова. Того самого, що 14 грудня здогадався підмочити частину патронів повсталого гвардійського екіпажу; педагогічні його достойності обмежувалися знанням великої науки маршування та неймовірно співучим голосом для подання команд на плаці.

Не допомагали Крузенштерну ні його особисті переконання, ні те, що його знала вся Європа. Підлеглі йому вихователі дуже скоро зрозуміли, що директор важить мало, знущалися над поглядами вченого старця, який на півстоліття випередив свій час, і спільно, варварською зграєю своєю доводили пустопорожність його сподівань. Їхнє самолюбство наглядачів було ображене категоричною забороною нового господаря бити й шмагати без його відома. До Крузенштерна кожен офіцер мав необмежене право на тіло вихованця; шмагали після програшу, перепою, після сварки між собою, коли були пойняті захватом від якоїсь актриси або досадою на лакея; коротше кажучи, панувало свавілля лозини. За мого часу, всупереч людяним прагненням директора, якому чинили свідомий опір, замість *свавілля лозини* було впроваджено *систему лозини*. Перш ніж застосовувати фізичне покарання, Крузенштерн вимагав зробити спробу переконати, вплинути моральними засобами. Та підлеглі його були зовсім не здатні до того й виводили старого з терпіння, щоразу докладно доповідаючи йому, яких педагогічних зусиль вони мовбито доклали. Насправді ж ці зусилля обмежувалися лайкою і стусанами, а доповідали про них з єдиною метою — наблизити винуватця до юдолі плачу й страждання… А чи повірять, що мені, одинадцятилітньому, дали 200 ударів за грубість; але моя доля «не така вже була нещаслива». Були аматори, що шмагали без ліку, з цинічними примовками, а мудрий Качалов, який виконував обов'язки головного заплічного майстра, давав близько 600 ударів, певно, для підтримки гідності свого адміральського чину…

Добре, якби думали вганяти через «нашкірний процес» моральні принципи чи упокорювати приниженням, або, нарешті, мали намір впливати таким чином на інших, які ще не спробували «героїчних ліків», але потребують їх; та ба: шмагали зовсім не зважаючи ні на фізичні сили «пацієнта», ні на його психіку: про це просто не думали і злість за втрату сваволі зганяли на наших спинах без найменшого докору совісті… Тож не дивно, що від безсердечності вихователів вихованці невдовзі втрачали вогник сімейної ніжності, який розчулював душу, й самі

перетворювалися на юних спартанців. Побої і стусани не вщухали в години дозвілля, і більший чи менший ступінь витривалості без нарікань був мірилом моральної сили, а це звичайно призводило до того, що побитий, у свою чергу, духопелив іншого. Так діяв у корпусі закон помсти…»

На цьому саме матеріалі юний фельдфебель Шестаков і написав своє нове «Лихо з розуму», за що й був вигнаний з корпусу без документів про те, що склав офіцерські екзамени, і хто знає, якою була б подальша доля цього талановитого юнака, якби Михайло Петрович Лазарєв, що командував тоді Чорноморським флотом, не взяв його до себе спочатку юнкером, а потім, після складання повторних офіцерських екзаменів, — мічманом.

Не послухався Ваня Горюн доброї батьківської поради, як поводитися у світі невігласів, і все довелося починати спочатку…

Та коли вже людина талановита, рано чи пізно талант своє візьме. Обдарованість можна принизити, можна позбавити волі, піддати яким завгодно випробуванням, але поки в грудях обдарованої людини б'ється серце, знищити її жагу творити неможливо.

За 14 років служби під командуванням адмірала Лазарева Шестаков став блискучим офіцером, брав участь у кількох битвах і був нагороджений бойовими орденами, та найважливіше, що він зробив за ці роки, — перша лоція Чорного моря. Це, власне, взагалі була перша морська лоція, від початку до кінця створена в Росії російським автором, фундаментальна праця з картами чорноморських глибин і течій, панівних вітрів, з докладним описом гаваней та берегів.

Звичайно лоції створюються колективно, зусиллями численних гідрографічних експедицій, і, коли побачила світ лоція Шестакова, ніхто з учених гідрографів не хотів вірити, що всі дослідження для неї виконала одна людина і вона ж усе викреслила й написала, тим більше, що це був якийсь безвісний капітан-лейтенант. Не сім же голів у нього! Та й фізично це неможливо… Але факт лишався фактом, і діамантовий перстень — найвищу нагороду за видатні роботи в галузі гідрографії — Академія наук Росії в 1852 році вручила Іванові Олексійовичу Шестакову.

Тим часом за рекомендацією адмірала Лазарева його посилають в Англію для нагляду за будівництвом парової шхуни «Аргонавт». Через рік він приводить новий корабель у Миколаїв і, окрім усього, привозить з собою велику книжку «Історія британського флоту», яку він сам переклав на російську мову і яка потім була видана в Петербурзі й стала взірцем для створення

«Історії військово-морського флоту Росії».

Та не це головне» Одного року Іванові Олексійовичу було досить, щоб повернутися в Росію досвідченим спеціалістом зовсім нового типу кораблебудування (парового), і в 1854 році, в розпалі Кримської війни, за його проектами на корабельнях Миколаєва, Петербурга, Кронштадта розпочинають будувати 20 експериментальних гвинтових суден, 75 гвинтових канонерок і 14 гвинтових корветів — цілий флот!

Окрім того, набагато випередивши своїх учителів англійців, він розробляє проект небаченого на той час парового фрегата, здатного розвивати швидкість близько 2? вузлів і нести озброєння, рівне за своєю потужністю озброєнню лінійного корабля. Побудувати його, одначе, в Росії на той час було поки що надто складно, бракувало технічних засобів, і Шестаков добивається дозволу будувати свій фрегат у Сполучених Північноамериканських Штатах.

Американці, як відомо, люди ділові, гроші лічити вміють, а замовлення Росії обіцяло немалий зиск. І все-таки суднобудівників Нью-Йорка проект Шестакова знітив, нічого такого досі вони не будували і не могли гарантувати, що зможуть зробити такий корабель. Погодилися виконати замовлення тільки в тому разі, якщо Шестаков візьме на себе обов'язки головного технічного консультанта й усю відповідальність за кінцеву якість корабля.

Виходу не було, і всі умови Іван Олексійович прийняв, хоча й розумів, що ризикує. Писав 4 квітня 1859 року з Нью-Йорка:

«Я замахнувся вибудувати й озброїти небаченого мамонта. Наш корабель не так-то легко спустити на воду, а спорядити належно, щоб плавав добре, — ще важче. Я дуже хвилююсь… і чим ближче до завершення роботи, тим більші мої побоювання. Що з усього цього вийде і яким буде величезний «Генерал-адмірал», просто не знаю. Дуже прикро буде, якщо його морські якості не відповідатимуть праці й витратам; але все це тепер дуже швидко має вирішитись…»

Як виявилося, побоювання були марні. «Генерал-адмірала» щасливо спустили на воду, і корабель удався чудовий. Як на ті часи, це була революція у світовому суднобудуванні, тріумф інженерної думки.

«Наша консервативна уява неспроможна осягнути це, а розум відмовляється сприйняти як реальність, — писала лондонська «Дейлі ньюс», — але правда, хоч як боляче вона б'є по британському самолюбству, невблаганна: побудований в Нью-Йорку капітаном 1-го рангу Шестаковим за власним проектом російський паровий фрегат «Генерал-адмірал», за озброєнням

зданий суперничати з лінкором, здійснив перехід з Нью-Йорка в Кронштадт за 12 днів — утричі швидше, ніж ходять наші найновіші кораблі! Це означає, що в разі протиборства на морі 15–20 таких фрегатів можуть скрушити весь британський флот. І не треба тішитися, що «Генерал-адмирал» будували в Америці — від початку до кінця він дітище Шестакова, який не дозволив американцям навіть скопіювати креслення. Було б помилкою гадати, що далі в будівництві таких фрегатів росіяни не зможуть обходитися цілком власними силами».

«Дейлі ньюс» не помилилася. Через два роки із стапелів у Миколаєві справді зійшло ще три таких самих парових фрегати, збудовані Шестаковим уже без допомоги іноземців: «Илья Муромец», «Олег», «Громобой», що разом з «Генерал-адмиралом» стали могутньою ескадрою, яка під командуванням того ж Шестакова вийшла в Середземне море для постійного там патрулювання. Відтоді новий напад англо-французьких військово-морських сил на наші Чорноморські береги став неможливий. Блокувавши західну горловину Дарданелл, Шестаков контролював усе судноплавство проток.

І знову чудова книжка — «Дідусь Міссісіпі», перша російська науково-художня пригодницька книжка для дітей. І велика стаття в газеті «Новое время» про доконечну потребу створити серію книжок, у яких письменники й просто бувалі люди розповіли б дітям про географію нашої планети.

З цього, до речі, в Росії почалася вітчизняна дитяча література про подорожі і пригоди.

Потім 1880 рік. Уряд Росії вирішує обновити весь свій флот, замінивши застарілі вітрильно-гвинтові корвети, крейсери й парові фрегати потужнішими панцерниками й крейсерами новітнього типу. Морському міністрові[17] О. О. Пещурову доручають розробити відповідну програму й визначити її вартість. Але на нараді у великого князя Костянтина Миколайовича, генерал-адмірала, Пещуров заявляє, що таке завдання йому не під силу. Він надто старий і змінити свої погляди на флот уже навряд чи зможе. На його думку, серед російських адміралів є тільки одна людина, якій з чистим серцем можна доручити таку відповідальну державну справу, — Іван Олексійович Шестаков. Але Шестаков у вигнанні.

За свої чотири парові фрегати в 1861 році його нагородили орденом св. Володимира 3-го ступеня, надали чин контр-адмірала і зарахували до почту імператора, тобто він став високим придворним сановником. Та через два роки з флоту його звільнили.

У січні 1863 року розпочалося польське визвольне повстання,

яке люто придушував царський уряд Росії. Очікувався виступ урядів Франції та Англії на підтримку правого крила повстанців. За даними російської розвідки об'єднана англо-французька ескадра готувалася навесні наступного року завдати Росії удар з боку Балтійського моря, у найвразливішому на той час місці. Російська Балтійська ескадра, на відміну від Середземноморської, була погано озброєна і майже не навчена, форти Кронштадта постаріли, а фарватери, що вели до Петербурга, не захищало жодне мінне загородження. Та головний начальник Кронштадтського порту і командуючий Балтійською ескадрою адмірал Лєсовський ніяких заходів для захисту столиці не вживав. Нездарний вельможа, він просто розгубився й не знав, за що хапатися. Тоді в помічники йому призначили відкликаного з півдня Шестакова, якому надали цілковиту свободу дій, і він тільки формально підлягав Лесовському.

Іван Олексійович почав з того, що видобув зі свого архіву проекти гармат, які він сам придумав ще в кадетському корпусі, наказав їх відлити і таким чином переозброїв новою артилерією всю Балтійську ескадру й форти Кронштадта. Їх він також перебудував заново за власним проектом. І за своїми ж кресленнями поставив мінні загородження на підступах до Кронштадта й Петербурга, а також провів максимально наближені до бойової обстановки маневри ескадри.

Минуло всього вісім місяців, і керуючий Морським міністерством адмірал Краббе, попередник Пещурова, рапортував Олександру II, що Кронштадт і столиця нині неприступні. Зраділий цар видав указ про нагородження Краббе діамантовим орденом Олександра Невського. При врученні нагороди був присутній весь імператорський почт, був також і Шестаков, але його не відзначили ніякою нагородою за те, що на будівництві кронштадтських укріплень він залучав до роботи, як з'ясувалося, збіглих польських повстанців і, таким чином, як повчально сказав на урочистій церемонії сам імператор, «сприяв переховуванню оних».

Царське «повчання» прозвучало в такій ситуації як знущання. Та принизити себе Шестаков не дав.

— Ваша величність, — сказав він посміхаючись, — якщо моя вина в тому, що я в інтересах безпеки вітчизни й спішності робіт пильнував супокійну працю вмілих майстрів, то в чому ж діамантова заслуга адмірала Краббе? За останні вісім місяців ні я, ні підлеглі мені офіцери не бачили в Кронштадті його высокопревосходительства.

Це був не тільки привселюдний ляпас морському міністрові, який без усякого сорому прийняв заслужену іншою людиною

нагороду, а й гідна відповідь на хамувате царське «повчання», сприйнята, звичайно, як нечувана зухвалість. Тільки через три роки випровадженому у відставку Шестакову дозволили посісти скромну посаду градоначальника в глухому Таганрозі.

Наказним отаманом війська Донського й правителем Донської області, куди входила й Таганрозька округа, тоді був відомий генерал Олексій Львович Потапов, якого в 1868 році призначили головним начальником бунтівного Північно-Західного краю. Добре знаючи по Таганрогу ділові якості Шестакова, він забрав на нове місце і його, призначивши на посаду віленського цивільного губернатора. Очевидно, таке незвичайне для опального відставника підвищення стало можливим завдяки заступництву міністра царського двору князя Оболенского, брата дружини Потапова — Катерини Василівни, яка дуже співчувала Іванові Олексійовичу й навіть після того, як вони з Потаповим посварилися, продовжувала писати йому листи, сповнені дружнього співчуття.

Пробув губернатором Іван Олексійович, однак, усього тринадцять місяців. Знову звільнили через поляків.

Проінструктований міністром внутрішніх справ Валуєвим, Потапов, «аби пришвидшити обрусіння поляків, які живуть у Північно-Західному краї і надмір розбундючилися своєю винятковістю», видав таємний наказ про поступове закриття в краї всіх польських шкіл, а Шестаков, обурений свавіллям Валуева, цей наказ розголосив, опублікувавши одразу в кількох газетах у вигляді платної об'яви викривальну статтю, підписану якимсь «Товариством незгідних».

«Давно відома, — говорилося в ній, — суперечна етнографічній науці й реальному стану думка пана Валуєва, яка насильно насаджується в наших вищих колах, начебто не було і не може бути ніяких українців як нації, а тому-то не повинно бути й окремої української мови. Є, мовляв, названа Малоросією мала частина Росії, що вкоренила поганий діалект чорнолюду, заводити окрему писемність на якому означає потурати емоціям некерованої юрби, що уявила себе нацією, і, таким чином, на шкоду державним інтересам, буцімто признати ону за таку. Отже, за Валуєвим «укорінену» мову малоросів належить «викоренити», заборонивши молоді навчатися оною.

Многовідповідального міністра над поліцією і губернаторами, вченого економіста, знатця європейських мов, цензора всія Русі й автора жалісливих романів анітрохи не бентежить, що «юрба» ця налічує десятки мільйонів хоча й зріднених з російським народом по слов'янській крові, однак самобутніх людей, які ще не так давно були вільною, козацькою республікою, нічим від Росії не

залежною, і яка, хоч і стала під скіпетр царя Олексія, то за обопільною доброю згодою і, певна річ, без умови на асиміляцію…

Тепер пан Валуєв звернув свій державний погляд на поляків Північно-Західного краю. За його велінням, як ходять чутки, генерал Потапов уже видав наказ про поступове закриття в краї усіх польських шкіл. До чого це призведе, гадати поки що не будемо, але застерегти пана Валуєва, що він справді на шкоду державним інтересам бавиться з вогнем, нам видається конче потрібним…»

Хто приховувався за вигаданим «Товариством незгідних», незабаром стало відомо, і, якби на місці Шестакова була постать дрібніша, суду не минути б. Але ж губернатора судити незручно, тим більше як підбурювача до бунту.

Непокірного губернатора поставили перед вибором: або він, пославшись на слушний привід, негайно залишає межі Росії і цар милостиво лишає йому звання відставною адмірала, або їде на заслання в родове сільце Смілово і його позбавляють усіх звань й права на службу та пенсію.

Друзі умовили Івана Олексійовича вибрати перше.

І ось через одинадцять років, коли знову знадобилася його світла голова, про нього згадали й навіть вирішили вибачитися, боячись, мабуть, що той зачаїв образу й опікуватись російським флотом більше не захоче.

У відповідь, одначе, він надіслав з Італії телеграфну депешу:

«Кривд, завданих мені окремими особами, не пам'ятаю. Страждав тільки через те, що був позбавлений змоги служити Батьківщині…»

Коли він поневірявся на чужині, американці, знаючи про бідування вигнанця, обіцяли йому золоті гори, аби тільки згодився будувати їм кораблі, англійці спокушали титулом лорда, французи пропонували посаду командуючого французьким середземноморським флотом, італійці — портфель морського міністра… Відповідь усім була однакова:

— Я— російський дворянин, а росіяни товаром себе на продаж не мислять.

І у вигнанні, він не переставав служити Батьківщині. Досконально вивчивши зарубіжне суднобудування, новітнє корабельне озброєння й будову військово-морських портів та баз, Іван Олексійович повернувся до Росії з готовими проектами багатьох бойових кораблів і невдовзі подав урядовій комісії грандіозну програму модернізації російського флоту, загальною вартістю в 216 мільйонів карбованців, що в ті часи видавалося сумою майже фантастичною. Проте все запропоноване

Шестаковим без будь-яких застережень було прийнято: 19 панцерників першого класу, 4 — другого класу, 25 крейсерів і кількасот дрібних суден — канонерок, мінних транспортів, міноносців тощо. Усього, на думку Шестакова, щоб російський військово-морський флот переважив своєю силою будь-який флот світу, під бойовий андріївський прапор повинно було стати 1110 вимпелів, удвічі більше, ніж мала Росія в найкращі періоди вітрильної доби.

Окрім того, він подав нову програму підготовки кадетів у Морському корпусі, план-проект будівництва Владивостока та його військово-морської бази, план-проект нової забудови зруйнованого в Кримську війну Севастополя і обновлення його укріплень, в тому числі знаменитого Костянтинівського равеліну, і, нарешті, проект нового військово-морського порту в Лібаві. Ці проекти також було схвалено без змін, після чого благородний Пещуров на засіданні Державної ради сказав:

— Змушений признатися, панове, мій висновок для мене сумний, однак, поміркувавши гаразд, вважаю, що далі моє міністерствування рівнозначне штучному оживленню благополучно померлого. Нині в особі шанованого нами Івана Олексійовича Шестакова Росія матиме морського міністра не за званням, а може, вперше милістю божою, перешкоджати чому було б усупереч здоровому глузду і, тим більше, не на користь Вітчизні.

І вчорашній вигнанець, за малим не революціонер, став його високопревосходительством морським міністром. Другого такого випадку в царській Росії не було, але не було і такого міністра ні до, ні потім…

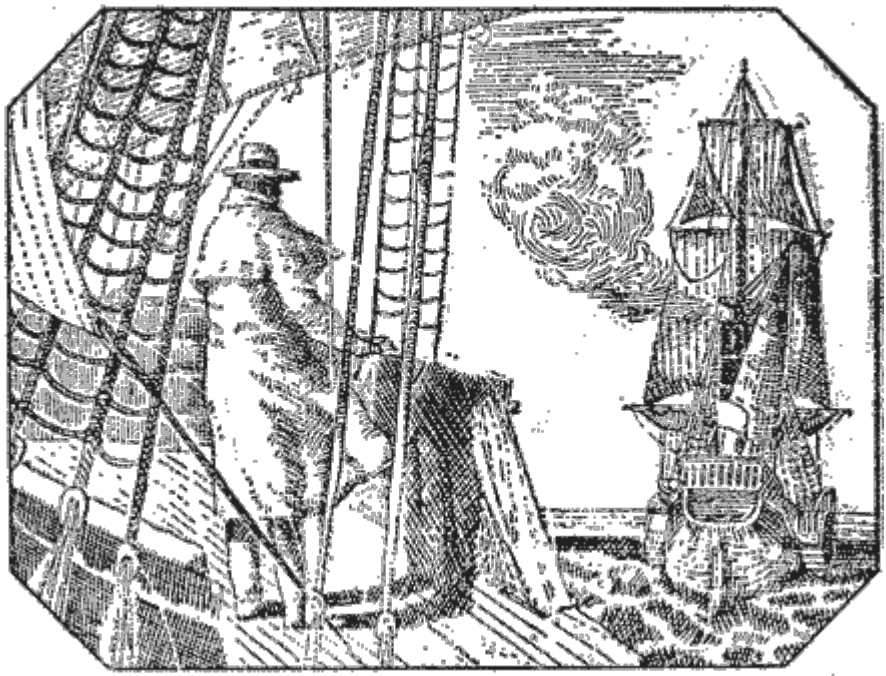

— Я й кажу, — закінчивши розповідь про Шестакова, буркнув Сава Христофорович, — треба знати, якою людиною був Іван Олексійович, а тоді вже… Коли хочете, плавання Маклая на корветі «Скобелев» було його примхою, атож, примхою, якій Шестаков не спротивився.

— Тобто?

— Зараз зрозумієте. Та спершу повернімося до рапортів командира корвета. 12 листопада 1882 року, приблизно через два тижні після відплиття «Скобелева» з Порт-Саїда, капітан-лейтенант Благодарєв сповістив з Адена: «В Адені я одержав телеграму від його превосходительства директора канцелярії Морського міністерства з наказом після прибуття в Сінгапур чекати спеціальних інструкцій, надісланих поштою». Що це за інструкції, він ще не знає і, прибувши 20 грудня в Сінгапур, їх» там не знаходить, тому другого дня пише в черговому рапорті: «Сподіваюся закінчити всі роботи в перших числах січня і, вийшовши через Зондську протоку, обігнути Австралію із західної сторони, а там, вступивши в західні вітри, пройти південною її стороною, потім піднятися в Сідней, звідки вже відбуду згідно з одержаним мною розпорядженням». Отож, залишивши Одесу, куди прямував «Скобелев»?

Я розгублено знизав плечима.

— Виходить, у Сідней.

— Саме так! — переможно підвищив голос Сава Христофорович. — І далі за розпорядженням, про яке ми також

знаємо із щоденника Шестакова: дочекатися в Сіднеї Маклая, взяти його на борт і з ним рушати до Адміралтейських островів, потім — у новогвінейську затоку Астролябії і до островів Пелью, де, зустрівшись з крейсером «Африка», передати йому Маклая, а самому прямувати у Владивосток до командуючого загоном кораблів у Тихому океані контр-адмірала Копитова. Але 15 січня в Сінгапур замість інструкцій прибув на крейсері «Африка» сам Копитов, який переніс свій прапор командуючого на «Скобелев» і наказав Благодарєву повертати корвет на Далекий Схід…

— Стривайте, я все-таки чогось не збагну: то «Скобелев» пливе в Сідней, то Копитов завертає його на Далекий Схід, але якимось чином він раптом потрапляє в Батавію й нарешті йде до Нової Гвінеї. Куди ж він повинен був вирушити згідно з розпорядженням?

— У Владивосток, де йому належало нести патрульну службу.

— Копитов скасував наказ міністра?

— Ні, звичайно. Несподівано виявилося, що в Кронштадті в червні вивільнялися три доки, а на Далекому Сході три кораблі з чотирьох, що становили Тихоокеанський загін, — крейсер «Африка», фрегат «Герцог Эдинбургский» і кліпер «Вестник» потребували капітального ремонту, причому неодмінно в доках. Тому сам Шестаков свій попередній наказ і змінив, давши телеграму Копитову, щоб той з цими трьома кораблями відплив назустріч «Скобелеву» в Сінгапур, а потім, провівши «Африку», «Герцога Эдинбургского» і «Вестника» в Росію, повернувся на корветі «Скобелев» у Владивосток, а по Маклая послав кліпер «Пластун», що лишився в його розпорядженні й виконував роль посильного судна, оскільки до патрульної служби той був непридатний. Проте незабаром з'ясувалося, що в Сінгапурі для «Скобелева» нема якісного вугілля. Довелося прямувати, щоб узяти його, в сусідню Батавію. Отут і сталася та справді випадкова зустріч з Маклаєм, який, почувши, що в Сідней по нього послали «Пластун», просто кажучи, закомизував[18]. А річ у тім, що «Пластун» був тоді об'єктом глузування російських моряків. Він наче виправдував свою назву й ледве повз по морській гладіні навіть при погожому вітрі, роблячи не більше семи миль за годину. Якби Маклай вирушив на ньому із Сіднея до Нової Гвінеї, то втратив би вдвічі більше часу, ніж на корветі «Скобелев». А йому одразу після весілля, яке на нього чекало в Сіднеї, надовго залишати Австралію, певна річ, не хотілося. Про це Копитов і сповістив Шестакову по телеграфу з Батавії. І Шестаков, дарма що «Пластун» на шляху до Сіднея вже пройшов усі проміжні порти й повернути його тепер було неможливо, дозволив Копитову задовольнити прохання Маклая. Звичайно, з

точки зору заповзятого служаки такий вчинок міністра аж ніяк не можна виправдати. Мало того, що він на два з половиною місяці залишив далекосхідні береги без жодного патрульного судна, плавання Маклая на корветі «Скобелев» зрештою обійшлося флоту щонайменше в триста тисяч карбованців!

— П'ятдесят три дні плавання «Скобелева» коштували триста тисяч?

— Ви забули «Пластуна», який двісті одинадцять днів проходив надаремне з Владивостока до Австралії й назад та ще двадцять днів простояв на ремонті в Сіднеї. А день утримання кліпера в морі у 1883 році коштував у середньому 900 карбованців і 1100 карбованців — в іноземному порту. Та ще вартість ремонту. Можете бути певні, моя арифметика — без будь-яких перебільшень. Коли я кажу, що тільки перші й треті відвідини Маклаєм бухти Астролябії обійшлися російському військово-морському флоту, тобто Росії, в один мільйон сто тисяч карбованців, то цю цифру взяв не з голови. Усе перевірено за рапортами й рахунками командирів «Витязя», «Изумруда», «Скобелева» і «Пластуна».

Називаючи цифри державних витрат на подорожі Миклухо-Маклая, Сава Христофорович не стільки тішився з того, що нарешті дошукався істини, скільки радів самим фактам, на підставі яких можна переконливо відповісти тому американському доктору історії О'Коннору, що, намагаючись принизити національну гідність нашої країни, стверджував у своїй недоброзичливій книзі, начебто Росія в експедиції Маклая як держава не вклала ані шеляга; та й напоумити водночас таких, як я, котрі, не замислюючись над безглуздістю подібних тверджень, наївно гадали, ніби вчений і справді подорожував на «Витязе» на власні кошти та ще на оту дещицю, яку виділило йому Географічне товариство.

Справді, досить подивитися на географічну карту й згадати, що йдеться про третю чверть минулого століття, щоб, розсудливо поміркувавши, дійти висновку: хіба міг хто, не маючи, як Маклай, великих статків, здійснити таку подорож на свій кошт?

Тоді, маючи в кишені п'ять — десять тисяч карбованців, можна вже було дістатися з Росії куди завгодно, в Америку, Австралію, Нову Зеландію, але тільки не на Нову Гвінею, яку навіть тредори — колоніальні торговці, що нишпорили по всій Океанії, обходили десятою дорогою, особливо її північні береги. І не тільки тому, що боялися страшних легенд про жахливих новогвінейських людожерів. Не було ще мореплавних карт тих районів. А моря там для навігації дуже небезпечні. Підводні рифи, скелі, тисячі розсипаних, наче горох, коралових острівців,

кожен з яких оточений якщо не підступними мілинами, то такими ж підступними рифами.

Тому, щоб дістатись до вподобаного Маклаєм маловідомого північно-східного узбережжя Нової Гвінеї, треба було у будь-якому варіанті споряджувати спеціальну експедицію, причому досить дорогу, оскільки шлях до тих берегів доводилося прокладати буквально навпомацки, а це, в свою чергу, було пов'язане з тривалим плаванням і до того ж потребувало особливо пристосованого корабля. Не випадково, коли в травні 1870 року Олександр II дозволив узяти Маклая на «Витязь», який щойно вийшов з капітального ремонту і був підготований до плавання на Далекий Схід, корвет знову поставили в док, де він простояв до жовтня — чотири з половиною місяці! Уже тільки це промовисто свідчить, як ретельно його довелося переобладнувати. Під час Кримської війни Шестаков у Миколаєві за півроку встигав побудувати гвинтовий корвет.

«Витязю» перебудували і обшили мідними листами підвищеної міцності всю підводну частину з таким розрахунком, що осадка корабля зменшилася майже вдвічі, а його остійність водночас зросла. Нижче ватерлінії він став округлий, як яйце.

Поставили нову, потужнішу машину, значно місткішими зробили вугільні ями й продовольчі трюми. Щоб забезпечити кращий хід при слабких південних вітрах, збільшили загальну площу вітрил, а відтак змінили й конструкцію всього рангоуту.

Одне слово, перебудували весь корвет. З класичного бойового корабля «Витязь» по суті перетворився на експедиційне судно цілком нового типу.[19]

— А тепер уявіть собі, що за все це Миклухо-Маклай платив з власної кишені! — знову запалюючи люльку, весело засміявся Сава Христофорович. — А що, коли мандрував на власний кошт, то, виходить, і корабель повинен був спорядити за свої гроші, так же? А готували «Витязь» саме для плавання до Нової Гвінеї, бо іншої потреби переобладнувати його не було.

Або взяти саме плавання. Від Кронштадта до Нагасакі, куди мав призначення «Витязь», найкоротшим тоді шляхом — навколо мису Доброї Надії — приблизно двадцять тисяч миль. При середньодобовій швидкості корвета 150 миль для подолання цього шляху відводилося 140 діб плавання та ще п'ять заходів у порти; Портсмут або Плімут — 3 дні стоянки, Порто-Гранде, на островах Зеленого Мису, — 7 днів, Кейптаун — 9 днів, Сінгапур – 3 дні і 2 дні стоянки в Гонконзі. А «Витязь» пішов найдовшим шляхом — через Магелланову протоку і замість п'яти портів відвідав чотирнадцять, в яких простояв загалом 133 дні, на 109 діб більше за норму. Внаслідок цього, а також через те, що шлях

був довший, весь рейс тривав 368 діб, тобто знову ж на 204 дні більше за визначений термін. Усе це свідчить про те, що Миклухо-Маклай плив на «Витязе» не як випадковий попутник, а розпоряджався кораблем на свій розсуд. Якби корвет не було підпорядковано його інтересам, то за 368 діб він зміг би дістатися до Нагасакі, простояти там цілий місяць і повернутися в Кронштадт на 10 днів раніше строку. Ось, любий друже, яка вона арифметика справжня…

Пам'ятаю, за розмовами і міцним індійським чаєм з маковими російськими бубликами ми просиділи тієї ночі з Савою Христофоровичем до ранку й не огляділись, як у вікнах розвиднілось.

Багато часу відтоді спливло. На могилі Сави Христофоровича вже давно береза закучерявилась, а він, гривастий, могутній, з верескового люлькою в прокурених їжакуватих вусах, усе перед моїми очима наче живий. Усе гримить у вухах його голос у високому, як на такий випадок, «штилі»:

— Пророків у своїй вітчизні, це як водиться… А людей Русь-матінка випещувала! І шанувати вміла, й розуміла. Не всіх одразу, розібравшись, звичайно, частенько і з затримкою. По іншому, бувало, і в дзвони відкалатають, потім визнають, віддадуть належне. Небіжчику, звичайно, з того ні холодно, ні жарко, але так уже здавна на Русі: не перехвалиш — зайва хвала не зобов'яже. Прикро, коли на більше заслуговуєш, та ображайся не ображайся, а погодитися мусиш: у великої країни й мірка велика. Складна це проблемація, що біле тут, а що чорне, навмання по поличках не розкладеш. Та тільки не до всіх у нас одвічно з осторогою. Кому випало честь російську нести, тому й авансів не шкодували. Хоча бувало, нічого гріха таїти, що і на честь свою Русь добрим словом й карбованцем скупилася, правда, рідко, дуже рідко, з недомислу більше окремих осіб — на розум бідних або надміру обережних. А то й навмисне тими, хто з іноземних, що до Русі поприсмоктувалися. Та хоч би як там було, зрештою людям своїм Русь-матінка ціну знала…

* * *

Під крилом літака пропливали розкидані по зеленому вруні червоні плішини передмість Джакарти…

З аеропорту, в якому приземлилася наша «дакота» після польоту на Комодо, дорога в столицю Індонезії пролягає через тихий аристократичний район Кебайоран-Бару. Гостроверхі, під червоною черепицею котеджі й білі східні палаци з рогатими дахами суціль повиті зеленню. Майже всі вони — в глибині декоративних садів. Вікові дерева, море квітів і яскраво розфарбовані різьблені парканчики. Деревам і парканчикам тісно, безлюдних вуличок ледве вистачає, щоб розминулися дві машини. Вулиці вимощені камінними квадратиками — кольорова мозаїка, як у дворах багатих особняків.

Зненацька з-під коліс машини — вихор куряви. Кам'яна мозаїка скінчилася. Ліворуч ще тягнуться різьблені парканчики; праворуч — іржавий дріт на похилених стовпах. Ним огороджено схожий на футбольне поле майданчик навколо двоповерхової мечеті з однією банею і чотирма мінаретами, які височать на кожному розі плаского даху, наче загострені палі. І знову обабіч дороги мелькають особняки. Височенні слонові пальми, квітучі олеандри, магнолії, величезні варингіни з лискучим шкірястим листям.

В Індонезії дерево варингін вважають священним. Під його могутньою кроною — начебто велика тіниста зала, Тут влаштовують свої спектаклі бродячі народні театри, відбуваються різні збори, мітинги. Якщо варингін росте на людному місці, під ним неодмінно невеличкий базарчик і румах-макани — пересувні ресторанчики: на високому двохярусному візку і кухня, і полиця для посуду, і запас продуктів у напівфабрикатах. У таких румах-маканах можна пообідати за десять хвилин. Вам запропонують підсмажені в кокосовій олії плоди папайї, печені банани, наперчений як вогонь варений рис і, звичайно, улюблений крупук — вергуни з рисового борошна й меленого м'яса сушених креветок або крабів. Іноді в меню є риба чи курка. Та ці страви дорогі. Засмажену чи відварену курку продають крихітними порціями: четвертинка крильця або ніжки, два шийні хребці чи шматочок м'якоті завбільшки з сірникову коробку… Повний обід в одного ресторатора не купите. Поряд стоїть кілька румах-маканів: один пропонує смажене й варене, другий тільки чай і солодощі, третій — свіжі фрукти, четвертий — прохолодні напої і пиво.

Крупук — у п'ятого торговця у двох великих цинкових бідонах, які він носить на коромислі.

Дорого коштує все. Щоб сяк-так пообідати, середньому індонезійському трудівникові треба витратити не менше третини денного заробітку…

Мою увагу привернула незвичайна юрба людей під одним варингіном. Там був високий дощаний поміст з брезентовою раковиною. На зразок естрадної сцени, але менших розмірів. На помості стояв старезний дід у довгій білій тозі й чорній оксамитовій фесці. Звертаючись до натовпу, він щось говорив.

— Бій півнів, — сказав Анді. — Хочете подивитися?

Ще б пак, пропустити таке видовисько!

Я вже знав, що в Джакарті це не просто розвага, а гра на гроші, жорстока гра.

Залишивши на узбіччі дороги нашого форда, ми підійшли до натовпу.

Старий чоловік у тозі пояснював порядок сьогоднішніх боїв. Виступатимуть одинадцять півнячих пар, усі справжні джаго, тобто справжні бойові півні. Початкову ставку для першої пари суддівська колегія боїв визначила в тисячу рупій. Таку суму вніс у загальну касу кожен власник джаго, що брали участь у боях. Тепер усе залежало від публіки, скільки вона купить ігрових квитків. Ставка підвищуватиметься відповідно до того, як збільшуватиметься касовий збір.

Потім старий — це був головний суддя боїв — назвав імена всіх джаго, коротко зачитав родовід кожного, а також хто їх виховував і в яких парах вони виступатимуть. Молодий чоловік на ім'я Війоно і його півень Чорний Грім у списку стояли останніми. Це означало, що Чорний Грім до завершення передостаннього бою вважатиметься найсильнішим. Битиметься він з тим джаго, який буде найдужчий серед решти й зможе вести боротьбу у фіналі. Фінальна пара розігрує найвищі ставки. Подвійну суму найбільшої з них одержує власник переможця. Повертають йому і його внесок у загальну касу.

Суддя сказав, що хоча півня Чорний Грім виховав двадцятирічний юнак, уболівальники не повинні ставитися до цього джаго з недовірою. У попередніх боях Чорний Грім кілька разів виходив у фінал і перемагав найсильніших без штрафних очок.

Я пробрався ближче до сцени. Праворуч і ліворуч від суддівського столу півкільцем сиділи на траві дресирувальники джаго. Біля них стояли міцні бамбукові клітки з пернатими бійцями.

Виховання й дрссировка джаго — справа важка. Треба мати

великий досвід й багато терпіння. Індонезійці вважають, що справжнього бойового півня може виростити тільки чоловік у поважному віці, до того ж з твердим характером. Там, де півнячі бої, — гра на гроші, до змагань, за незначним винятком, допускаються лише джаго, яких виховали літні люди.

Війоно був таким винятком. Поряд з серйозними, поважними старими чоловіками він здавався хлопчаком. Обличчя його було дуже юне, майже дитяче. Дрібний у кістках, окатий, з припухлими, як у дівчини, губами. Але півня він виростив кращого, ніж мало їх багато літніх людей. Це був могутній чорний красень з розкішним вогнистим гребенем і такими ж яскраво-червоними сережками. Міцний орлиний дзьоб, добре розвинуті крила й високі дужі ноги свідчили про його блискучі можливості.

Просунувши в клітку руку, Війоно ласкаво погладжував свого джаго й щасливо усміхався. О, в Чорному Громі він не сумнівався!

Старця в білій тозі на сцені змінив старець у брунатній сорочці-розлітайці. Потім цей, у сорочці, сходив на поміст щоразу, коли треба було оголосити результати бою і викликати наступну пару.

І ось перша пара на сцені. Півнів поставили на протилежних кінцях помосту. Настовбурченого рудого джаго звали Вулкан. Його супротивником був верткий сліпучо-білий Хлопчик. Повернувшись до глядачів, вони голосно прокукурікали, потім зовсім не войовниче й не квапливо рушили один одному назустріч. Коли зійшлися, знову обернулись до юрби, ще раз, наче по команді, прокукурікали й розійшлися на свої місця.

У любительських боях півнів спочатку роздрочують, легенько посмикуючи за пір'я й гребені. Потім, уже розлючених, ставлять один перед одним. Бій починається одразу ж. Ніяких особливих правил у розважальних боях немає. Один півень лупцює другого як може. Якщо вони б'ються мляво або якийсь із них надумає тікати, їх ловлять і садять у спеціальну клітку, щоб обмежити простір. Тоді діватися півням нікуди, і бій точиться до перемоги.

Коли ж бої провадяться на гроші — все відбувається інакше. Загодя дражнити джаго не можна. Навіть якщо він вовкодух від природи, все одно до певної пори має справляти враження такого собі покладистого добряка. Точно визначено час і складено суворі правила бою, за порушення яких джаго дістають штрафні очки. Найдиво-вижніше те, що більшість півнів б'ється саме за правилами.

Повернувшись на вихідні позиції, обидва джаго стріпнулися, витягнули шиї і, повільно розпускаючи крила, почали сходитися. Вони ступали короткими, обережними легкими крочками. Зараз важливо було зрозуміти, з ким маєш справу, й якнайбільше

набратися люті. На шпорах у них вилискували тонкі сталеві ножі. Головна зброя джаго не дзьоб, а саме оці ножі. Джаго — пернатий гладіатор. Боротьба точиться не на життя, а на смерть. Єдиний захист від гострого, як бритва, ножа — крила. Півень вигинає їх так, щоб суперник не дістав грудей. Але тоді нападаючий джаго намагається перескочити через нього й на льоту ввігнати ножа в шию.

Зовні безневинний біленький Хлопчик був зліший і набагато проворніший, ніж грізний Вулкан. Але у Вулкана краще вигиналися крила. Ударити його ножем у груди Хлопчикові ніяк не вдавалося. Коли ж він намагався перелетіти через Вулканову голову, той різко припадав шиєю до підлоги. Білого аж розпирала лють. Здавалося, він по-людському ненавидів цього рудого дутика. Не вбити його він не міг. Юрба напружено чекала кінця поєдинку. Ті, хто поставив на Вулкана, зітхали з досади. Він явно не виправдував їхніх сподівань. Розлючений Хлопчик метався навколо рудого півня мов шалений. Наскакував на нього то спереду, то ззаду, то з боків. Нарешті його ніж зрізав Вулканові гребінь. Закривавлений Вулкан став ще неповороткіший, але здолати себе, як і раніше, не давав. Проте час, відведений для бою, минув. Пролунав гонг, і власники обох джаго підійшли до сцени й разом накрили півнів круглими очеретяними корзинами.

І все-таки переміг Вулкан. У Хлопчика набралося багато штрафних очок. За правилами бою нападати на супротивника ззаду не можна. Хлопчик це правило безцеремонно порушував. Вулканові також перемога дісталася неповноцінна. Переможець повинен битися далі. П'ять перемог підряд забезпечують вихід у півфінал, а якщо іншого такого самого претендента не буде, то одразу ж у фінал. Вулканові далі вести боротьбу завадило поранення.

Першою жертвою став здоровенний зозулястий півень Хоробрий. Він бився в шостій парі з непоказним, миршавим Нептуном, на якого ніхто навіть не ставив. Однак общипаний «бог моря» упевнено вийшов у сьому пару й легко розправився з наступним супротивником, уже третім. У миршавій подобі крився пірат. Невдовзі всі зрозуміли, що він битиметься у фіналі.

Юрба все-таки віддавала перевагу Чорному Громові. Півень Війоно був, безперечно, незрівнянно дужчий. На поєдинок він вийшов з високо піднесеною головою, опустити яку начебто вважав для себе ганебним. Сірий пірат це одразу оцінив. У попередніх боях він підскакував і бив суперника в зоб. З Чорним Громом цей номер не вийшов би, його широкі груди добре захищалися крильми. Тому Нептун і не намагався влучити в груди. Відкрита супротивникова шия, здавалося, була доступніша.

Але тільки-но сірий відривався од підлоги, щоб перелетіти через голову Чорного Грому, той поціляв його дзьобом просто в лоб. Нептун сторчма летів на підлогу. В цю мить його легко можна було порішити. Та бити беззахисного Чорному Громові не давало благородство. Сповнений величі й нерозтрачених сил, він очікував, поки супротивник отямиться й знову кинеться в атаку.

Минуло хвилин десять. Перевага, як і раніше, була на боці Чорного Грому. Потім — і це було вкрай неймовірно! — Нептун став хитрувати. Так, сірий джаго хитрував, як розумна істота. Прибравши позу для нової атаки, він несподівано падав і прикидався, начебто його оглушили, хоча супротивник навіть не доторкався до нього дзьобом. Чорний Грім відступав трохи назад і ждав. Він не зводив з пірата очей, дивився на нього насторожено й нібито здивовано. Але що частіше хитрував сірий, то більше пригасала пильність Чорного Грому. Він безпечно став обертатися до глядачів, начебто хотів сказати: «З ким ви змушуєте мене битися? Хіба це джаго? Це ж ошуканець! Як на мене, він навіть боягуз».

Юрба верещала й захоплено аплодувала. Одна з таких сцен надто затяглася. Зненацька миршавий хитрун, що лежав на помості, схопився й увесь напружився. Чорний Грім чи то не помітив цього, а чи нікчемна поведінка супротивника йому набридла. Стати в бойову позу він не встиг. Пірат метнувся біля самого його дзьоба.

Якусь мить Чорний Грім ще тримався на ногах. Несподіваний удар ніби лиш наполохав його і змусив закружляти по сцені. Але то вже була агонія. Ніж, розпанахавши Чорному Громові воло й частину шиї, зробив свою справу. Величавий чорний джаго, немов спіткнувшись, упав, кілька разів здригнувся і стих.

Спочатку натовп був ошелешений загибеллю Чорного Грому, потім вибухнув люттю. Юрба кинулася до суддівського столу. Розмахуючи руками, всі кричали, щось доводили, чогось вимагали…

Анді засміявся:

— Чорний Грім усіх ошукав, дехто поставив на нього сто тисяч рупій. Треба забиратися геть, тут пахне смаленим.

— Мені хотілося б поговорити з Війоно.

— Тільки недовго.

— Гаразд.

— Тут зараз така веремія буде, що ви й не уявляєте.

Веремія вже почалась. Уже спалахнула величезна бійка, в якій тузалися не менше тисячі чоловік. Мигтіли палиці, парасольки, клітки з бойовими півнями. Галас, вереск, неймовірна штовханина. Але на Війоно, чий загиблий півень мимоволі став

призвідцем усього цього безладу, ніхто не звертав уваги. Зійшовши на поміст, він присів навпочіпки й тихо плакав. Ми до нього насилу пробились.

— Війоно, — покликав я, — вибачте, будь ласка, я хотів запитати…

На мене глянули скляні, сповнені сліз очі.

— Ви не можете зрозуміти, ви нічого не можете зрозуміти! Він витримав вісім боїв, ви нічого не можете зрозуміти…

Бідному хлопцеві було не до нас.

«Славна фортеця» — так перекладається малайське слово «джайякерта». В незрозуміле «Джакарта» його перетворили європейці, яким «джайякерта» було важке для вимови.

Три з половиною століття тому невелике портове місто Джайякерта стояло в гирлі річки Чілівунг, на тому місці, де тепер стара частина Джакарти — Нижнє місто. Джайякерта налічувала всього близько тисячі домів, вибудуваних з легкого дерева й піднятих на високі палі, бо навкруги були болота. Голландцям Джайякерта не сподобалася. Вони вирішили спалити її й побудувати все заново, на голландський зразок.

Відомо, що населення Голландії завжди вело боротьбу з морем. Суша там повільно опускається, і море захоплює все нові й нові простори. Його наступ люди намагаються затримати, будують загороджувальні Дамби, осушувальні канали. Амстердам стоїть на землі, відвойованій у моря. Уздовж вулиць прокопано канали, які просушують місцевість і водночас е шляхами сполучення, як в італійській Венеції.

Майбутню столицю Нідерландської Ост-Індії голландці уявляли собі другим Амстердамом. Зігнавши на джайякертські болота сотні тисяч яванців, вони наказали копати канали й висаджувати на їхніх берегах дерева. Потім заходилися будувати дво- й триповерхові будинки з товстими стінами й маленькими стрілчастими вікнами. Яванський Амстердам, однак, не вийшов. Півроку над Явою ллють дощі, гомінкі тропічні зливи, що спричиняють бурхливі паводки. За околицею Джакарти — гори. Під час повені річка Чілівунг несе з них дуже багато гальки, мулу й рослинних решток. У гирлі річки й прибережній смузі моря все це осідає, утворюючи болота й мочарі. Якщо в Голландії море наступає на сушу, то тут навпаки — воно відступає. Якось у кінці сімнадцятого століття збіглися повінь і землетрус. На південь від міста, біля вулкана Салак, де бере свій початок Чілівунг, сталися оповзні. В річку обвалились мільйони кубометрів грунту. Потоки грязі по руслу Чілівунгу ринули до моря. Приріст суші, точніше боліт, за одну добу становив сімдесят п'ять метрів! Річка вийшла з

берегів, затопила все місто.

Коли вода спала, всі будівлі знову опинилися посеред болота. Канали занесло мулом, і вони перетворились на розсадники малярійних москітів та комара анофелес — носія вірусу жовтої пропасниці.

Спека, насичене болотними випарами повітря. Важкі кам'яні будівлі поступово осідали в землю. Втім, у них і так жити тепер було неможливо. Прохолодний бриз поглинала щільна стіна дерев, що росли вздовж каналів. Тому будинки не просихали, а тільки розжарювались. Крізь маленькі вікна помешкання провітрювалось погано, й воно було мов пекельна духовка.

Почалися епідемії. І тубільців, і європейців вони косили тисячами. Мало хто з колоністів витримував на Яві більше трьох років. З Європи приїздили сюди, щоб розбагатіти, добре погуляти й через два — два з половиною роки чкурнути назад.

Та відмовитися від свого безглуздого задуму побудувати другий Амстердам голландці нізащо не хотіли. Ішли вслід за відступаючим морем і знову будували такі самі будинки й канали. Зупинитись осторонь моря вони не могли, їм потрібен був порт, щоб вивозити багатства колонії, і фортеця на березі моря, щоб відбивати напади інших європейських завойовників, які також мріяли закріпитися на острові прянощів. Фортеці перебудовувалися й будувалися заново багато разів. Руїни останнього форту, який колись наполовину виступав у море, тепер були за два кілометри від берега!

Історія Джакарти, або, як її називали голландці, Батавії[20], — літопис великих трагедій, жахливі сторінки марної боротьби з повенями, мулом і пропасницею. Замість багатства тисячі колоністів знаходили в Батавії свою загибель. Смертність серед європейців досягала в середньому тридцяти восьми процентів, а в деякі роки перевищувала навіть п'ятдесят процентів.

Вербувати в Голландії чиновників для служби в Батавії ставало дедалі важче. Було видано особливий королівський указ, згідно з яким смертний вирок або тривале ув'язнення карним злочинцям замінювали засланням у Батавію. Всякого злочинця європейського походження, хай то буде злодій чи вбивця, аби він хоч трохи знав грамоту, тут призначали на посаду якогось колоніального адміністратора. Пуття з отаких адміністраторів, звичайно, було мало. Коли підрахували витрати на будівництво Батавії й порівняли їх з прибутком, який одержали з усієї Ост-Індії, то з'ясувалося, що колонія завдала Нідерландам збитків на 134 мільйони гульденів. На той час це була фантастична сума.

Стало зрозуміло, що від моря треба йти ближче до підгір'я. Місцевість там вища всього на чотири-п'ять метрів, але

кліматичні умови значно кращі. Різниця дивовижна, неначе інший світ. Менше опадів, не буває бурхливих повеней і нема тієї нещадної спеки, яка виснажувала всіх на узбережжі. Та відійти до підгір'я означало відмовитися від наміру мати порт і морську фортецю. І не тільки тому, що їх довелося б залишити на поталу нещадній стихії. При першій же нагоді їх знищили б тубільці. Змушені відступити перед силою європейської зброї, яванці вважали свою поразку тимчасовою. Горді, з розвиненим почуттям національної свідомості, вони шкодили непрошеним чужоземцям де тільки могли.

Боротися з наступом стихії, придушуючи водночас не менш руйнівні бунти тубільців, голландці були вже неспроможні. Проте залишати Батавію вони все-таки не мали наміру. Колоніальна адміністрація Ост-Індії вирішила запросити на Яву кілька тисяч китайських переселенців, щоб усі клопоти, пов'язані з доглядом за портом і фортецею, покласти на них. Китайські переселенці, які одвічно потерпали від нестачі землі, тинялися по всьому світу, й тисячі з них були раді будь-якій пропозиції, аби вона давала місце під сонцем. Вони роботящі, витривалі, скрізь уміють пристосуватися. В цьому розумінні на них можна було покластись. Та голландці шукали не тільки добрих робітників. Їм передусім були потрібні надійні спільники проти корінного населення. З цією метою вони надали китайцям право користуватися примусовою працею тубільців. Сам китаєць міг не працювати, але повинен був примусити трудитися двох яванців. Причому із значною для себе вигодою. За свою працю, окрім злиденних харчів, тубільці нічого не одержували. Зате китайцеві, який став наглядачем над яванцями, платили добре. Адже наглядач — завжди на боці хазяїна.

Спочатку все було добре. Немов заговорені від усяких болячок, китайці творили дива. Під їх наглядом у порту й фортеці було наведено зразковий лад. І головне, тубільці перестали бунтувати. Це була найбільша перемога, якої голландці не могли добитися протягом тривалих років. Цілком покладаючись на застрашливу силу вогнепальної зброї, вони з'являлися в навколишніх кампунгах[21] тільки для того, щоб зібрати податки й вигнати на будівництво чергову партію здорових чоловіків. А китайці оселилися в приміських кампунгах. Усе тубільне населення Батавії опинилося під їх недремним контролем. І опір було зламано. Хоча, звичайно, також не без допомоги зброї. Оскільки тримати тубільців у покорі китайцям було вигідно, вони створили свою «допоміжну поліцію», яка фактично взяла на себе обов'язки карателів.

Згодом, одначе, голландцям довелося розчаруватись. «Жовті

спільники» були вірними їм доти, доки не відчули власної сили. У перші роки їх було в Батавії кілька тисяч, потім стало понад сто тисяч, а через тридцять років — чверть мільйона.

Не зустрічаючи ніяких перешкод для поселення на Яві й інших островах Малайського архіпелагу, іммігранти з Китаю все прибували. Їхня община збільшувалася в геометричній прогресії. Вони захопили в свої руки кустарні промисли, мінову й роздрібну торгівлі, скуповували плантації, зводили палаци. Одне слово, міцніли й багатіли. Німецький письменник Манфред Кюнне, який вивчав історію Південно-Східної Азії, писав з цього приводу:

«Хоча б у якій глушині загубився тубільний кампунг, у ньому неодмінно з'являвся спочатку один китаєць, а вслід за ним й інші. Починалася мінова торгівля, причому китайці давали за щойно зібрані свіжі плоди дешеві європейські товари; невдовзі в кампунзі виростала ціла вулиця крамничок, які належали тільки китайським торговцям і давали добрий зиск. Гральні притулки в містах і великих поселеннях також утримували китайські купці. Китайські комерсанти дістали в аренду від уряду опіумну монополію. Вони відкривали китайські театри й наводнили країну китаянками-танцівницями. Вони торгували всім — від коштовностей до земляних горіхів, управляли маєтками й давали гроші під проценти, вичавлюючи останні соки з малайських селян. І до чого б вони не докладали рук, усе робили з однаковим несхитним терпінням, з однаковою запопадливістю. Декому з них таланило стати впливовими комерсантами з широким колом знайомств і зв'язків, завжди готовими взятися до будь-якого вигідного діла. Ці люди ні на йоту не поступалися перед європейськими підприємцями у Британській і Голландській Індіях ні своїм багатством, ні своєю зажерливістю».

Зрештою бути підлеглими їм набридло, і вони зажадали, щоб їм надали такі самі привілеї, як європейцям, їхні керівники хотіли нарівні з голландцями брати участь у розв'язанні всіх внутрішніх і зовнішніх проблем Ост-Індії. І, звичайно, претендували на частку в прибутках.

Недавні переселенці, згодні на все, аби тільки їм дозволили хоч де-небудь жити, тепер воліли стати рівноправними партнерами Нідерландської імперії. Це вже було занадто. Такого голландці не передбачали.

Щоб ослабити своїх несподіваних конкурентів, колоніальні власті передусім роззброїли китайську «допоміжну поліцію». Потім почали розпалювати китайсько-індонезійську ворожнечу. Час від часу в китайських кварталах влаштовувались погроми й кривава різня. В 1742 році після одного з найбільших погромів[22] їх взагалі вигнали з Батавії. Але Яву вони не залишили,

вибудували нові квартали за межами міста. А через вісім років знову повернулися в місто. Голландці дозволили їм поселитися в районі, який самі покинули. Послуги китайських наглядачів і кулі їм усе ще були необхідні.

Потреба в допомозі китайців відпала тільки в середині минулого століття, коли кілометрів за десять від міста, біля мису Танджунг-Пріок (мис Горщика), було виявлено замулений великий кораловий риф. Його розчистили й спорудили першокласні моли для великих океанських су-ден. Місцевість там також болотиста, але гирло Чілівунгу далеко, тому небезпека лишитися без порту відпала. Берегова лінія біля Танджунг-Пріоку не змінюється. Голландці дістали можливість відійти від моря на будь-яку відстань, аби можна було підвести туди надійний судохід-ний канал. Вони прокопали його на п'ятнадцять з гаком кілометрів.

Для Батавії настав золотий вік. Віддалене від моря Нове місто незабаром дістало титул Королеви Сходу — найкрасивішої столиці Південно-Східної Азії. Ось як описував європейську частину Батавії Станюкович, який побував тут трохи раніше ніж Миклухо-Маклай:

«Коляска… в'їжджає в якийсь чарівний суцільний велетенський сад, серед якого широкі алеї вимощені мов чудове шосе, покриті піском… Скрізь краса, скрізь соковита пишна зелень, серед якої сяють яскраво-червоні квіти алое й кактусів… Крізь густе листя праворуч і ліворуч кокетливо визирають невеликі одноповерхові білі, наче мармурові, будинки, або, точніше, палаци-вілли, з великими верандами, заставленими квітами. До них вели бокові алеї.

Саме в цих розкішних будинках… і мешкають господарі острова — голландці й взагалі тутешні європейці, — серед густого парку, зелень якого зменшує спеку, у високій, здоровій місцевості, оточені всіляким комфортом, пристосованим до екваторіального клімату, безліччю тубільців-слуг, неймовірно дешевих, нагадуючи своїм дещо розбещеним способом життя плантаторів Південної Америки і, либонь, багатих панів кріпацького часу…»

Машина мчить далі, і знову ті самі потонулі в зелені й квітах особняки. Здається, це не район столичного міста, а курортне селище.

Несподівано над дорогою — кам'яний міст, такий, як на московському Садовому кільці біля Кримської площі. Пірнувши під нього, машина вихоплюється на проспект Генерала Судирмана. Сади скінчилися. Назустріч мчить асфальт.

Проспект Генерала Судирмана — найбільша вулиця

Джакарти. І найоригінальніша. Уявіть собі кілька кілометрів стрімкого дорожнього полотна завширшки понад сто метрів. Вузькими прямокутними газонами воно поділене на три рівні частини. Дерев майже нема. По краях газонів і на узбіччях дороги через кожні двадцять — двадцять п'ять метрів — залізобетонні слупи, верхівки яких завершуються вигнутою, як хокейна ключка, люмінесцентною лампою. У цих слупах, високих і тонких, — уся архітектура проспекту.

Проїжджа частина вулиці чудова. Простора, ідеально чиста. Та розмах проспекту надто не гармоніює з його будинками. Ліворуч і праворуч хаотичне нагромадження халуп, напіврозвалених, з дірявими покрівлями, обвішаних якимось дрантям.

А в кінці проспекту над усією Джакартою підноситься готель «Індонезія» — ультрасучасна чотирнадцятиповерхова будівля із скла й бетону, останній крик прогресу. Проект будівлі розробили японці з допомогою своїх електронно-обчислювальних машин. Над вікнами треба було поставити такі дашки, щоб у номери не попадало сонячне проміння й водночас було багато світла. Будівництво коштувало вісім мільйонів доларів. Сума велика, можна забудувати чотири- і п'ятиповерховими будинками весь проспект.

За готелем починається колишня стара Батавія, точніше, колишнє Нове місто, про яке писав Станюкович. Відтоді воно майже не змінилося, тільки подекуди з'явилися нові будівлі в стилі модерн. Красою своєю вони не поступаються перед старими. Високі сріблясті дахи, стіни обличковані візерунчастою світло-кремовою плиткою. Замість балконів, якщо будинок багатоповерховий, на кожному поверсі від рогу до рогу повиті квітами веранди. Багато скла, витончені портики, широкі засклені під'їзди, до яких ведуть такі ж широкі мармурові сходи. А навкруг — пальми, столітні варингіни, канарії, агави і квіти, квіти… Від одного будинку до другого іноді сотні метрів. Здається, вони розкидані по парку стихійно, без будь-якого плану. Сплановано тільки сам парк, усі вулиці-алеї якого кілометровими скісними променями ведуть до широкої прямокутної площі. Вона в глибині парку начебто посередині величезного круга.

Тінисті корти, зелені галявинки, на яких грають у гольф, фонтани, величезні клумби. І — тиша. Коли-не-коли прошурхотить по асфальту машина, неквапно перейде вулицю випадковий перехожий… Пожвавлено тут буває тільки вранці й увечері, в години пік і коли люди виходять на прогулянку.

Це тепер центр Джакарти, один з найрозкішніших районів міста. Тут розміщені урядові установи і живуть ті, хто має багато

грошей. Досить сказати, що твій дім у Ментензі (так тепер зветься цей район), і всі зрозуміють, яке становище ти посідаєш в суспільстві. Отже, ти або високопоставлений урядовець, або власник значного капіталу.

Сучасна Джакарта — місто, гідне подиву. Ніяких півтонів, тільки крайнощі. Фешенебельний Кебайоран-Бару, що потопає в зелені й квітах, і одразу ж голий, асфальтно-халупний проспект Генерала Судирмана; затишний, далекий від міської метушні Ментенг і — величезне, без зелені, страшенно перенаселене Нижнє місто, яке давно злилося з Меитенгом, але, як і раніше, лишилося його цілковитою протилежністю.

На вулицях лавина машин і бечаків — рикш із триколісними велосипедами (спереду під брезентовим тентом розмальоване в яскраві кольори м'яке крісло для двох пасажирів). Тротуари, як у нас і взагалі в Європі, є не скрізь. Усі обов'язково їдуть. У машинах, кабріолетах, запряжених міцними, доладними конячинами, які подзенькують дзвониками й розцяцькованою сріблом збруєю, на моторолерах, мотоциклах і… жіночих велосипедах. В індонезійських саронгах[23], які нічим не відрізняються від жіночих спідниць, користуватися чоловічим велосипедом незручно.

На бруківках, спритно шастаючи між машинами й колясками бечаків, бігають тільки босоногі хлопчаки: газетярі й продавці солодощів. Мене вражали газетярі. Ледь пригальмувавши, киньте з машини монету, і він, спіймавши її на льоту, вмить тицьне вам у руки газету. Спритність незбагненна. Адже при цьому треба ще не заґавитись, бо один необережний крок — і ти під колесами.

Багато вулиць перетинають напівзанесені мулом канали з каламутною жовтуватою водою, від якої смердить гнилим болотом. Але в кожному каналі купаються й перуть шмаття. Тут же, біля води, бродять худі жовті й білі кози.

Великих будівель мало. Котеджі, дощані будиночки з пласким дахом і довгі, схожі на сараї халупи. Халупчини туляться одна до одної так щільно, що окремо їх часто не можна розрізнити. Деякі квартали здаються однією суцільною будовою — наче соти, поділені на чарунки. Понад п'ять мільйонів населення налічується в Джакарті і з них десь три чверті мешкає в Нижньому місті. А площа його не набагато більша за Ментенг.

Гуркіт моторів, ґвалт бечаків, курява, насичені автомобільним гаром смердючі випари каналів. Близькість моря зовсім не відчувається. Начебто біля Джакарти його й зовсім немає.

Нічого приморського немає і в зовнішньому вигляді міста. Неначе збудоване воно десь на континенті. Великий сухопутний торговець. Безліч крамниць, сотні базарів, сила-силенна кав'ярень і румах-маканів. Кожен шостий мешканець Джакарти чимось торгує. Торгівля не припиняється навіть уночі, при світлі гасових ламп (потреба міста в електроенергії задовольняється лише на третину). Цікаво, що вночі все продається тільки для чоловіків. Жіночі речі після заходу сонця крамар прибирає під прилавок. Хоч би як просили його, жодної жіночої дрібнички він уночі не продасть. Такий порядок. Чим він зумовлений, не знаю. Ніхто до ладу мені не пояснив. Усі посилалися на якийсь велемудрий звичай.

… Попереду на повному ходу врізалися одна в одну дві вантажні машини. Весь рух одразу зупинився.

Наш шофер, мабуть наймовчазніший з усіх мовчунів, звертаючи на узбіччя, сказав усміхаючись:

— Поцілувалися дві поліції — військова й цивільна. Отой, зелений, — вояка, а жовтий — цивільний.

Ми вийшли з машини й, поки не розсоталася вулична пробка, товклися в натовпі роззяв. Здається, обійшлося без жертв.

Був полудень, топився асфальт.

Знову сідати в розжарену закриту машину не хотілось. Я запропонував Анді проїхати до Сламат Маклай-рая[24] на колясці бечака.

З колясок, що стояли неподалік, нам сподобалася найяскравіша. З одного боку на ній були намальовані сліпучо-сині гори, з другого — жанрова картинка: згорнувшись на рогожці, спить біля своєї коляски бечак. Над ним — пальма, білі хмари й променисте сонце, стилізоване під усміхнене дівоче обличчя. Навскоси через увесь цей борт строкатою в'яззю виведено: «Матахаріку Ян Тінгі» — «Моє Високе Сонце». Коляска вкрита лаком і, навіть запорошена, вся сяє.

Її власникові років двадцять вісім. Невисокого зросту, кремезний, з шапкою жорсткого кучерявого волосся. Одразу впадають у вічі неприродно витягнуті мочки вух і пласке, наче обтесане підборіддя. Темна і, здається, геть суха шкіра туго обтягнула гострі вилиці й широкий негроїдний ніс. На запалих щоках вона трошки м'якша, в дрібних зморшках. Одягнутий у драну, землистого кольору майку й короткі, в грубих латках шорти. Босі ноги — плескаті, у саднах, з синіми набухлими венами й м'язистими литками, як у професіонального велогонщика.

Заклавши ногу на ногу і спершись на коляску, він стояв, ліниво покурюючи дешеву нудотну сигарету марки «Креста» — суміш тютюну й гвоздики.

— Послухай, приятелю, — звернувся до нього Анді, — ти знаєш, де Сламат Маклай-рая?

— Це тут, у Нижньому місті, але звідси далеко, — відповів він, не змінюючи пози.

— Повезеш?

— Вам доведеться заплатити сто рупій.

— Якщо доїдемо швидко, ти матимеш сто п'ятдесят. Він раптом пожвавішав, кинув сигарету і з таким виразним жестом, який у нас назвали б «одеським»:

— Х-хо! Вони мені кажуть! Я працюю чесно, це коштує сто рупій, не більше.

— Тим краще. Їдьмо!

Анді сів у коляску й посунувся, звільняючи місце ДЛЯ мене. Та їхати пасажиром я не збирався.

— Як тебе звати?

— Омар.

— Я хочу їхати, Омаре, на твоєму місці. Ти дозволиш?

— Ви можете сісти хоч на руль, тільки тоді ми просто не поїдемо і я втрачу свої сто рупій.

— А якщо я сяду не на руль, а за руль?

Знову той «одеський» жест.

— Х-хо! Вони мені кажуть! А куди я?

— Сідай поряд з цим паном, казатимеш, куди їхати.

Його очі підозріливо звузились. Недовірливо дивиться то на мене, то на Анді. Потім рішуче, з аристократичною недбалістю:

— Гаразд, пане, я плачу вам ту саму ціну.

Ми з Анді зареготали.

— Цей пан, — пояснив Анді, — з Радянського Союзу, він хоче познайомитися з працею бечака, щоб написати про нього в книжці. Пан Саша пише книжки. Може, її героєм станеш ти.

Омар ніяково заусміхався.

— Будь ласка, сударa-сударa[25], це інша річ.

Джакарта такого, мабуть, ще не бачила. Європеєць, обливаючись потом, крутить педалі, а чорний, як головешка, рикша незалежно й гордо сидить на місці пасажира, та ще поряд з елегантним паном. На всьому шляху, поки я сидів за рулем, нас супроводжували здивовані погляди, регіт і свист хлопчаків.

Я старався з усіх сил. Хвилин через тридцять мою сорочку можна було викручувати. Піт заливав очі, стікав по спині й грудях. Усе тіло було мокре. Коляска, що здалася мені спочатку легкою, ставала дедалі важчою.

Я почав швидко видихатися, звичайно, більше від страху, що мене ось-ось зіб'ють. Повз нас в обидва боки мчала сила-силенна всього, що людина поставила на колеса. Я притискався ближче до узбіччя, але небезпека потрапити під чиїсь колеса не зменшувалась. Я зрозумів, що без перепочинку довго не витримаю. А мені конче хотілося до вулиці Сламат Маклай доїхати за рулем. Інакше Омар мене б засміяв.

Зупинилися біля якоїсь вуличної кав'ярні. Я сказав, що хочу пити.

Сиділи за столиком під великою барвистою парасолькою, через соломинки смоктали з пляшки холодну кока-колу. Коляска стояла біля входу в кав'ярню, було видно її борт з написом. Я запитав Омара, що означають слова — «Матахаріку Ян Тінгі».

— Так звати одну дівчину, — сказав він.

— Вона твоя наречена? Чи ти жонатий?

— Ет, де ви бачили жонатого бечака!

— А що, хіба бечаки не женяться?

— Ет, сударa, що ви кажете! Хіба бечак має п'ять чи десять тисяч рупій?

— Такий викуп треба платити за наречену?

— Можна й три тисячі дати, то вже яка наречена. Один заплатив двадцять тисяч. Він мені сам казав, я його давно знаю, він працює в кав'ярні на Чікіні.

— Офіціант так багато заробляє?

— Х-хо, заробляє! Там завжди п'яні, на його місці і я заробляв би. Ет, усе одно жити ніде.

— У тебе нема домівки?

— Який бечак зостається бечаком, якщо в нього є домівка?

— А що тобі каже Матахаріку Ян Тінгі? Ви, мабуть, кохаєте одне одного?

Гмикнувши, він мовчки знизав плечима. Потім несподівано зареготався, начебто йому пощастило добряче пошити мене в дурні.

— Ту дівчину я вигадав.

— Вигадав? — Я усміхнувсь. — Це ж як?

— З голови. Захотів і вигадав.

— Виходить, такої дівчини немає?

— Може, десь і є. Дівчат багато.

— А ці малюнки на колясці, ти їх також придумав?

— Я заплатив за них п'ятсот рупій. Один хлопець намалював, я сказав йому, і він намалював. Я гадав, це коштує тисячу рупій, а він згодився за п'ятсот. Матахаріку Ян Тінгі приходить до мене, коли я сплю. Вона жаліє мене й дає розумні поради.

— Які?

— Усякі… В минулий сезон дощів у мене довго хрипіло в грудях і часто боліла голова. Уночі я попросив Матахаріку Ян Тінгі сказати, що мені робити. Вона відповіла: «Ти спиш, Омаре, на сирій землі, це зле. Купи собі подвійну циновку й теплу ковдру». Я так і зробив й більше не хворію.

Він розповідав про це так, наче дівчина, яку він вимріяв, була реальна, жива і справді щось йому радила.

Ні смутку, ні скорботи в його голосі не було. Про свою примарну Матахаріку Ян Тінгі він говорив шанобливо, з дитячою щирістю й наївністю, але весело, начебто вся ця історія була дуже смішна й зовсім його не стосувалася.

— Матахаріку Ян Тінгі — моє Високе Сонце. Хіба до сонця дотягнешся?

Дорогою на Сламат Маклай ми ще кілька разів зупинялися, і Омар розповідав про себе. Народився він на Сулавесі, колишньому Целебесі, в селі. У батьків було мало землі й багато дітей. Сімнадцятирічний Омар приїхав на Яву, хотів піти добровольцем в армію або на військовий флот. Військових одягають, годують, та ще й гроші платять.

Сімнадцятилітніх добровольців до армії тоді брали. Омар був здоровий, міцний хлопець, але йому сказали, що в нього мало грамоти. Він закінчив тільки підготовчий клас, а для армії треба не менше чотирьох класів початкової школи.

На Сулавесі Омар вирішив не повертатися, влаштувавсь у Джакарті вантажником на залізничній станції. Може, працював би там і досі. Та він ходив на футбольні матчі й завжди купував ігрові квитки. Якось йому поталанило — два квитки виграли. Грошей вистачило на коляску бечака.

Уже дев'ять років він бечак. Заробляє, як випаде, буває двісті рупій за день, іноді — триста, а то й нічого. Якщо не купувати м'ясного й не пити пива, за двісті рупій день прожити можна. П'ятдесят рупій — кілограм бананів, сто рупій — чашка вареного рису з пальмовою олією. Лишається ще на воду й півпачки «Крести».

— Ну й як, Омаре, не шкодуєш, що став бечаком?

— Ет, сударa, аллах знає, що я повинен робити. Він захотів, і я виграв гроші, щоб купити коляску. Хіба я не чесний мусульманин?

— О, я не маю сумніву, Омаре. Звичайно, ти чесний мусульманин, це одразу видно.

— Атож, сударa, ви можете не сумніватися. Закони ко-рану я знаю не гірше за інших, я тільки не вмію молитися.

— Гадаю, такий гріх аллах тобі простить.

— То правда, сударa, аллах усе прощає, він не такий, як люди.

Потім я запитав його, що він знає про Маклая.

— Там велике нічне кабаре «Бінтанг»[26].

— Ні, я запитую про чоловіка Маклая.

— Ет, запитайте щось легше! Добрий, мабуть, був, коли вулиця Сламат Маклай. Я чув, він давав перцю бланда[27].

— Більше нічого не чув?

— Х-хо, я чую все, що чує бечак!

— А про Маклая?

— Ет, запитайте щось легше!

Кабаре «Бінтанг» стоїть посеред вулиці. Прохідна арка просторої веранди править начебто за ворота на Сламат Маклай. Побудувавши в такому місці свій заклад, господар, очевидно, розраховував, що кожен перехожий, опинившись на веранді кабаре, конче спокуситься чимось. А проте за столиками порожньо. Рано ще, день тільки починав згасати. Нічні кабаре Джакарти оживають після настання темноти, коли трохи розвіється денна задуха.

Звідкись, з протилежного боку веранди, до нас підбігли кілька дівчат у вузьких блакитних сукнях. Відштовхуючи одна одну, навперебій пропонували свою компанію. Я розгубився, не знав, що їм сказати.

Одна з них, найсміливіша, сіла за наш столик, не чекаючи згоди.

Я усміхнувся.

— Як тебе звати?

— Ясан[28].

— Гарне ім'я, твої батьки любили поезію.

— Вони давно померли, я не знаю, що вони любили. Раніше моє ім'я подобалося дівчатам, а тепер вони на мене тільки зляться.

— Чому?

— Кажуть, я надто досвідчена. Вони вважають мене старою.

— Тобі багато років?

— Так, дуже.

— Це секрет?

— Коли тобі цікаво, можу сказати. Двадцять три.

— Хіба це багато?

— Так я ж «купу-купу малам»[29]. Жінці в моєму віці пора бути матір'ю. — Вона засміялася. — Знаєш, це так смішно!

— Розкажи що-небудь про себе.

— Ти мужчина, моя розповідь тобі буде нецікава.

— Коли дівчина розповідає про життя, у неї завжди виходить цікаво. Це я вже перевірив, слухати всякі розповіді — моя професія.

— А хіба є такі професії?

— Бувають.

— Тоді можеш слухати, але спершу дай мені закурити, Я дістав з кишені пачку «Беломора».

— О, таких сигарет я не бачила!

— Це радянські цигарки.

— Ти радянський? Я зустрічала французів і німців, ваші люди тут ніколи не бували.

— Цю вулицю названо ім'ям Маклая, він був нашим ученим.

— Хто це тобі казав?

— Не пам'ятаю, хтось сказав…

— Не слухай нічого, вони нічого не знають. Маклай народився в Джок'якарті, в кратоні султана. Він був наслідним принцом, але стати султаном не захотів. Мені ти можеш повірити, я знаю точно. — Вона закурила й довго кашляла в кулак. — Вибач, дуже міцний тютюн, я звикла курити «Кресту». Маклай мав добре серце, він давав притулок нещасним дівчатам.

— Правда? Я такого не чув.

— Якщо хочеш, я можу тобі розповісти. Я знаю все. Може, почастуєш мене пивом? Я п'ю «Анкер», у «Бінтанзі» його подають на льоду.

Я замовив пива.

— Ти добрий, як Маклай, я бачу по твоїх очах, — мовила вона. — Що ти хочеш знати про Маклая?

— Усе, що знаєш ти.

Офіціант приніс пиво. Вона налила собі склянку, пляшку підсунула до мене.

— Пий!

— Спасибі.

— Маклай не пив зовсім, але був добрий і без вина. Одного разу він зустрів на вулиці хвору дівчину: Вона сказала йому, що їй ніде жити й нічого їсти. Він запросив дівчину в свій дім, добре нагодував і подарував їй дорогу сукню.

У дворі Маклая було багато кліток з маленькими перкутут[30]. Дівчина стала їх доглядати. «Якщо тобі подобаються мої перкутут, — сказав Маклай, — то серце в тебе справжньої принцеси. Я вилікую тебе від усіх твоїх недугів, і ти вийдеш заміж за красеня-принца. А поки що втішайся співом перкутут і не забувай їх годувати. Я повинен поїхати на кілька днів у своїх справах». І поїхав, нічого більше не сказавши.

Дівчина не знала, що в маленьких перкутут співала душа сміливого принца. Колись він сховався в гірських лісах, щоб не бачити злих людей, і перетворився на співучу пташку. Він був рідний брат Маклая. Якби я була тією дівчиною, то зразу про все розпитала б. А їй і в голову таке не прийшло. Знаєш, що вона зробила? Привела в Маклаїв дім якогось чоловіка, а про птахів і забула. Усі перкутут померли з голоду. Інший би її ніколи не простив, а Маклай був не такий. «Що ж, — мовив він, повернувшись додому, — коли ти пам'ятаєш тільки про себе, принцесою тобі не бути. Ти завдала мені великого горя й заслуговуєш на покарання. Але мені жаль тебе, дівчино. Ти вийдеш заміж за молодого торговця солодощами і, якщо зумієш, будеш щасливою». Уявляєш? Тепер таких мужчин ніде нема. Я знаю вас, жінкам ви нічого не прощаєте.

Закінчивши розповідати легенду, Ясан пирснула сміхом.

— Гадаєш, вона лишилася з тим торговцем?

— Мабуть…

— Вона була «купу-купу малам», присягаюсь аллахом! Я собі уявляю, що було далі. Ми не такі дурні.

— Ти хіба не хочеш заміж?

— Я? Гм… Ти що?

— I am a night bird[31]. Уночі я повинна літати.

— Ти ще обіцяла розповісти про себе.

— Російські мужчини всі такі терплячі?

— В чому?

— Язик жінки — вітер, завжди одна пісня.

— Іноді вітер буває приємний.

— Все одно він скоро набридає. Мені нічого розповісти про себе, I am a night bird. Ти не хочеш провести зі мною вечір?

— Мені треба поспішати, Ясан. У мене багато справ.

— Good night, boy,[32] — сказала вона сумно.

Таких вулиць, як Сламат Маклай-рая, у Нижньому місті Джакарти дуже багато. Простертий ланцюг замкнених прямокутників. Через рівні проміжки поперек вулиці стоять криті крамнички. Потрапити з одного прямокутника до іншого можна лише із сусідніх вулиць. Поверніть біля крамнички праворуч або ліворуч, і вузький прохід, трохи ширший від коляски бечака, виведе вас на паралельну вулицю, пройдете по ній тридцять-сорок кроків і там побачите, куди треба повернути знову.

Кожен прямокутник схожий на довгий двір. Усі будинки дощані, під червоною черепицею. Фасадна стіна спільна для кількох будинків. Вікон нема. Замість них аж під самісіньким дахом у стінах видовжені дірки завширшки п'ятнадцять — двадцять сантиметрів. Або такої ж форми дерев'яні решітки. Засклених вікон не роблять: власної скляної промисловості в Індонезії нема, скло ввозять з-за кордону, а тому коштує воно дорого. У всіх таких будинках задуха неймовірна, хоча дверей, які б зачинялися, також здебільшого немає — замість них легка занавіска.

Усіх, з ким нам довелося розмовляти на вулиці Сламат Маклай, я запитував, що вони знають про Маклая. Більшість повторювала легенди, які я вже чув. Інші явно починали домислювати, вибудовувати здогади. Але таких було мало. Найчастіше радили звернутися до пака[33] Сударmono. Казали, що він напевно відповість на всі наші запитання.

Його дім у кінці вулиці. Найпомітніший навіть у вечірніх сутінках. Тільки в пака Сударmono є на цій вулиці невелика веранда, розмальована, як казковий будиночок в дитячому парку.

На веранді дві лави й низенький диктовий стіл, закладений різнобарвними аркушами тонкого рисового паперу, в'язками гнучких прутків, усякою всячиною. Пак Сударmono робить паперові ліхтарики — така в нього професія. Ліхтариками завішана вся веранда. Вони мов строкаті надувні іграшки. Це і є іграшки для дітей і дорослих. На Яві без них не. буває жодного свята. Грізні бойові півні, страхітливі голови драконів, маски злих і добрих духів. На веранді пака Сударmono зійшлися всі казки Індонезії. Рай для дітлашні. Увечері нікого немає, пізно вже, а вдень їх тут, мабуть, юрби.

Пак Сударmono схожий на старенького інтелігентного кравця.

Маленький, сухенький, в круглих металевих окулярах з однією дужкою. Замість другої на лівому вусі — шнурок. Обрідне сиве волосся, на дрібному обличчі, неначе помилково, — великий, з широкими ніздрями ніс. А підборіддя — гостреньке, трикутником.

Коли ми прийшли, пак Сударmono сидів на веранді, при світлі гасової лампи майстрував птицю фенікс. Вона була майже готова, лишалося приклеїти хвіст.

Назвали себе, пояснили, чого завітали. Він обережно поклав на стіл свою птицю, неквапно зняв окуляри. Очі короткозоро примружились. Дивиться, неначе силкується пізнати. І раптом дуже жваво, з несподівано молодою усмішкою:

— Чудово! Прошу, панове, сідайте. — Метушливо схопився, змахнув долонею з ослона невидимий порох, сів знову. — Сукарті, агов, Сукарті!

На веранду, по-східному вклоняючись, вийшла дівчина років вісімнадцяти. Перекинута на груди чисто українська коса, барвистий халатик.

— Сламат соре! Добрий вечір!

— Моя молодша дочка, студентка університету, — сказав пак Сударmono. — Сукарті, доню, приготуй гостям гарну каву. Сподіваюся, ви не відмовитесь? Сукарті, прошу тебе, не барися.

Дівчина дзвінко засміялася й миттю зникла в домі. Пака Сударmono виповнила батьківська гордість, така зрозуміла й загалом така однакова в усіх країнах світу.

— Пустунка, ой, пустунка! Ви подумайте, майбутній лікар, вивчає стоматологію!

— У вас багато дітей?

— Тепер тільки Сукарті. Три старші дочки замужем. Я хотів оженити й сина, та Сударmono сказав, що знайде наречену сам. З батьками тепер не дуже радяться, дух часу. Можливо, я помиляюсь, адже моє серце — це моє серце. Сударmono видніше, він уже старший технік. Тільки незручно, далеко доводиться їздити до нього, в Бандунг. А приїздити в Джакарту він не має часу. У молоді, знаєте, завжди його бракує. Ми з Сукарті живемо вдвох, моя дружина померла п'ять років тому… — Він зітхнув і посмутнішав, але тільки на мить. Потім до нього знову повернулася жвавість. — То вас цікавить історія Маклая? Ви чули щось про капітана Паттімура?

— Це ваш національний герой, його справжнє ім'я було Томас Матулессі. На початку минулого століття він очолив перше народне повстання на Молуккському архіпелазі.

— А принц Діпонегоро?

— Він був вождем повстання на Яві.

Цієї миті десь над нашими головами тричі гучно пролунало:

— То-о-кке! То-о-кке! То-о-кке!

Пак Сударmоно засяяв:

— Чуєте, ви сказали правильно, токе підтверджує.

Токе — індонезійська ящірка — зеленаво-сірий гекон, який тут живе в помешканні як хатня тварина. Кіт ловить мишей, а токе — москітів й усяких інших комах, яких ночами сила-силенна.

Завдовжки він сантиметрів тридцять. Коли роззявить рота, вигляд у нього застрашливий — така паща могла б проковтнути й добру мишу. Кричить токе тільки вночі або пізно ввечері. Голос його неприємний, хрипкий, наче пропитий бас. Та жоден індонезієць не скаже про токе щось погане. На острові Балі вважають, що н цій ящірці живе богиня Сарасваті — покровителька поезії, красномовства й мудрості. З великою шанобою ставляться до токе й на Яві. Як у нас є звичай лічити кування зозулі, так і яванці лічать крики токе. Ящірка, як вони гадають, підтверджує, чи правду сказала людина, провіщає, що буде гість чи якась звістка. Сім криків токе — щаслива прикмета. В старовину, коли яванець ішов на війну і чув сім криків токе, то був певен, що лишиться живий, і бився з ворогом у перших лавах.

На даху веранди з короткими перервами почулося:

— То-о-кке! То-о-кке! То-о-кке!

— Ось бачите, зараз токе каже, що наша розмова буде приємна, — прислухаючись до голосу ящірки, мовив пак Сударmоно. — Токе не помиляється, ви знаєте нашу історію, це дуже приємно. Про повстання Паттімура й Діпонегоро написано багато книжок. Маклая, на жаль, так не описали, книжок про нього я не бачив, хоча цих трьох героїв можна поставити в один ряд. У нас ще мало письменників-істориків, які могли б віддати належне всім нашим великим героям. Маклай був кращим учителем народу. Чутки приписують йому титул принца, та це неправда. Маклай був сином яванського селянина. Так, так, син неграмотного селянина став народним героєм!

Анді нетерпляче засовався на ослоні. Він уже через свою необізнаність набрався сорому і тепер хотів сказати паку Сударmоно, ким був Маклай насправді. Але ж ми заздалегідь домовилися спочатку все вислухати, і Анді заспокоївся.

Маклай був не воїн, як Паттімура й Діпонегоро, — вів далі пак Сударmоно захоплено. — його крісом[34] було слово, а суттю боротьби — зерна великої правди. Переказують такий факт. Замолоду Маклай любив малювати картини. Я не знаю, де він дістав початкову освіту, для селянського сина це було не просто. Він задумав учитися на художника, а школи художників були

тільки для голландців. Пішов Маклай в одну, другу — скрізь гонять, бо дикун. Тоді Маклай зібрав свої картини й поїхав у Батавію. Маклай знав голландську мову. Лицем він був схожий на смаглявого європейця, до того ж надів європейський костюм. У Батавії всім казав, буцімто приїхав із Європи малювати картини. Голландцям його картини дуже сподобалися, вони пропонували за них великі гроші. Та Маклай картин не продав. Він знову переодягнувся у свій селянський саронг, зібрав на площі народ і розповів, як усе було. «Дивіться, — казав він, — коли я був у європейському костюмі й назвався європейцем, мене приймали в усіх голландських домах, як рівного, хвалили оці картини й пропонували за них високу ціну. Та ось я стою перед вами в саронзі, голландці бачать тепер, хто я такий, і картин моїх уже не куплять. Вони не дозволяють мені вчитися, називають мене дикуном. Але що в мені змінилося? Нічого, тільки інша на мені одежа. Тож знайте, ми не гірші за європейців. Вони самі підтвердили це, коли я їх за носа водив, видаючи себе за європейця. Усі люди на землі рівні, бог створив усіх однаково, білих, чорних і жовтих. Голландці наші хазяї, тому й кажуть, що ми дикуни. Їм треба, щоб ми на них працювали й не думали ні про що інше. Борітеся за своє людське право, ставайте самі господарями своєї країни, і ви побачите, як зміниться ваше життя. Жоден європеєць не посміє назвати вас дикунами, ви будете рівними серед рівних, будете справжніми людьми, якими сотворив вас аллах».

Маклаєву промову пак Сударmоно виголосив так, начебто сам був Маклаєм: гаряче, з образою і обуренням, палко жестикулюючи, переконливо й на повний голос, як говорять тільки індонезійці, забуваючи від хвилювання про все, окрім чільної своєї думки. Здатні вмить запалюватись, вони так само швидко й згасають.

— Я не ручусь за точність Маклаєвих слів, але важливий зміст, — одразу стомившись, уже мляво мовив пак Сударmоно. — Ви не повинні ображатися, ненависті до європейців Маклай не мав, він говорив лише про право людини.

— Та що ви, пак Сударmоно, я все зрозумів. Ідеї моєї країни не дуже розбігаються з ідеями Маклая.

Увійшла Сукарті. На дерев'яній таці вона принесла срібний кав'яник, глиняну мисочку з пиляним цукром і три китайські чашечки з мініатюрними мельхіоровими ложечками.

— Кава, арабська кава! — захоплено вигукнув пак Сударmоно. Начебто про каву тільки й мріяв і не було щойно ніякої серйозної розмови. — Панове, ви чуєте, який аромат!

Кава справді була чудова. Все залежить від того, як її

приготувати. Це справжнє мистецтво. Найкраща кава виходить у закритому срібному кав'янику. Тоді вона не має стороннього присмаку і цілком зберігає аромат.

Пили повільно, маленькими ковтками, з насолодою.

Сукарті стояла в дверях, дивилася на нас і щасливо, навіть трохи грайливо усміхалась. Адже це вона приготувала таку каву. І встигла причепуритися. Тепер на ній була біла шовкова кофтинка й строга чорна спідниця європейського крою. Губи ледь підфарбовані.

Крадькома поглядаючи на дочку пака Сударmоно, я думав, що якомусь молодикові добряче поталанить. Вродливими жінками Індонезія не бідна, але такі, як Сукарті (ім'я це означає «Багата»), трапляються не так уже часто. Ніжність і грація в кожному мимовільному русі. Тонка талія, високі груди, бездоганні лінії шиї, сяючі, без жодного дефекту зуби. Ніс, мов у гречанки — зовсім не такий, як у батька! Шкіра ясно-золотава, ніби засмагла. І ще ця розкішна, майже до колін коса. Перекинута на груди, на білому шовку вона напрочуд гарна. Сукарті явно знає собі ціну й не від того, щоб пококетувати.

Жіночність і грацію в індонезійок виховують з дитинства. Кожна дівчинка, навіть у глухих селах, з десяти-дванадцяти років учиться стежити за своєю зовнішністю, красиво вдягатися й проходить школу класичного танцю. Учитель танців — в Індонезії одна з найпочесніших професій.

— А чому Маклая називають добрим? — запитав я пака Сударmоно.

— Бачите… — Він сьорбнув кави. — Наш народ вважає найбільшим багатством добру пораду. Якщо людина щедра на добрі поради, вона багата й добра.

— А ви, Сукарті, також щось знаєте про Маклая?

— Пак знає більше, він багато прожив і всім цікавиться. Я тільки на першому курсі.

— Але ж це перший курс університету…

— Про Маклая в університеті лекцій не читають. Може, на інших факультетах. У нас сама медицина, усе дуже нудне.

Пак Сударmоно вдавано насупився.

— Ось вам молоде покоління.

Чомусь я сподівався, що він скаже саме це. Так сказав би і мій батько. Дивно і радісно відкривати в людях, таких, здавалося б, різних і далеких одне від одного, якісь спільні риси, жести, хід думок. Так само радісно бачити на чужій землі знайому з дитинства квітку, дерево, навіть травинку…

Я хотів сказати, ким усе-таки був Маклай насправді, та роздумав. Хай у серці пака Сударmоно він лишиться таким, яким

був досі.

… Цікаво слухати розповідь, розуміти, що це легенда, і знати, що в легенді — правда. Легенда, наче красива скринька, до якої в тебе є ключ: відімкнув і — ось вона, правда…

* * *

1878 року, закінчивши перший етап своїх подорожей в Південно-Східну Азію і вирішивши перенести центр своєї подальшої діяльності в Австралію, тридцятидвохрічний Миклухо-Маклай, який прекрасно знав анатомію людського тіла й медицину, обчислив, що його неміцний від природи організм за умов суворої самодисципліни, періодичного відпочинку й лікувальної профілактики може витримати різкі переміни клімату, незгоди далеких доріг ще 20–25 років. Якщо при цьому, звичайно, не впадати в зневіру й не втрачати волі до життя.

За орієнтир він узяв двадцять два з половиною (!) роки. І на цей термін склав програму майбутньої діяльності, поділивши її на окремі етапи по роках. Причому деякі роки розписав буквально по місяцях. Він передбачив у своїй програмі обсяг і ступінь складності кожного поставленого завдання, де треба побувати й скільки для цього потрібно часу, як і до чого конкретно він заздалегідь повинен підготуватись, які і де можуть трапитися несподіванки тощо. І все це з урахуванням поступового, з часом, ослаблення організму й пов'язаного з цим зниження працездатності.

Якщо зважити, що всі свої плани він потім виконував з вражаючим завзяттям, то програма його життя перетворюється на дивовижний, просто єдиний у своєму роді документ, в якому геть усе підпорядковувалося, тільки справі. Тверезо, обдумано, з цілковитим розумінням своїх професійних і суто фізичних можливостей, того, який нелегкий тягар кладе він собі на плечі. Свідоме зречення всіх особистих вигод і благ, природного людського прагнення мати бодай якесь особисте життя й особисте щастя.

«Завдання моє таке величезне, — писав він одній своїй кореспондентці, — а відведено мені так непомірно мало, що відчути себе щасливим я, очевидно, не встигну, і тому думати в моєму становищі, що колись я стану щасливим, було б самообманом і тратою енергії мислення на справу конче марну. Певний час це питання мене цікавило, як цікавить, мабуть, кожного. Але невдовзі я зрозумів, що суть щастя для мене як індивіда полягає не в побутовій повсякденності або в досягненні почестей і слави, а в пошуку відповіді на такс життєве завдання, розв'язання якого дає людині відчуття і ясну свідомість виконаного обов'язку. Може, з усталеної точки зору це

сприймається не зовсім нормально і моє міркування на цю тему здасться Вам міркуванням одержимого або навіть фанатика, але я знаю себе, а Ви просите відповідати Вам з усією відвертістю. Звичайно, щоб уникнути зайвих пересудів, я волію всі мої судження про власну персону тримати при собі, але ще відгукнутися на Ваше прохання мені, по правді, совісно. Я не забув, скільки безсонних ночей Ви просиділи біля мене, коли я метався в гарячці у Вашому домі, і яка тривога була у Ваших очах у день мого від'їзду. Я завжди буду вдячний Вам і ніколи не посмію дозволити собі нещирість з Вами.

Ви кажете, що не раз помічали, коли, одужавши, я вечорами самотньо бродив у Вашому саду, вигляд у мене був зажурений. Це правда, але Ви помиляєтесь, вважаючи, що я страждаю через те, що не почуваюся щасливим. Найчастіше засмучує мене не відсутність щастя, як його звичайно розуміють, а невдоволення прожитим днем. У мене давно стало звичаєм вечорами подумки повертатися до справ прожитого дня, і я нерідко докоряю собі, що зробив не стільки, скільки міг би, якби. розумніше розподілив свій час.

Коли людина замолоду відчуває себе щасливою й усім задоволена, вона, як я розумію, гідна не заздрощів, а співчуття, бо це означає, що вона не має стимулюючої жаги життя, яка спонукає нас до невтомного діяльного пізнання. Вона всім задоволена, їй нічого більше не треба. А щастя, певен, повинне вінчати життя. Тоді прагнення його наповнить усе життя людини смислом боротьби й завершиться торжеством перемоги. Боротьба й перемога — ось що, мені здається, становить суть життя, яке на схилі років дає підставу сказати: «Я жив не; як пересічний споживач, не байдужий обиватель, не егоїст, що захряс у багні ницої користі, а як творець, пориваючись до ідеалу, людина, що усвідомила й виконала свій обов'язок». Право з чистою совістю так заявити і є щастя, як я його собі мислю…»

Я обірву тут цей лист, щоб попутно навести ще один уривок з того, що писав Маклай про щастя. Очевидно, думки про це хвилювали його все життя, і він шукав людей, з якими можна було б поділитися ними. У грудні 1882 року по дорозі з Росії до Австралії він спеціально заїздить у Париж, щоб побачитися з Іваном Сергійовичем Тургенєвим і запитати його, що той думає про щастя.

Маклаєві дуже подобався образ тургенєвського Базарова, і йому здавалося, що його творець напевне знає, що таке справжнє щастя і в якій мірі та коли воно конче потрібне людині-творцю.

Після зустрічі з Тургенєвим учений докладно занотовує в щоденнику:

«… Я сидів біля вікна, а І [ван] С[ергійович] розташувався в глибині кімнати, в кріслі, але світло падало на його характерне обличчя й густе біле волосся. Зауваження Тургенєва на початку розмови про його літа й слова про те, що він почувається старим, навели мене на думку поставити І. С. запитання, відповідь на яке була для мене дуже цікава, а тому й закарбувалася в моїй пам'яті. (Тут Маклай усупереч своїй вдачі трохи лукавить або щиро признатися про своє давнє бажання поговорити з Іваном Сергійовичем про щастя посоромився. — О. І.)

— Ви казали, І. С, що почуваєтеся старим, що вам порівняно недовго лишилося жити, то скажіть мені, в яку пору життя ви почували себе найщасливішим? Було це в дитинстві, юнацькі роки, в повному розквіті сил чи тепер, коли ви старий?

Поки я говорив, Тургенєв, який сидів з похиленою головою, підвів її і обернувся до мене, дивлячись мені просто в обличчя.

— Еге, батечку, яке запитання ви мені поставили! І ви гадаєте, що на нього так легко відповісти?

— Ні, не гадаю, — сказав я, але вважаю, що вам це легше, ніж будь-кому іншому.

— А ось подумаю і скажу: адже це таке запитання, що про нього можна написати цілу книжку.

Я повернувся до вікна. Минуло кілька хвилин. Нарешті він заговорив.

— Коли людина щось хоче — вона не може бути щасливою, бо їй рідко вдається досягти бажаного; мало того, як тільки її бажання збувається, їй здається, що вона бажає більшого або що здійснене бажання зовсім не те, чого вона прагнула. Дітьми, молодими людьми й людьми цілком дорослими всі ми постійно хочемо чогось досягти, а, не маючи бажаного, людина почуває себе нещасною. Тому я можу рішуче сказати, що поки я бажав багато, то ніколи не був задоволений, ніколи не був щасливий; а тепер у порівнянні я майже нічого не бажаю, і тому тепер я щасливіший, ніж будь-коли. Потім ще: коли був молодою людиною, і навіть у зрілих літах, тобто цілком мужчиною, я часто не знав, куди дівати час; години й дні тяглися, повзли. Ви знаєте, що таке російська хандра? Коли знаєте, то скажу вам просто, що я часто-часто хандрив, а хандра — це виснажливе й вельми неприємне почуття. Тепер же, коли я став старий, я майже забув, що таке хандра; я більше не хандрю. Дні, години й хвилини не тягнуться, не повзуть для мене, а летять так, що частенько хочеться, аби вони не летіли так швидко. Ця відсутність хандри — також ознака щастя; адже для щасливих час не тягнеться, а біжить без упину. В останні роки мені іноді буває тяжко, що час мчить так швидко…

Довго ще говорив І. С. на цю тему. Шкодую, що не було стенографа, щоб записати кожне його слово. Нарешті він замовк.

— Ну що, відповів вам?

— Так, і мені це було ще цікавіше чути від вас, тому що ваші слова підтверджують зауваження, яке давно здавалося мені правильним.

— Яке зауваження? Чиє зауваження?

— Таж те, що ви сказали, сказав, тільки коротше, Шопенгауер.

— А! Справді! То він мав слушність, — промовив І. С.»

Найімовірніше, Шопенгауер тут ні до чого. Розмова з Тургенєвим укріпила Маклая в тому його переконанні, що щастя повинне вінчати життя, і він потім дотримувався цієї думки до кінця своїх днів, хоча, з іншого боку, не відкидав і міркування Жан Жака Руссо, який писав: «Щастя — це незмінний стан, не створений для людини в цьому світі. Усе на землі — в безперервному плині, який не дає можливості нічому набути сталої форми. Усе змінюється навколо нас. Ми змінюємося самі, і ніхто на може бути певним, що завтра любитиме те саме, що любить сьогодні. Тому всі наші мислі про щастя в цьому житті химери».

Не полемізуючи, однак, з великим французьким мислителем, Маклай все-таки лишався оптимістом. Та повернімося до обірваного листа.

«… Обов'язок же людини, якщо не вдаватися в подробиці й відкинути все стороннє, полягає, на мою думку, в тому, щоб: а) своєчасно визначити своє призначення і свої можливості; б) вибрати й розв'язати завдання, відповідне до твоїх нахилів і всього запасу життєвих сил. якими ти наділений від природи; в) продовжити життя, тобто виростити нащадків, або ж, якщо з якихось причин виростити й поставити на ноги своїх нащадків ти сам не можеш, забезпечити їм можливість увійти в плодотворне життя з меншими труднощами, ніж входив ти, бо завдання у кожного нового покоління складніші і, отже, потребують більшої розумової і фізичної напруги, а запаси життєвих сил у батьків і дітей приблизно однакові. Тому, якщо на першому етапі життя, тобто в період становлення, синові треба буде докласти стільки ж зусиль, скільки в цьому віці доклав його батько, він не зможе виконати всього того, що йому призначено. У нього просто не вистачить сил. А суть буття — у прогресі, тобто в успішному розв'язанні завдань часу.

Якби діти у своєму інтелектуальному розвитку не перевищували батьків і не були підготовлені до значиміших

звершень, прогрес припинився б і людство з часом було б знову відкинуте в дикунство, бо все, чого вже досягнуто, хоч би яким воно уявлялося величним і здавалося непорушним, поступово старіє і рано чи пізно повинно вмерти, щоб матерія, повернувшись у первісний стан, знову могла почати свій одвічний кругообіг у досконалішому варіанті. Така закономірність природи. Рух, безперервний рух, поки Сонце випромінює на Землю потоки енергії, надмір якої, щоб не зруйнувати планету, потребує постійного виходу, повсякчасного механічного навантаження, тобто роботи.

Плоди цієї роботи — вся еволюція земної кулі, вся розмаїтість рослинних форм і все живе. І скрізь, хоч би куди спрямували ви свій погляд, триває безперервний процес природного добору, безперервний рух на шляху розвитку й удосконалення. Все суще на Землі й у всьому Всесвіті — в постійному русі; і цей рух скрізь і завжди підпорядкований невблаганним законам доцільності, тобто удосконаленню гарного в краще, кращого — в ще краще. Якби не було цих законів, у природі панував би хаос.

Ми, люди, — частина природи і, отже, підвладні тим самим законам. Матерії, поки вона тільки речовина, для всіх її перетворень, тобто руху на шляху розвитку, дана енергія, а людині, як вивершеному творінню природи, — здатність мислити, що, звичайно, також є продуктом роботи тієї ж енергії, але продуктом незмірно вищого порядку. Людина, наділена розумом для осягнення суті речей, може так чи інакше впливати на природу, яка її породила, може руйнувати чи поліпшувати створене природою.

Ось чому в людей виникло поняття обов'язку. Воно не придумане, а випливає з самої суті життєвих процесів і визначено самим місцем людини в природі.

Суть обов'язку полягає в тому, щоб людина не рубала гілляки на якій сидить, і в міру своїх сил сприяла загальному напрямку прогресу. А мета прогресу, якщо дивитися на неї з позицій матеріаліста, — не лише повна влада людини над природою, а й повна гармонія між людиною і природою, а в кінцевому підсумку й найбільш гармонійне людське суспільство, в якому не тільки переможе соціальна справедливість, що безперечно й безумовно, а й кожному стануть зрозумілі чудові слова Чарлза Дарвіна: «Усвідомлюючи себе живим створінням, яке бачить, чує, відчуває і мислить, я переймаюсь благоговійною шаною до творчих сил природи, які витворили це диво з див — людину».

Ось для чого треба ростити синів. Я гадаю, виростити сина, здатного розв'язувати завдання свого часу, не менш відповідально, ніж визначити своє призначення й виконати

покладений на тебе громадський обов'язок, і мені сумно думати, що я не можу, принаймні тепер, дозволити собі одружитись. Як кожній людині, мені хочеться радощів родинного оточення, та хіба можна, зберігши до себе повагу, заводити сім'ю, знаючи, як мало тобі відведено і які великі твої завдання.

Ви маєте слушність, самотність тяжка, але поки я не досягну тієї миті, коли настане час підбивати підсумки всьому зробленому, мені судилася самотність. Я не можу, не маю права, ні громадянського, ні морального відбирати хоча б день у діла, яке потребує всіх моїх духовних і фізичних сил і служіння якому я обрав за мету свого життя.

Не тривожтеся за мене, з самотністю я звикся…»

Програма життя, її мета й завдання, задля яких Маклай ладен був зректися всього особистого, для нього остаточно прояснилися в Батавії. Саме тут після своїх перших двох подорожей до Нової Гвінеї й небезпечних мандрів по нетрях Малаккського півострова він показав себе нарешті як творець усієї всеосяжної Науки про людину, що одразу ж поставила його поряд з видатними ученими світу і ще за життя зробила його ім'я легендарним. і Не все, однак, прийшло враз, внаслідок несподіваного осявання геніального розуму. Навіть у найобдарованіших людей шлях до величних вершин осявання дуже й дуже непростий. І не все на цьому шляху залежить від природної обдарованості. Окрім конче потрібного для великих відкриттів таланту, у кожної людини є свої морально-психологічні витоки і роками нагромаджений душевний досвід, людські якості, які формують її, і погляди на життя, є час і середовище, які багато в чому визначають сенс і суть її пошуків. І тільки знаючи все це загалом, можна зрозуміти саму людину й ціну її відкриттів.

* * *

Склалася вже така лиха закономірність, що мало про кого з видатних геніїв людства можна сказати: «Природа обдарувала його прекрасною зовнішністю, міцним здоров'ям і великим розумом». Серед геніальних такі люди скоріше рідкість. Від падучої недуги страждав Гай Юлій Цезар, зовні потворними народилися Гойя і Паганіні, в дитинстві став кульгавим красень Байрон, рахітично-золотушним ріс Наполеон, анемічним тугодумом — Дарвін… Список геніальних страдників великий. Не серед щасливців були Гомер і Сократ, Сервантес і Стендаль,

Тіціан і Гоген…

І друга характерна особливість, спільна для більшості цих людей: спочатку викликана фізичною неповноцінністю похмура відлюдкуватість, вимушена самозаглибленість, гарячково-бентежний, хоча й прихований, пошук мети життя, потім наче після раптового пробудження й разом з тим прозріння — чітка, без будь-якого компромісу спрямованість до наміченого, несхитна воля й неймовірна, іноді схожа на черству сухість холоднокровність…

Це не означає, що внутрішньо вони були справді черстві. Ні, де справжня геніальність, там вирують пристрасті. Але, не вміючи керувати ними, не можна вирватися із задушливого світу обивателів, які часто підсвідомо, але завжди жорстоко мстять генієві за свою сіру убогість. Тоді, щоб не дати собі загинути як особистості, й потрібна вивірена тверезість розуму і хай зовнішня, але стійка холоднокровність, бо, як казав великий англійський фізик Джеймс Максвелл, у битвах ідей і розуму перемагає не палкий жар, а сповнений внутрішнього вогню холод.

Приклад Маклая в цьому не виняток.

Зберігся написаний аквареллю (очевидно, рукою матері) дитячий портрет майбутнього вченого, на якому йому років вісім-дев'ять. Хлопчик дуже гарний. Золотаві, у великих завоях кучері, густі й пишні, а брови смоляно-чорні, гладенькі, майже в кавказькому розльоті. Очі прозоро-голубі, великі, обрамлені начебто здивовано розтуленими віями. Овал обличчя і ніс класично правильні, начебто виліплені давньогрецьким скульптором. Губи повні, добрі; на підборідді продовгувата ямка, яка також свідчить про лагідну спокійну вдачу, але водночас і пристрасну, здатну на гострі переживання й глибокі страждання.

На портреті Маклай ніби усміхається. Певно, Катерина Семенівна, якщо портрет малювала все-таки вона, хотіла зобразити сина в радісні хвилини, але усмішка не вийшла. Лице хлопчика журливо задумливе; у його погляді якась зачаєна, зовсім не дитяча гіркота. Так буває, коли художник, маючи намір оживити обличчя зовсім невеселого чоловіка, мимохіть тільки підкреслює справжній стан його душі.

Звичайно, як усі діти, юний Маклай усміхався, але веселим його дитинство ніяк не назвеш.

Здавалося, не було такої хвороби, яка б оминула його. Хоча лікарі кажуть, що на скарлатину діти хворіють тільки раз, Маклай нездужав тричі; кір, свинка, жовтуха, часті ангіни, хронічні пневмонії і бронхіт, тупий біль від раннього ревматизму в суглобах, якась кровотечна недуга ясен, ревмокардит і до всього — частковий параліч голосових зв'язок, через що він до

дванадцяти років заїкався й на все життя лишився гаркавий — не вимовляв букви «р».

А хлопчаки, звісна річ, хто кволіший, того частіше й лупцюють, з того насміхаються, дражнять, а коли певні, що не дістануть здачі, то й взагалі проходу не дають.

Сам Коля постояти за себе не міг і ніколи нікому не скаржився — не хотів зайвий раз показувати свою безпорадність. «Злі люди, — читаємо ми в його дитячому щоденнику, — задоволені подвійно, коли бачать твою неміч й переконуються, що їхнє зло тебе ранить. Давати їм таку поживу було б непростимо, бо цього вони тільки й чекають, гадаючи, що, коли зацькують беззахисного, то возвеличать себе. Втім, може, я тут і не правий. Щоб побудувати якесь передбачення, людина спершу повинна поміркувати; а вони щодо розумової здатності здебільшого нікчемні і чинять цілком стихійно, переважно під впливом тваринного інстинкту, що жадає самоутвердження, а не внаслідок здорового глузду». І ще:

«Помиляється той, хто, когось успішно насилуючи, вбачає в цьому торжество своєї сили, а отже, торжество своєї персони. Нічого схожого тоді взагалі немає, бо торжество — це свято. А яка святковість у злобі? Вона тільки виказує вдачу, позбавлену душі, яка б співчувала чужому болю. Звідси випливає, що насильник дістає від свого вчинку не вигоду, а очевидну шкоду, бо не славним молодцем, яким йому хочеться видаватися, він виставляє себе перед усіма, а нікчемним себелюбцем, що не розуміє свого дурного становища через свою ж таки глупоту. Тому насильники, на мою думку, більш гідні холодної зневаги, аніж неодмінної помсти. Однак лишати насильство безкарним не можна. Бо тоді буде не гуманістичність, а потурання бридкій жорстокості.

Я поки що не розмірковував над усякими моментами в цьому питанні, але, гадаю, стосовно насильства звичайного, з яким ми щоденно змушені стикатися, мої розмірковування правильні або, сподіваюся, близькі до правильного розуміння суті справи».

Правда ж, здається, що все це написала цілком доросла людина? І не просто доросла. Щоб так сказати про насилля, треба багато пережити й немало передумати, до того ж треба вміти думати. А тим часом останній із цих двох записів датовано 31 грудня 1856 року. Отже, Маклаєві було тільки десять років. І все-таки ось які думки у нього виникають. І коли? Напередодні Нового року!

Дома прибирають новорічну ялинку, готують святковий стіл, але який він від усього цього далекий! Сидячи десь у затишному куточку, розмірковує про насилля… І завважте: анічогісінько про особисті кривди. Тепер ми знаємо або хоча б можемо припустити,

що розмірковування ці були викликані саме ними. Та сам він не каже про них і навряд чи тоді думав. Розмірковування його чіткі, спокійні, щиро об'єктивні. Немає й натяку на якесь упередження, а тим паче озлобленість. Людина намагається доскіпатися до суті однієї з людських вад, і думки її принаймні зайняті тим, якого болю ця вада їй завдає. Своє лихо зараз не має значення, головне — знайти те, що шукаєш. І його знайдено: «насильник дістає від свого вчинку не вигоду, а очевидну шкоду», і все-таки тільки зневажати його — мало, його треба знешкодити!

Давньогрецький філософ Платон зауважував, що найкращі в світі філософи — хлопчаки, у яких тільки-но пробивається борода. Звичайно, до бороди десятирічному Маклаєві було ще далеко, але в ньому вже прозирала людина з певним складом розуму, маленький аналітик, здатний дивитися на власні страждання начебто збоку. Для нього вони ніби об'єкт для спостережень, який дає змогу відчути й осмислити вдачу насильника. Однак, лишаючись ніби стороннім, він не забуває про інших, бо в противному разі буде «не гуманістичність, а потурання бридкій жорстокості».

І все-таки важко повірити, щоб хлопчик, дуже чутливий і вразливий, лишався розсудливо спокійним. Не може юна людська душа підкорятися тільки волі розуму. І, читаючи уривчасті записи з його ранніх щоденників, потім починаєш розуміти, як насправді тяжко переживав він свої незгоди.

«Лорд Байрон, кульгавий каліка, щоб довести свою перевагу над багатьма некаліками й змусити довколишніх поважати себе, став найкращим плавцем Англії і прекрасним вершником; він також блискуче фехтував і стріляв без промаху з пістоля на бігу.

Названі чотири спорти і найбільше успіх в них у його становищі здавалися недосяжними, але, як бачимо, дух чудесно переміг плоть. З деякими припущеннями з цього можна зробити висновок: людину, яка палко бажає досягти поставленої мети, пориває більше сила духу, аніж обтяжує немічна плоть. Отже, неодмінно потрібна мета, що збуджує силу духу. Інші ж міркування, хай навіть авторитетів, незаперечним присудом бути не можуть…

Хоч би як щиро бажав чоловік, такий, як Байрон, служити суспільству, воно або лишатиметься глухе до нього, або вбачатиме в ньому нікчемного суб'єкта, з якого принизливо потішається доти, аж поки він, зазнавши гіркоти зневаги, доб'ється передовсім шанобливої до себе зацікавленості, а потім покаже, що гідний дружби й співчуття…»

І знову про себе начебто жодного слова. Але думки про Байрона знову ж таки не випадкові. Так само, як і Байрон,

хлопчик страждає від незаслуженої кривди і, розмірковуючи над долею великого англійського поета, шукає в ній приклад для наслідування. Ні, не змирився він із своїм становищем і зовсім не зрікається він себе. Не по-дитячому мудрий, і все-таки звичайний хлопчик, він нудьгує за дружбою, мріє про співчуття. І водночас усвідомлює, що в цьому суворому світі і дружбу, і співчуття просто так йому ніхто не подарує. Насамперед треба знайти своє місце в житті, довести, що ти не гірший за інших і так само, як усі, маєш право на повагу.

Знайти місце в житті для юного Маклая уже в десять років означало стати натуралістом, ученим. Та всі шляхи в науку, як йому здавалося, для нього закриті.

Хоча читати й писати Коля навчився ще в чотири роки й до семи років устиг прочитати багато книжок, непогано знав латину, французьку й німецьку мови, а також чудово малював і грав на фортепіано, його не прийняли навіть у перший клас початкової школи — він був дуже кволий і вельми недорікуватий. Директор школи заявив, що, відповідаючи на уроках, він забиратиме надто багато часу у викладачів і дратуватиме учнів.[35]

Незвичайна обдарованість хлопчика і запевнення лікарів, що з часом його здоров'я і мова виправляться, нікого з чинів, що відали народною освітою, не переконували. Усі люб'язно радили Миколі Іллічу віддати сина в спеціальну школу… слаборозвинених дітей. Була в Петербурзі така школа, куди приймали недоумкуватих дворянських нащадків.

Легко собі уявити, як було батькові чути такі поради. Дитину, знанням якої в семирічному віці могли позаздрити деякі гімназисти, прирівнювали до недоумків!

Зрештою Миклухи, хоч і терпіли постійно нестатки, змушені були найняти домашніх учителів. Але й тут Колю чекало гірке розчарування. Учителі словесності й математики були людьми бездушно жорстокими. За найменшу провину, а нерідко й без будь-якої провини, вони нещадно лупцювали хлопця, забороняючи йому не тільки скаржитися батькам, а й плакати. Інакше і той і той погрожували припинити навчання.

— Не забувай, негіднику, — люто шипів словесник, — замість відведених на відповідь десяти хвилин я змушений слухати твоє мимрення годину! Хто ще спокуситься морочитись з таким недорікою, господи прости?!

Коля дуже боявся лишитися без викладачів і мовчки все терпів. Як поводилися з ним учителі, батьки довідалися лише через рік. Якось словесник так скрутив Колі вухо, що він не витримав, скрикнув, і на його крик у дитячу кімнату прибігла мама.

Обох мучителів, звичайно, вигнали і, налякані їхнім тиранством, вже не стали більше нікого наймати. Вирішили обходитися власними силами.

Батько, поки був живий, викладав точні науки, історію і, як він казав, ази природознавства, мати — музику, географію, російську мову та літературу, Єлизавета Іванівна, самітна обрусіла німкеня, яка допомагала-в домі по господарству, — іноземні мови й латину. Ще двічі на тиждень на три години приїздив з Петербурга давній приятель Миколи Ілліча — Степан Денисович Ваулін, художник, який взявся без винагороди викладати живопис, анатомію і курс історії мистецтв.

Але приділяти Колі багато уваги ніхто з них не міг. Батько навчав його тільки після роботи, вечорами, мама і Єлизавета Іванівна давали уроки поміж ділом. Жінкам було ніколи — в сім'ї, окрім дітей, четверо дорослих: у Миклух жив ще двоюрідний брат Катерини Семенівни, Сергій Владиславович — старий морський вовк, який втратив ногу в якомусь бою.

Не балували Колю увагою й брати. У Сергія щодня товклися його шкільні товариші; Володя, тільки-но повертався з школи, одразу мчав у «кубрик» до дядька Сергія, якого боготворив. А Мишко… Він тоді ще й не народився.

Тільки сестричка була до Колі співчутлива й ласкава, проте в Олі свої клопоти. Дівчинка…

З роками родина Миклух зміцніє, стане по-справжньому дружною, і всі Миклухи житимуть Маклаєм, його великими замислами й не менш великими ділами. А поки що, окрім суботніх вечорів, коли вся родина збиралася на традиційні домашні концерти, Коля цілі дні був полишений на самого себе. У нього зовсім немає друзів, і ні з ким відвести душу дома. Мовчазний, замкнутий. Чим зайняті його думки, ніхто не знає. Він не відкривається весь навіть своїй улюбленій сестричці й пильнує свій щоденник — тримає його в письмовому столі замкнутим, а ключ десь ховає.

Часом його дивна скритність ображає домашніх, та йому про це намагаються не казати — видно було, що криється він не через природну недовіру, а скоріше тому, що рано звик жити без утаємничених однодумців. І дедалі було помітніше, що довго лишатися на самоті для нього стає потребою. Він неохоче виходить з братами і сестрою на вечірні прогулянки, без великого бажання бере участь у домашніх концертах й, не маючи друзів, дедалі менше нудьгує без них. Замість колишнього, здавалося б, невигойного смутку в прозорій голубіні його очей все частіше світиться задумливо спокійне умиротворення.

Мало що змінилося в його поведінці і тоді, коли він пішов

нарешті до школи. Хоча мова його на той час значно поліпшилася й лихих глузувань можна було, не боятись, у класі він усе одно ні з ким не намагається зблизитись. Без потреби нікого ні про що не запитає, та й сам не встряє в сторонню розмову, якщо його до цього не спонукають.

Для вихованців школи святої Анни та більшості вчителів новий учень був загадкою. Усі дивувалися, звідки в нього стільки знань. Вступаючи до школи, на приймальних іспитах він подав три власні літературні переклади: з латини — на двохстах сторінках трактат Ціцерона «Про обов'язки», з французької — повість Вольтера «Кандід» і з німецької — кілька уривків з праць Гегеля. Надзвичайно складні філософські твори, розібратися в яких під силу не всякому з університетською освітою, а тут одинадцятирічний хлопчак, який уперше переступив шкільний поріг! Та ще й до всього вивчив три чужі мови!

Члени приймальної комісії, поважні лютерани, були так вражені, що простили Колі навіть богопротивного Вольтера.

Потім з'ясувалося, що він устиг ще не тільки прочитати, а й законспектувати багато чого з праць великого натураліста давнини Плінія, читав книжки Юлія Цезаря, Гомера, Петрарки, Шіллера, знав напам'ять німецькою мовою всього «Фауста» Гете й багато віршів російських поетів, а також «Гайдамаки» Тараса Шевченка.

Було чому дивуватися! Та, мабуть, не менше були б вражені мислячі однолітки Маклаєві, а ще більше люди дорослі, здатні зрозуміти потаємні глибини людської психології, якби їм пощастило заглянути в його щоденник.

17 грудня 1857 року ввечері після похорону Миколи Ілліча Миклухи, приголомшений втратою батька хлопчик, замкнувшись у своїй кімнаті, перекладає з латини й виписує в щоденник, підкреслюючи найважливіші місця, уривок з твору давньоримського поета й філософа Луція Сенеки:

«Дозволю собі, вельмиповажаний пане й учителю, з тобою не погодитись. Не в самій лишень обдарованості коріння розуму, подібного до розуму Гомера. Щоб стати другим Гомером, обдарування потрібне, воно — осередок божественного вогню. Але, як ми бачимо з багатьох відомих нам прикладів і на прикладі самого Гомера, *немає великих звершень розуму без великих випробувань душі, що прирікають обдарованого юнака тривалі години й дні перебувати в самотності, у потаємних бесідах з самим собою, коли, страждаючи, душа звертається до розуму і тільки в нього знаходить умиротворення й пораду.* Хто ж у всьому щасливий, того поглинають утіхи життя; щасливий не знає ні страждань, ні самотності, і чи не тому, якщо й наділений він

якимось даром, його божественний вогонь не спалахує?

На старість самотність щедро плодоносить, *але квіти майбутніх плодів розцвітають в юності, тому самотність обдарованому юнакові необхідна так само, як і старому*. Хвала богам, щастя і обдарування вони рідко підносять нам разом.

Не згоден я і з думками твоїми про честолюбство. В обдарованого юнака ти його засуджуєш; а воно, як я розумію, для нього — смолоскип у пітьмі непізнаного. Ти ж не хочеш, щоб у дорозі він заблукав?

Гадаю, вельмиповажний пане й учителю, *ти ставиш тут на одну дошку вболівання за честь свою і марнославність*. Але чи можна зрівняти одне з одним? Не зустрічав я марнославних, які б жадали передусім праці похвальної, усім корисної; а честолюбних, що виснажують себе в трудах благородних, ти й сам бачив немало.

Віддамо ж належне честолюбній юній обдарованості й скажемо так: *уболівання за честь свою — не пошуки слави в гонитві за славою, а добування уславленості старанням у трудах потрібних. Честолюбство хай буде огнищем душі, а працелюбство — істинно честю…*

Повернуся тепер до того, з чого ми почали: у чому ж *коріння розуму*, подібного до Гомерового? Скажу, як думаю: *в обдарованості, стражданні, самотності, бесідах з самим собою, честолюбстві. Решта, окрім доброти серця, необхідної для юної обдарованості, як сонячне проміння — для винограду, — привхідне…*»

І далі висновок юного перекладача:

«Очевидно, Сенека має слушність. Почувати себе безневинно відринутим од людей неприємно й прикро, як завжди, коли несправедливо покараний, але для плідної роботи розуму самотність, безперечно, доброчинна. Чи багато значущого дасть розум, постійно захоплений виром суєти? Певна річ, дуже мало або зовсім нічого».

Тієї ночі хлопчик не міг заснути. Тільки-но склеплялися повіки, він неначе увіч бачив темну могилу батька і, здавалося, фізично відчував крижаний холод мерзлої землі. «При кожному видінні, — згадував він уже в зрілі роки, — моя збуджена уява малювала такі виразні картини, що уявне видавалося цілком натуральним. Мене обіймав жах, якого я не знав ні раніше, ні потім, хоча відчуття страху мені відоме, як і кожному. Але то був не звичайний страх, а справжнісінький жах. Я боявся заплющити очі і, щоб чимось себе зайняти, цілу ніч читав Сенеку й розмірковував над його книжкою. Тоді мені багато чого відкрилося; в новому світлі, особливо в розумінні життя і

смерті…»

Він часто й тяжко нездужав і думати про смерть почав досить рано, а в десять років навіть записав у щоденнику знамениті слова Ціцерона: «О, який прекрасний буде день, коли я виряджусь у божественне зібрання, приєднаюся до сонму душ й полишу оце стовписько нікчем!»

З ранніх літ пізнавши солодку таїну і велику мудрість книги, хлопчик не припускав думки, що людина, яка написала її, могла в чомусь помилятися. Ціцерон так схвилював його своїм піднесеним і гірким одкровенням, що він, як потім сам признався, стаз чекати смерті із зачаєною радістю. Нащо жити, коли життя — тільки біль, а все, що в ньому відбувається, — суєта суєт? Навіщо всі страждання, труд, злигодні? Ні, Ціцерон має рацію, смерть — прекрасний порятунок, і що раніше вона настане, то краще.

Вимучений хворобами, марно мріючи про дружбу й співчуття, то вірячи, то не вірячи в можливість досягти бажаної мети (стати вченим-натуралістом), сповнений сум'яття і водночас усвідомлюючи свою безпорадність, маленький філософ, по суті ще не вступивши у цей світ, уже ладен був без жалю його покинути.[36]

Але тут помер батько, і несподіваний жах перед смертю, нещадна, страшна її реальність усе в душі перевернули.

«Коли помер батько, — знову, згадуючи ті важкі дні, скаже Маклай незадовго до своєї кончини, — я зрозумів, шо прекрасна не смерть, як досі я гадав під впливом деяких вихоплених з контексту й тому хибно витлумачених мною Ціцеронових висловлювань, а життя. Бо тоді втрата дорогої людини не будила б у нас ніякого горя; навпаки, люблячи цю людину і співчуваючи їй, ми тішилися б її упокоєнням. Але нічого такого не буває і, як з цілковитою певністю я переконався, бути не може.

Миколі Миклусі
п'ятнадцять років

Батько всесвітньовідомого вченого й мандрівника — Микола Ілліч Миклуха

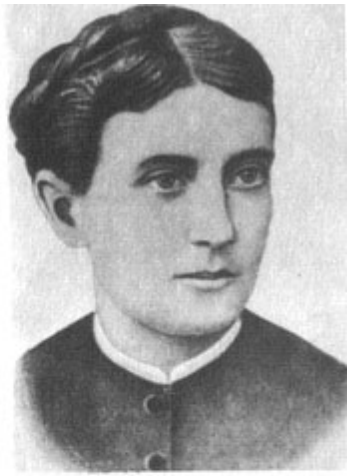

Катерина Семенівна — мати Миклухо-Маклая

Студент Ієнського університету М. М. Миклухо-Маклай та його професор Ернст Геккель на Канарських островах. 1866 р.

Початок самостійних мандрів. Переодягнений в арабську одіж Миклухо-Маклай на Червоному морі. 1869 р.

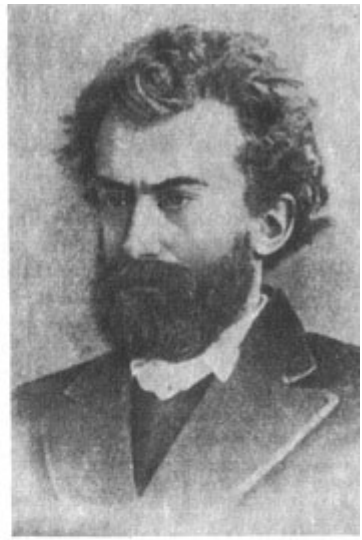

Таким після навчання у Німеччині М. М. Миклухо-Маклай повернувся у Росію 1870 року, щоб вирушити згодом у свою багаторічну подорож по Океанії

У дорожньому вбранні мандрівника

М. М. Миклухо-Маклай у зеніті слави. Друга половина сімдесятих років минулого століття

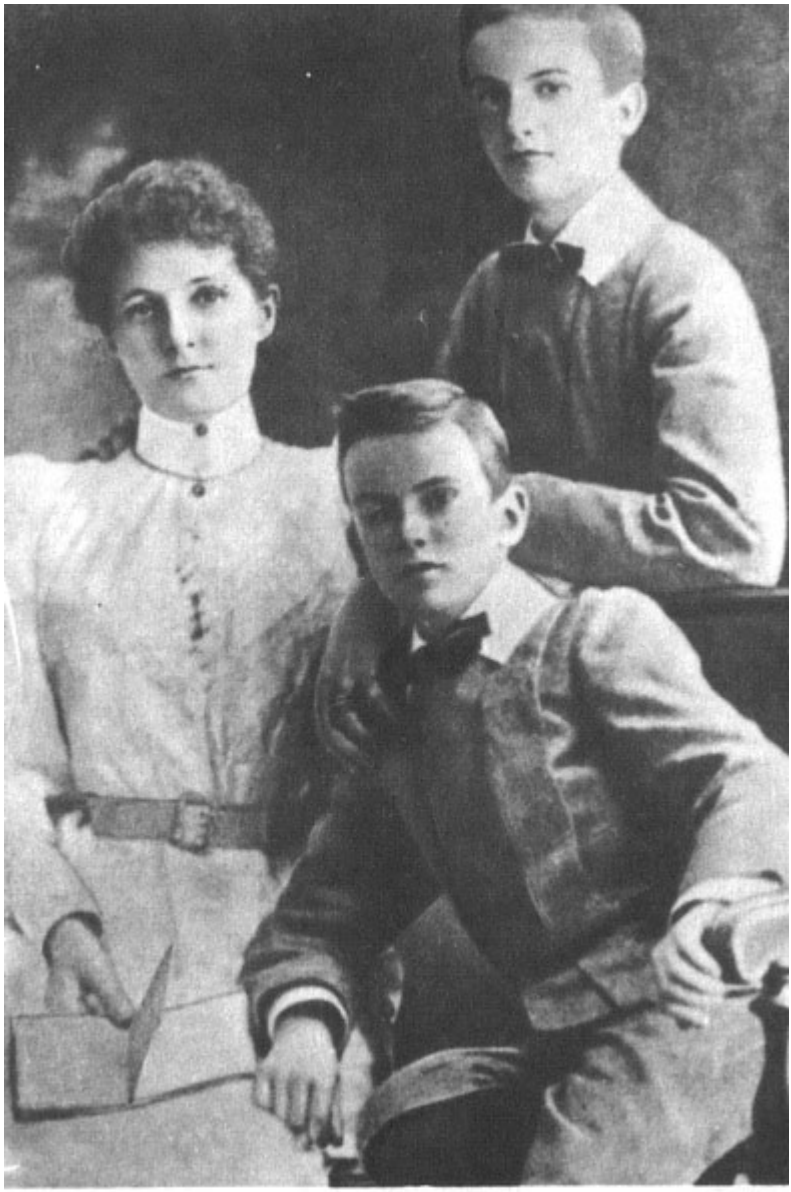

Дружина Миклухо-Маклая Маргарита Робертсон
та їхні сини Володимир (сидить) і Олександр

Портрет М. М. Миклухо-Маклая
роботи художника
К. Є. Маковського.
1882 р.

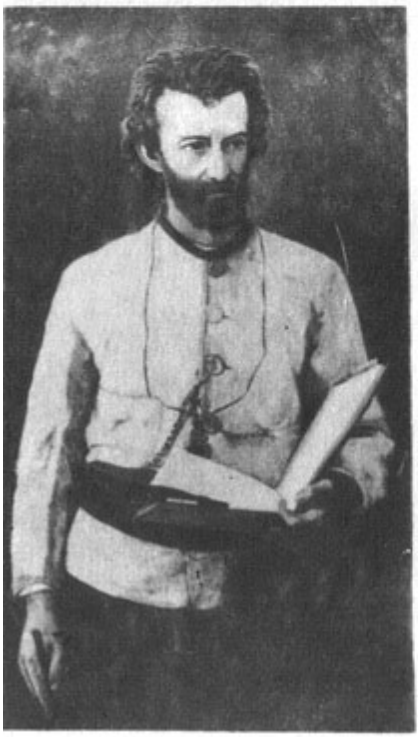

Портрет М. М. Миклухо-Маклая
пензля художника
О. І. Корзухіна, що довгий час
вважався втраченим.
Знайдено у Сіднеї
в публічній бібліотеці Мітчела

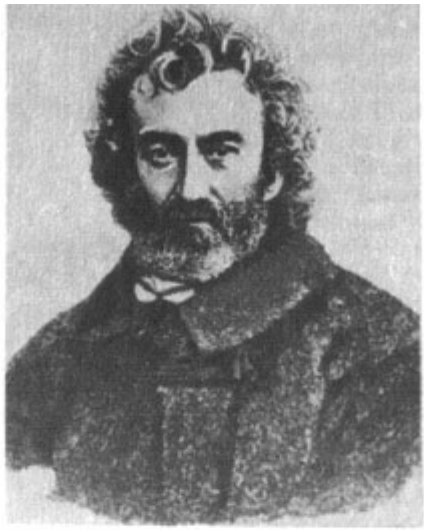

Останній фотознімок Маклая.
Середина зими 1888 р. Петербург

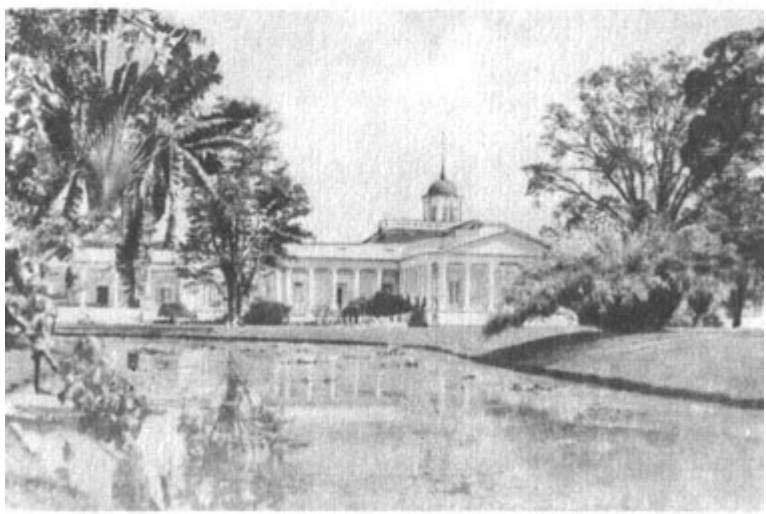

Літня резиденція президента Індонезії —
колишній палац генерал-губернаторів
Нідерландської Ост-Індії, в якому гостював
М. М. Миклухо-Маклай

Альтанка, де, як твердять індонезійці,
Маклай придумав назву Індонезії

У цьому скромному будиночку в Богорському
ботанічному саду жили і працювали вчені-натуралісти
з Росії — послідовники Маклая

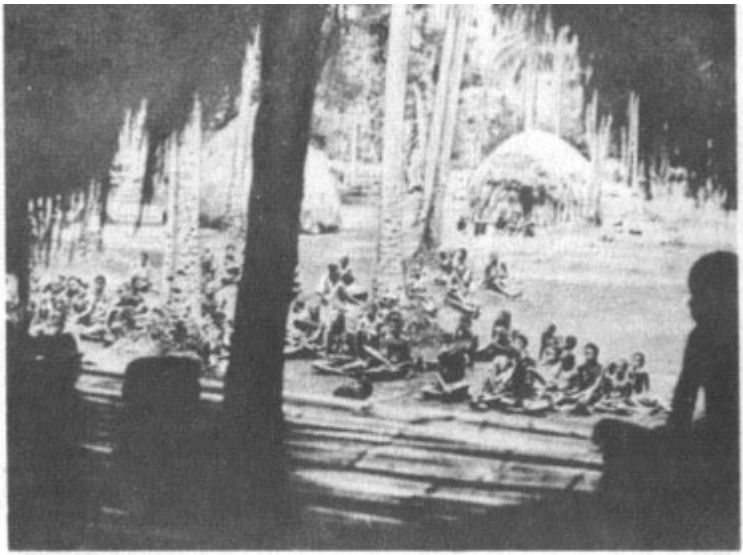

Там, під пальмами, таємничий,
дивовижний світ папуасів

Діти, як скрізь, усміхаються,
раді гостям

Староста села Араль Нагурдан
у ритуальній масці

Ніколи досі будівель з каменю у папуасів не було.
І раптом таке диво — гітан-таль Маклай —
кам'яна хатина Маклая (праворуч)

Жінки принесли до гітан-талю Маклая
черепи предків своїх чоловіків,
але заходити до хатини їм забороняє звичай.
Це можуть зробити тільки чоловіки

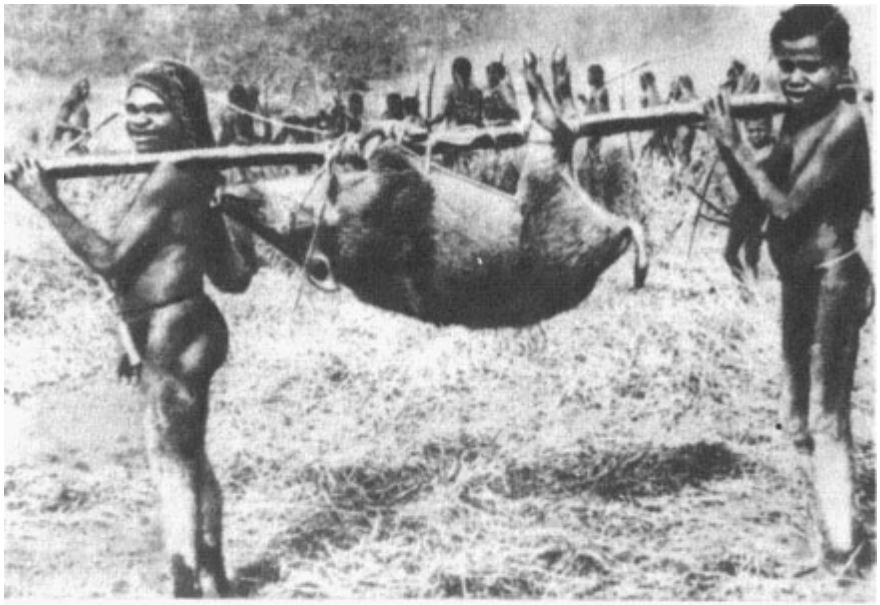

Мешканці сел Араля і Нарума зібралися
на своє найбільше свято — свято свині

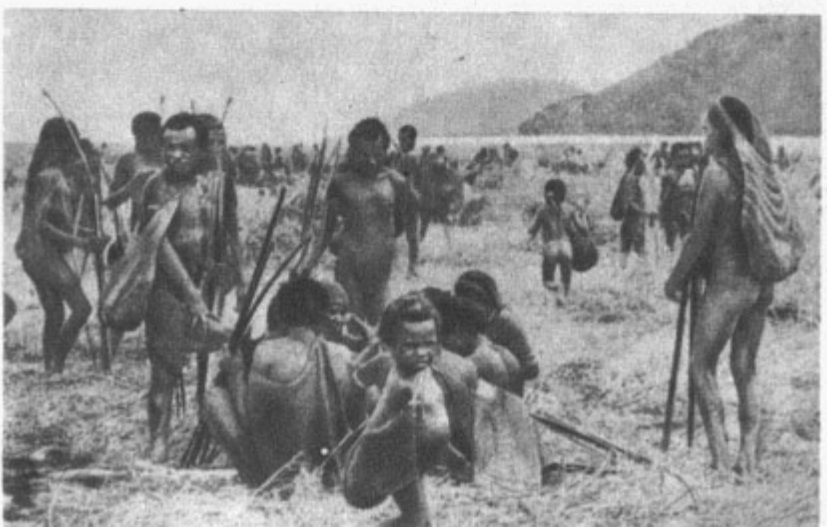

Папуас Якобус.
У 1962 році він перший у Західній
Новій Гвінеї серед папуасів
здобув європейську університетську освіту

Сідней — найбільше місто Австралії, з яким було пов'язано майже дев'ять років життя Миклухо-Маклая

Австралійським аборигенам було присвячено багато антропологічних та етнографічних праць Миклухо-Маклая, а також його пристрасних публіцистичних виступів на захист зневажених людських прав

Пам'ятник М. М. Миклухо-Маклаю,
встановлений на його батьківщині у місті Малині
Житомирської області до сотих роковин
з дня смерті вченого

На кладовищі й потім ще досить довго я не міг позбутися сорому і хворобливого відчуття своєї провини. Адже, бажаючи собі смерті, я, не усвідомлюючи того, бажав горя своїм близьким. Я тоді зрозумів і дотримуюся цієї думки досі, що, хоч би як було людині важко, розпоряджатися своїм життям на власний розсуд вона не має права, бо воно належить не їй самій, а також її близьким, а коли ця людина мисляча, створює чи спроможна

створювати духовні або матеріальні цінності, то й усьому суспільству. Тому бажати собі смерті, а найбільше вчиняти самогубство, навіть злочинно, оскільки в його основі — усвідомлене чи ні, але н будь-якому разі злодійське за своєю суттю зазіхання на чужу власність і, з іншого боку, — горе ні в чому не винних людей. Поваги гідні лише смерть природна і смерть спричинена необхідністю пожертви задля якихось загальних гуманістичних цілей.

Зрозумівши це, я більше ніколи не жадав смерті.

А життя прекрасне тому, як я ще тоді усвідомив, що тільки воно й творить прекрасне. У цьому його головна особливість, а отже, найважливіший смисл, що має сукупне значення.

Інша річ — смисл життя окремої людини. У кожної він свій, і кожній, якщо вона має намір жити змістовно, треба своєчасно його визначити й заздалегідь бути готовим на якісь пожертви задля досягнення накресленої мети, бо все, чого ми жадаємо й до чого прагнемо, потребує своєї ціни. Що вища поставлена мета, то дорожча за неї плата.

У дитинстві до такого висновку я прийшов, розмірковуючи над однією з книг Луція Сенеки, яку вперше читав уночі після похорону батька. Сенека відкрив мені виправдану необхідність самотності для кожного, хто хоче вдосконалювати свій розум і осягати якісь істини. Без постійних розмірковувань на самоті з самим собою, в тиші й спокої, плідна робота розуму неможлива. У цьому, зв'язку завважу також: даремно багато людей прагнуть якнайбільше прочитать і скрізь побувати. Як сказав Сенека, хто буває скрізь, той не буває ніде; а розум удосконалює не кількість прочитаних книжок, а те, як прочитане людина осмислює, зіставляючи щойно пізнане з уже відомим, і, неодмінно сумніваючись у правильності своїх міркувань, шукає їм або спростування, або підтвердження. У порівнянні з читанням процес такого осмислення набагато складніший, тому він особливо потребує самотності.

Потім ще: будь-яка власна думка, яку можна назвати думкою, — а це поняття не таке просте, як нам іноді здається, — є відкриття, породжене інтимною щирістю розуму. А хіба ж інтимність можлива на людях?

Тепер, коли минуло понад тридцять років, я можу сказати з певністю: якби більшу частину життя я не гамував у собі бажання повсякчас бути серед друзів чи просто приємних співрозмовників, нічого значущого зробити я б не встиг…»

Не треба розуміти це Маклаєве зізнання так, начебто він усе життя лишався безлюдьком. Друзів, щоправда, він мав небагато, але дружити вмів і дружбою вельми дорожив. Дуже добре сказав

після смерті вченого найщиріший з його друзів і однодумців князь-народник (бували в ті часи й такі князі) Олександр Олександрович Мещерський: «Ніщо не забирає у нас стільки намарне часу, як порожня або ж малозмістовна балаканина, хоча нам вона буває приємна і загубленого часу ми стараємося не шкодувати, наївно гадаючи, що втраченому не така вже велика ціна. Час же — наша воістину єдина цінність, необачно користуватися якою — більш ніж нерозумно. Усе довкіл нас — чуже нам, і тільки час природа подарувала людині в її цілковиту власність, ділитися якою належить із скупістю скнари, бо відданого ніхто й ніщо не відшкодує.

Проте дарунок цей такий неуловний і швидкоплинний, що хто завгодно, а найчастіше люди бажані нам, можуть відбирати його в нас, анітрохи не вважаючи себе грабіжниками з великої дороги. Друзі, рідні й інші близькі нам люди, яких ми любимо і не приховуємо від них своєї любові, в переважній більшості чинять щодо нас навдивовижу егоїстично. Вони не тільки безтурботно й собі на втіху користуються нашою увагою, але, і це дуже прикро й сумно, ображаються і вважають свою образу справедливою, коли їм здається, буцімто ми не досить уважні до них. Бо мало хто з них свідомий того, що увага — це час, і, жадаючи її від нас, вони забирають частинками ту нашу власність, яку дала нам природа, щоб ми могли пройти свою стежку, з честю і користю виконавши покладене в обов'язок нам і людям, які залежать від нас або служіння яким обрали ми своєю метою.

З людей, близьких мені, з якими мене єднала багаторічна й вірна дружба, я знав лише одну людину, що не на словах, а з усією можливою серйозністю розуміла ціну часові й уміла берегти години свої й чужі, не йдучи при цьому на компроміси й ніколи не ставлячи свої почуття й почуття друзів над справою. Ця людина — Маклай».

Як писав чудовий французький письменник Аитуан де Сент-Екзюпері, всі ми, люди, вийшли із свого дитинства. В дитинстві бере початок характер людини, і в дитинстві багато в чому визначається, якою людина стане потім.

На жаль, про перші роки Маклаєвого життя ми знаємо дуже мало. Поки що пощастило розшукати лише написаного французькою мовою листа Мещерського до Наталі, дочки Герцена, в якому князь наводить ті записи з дитячих щоденників Маклая, з якими тут ми вже познайомились.

Звичайно, щоб мати повну уяву про дитячі роки майбутнього мандрівника, нього замало. Проте і в них, у цих фрагментарних

записах, ми бачимо нашого юного героя досить виразно.

… Він народився для науки, рано усвідомив це і, вступивши після численних принижень до гімназії, повірив, що отепер визначене йому природою збудеться. Не знав Коля, скільки ще нездоланних перепон чекало на нього попереду…

1856 року, за півтора року до смерті Миколи Ілліча Миклухи, Маклаєвого батька, вже відомий нам Петро Олександрович Валуєв, тоді курляндський цивільний губернатор, якимось чином пронюхав адреси петербурзьких кореспондентів «лондонських крамольників», тобто Герцена й Огарьова, і вважав за свій обов'язок «всепіддано» сповістити про них особисто Олександру II, особливо звернувши при цьому увагу молодого монарха на «сугубу небезпеку тримати на посаді начальника Санкт-Петербурзької залізничної станції й вокзалу такої особи, як інженер-капітан Микола Миклуха». Які наслідки мав цей донос, з'ясувати не вдалося. Певно, Олександр II, який попервах грав у ліберала, лишив його взагалі без уваги, оскільки ніяких заходів щодо Миколи Ілліча в той час не було вжито. Його звільнили лише через півроку, як ми знаємо, за грошовий переказ Тарасові Шевченку.

Проте Валуєв свого доносу не забув і довго переслідував таємно всю родину Миклух.

Коли в жовтні 1861 року він, уже міністр внутрішніх справ, довідався, що серед 280 студентів, арештованих під час придушення студентських заворушень у Петербурзькому університеті й кинутих до Петропавловської фортеці, значаться двоє неповнолітніх гімназистів, сімнадцятирічний Сергій і п'ятнадцятирічний Микола Миклухи, рідні брати, то особисто виніс їм такий вирок: «Зважаючи на неповноліття оних Миклух, внаслідок чого вони не підлягають судовому розгляду, але враховуючи настійну потребу для прикладу належного повчання й острашки, лишити названих баламутів у фортеці на 6 місяців». [37]

Матері нічого не сповістили. Де перебувають сини, Катерина Семенівна довідалася лише через півтора тижня[38]. Вона поспішає у фортецю, вимагає побачення. Комендант, одначе, холодно пояснює, що для побачення з в'язнями, арештованими за участь у студентських заворушеннях, потрібен письмовий дозвіл міністра внутрішніх справ або ж начальника штабу корпусу жандармів. Та ні Валуєв, ні обер-жандарм генерал Тімашев її не приймають.

Лишається остання надія — Олексій Костянтинович Толстой. Нъ щастя, він у Петербурзі. Катерина Семенівна кидається до нього, Толстой — до царя. Цар здивований, принаймні зовні, що в

страшних казематах Петропавловки ув'язнено двох неповнолітніх хлопців. Він власноручно пише розпорядження[39] комендантові фортеці про негайне звільнення їх і обіцяє Толстому в усьому розібратись. Але наступного дня все розслідування завершилося однією фразою Валуєва: «Ці малолітні баламути від кореня такого ж баламута, вони доводяться синами відомому вашій величності інженер-капітанові Миклусі».

Потім, через два роки, уже сімнадцятирічного Колю Миклуху виключають з гімназії начебто через «неуспішність». Формальною зачіпкою до цього було те, що на уроці латинської мови він зробив помилку при відмінюванні слова «rona» — «жаба». Учитель почав до нього прискіпуватись. Тоді, розсердившись на викладача, Микола намалював жабу й потай пришпилив її до фалд його віцмундира. А становище в другій санкт-петербурзькій гімназії, де навчався Микола Миклуха, на той час було тривожне. Ось що писали про ті дні її викладачі Курганович і Круглов — двоє служителів «правильного навчання»:

«…і в суспільстві, і в середовищі учнівської молоді посилювалося бродіння умів, яке відлунювалося в теоріях Чернишевського й Писарєва, в патяканнях про непотрібність естетики, в наданні переваги перед ідеальним грубому утилітаризму; роман «Що робити?», матеріалістичні доктрини енциклопедистів, жіноче питання, заперечення родинного вогнища та багато чого іншого, а в педагогіці безладний розвиток замість правильного навчання, — усе це більш чи менш торкнулося й учнівського покоління, на яке була зумисне звернена увага збоку з метою вербувати майбутніх нігілістів. Серед учнів почали з'являтися особи, що підбурювали товаришів на всілякі виступи проти вимог закладу. Не сподобалися їм оцінки за минулу чверть року, й учні зустрічають одного викладача демонстративним галасом, коли до класу заходить інший — не встають. Роздано кращим учням похвальні свідоцтва — того ж дня їх було пошматовано, а клапті розкидано по паркету у великій рекреаційній залі. Деякі учні старших класів сходилися у свого товариша її читали разом «Колокол» і твори Герцена. Педагогічна рада, коли про таке стало відомо, вирішила виключити кількох найневиправніших учнів…»

Серед «найневиправніших» був і Миклуха. Він думав, що його причислили до таких за наполяганням надто запопадливого попа Василія. Юнак не здогадувався, звичайно, що стежити за його умонасторями попові Василію доручив сам Валуєв.

Звичайно, таке може здатися дивним. Що значив якийсь хлопчак для його високопревосходительства імператорського міністра внутрішніх справ? Що ж, така вже, мабуть, природа

шпиків за покликанням. Вони можуть забути своє перше кохання, але ніколи не забувають свого першого доносу й на все життя, певно, зберігають злу досаду, якщо він не досяг мети. Адже той донос на Миколу Ілліча лишився без уваги. Можна тому уявити, як зрадів шпик-міністр, коли в жовтні 1861 року в списку заарештованих студентів рантом побачив і гімназистів Миклух — синів свого першого «підопічного».

Усі його дні були розписані на години й хвилини, і все-таки, як свідчать архівні документи, він знаходив час, щоб особисто вести досьє на родину Миклух.

Запис у щоденнику за 11 вересня 1863 року:

«Уранці в Царському Селі. Доповідав. Попрощався з його величністю, який сьогодні ввечері від'їздить до Криму.

Т. знову каламутить воду: на його клопотання М. М. зараховано вільним слухачем до університету з правом водночас відвідувати лекції в Медико-хірургічній академії…»

Т. — Олексій Костянтинович Толстой; М. М. — Микола Миклуха.

Зіставте значимість першого й другого абзаців. Неймовірно, правда ж? І це пише міністр! А тим часом несумісність высокопревосходительства й ницості він усвідомлював дуже добре: в підготованому до друку варіанті щоденника другий абзац викреслено.

… В середині лютого 1864 року за участь у чергових студентських заворушеннях Миколу Миклуху виключили з університету й Медико-хірургічної академії, причому без права вступу до будь-яких інших навчальних закладів Росії. Так розпорядився знову ж таки Валуєв, який вичікував повноліття Миклухи, щоб передати «справу» до суду:

4 липня (за старим стилем) молодшому Миклусі виповнювалося 18 років.

Зловісний міністр очима своїх агентів стежив за старшим Миклухою, Сергієм, але той, вступивши на юридичний факультет, поводився цілком благопристойно. Отже, позбиткуватися можна лиш над непокірним Миколою.

А тим часом у родині Миклух про плани Валуєва ніхто ні сном ні духом не знає. Катерина Семенівна оббиває пороги поліції, жандармерії, міністерства освіти, намагається добитися аудієнції у царя — й усе марно. До царя далеко, а інші… Що інші? Над ними Валуєв! А добрий ангел-рятівник, Олексій Костянтинович Толстой, десь у Парижі чи в Німеччині.

Одним з найулюбленіших репетиторів Миколи, що готував його до вступу в гімназію, був молодий поляк Валентин Валентинович Миклашевський, про якого тут уже згадувалося. В

1862 році він брав участь у польському повстанні й потім змушений був емігрувати до Німеччини, у Гейдельберг. Микола звертається до нього, просить поради.

Про «взаємини» свого колишнього учня і міністра внутрішніх справ Росії Миклашевський теж, звичайно, не підозрює. Пише: «Не впадай у розпуку, друже Колю, хто знає, з якими невдачами доведеться тобі спіткатись у майбутньому. Запам'ятай, головне, що треба в житті, — це людиною бути, все інше — додасться. Що стосується подальшої твоєї освіти, то моя порада така: негайно клопочи про закордонний паспорт і їдь у Гейдельберг… Ти матимеш змогу тут слухати лекції великого фізика Гельмгольца, знаменитих учених Кірхгофа, Бунзена, Міттермайєра й ще багатьох інших. А коли захочеш, переведешся згодом до якогось іншого університету. Отож зважуйся, друже мій!..»

Перш ніж цього листа прочитали Миклухи, він побував на столі у Валуєва. І шпик-міністр поклав на його копію резолюцію: «При зверненні заявника пояснити неможливість видачі закордонного паспорта до повноліття, в жодному разі не лишаючи прохання без відповіді. Належне оформлення вчинити і паспорт видати у визначений строк. Через день по тому оголосити про встановлення негласного нагляду, зажадавши підписку про невиїзд. На всі станції до Німеччини сповістити про можливість необхідності в затриманні».

Його високопревосходительство провокує таємну втечу за кордон, щоб «справа» з політичної обернулася ще й на кримінальну (і напевно завершилася б перемогою переслідувача.

Та й у поліції не самі тільки люди-звірі. Хтось із чинів паспортного столу, явно ризикуючи своїм службовим становищем, наважився попередити Миклух.

Спочатку ноші підмовлялися цьому вірити, особливо посиланню на якусь нельми сановиту особу, яка буцімто давно вороже настроєна проти них. Їм здавалося, що ні для кого з таких осіб їхня скромна сім'я не становила анінайменшого інтересу, а тим паче ворожого. Але подробиці, взяті з листа Миклашевського, якого вони нікому із сторонніх не показували, все-таки стурбували їх. Катерина Семенівна вкрай налякалася, та й Микола занепокоївся не на жарт. У записці говорилося, що після повноліття йому будь-що загрожують арешт і суд, бо судовий розгляд у «справі» учасників останніх студентських заворушень у Петербурзькому університеті відкладено до серпня, а це означало, що тих бунтівників, яких через неповноліття не арештували, але яким у серпні виповниться 18 років, потім, перед початком суду, візьмуть під варту неодмінно. Тому розпочинати клопотання про закордонний паспорт не парто, бо якщо навіть і пощастить

виклопотати паспорт, то буде взято підписку про невиїзд, а затівати втечу за кордон — марна річ, вона все одно не вдасться, а тільки призведе до нових звинувачень.

Якраз тоді в Петербурзі з'явився Олексій Костянтинович Толстой. Анонімна записка йому спершу теж здалася неправдоподібною, але виключення Миколи з університету й Медико-хірургічної академії, куди його без середньої освіти вдалося влаштувати з великими труднощами, змусило поета знову звернутися до царя.

Несподівано для Олексія Костянтиновича імператор цього разу вичитав йому:

— Хто вони тобі такі, ці баламути! — закричав він, не приховуючи роздратування. — Дивись, Толстой, а то я подумаю, що й ти з ними заодно.

Поет не знав, що міністр внутрішніх справ, доповідаючи цареві про нові студентські заворушення, охарактеризував государеві юного Миколу Миклуху як «найголовнішого й найнебезпечнішого заводія всіх заворушень», а його, графа Толстого, як «ревного захисника цього баламута»[40].

Цареве вичитування не на жарт занепокоїло Олексія Костянтиновича. Він зрозумів, що в анонімній записці, коли не все, то багато що, очевидно, правда. А коли так, то треба діяти негайно.

Щоб не збудити зайвої підозри поліції, вирішили піти їй навстріч. Невідомий доброзичливець радив не клопотати про закордонний паспорт, — отже, треба клопотати, знайшовши для цього сяку-таку безневинну й усе-таки вагому причину: у Миколи слабі легені, йому настійно радять на тривалий час виїхати для лікування в Гейдельберг.

А тим часом роздобути другий паспорт, чистий бланк, і під вигаданим прізвищем виїхати до Німеччини хоча б за кілька днів до повноліття і, звичайно, кружним шляхом — через Румунію, наприклад, чи Болгарію.

План утечі в усіх деталях розробив Олексій Костянтинович. Він правильно зміркував, що, поки Микола не одержить справжнього паспорта, поліція до нього ніяких заходів не вживатиме. Коли він подасть належні документи, вона заспокоїться й очікуватиме, певна, що 4 липня, тобто в день свого народження, бунтівливий юнак неодмінно прийде до паспортного відділу. Цим очікуванням поліції й треба скористатися.

Одного не знали Миклухи: де добути бланк паспорта? Але й це Олексій Костянтинович незабаром уладнав. Лишалося тільки придумати Миколі підходяще прізвище.

Довго сушили собі голови й ніяк не могли дійти згоди.

Миколі не хотілося брати зовсім нове прізвище, яке б не зв'язувало його з родиною. Тому зрештою зійшлися на тому, нікому вже не відомому подвійному підписі прадіда Степана, переінакшивши «Миклуху» на «Миклухо», щоб звучало більш «по-закордонному».

В останніх числах березня його випровадили…

Новоявлений Миклухо-Маклай ні в кого не викликав ніякої підозри. Благополучно залишивши Санкт-Петербург, він без пригод дістався до Кишинева, потім до Бухареста, а звідти прибув у Гейдельберг, де на нього з нетерпінням чекав Миклашевський.

Проґавивши здобич, Валуєв, певна річ, розлютився. Катерину Семенівну тягали в поліцію, допитували, залякували, та де подівся син, вона не призналася.

Про успішну втечу Миколи Миклухи за кордон і його нове прізвище Валуєв довідався лише після того, коли поліція почала перехоплювати адресовані Миклухам листи з Гейдельберга, які Микола підписував на новий штиб: «Миклухо-Мякляй»[41]. Та Гейдельберг — далеко.

Хоч би як прагнула людина виховати в собі цілісний характер і назавжди зберегти вірність колись обраній стежині, вона не може оминути особистий життєвий досвід, уникнути його перебудовного впливу на свій спосіб мислення і свої вчинки.

Зазнавши долі гнаного і змушений у неповні вісімнадцять літ тікати в чужі краї, Маклай тепер мріє тільки про боротьбу за волю. Під три чорти природодослідництво!

Ні, облишити думку про науку він не збирався. Змужнілий юнак був не такий наївний, щоб із своєю недорікуватістю уявити себе майбутнім революційним вождем, трибуном, і в той же час не настільки позбавлений честолюбства, щоб погодитися на скромну роль рядового бійця.

Він добре розумів, як багато дано йому від природи, а тому й покладено на нього немало. Тільки через науку, з її допомогою він міг уповні стати корисним людям і, служачи їм, виконати свій обов'язок. Але не з допомогою натуралістики. Філософія, право, політична економія — ось що йому зараз конче потрібно, щоб народжувати ідеї, здатні піднімати поневолених на барикади.

Цим і пояснюється, чому після навчання на відділенні природничих наук фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету та Медико-хірургічній академії наш утікач облишив у Гейдельберзі зоологію й медицину.

Великий науковий центр Європи, старовинний університет якого славився на весь світ, Гейдельберг на той час був також містом, куди сходилися недавні польські повстанці. І Микола,

керований улюбленим старшим другом Миклашевським, охоче включається в громадську роботу серед польської еміграції, вивчає польську історію, культуру й мову. Адже по матері він сам на чверть поляк, а про Польщу досі знав дуже мало. Соромно. До того ж з гордою Річчю Посполитого і її боротьбою за незалежність і свободу він ладен пов'язати все своє життя.

Миклашевський переконав його, що всі шляхи тепер в Росію йому відрізані. Навіть якщо його юнацьке баламутство й забудеться й ніхто його більше не переслідуватиме, то, повернувшись у Петербург, він опиниться там у становищі людини чужої й безправної, бо, втікши з Росії з фальшивим паспортом і помінявши справжнє прізвище російського дворянина Миколи Миклухи на псевдонім «уродженого в Калузькій губернії іноземнопідданого» Миклухо-Маклая, він таким чином позбавив себе не тільки звання російського дворянина, а й російського підданого[42]. Доводити ж за таких обставин, що ти все-таки Микола Миклуха, означало самому себе поставити під кримінальну статтю. Фальшивий паспорт — не безневинна річ.

На думку Миклашевського, Миколі лишалося одне з двох: або приєднатися до польських вигнанців і, користуючись європейським співчуттям до визвольного польського руху, одержати документи поляка в еміграції, або клопотати про підданство Пруссії, бо, не маючи ні батьківщини, ні хоча б якогось громадянства, не можна сподіватися на успіх ні в науці, ні в політичній боротьбі. Люди без роду й племені нікому не потрібні, їм просто не довіряють.

Очевидно, погоджуючись з порадою наставника, Миколі найдоцільніше було б назватися тут, у Гейдельберзі, німцем. Шанований рід фон Беккерів, з якого вийшов батько його матері, у Франкфурті-на-Майні все ще існував, і хтось із цього роду напевно признав би онука Фрідріха фон Беккера. У такому разі прусське підданство він дістав би без будь-яких ускладнені, і навіть повернув би собі дідівський титул німецького барона.

Та як же Миклашевськнй, усі нові польські друзі? Що скаже він їм на своє виправдання, як, узявши підданство, дивитиметься їм в очі? Ні, він потрібен цим полякам і, якщо третього не дано, піде з ними до кінця.

Так, поляки борються з Росією, але не проти Росії, — за свою волю. Виходить, не проти рідної країни піднімає він зброю; ворогом його був і лишається тільки російський деспотизм, однаково ненависний і полякам, що втратили незалежність своєї батьківщини, і росіянам, що стогнуть у його ярмі. І хто знає, чи не відлупиться заклик поляків до волі через революцію в усій Російській імперії…

Важко сказати, чи точко так він тоді думав, але ми не маємо підстав не вірити Мнклашевському, який писав, що, приєднавшись» у Гейдельберзі до визвольного польського руху й давши згоду «зробитися поляком», Маклай не переставав бути патріотом Росії, глибоко усвідомлюючи ту величезну різницю, яка існує між поняттями «держава» і «країна»: державний лад не можна ототожнювати з народом, ніхто з власть предержащих не може уособлювати всю націю, її геній, совість і біль.

Вісімнадцятирічний Маклай палко мріє про знищення царського деспотизму на всьому просторі від Варшави до Сахаліну, проте ставати до боротьби не бажає доти, доки не знатиме з усією певністю, що принесе майбутня революція навзамін царизму, наскільки все те реалістичне, гуманне й життєздатне. Без виразно окресленої мети й переконливо обгрунтованої можливості перебудувати світ за визначеною моделлю, на його думку, жодна революція не може мати успіху. Більше того, піднімати народ на боротьбу, заздалегідь не роз'яснивши, за що конкретно треба боротися, він вважає діянням не тільки безвідповідальним, а й шкідливим для справи революції, бо тоді в лавах борців неминуче почнеться ідейний розбрід, спалахнуть внутрішні чвари й революція зрештою сама себе погубить.

Інакше кажучи, в такому юному віці Маклай уже усвідомлював головне: щоб забезпечити соціальній революції перемогу і потім закріпити досягнуте, передусім потрібен реалістичний проект явно життєздатного нового суспільства, а потім — чітка програма дій і боротьба.

«До волі прагнуть усі, — казав він Миклашевському, — але якою ця воля можлива і до якої межі вона корисна більшості — ось у чому суть. Робити що кому заманеться і чинити як кому завгодно — не воля, а гірша подоба некерованого стада. Не робити ж того, чого не хочу, всупереч загальній потребі, значить протиставити одного всім. Ні те, ні інше для волі, яка водночас була б благом для кожного і для всіх, неприйнятне».

Яка воля можлива й до якої межі вона корисна більшості — питання для вісімнадцятирічного юнака, гідне подиву. У даному разі воно поставлене значно зріліше, аніж ставили його навіть такі вожді Великої французької. революції, як Робесп'єр і Марат, які взяли на озброєння основну ідею «Суспільного договору» Жан Жака Руссо: «ряд, який втілює в життя закони, повинен складатися тільки з службових осіб, яким платять за те, що вони виконують загальну волю. Але всі уряди, хоч би як демократично їх було обрано, з часом намагатимуться узурпувати одержану владу, якщо народ, котрий володіє вищим суверенітетом, тобто є

законодавцем, не встановить над ними належного контролю й не триматиме їх постійно в шорах.

Добре, але що це означає? Як реально народ може контролювати повсякденну діяльність уряду, за якого державного ладу? Нарешті, в чому і як повинен виявлятися вищий суверенітет народу, щоб він це крив у собі небезпеки для держави й самого народу?

Надто обмежити повноваження уряду — означає відібрати в нього можливість упевнено приймати відповідальні рішення і, отже, позбавити державу єдиної керівної волі, без якої в критичну мить вона напевно розвалиться, як розвалилися при першій же воєнній загрозі давньогрецькі поліси, що мали багато народовладдя, але мало суворої внутрідержавної дисципліни, яка повинна була єднати всіх громадян. Про це яскраво розповідає у своїй «Історії» Фукідід, описуючи падіння міста-держави Керкіра:

«Більшість людей охочіше воліла б мати славу спритних лиходіїв, аніж доброчинних простаків: другого вони соромляться, першим пишаються. А джерелом усього цього е влада, якої шукають з користолюбства й честолюбства; звідси й пристрасть людського суперництва. І справді, хоч би з чийого боку ставали люди на чолі держави, вони вельми вихваляли і переваги всенародної громадянської рівноправності, і розумне правління кращих людей; але, виставляючи в промовах загальне благополуччя над усе для себе, вони на ділі всіма засобами боролися за зверхність, зважувалися на жахливі злочини, переступали у своїй мстивості всі межі, керуючись не справедливістю й державною користю, а тільки власною вигодою; добувши владу шляхом підтасованого голосування або насильства, вони рвалися вгамувати почуття хвилинного суперництва… Хто був слабкіший розумом, той здебільшого і брав гору: усвідомлюючи свою недалекоглядність і прозорливість суперників, такі боялися, що відстануть там, де треба поміркувати, і ворожа спритність випередить їх з допомогою підступів, а тому бралися до діла рішуче. А ті, які зверхньо думали, що все передбачили й немає потреби в силі там, де можна діяти розумом, часто-густо гинули через свою безпечність…»

Англійський філософ лорд Болінгброк, який написав знамениту книгу про користь вивчення історії, сказав: «Найчудовіша особливість історії в тому, що в усі часи вона мала й матиме аналогії, бо люди в своїй природі не змінюються, змінюються лише цивілізації. Тому-то добувати уроки з історії поважним мужам належить неодмінно».

У свої вісімнадцять років Маклай був таким «поважним

мужем». І, зіставляючи ідеї Руссо з поступом історії, починаючи з найдавніших часів, він робить важливий висновок.

Народовладдя без твердої волі, яка б усіх скеровувала і об'єднувала, згубне, бо веде до безладдя взагалі, безглуздо нищачи будь-який правопорядок, а отже, й найбільш виправдану людську спілку — державу. З іншого боку, наділивши твердою волею вільно обраний уряд, не можна лишати його без міцної народної руки, бо тоді він, користуючись своїм усевладдям, стає узурпатором і рано чи пізно висуває з свого середовища або довічного диктатора, або нового монарха. І революція, прогресивна у своєму розвитку, з прекрасної діви, наймення якій Воля, на завершальному етапі перетворюється на похмурого циклопа з іменем Тиранія.

Англійська революція XVII століття, яка вперше в історії Європи зважилася відрубати голову «священній» особі короля, поставила на його місце не менш деспотичного диктатора Олівера Кромвеля; Велика французька революція надихалася справжніми друзями народу і звершувалася під їхнім керівництвом, але завершилася сходженням на імператорський престол Наполеона Бонапарта; європейські революції 1848–1849 років сколихнули багато держав і тронів, проте знову завершилися утворенням нових, ще жорстокіших монархій. Тільки північноамериканські колоністи, які повстали проти залежності від англійської корони, зуміли довести свою боротьбу до переможного кінця, створивши державу з демократичними інститутами управління. Але яка вона, їхня демократія?

«З певного часу, — писав у 1836 році Олександр Сергійович Пушкін, — Північно-Американські Штати стали привертати в Європі увагу людей найбільш мислячих. Не політичні події є тому причиною: Америка спокійно вершить свої діла, донині безпечна і квітуча, сильна миром, зміцненим її географічним положенням, горда своїми інституціями. Але кілька глибоких умів нещодавно зайнялися дослідженням звичаїв і постанов американських, і їхні спостереження підняли знову питання, які вважалися давно розв'язаними. Повага до цього нового народу й до його устрою, що є продуктом новітньої освіти, вельми похитнулась. З подивом побачили демократію в її огидному цинізмі, в її жорстоких забобонах, в її нестерпному тиранстві. Усе благородне, безкорисне, усе, що звеличує душу людську, пригнічене невблаганним егоїзмом і пристрастю до розкошів (comfort); більшість зухвало гнобить суспільство; рабство негрів, де панують освіта й свобода; родовідні переслідування в народі, що не має дворянства; з боку виборців жадібність і заздрість; з боку керуючих — нерішучість й улесливість; талант з поваги до

рівності приречений на добровільний остракізм; багатій, що надіває драний каптан, аби не образити гоноровитих злиднів, яких він потай зневажає: така картина Американських Штатів…»

«За що боролися? — читаючи статтю Пушкіна про американську демократію, запитує себе Маклай. — Щоб, добившись надміру свободи, захлинутись у згубному для людських душ світі пороків? Коли так, то Платон, безперечно, мав слушність…»

Згадавши давньогрецького філософа, він, певно, мав на увазі його трактат «Держава», в якому Платон визначив закономірну послідовність розвитку всіх соціальних формацій.

Спочатку, за Платоном, виникає тимократія, при якій влада належить честолюбцям, котрі ще не бачать сенсу в збагаченні. Це первіснообщинний лад, коли люди ще не були пойняті жадобою накопичення.

За тимократією наступає олігархія — влада користолюбної меншості багатіїв над масою бідняків, чий жебрацький спосіб життя, рабська праця і поступове, чимдалі гостріше розуміння несправедливості в розподілі матеріальних благ призводять до вибуху загального невдоволення й повалення можновладців.

Настає час демократії — влади незаможної більшості, влади, яка попервах здається торжеством справжньої свободи. Проте торжество це примарне й скороминуще, бо люди, хоча й однаково влаштовані природою (Платон розумів безглуздість того, що нині зветься расизмом), далеко не однаково вміють міркувати про добро і зло і не всі від природи однаково розумні, а тому ніколи й не можуть дійти згоди. Для цього їм неодмінно потрібен проводир, сильна постать, здатна підкорити всіх власній волі. І така постать завжди знаходиться й дуже швидко з симпатичного вождя, який багато обіцяє, перетворюється на диктатора або самозваного монарха, чия «священна особа» нічого священного в собі не містить, бо кров у всіх людей червона, голубої ж крові не існує.

І в тому, і в іншому випадку революція через демократію приходить до тиранії, повалення якої веде лише до повторення пройденого. Або знову недовговічна демократія, або олігархія і т. д.

Так учив Платон, і це вчення протягом майже двох з половиною тисячоліть, що минули після смерті великого грека, історія підтверджувала багато разів-. І все-таки, усвідомлюючи велич Платона, Маклай ставився до його ідей і поглядів на світ критично, впевнений у тому, що ніякі соціальні постулати не можуть лишатися догмою навічно, хоч би як довго їх потверджувало саме життя. Усе тече, усе змінюється…

Звичайно, і Платон, і його послідовники, в тому числі Кант і Гегель, не грішили проти істини, пояснюючи недосконаліть людського суспільства недосконалістю людської природи. Однак людина, як частина живо» природи, і громадянин, як продукт певної державної системи, не одне й те саме. Виходить, усе залежить від того, яка. буде держава і як вона виховає своїх громадян. «Хто жадає створити досконалих людей, — сказав Арістотель, — той повинен створити досконалих громадян, а хто хоче створити досконалих громадян, повинен створити досконалу державу».

Але ж якою має бути держава, щоб її громадяни жили в мирі, злагоді й усі по-справжньому були рівні? Ось альфа і омега всіх революційних теорій.

Маклай у свій гейдельберзький період, очевидно, не був знайомий з опублікованим у 1848 році «Маніфестом Комуністичної партії» К. Маркса і ©. Енгельса. Такі терміни, як «робітничий клас», «пролетаріат», «буржуазія», «комунізм», у його студентських конспектах та записниках того часу взагалі не трапляються. Чомусь він уникав уживати навіть слово «соціалізм», хоча соціалістичними ідеями захоплювався ще в гімназії. Та й тут, у Гейдельберзі, в його зошитах конспекти праць Шарля Фур'є, Роберта Оуена й Сен-Сімона посідали більше місця, ніж Гегеля й Канта. При цьому дві ідеї Сен-Сімона він виділив осібно: справедливе те суспільство, в якому кожен працює за здібностями, одержуючи за працею, і справедлива та держава, яка із знаряддя управління людьми перетворюється на знаряддя організації виробництва.

Це означало, що Сен-Сімон проголошував соціалізм: суспільство без експлуатації людини людиною і держава, заснована не на традиційному насильницькому примусі, а на нових принципах економічних відносин. Усі засоби виробництва належать державі, і вона, держава, планово керуючи цим виробництвом, тим і обмежує свої функції. А потрібний правопорядок забезпечується однаковою економічною залежністю всіх громадян від виробництва. Усі зобов'язані протопати, всі одержують: пі працю, а тому немов соціального підґрунтя для злочинів, які, на думку Сен-Сімона, породжуються тільки злиднями або заздрістю бідних багатим. Коли ж хтось не може чомусь працювати, того бере під спою матеріальну опіку держава, яка має для цього спеціальні засоби, що надходить із суспільних фондів.

Навряд чи вісімнадцятилітній Маклай міг передбачити, що саме цим двом ідеям Сен-Сімона, доповненим і розвиненим марксистами, в порівняно недалекому майбутньому судилося

втілитися в життя й не де-небудь, а в його рідній Росії. Звертає на себе увагу однак те, що з усіх утопічних мріянь Сен-Сімона він вирізнив саме ці дві ідеї як найреалістичніші.

Та на двох ідеях, хай навіть найблискучіших, держави не побудуєш. Це була тільки відправна точка, маленький просвіт у завісі невідомого, розсунути яку повинен був сам Маклай. Таке принаймні він ставив перед собою завданим, вирішивши створити модель нової, «своєї» держави.

На жаль, його нотаток на цю тему до нас дійшло небагато, та й ті, як то кажуть, з других рук — то у французьких перекладах князя Мещерського і Габріеля Моно, того самого паризького друга Миклухо-Маклая, який за життя вченого написав про нього перший літературний нарис, а потім і першу посмертну книжку, то в англійських статтях Валентина Миклашевського. Та якби навіть при перекладі з російської (може, німецької) вони щось і випустили чи переклали не зовсім точно, то змінити хід авторських розмірковувань не могли, а самі думки — й поготів. Тому, хоча ці нотатки, так би мовити, вторинні і тому, може, на погляд ортодоксів від науки, сприйняти їх як оригінальні документи не можна, все ж таки вони заслуговують на увагу.

Це уривчасті, конспективно стислі начерки й побіжні нотатки, очевидно, до окремих розділів якоїсь задуманої праці про державний устрій, проблеми загальнолюдської етики тощо. Цілісного уявлення про саму працю вони не дають, одначе, вчитуючись у них, починаєш розуміти інше — духовний світ Маклая, пошуки юнака, відважну незалежність у судженнях і оцінках і, нарешті, широту його інтелекту, що не лише розкриває неабияку ерудицію майбутнього вченого, а й дає можливість судити про те, як формувався його світогляд, з чого він складався. Ми начебто присутні в його духовній лабораторії і, забуваючи, що йому лише вісімнадцять, бачимо перед собою допитливо-мудрого й у той же час сповненого сумнівів філософа, який болісно шукає шляху до вселюдського блага. І для нас це дуже важливо, бо його як філософа ми досі не знали. Майже за сто років, що минули після смерті вченого, про нього написано десятки книжок і монографій, сотні літературних та науково-популярних нарисів, безліч статей, але в усьому цьому потоці літератури немає нічого, що б пов'язувало ім'я Маклая з філософією. Може, його філософські зошити втрачено, а може, вони десь припадають порохом і чекають свого часу. Тож ми повинні дякувати його друзям — російському князеві Мещерському, французові Моно, полякові Миклашевському, які зберегли для нас хоч дещицю, хай чужою мовою, хай у недосконалих перекладах, бо навіть з цих фрагментарних відомостей Мак-лай-філософ чітко постає перед

нами. Ось деякі з цих уривчастих нотаток: «Якщо природа в усьому підпорядкована вищій доцільності й керується законами природного розвитку, а людство — частина природи, то чи існують закони суспільного розвитку? З чого вони випливають? Адже не можна стверджувати, що все наше життя — низка випадковостей. «Люди вигадали ідола випадку, — каже Демокріт, — щоб користуватися ним як заслоною, що прикриває їх власну нерозсудливість». Справді, якби нами керував цей ідол, то в людському світі панував би хаос. А тим часом ми спостерігаємо більш-менш розумно влаштовану систему сімей, родів, націй, держав. Існують і з історично доступних для огляду часів існували типові для всіх народів правила розподілу праці, купівлі-продажу, майнових та правових відносин, хоча при цьому багато народів розвивалися самостійно й один на одного зовсім не впливали (наприклад, доколумбові держави ацтеків і майя, які не мали зв'язку з рештою світу).

Є притаманна всім народам потреба в знаннях і звідси — в освіті, основні педагогічні принципи якої всюди схожі, хоча ніхто не наважиться сказати, що вчителі Стародавньої Греції або Єгипту запозичували педагогіку в ранніх індусів чи китайців або навпаки.

Відповідна потребам людства кількість і якість обдарувань, численні збіги в галузі винаходів і наукових відкриттів, пороки й доброчинність, які взаємно урівноважують одне одного, виникнення й подібність релігій, схожі міфи.

В кінцевому підсумку — суспільні й державні формації, що відповідають рівням цивілізацій, неминучість культурних, п вслід за ними й соціальних резолюцій, які рішуче змінюють усю політико-економічну систему світу.

Чи ж можна, відкинувши запевнення церковників про те, що все виникле виникає і все суще існує заради якоїсь загодя визначеної вищим творцем мети, припустити протилежне: що все це випадковості? А якщо не можна, то Демокріт має рацію, а це означає, що відкриття законів суспільного розвитку — найголовніше завдання практичної філософії. Тільки знаючи їх, озброюючись не благими намірами, а наукою, можна братися до чергової перебудови світу своєчасно, провадити її з найменшими втратами й не ризикуючи зайвий раз підтвердити платонову схему історичних повторень.

… Сила логіки в послідовному видобуванні факту із фактів, але чи не занадто — визначити своєчасність революції? А якщо закони суспільного розвитку не буде відкрито ще довго? В очікуванні того часу — знову до Платона?

«Платон мені друг, та істина дорожче…»

Якщо ж істина існує і в ній виникає потреба, її знаходять. За однієї умови: «Той, хто шукає, хай не відступиться, шукаючи…»

Одна теоретична думка Платона щодо виникнення держави далебі видається незаперечною, а саме:

«Запити громадян, які становлять суспільство, різноманітні, але здатність кожного окремо задовольняти ці запити — обмежені. Тому кожному з нас одного себе буває не досить і ми маємо потребу в багатьох… Коли один із нас залучає до тієї чи іншої потреби інших; коли подібних потреб багато і ми схиляємо до співжиття багатьох спільників і помічників, тоді це співжиття дістає у нас назву міста (держави)».

Так, співжиття, але без насильства одного над іншим, без олігархій і диктатур. Держава, економічно й політично основана на обов'язковій взаємодопомозі громадян, коли всі зацікавлені в праці одного, а один — у праці всіх, — ось мета, гідна боротьби».

Закони суспільного розвитку, своєчасність революції…

Хіба не дивно?

Звичайно, поставити питання ще не означає його розв'язати. У даному випадку для цього потрібен був геній таких титанів, як основоположники марксизму-ленінізму, і все-таки зрілість погляду вісімнадцятирічного юнака вражає. Революція є наука — ось як він мислив у свої вісімнадцять! О ні, то був не рожевий мрійник…

Та міркуємо далі:

«Якщо світом людей керують закони суспільного розвитку, які випливають з природних чи якихось інших передумов, то народжена людством ідея держави є річ доцільна. Тому не будемо заперечувати розумність самої ідеї. Але що таке держава без відмінності її внутрішньої побудови?

Хоч би яку державну формацію ми розглядали, у неї невдовзі виникає схожість з машиною, яка не буває ні доброю, ні злою. Її призначення працювати, виконувати задане, й тільки. І вона невтомно працює, поки є енергія і її механізм зберігає для цього необхідні можливості. Але всяка машина, як кажуть механіки, періодично потребує ремонту і навіть цілої заміни одних деталей іншими.

За аналогією, такого «ремонту» час від часу потребують і держави. Для них це — революція, зумовлена законами суспільного розвитку (дарма що ми їх досі не знаємо, знатимемо).

Час від часу тому, що остаточних революцій не може бути, бо тоді довелося б відмовитися від поступального розвитку людства взагалі. А застарілі державні формації, як це видно з історичного досвіду, без революційного втручання не змінюються.

Отже, щоб суспільний розвиток не деградував, дійшовши позірної межі, а держави, незважаючи на всю болючість перемін, процвітали, за революцією повинна відбуватися революція.

— Було б помилкою вважати тверезим революціонером того, хто пропонує свою модель державного устрою на віки. Як у зріючому насінні нагромаджується енергія майбутньої рослини, так у революції, що відбувається нині, зароджується революція наступна.

… Епікур каже: «Пусті слова того філософа, які не лікують жодного страждання людства. Так само як від медицини, коли вона не зцілює тіла, нема ніякої користі, немає її і від філософії, коли вона не виганяє недугів душі». До цього можна додати: пусті слова того філософа, який, трудячись, не думає про благо очікуваної революції, культурної чи соціальної. Яка користь з його праць, коли з них нічого не можна взяти для розвитку людства?

Усі теорії гарні тільки тоді, коли вони спонукають до зародження практичних ідей і справ, хай за часом від нас і віддалених. Архімедова теорія важеля і яблуко Ньютона в цьому можуть бути прикладом.

А вилучити теоретичні положення філософії з кола практичних теорій інших наук — означає схвалити схоластику.

О філософе, розвиток людської думки тебе породив і людство її своєму розвиткові сподівається на тебе!

Моральні засади держави опираються на ідеали її суспільства. Які ідеали, така мораль, яка мораль, така державі).

Чи може суспільство, проголосивши, скажімо, найблагороднішi ідеали, вважати свою державу ідеальною, тобто такою, що не потребує ніяких змін?

Лессінг каже: «Якби існувала незмінність ідеалів, то це було б рівнозначно утворенню в природі стоячих боліт, приречених на висихання».

По-іншому: незмінність ідеалів призводить до виродження їх узагалі. А держава, утративши свої моральні засади, разом з ними втрачає і свою здатність існувати.

Ми кажемо: «Справедлива людина, справедливе суспільство, справедливий закон». Але що таке справедливість?

Епікур відповідає: «Справедливість не є щось таке саме по собі, а в стосунках між людьми в будь-яких галузях вона завжди є своєрідною угодою про те, щоб не шкодити й не зазнавати шкоди».

Внходить, за Епікуром, справедливість — це якась умовність. Отже, в державі вона також умовна й залежить від того, яку міру благ і який принцип їх розподілу обирає, для себе суспільство — зрівняльний чи розподільний.

За Арістотелем, перший принцип передбачає однакову кількість благ для всіх, другий — враховує заслуги й здібності кожного члена суспільства (громадянина). Для народної держави, в якій усі будуть рівні, здається, більше підходить перший принцип, тобто блага в такій державі мають нормуватись, як у солдатів. Але тоді це не нормальне людське суспільство, а якийсь вид суспільства казарменого типу. Та кого приваблює казарма?

Виходить, у «справедливій» державі принцип розподілу благ має бути *розподільним*.

… Окрім пристрасті до тілесного вдоволення, Шарль Фур'є налічує ще дванадцять пристрастей людських: смак, дотик, зір, слух, нюх, почуття дружби, честолюбства, любові, батьківства, пристрасть до «інтриги», прагнення до різноманіття, до об'єднання в групи.

Чи можна розумом подолати пристрасть? Безперечно. Та чи можливий розум, однаково здоровий у всіх? Ні, не можливий. Отож не можливе й зрівнювання людей. Гармонійно процвітаючим, розумним і сильним може бути лише суспільство, в якому при рівних громадянських правах і можливостях заохочується змагання здібностей і людям більш обдарованим віддається перевага й призначається більша винагорода за більш плідний чи більш значимий (необхідний) труд. Безглуздо робити революцію, яка обернула б людей на однорідне стадо двоногих. Одначе принцип зрівнювання таку загрозу в собі і криє: притаманні енергійним і особливо обдарованим натурам честолюбні прагнення, не досягаючи нагород за відзнаку, втрачають сенс, а отже, втрачаються й найдійовіші спонуки до вдосконалення…»

Зупинися на хвилину, читачу, подумай…

По Європі щойно прокотилася хвиля люто придушених революцій. Реакція, поліцейський терор, налякано принишклі маси трудящих. Багато хто вважає, що віднині часи революцій безнадійно канули в Лету. Кволі ознаки життя виявляють ще тільки очолювані шаленим Бакуніним анархісти та крикуни-пустомолоти буржуазні ліберали. Одні, пішовши в підпілля, й далі вимагають зрівняння всіх і в усьому, другі, примирившись з пануванням ожилої духом аристократії, жадають і для себе привілеїв.

Перший том «Капіталу» Маркса побачить світ через три роки. А поки що чіткого розуміння обстановки, яка склалася в Європі, немає ні в кого, а тому немає і- реалістичного уявлення про те, куди повернуло колесо історії. Зацькована революційна думка якщо десь ще і жевріє, то далі несмілого повторення старих утопій не ступає. Знову прекраснодушні мрії про нездійсненний «золотий вік».

І ось у цей час революційного занепаду, розчарувань і майже цілковитої зневіри у можливість хоч якихось соціальних змін вісімнадцятирічний юнак, тобто за нинішніми мірками вчорашній десятикласник, незважаючи на все це серйозно розмірковує над принципами розподілу матеріальних й усіляких інших благ у майбутній народній державі, в недалекій побудові якої він не має анінайменшого сумніву. І не просто розмірковує, а, як ми тепер бачимо, приходить до правильного висновку: «Гармонійно процвітаючим, розумним і сильним може бути лише суспільство, її якому при ріпних громадянських правах і можливостях…»

Випадково знайдена вдала думка? Що ж, можна, мабуть, припустити й таке. Але це було б надто просто. Вдалі думки на порожньому місці не виникають. «Щоб народжувати свої ідеї, — скаже згодом Маклай, — треба передусім нагромадити чужі і навчитися мистецтва порівнювати».

Широта пізнань юного Маклая вражаюча. Окрім давньогрецьких і римських філософів, він чудово знає всю німецьку філософію, французьких енциклопедистів, англійську політекономію, соціалістів-утопістів, право і, що найважливіше, блискуче розуміючись на людській психології, і твердо стоїть на реальному земному грунті, не дозволяючи собі ніяких емпіричних ілюзій. Це людина, яка глибоко усвідомлює марність зовнішньо, здавалося б, чудових, а практично нежиттєздатних ідей. Саме тому взяту на озброєння анархістами ідею Руссо про загальне зрівняння всіх І в усьому і теорію Сен-Сімона про перевагу розуму над Потребами й пристрастями, яку пропагували послідовники Роберта Оуена, він рішуче відкидає, причому робить це, виходячи саме з людської психології: «… честолюбні прагнення, не досягаючи нагород за відзнаку, втрачають сенс, й отже, втрачаються й найдійовіші спонуки до вдосконаленій!…» Не може людина за своєю природою до чогось пригнути, не маючи на те якихось стимулів, бо не свідомість визначає буття, а буття — свідомість.

Коли зважити, що більшість європейських теоретиків революції в той час стверджували протилежне, то матеріалістично чітка позиція вісімнадцятирічного російського юнака з Гейдельберга не може не захоплювати. По суті, він

сміливо протиставив себе всім тим, у кого вчився. І це не юнацьке завзяття, не протиборство заради протиборства, а зрілі переконання, породжені напруженою працею розуму.

Але далі:

«Народна держава, що поставила собі за мету невпинність прогресивного розвитку й впровадила в практику розподільний принцип використання благ, повинна особливо заохочувати людей п'яти категорій: учених, дослідників, інженерів, працівників освіти й медицини, а також офіцерів армії та флоту як головних охоронців держави. Що ж до осіб, які керують державою, то, віддаючи їм належне, слід пам'ятати, що благородне прагнення виправдати довіру народу не може й не повинне бути пов'язане з особливою винагородою, й надмір обдаровувати їх не слід. Більше того, аби всі знали, в що обходяться народові його управителі, про грошове утримання уряду в цілому й кожного його члена зокрема, а також про утримання осіб, які обіймають важливі державні посади, треба широко оповіщати; суму ж утримання визначати з участю депутацій народу.

«За демократичного правління, — каже Демокріт, — виборні особи, які добре справляють свої функції, не повинні сподіватися за це похвали, бо дивно було б хвалити тих, хто повертає довірені їм на схорону гроші: адже начальницьку особу обирають не для того, щоб вона вела доручену їй справу погано, а щоб вела добре».

І друге стосовно уряду.

Скільки завгодно можна знайти прикладів того, що й дуже порядних на початку людей тривале посідання влади псує. Не випадково в годину небезпеки для держави римський сенат передавав усю владу двом своїм консулам тільки на час, доки ця небезпека існувала. Якщо ж загроза республіці посилювалась, один з консулів міг призначити другого диктатором, але знов-таки тільки на шість місяців.

Римляни вважали (не без підстав), що верховне керівництво державою ні для кого не повинне ставати фахом. Хоч би яким видатним державним мужем був консул чи диктатор, у визначений строк його від влади усували.

Отже, в майбутніх післяреволюційних республіках членам сенату (парламенту, конвенту), а найбільше головуючим у сенаті, не можна було дозволяти лишатися на своїх «осадах над визначений термін. Кожен керівник держави повинен пам'ятати, що завтра він знову стане звичайним громадянином, і, якщо, перебуваючи на високій державній посаді, він міг приховувати якісь свої зловживання, то тоді неодмінно все розкриється.

Однак професіональні державні урядовці й дипломати

потрібні. Їх треба навчати спеціально».

Захоплений пошуками моделі нової держави, юний Мак-лай прочитує і критично опрацьовує силу-силенну книжок. При цьому він пожадливо вчиться в університеті, вивчає польську мову і з насолодою провадить громадську роботу серед польських емігрантів, від яких, здається, ще пахне порохом героїчних битв. Він і помислити не може, що такі чудові люди можуть у чомусь йому перешкодити. Переконує матір, занепокоєну його тривалою мовчанкою: «Я розпочав навчання в Гейдельберзі й хочу його тут завершити». Так, у Гейдельберзі йому добре. Сп'янілий від очікування спалаху грядущих революцій і почуваючи себе до всього причетним, юнак не уявляє, як можна жити інакше, бути до цього світу байдужим. Суворо вичитує він якійсь дівчині:

«Я цього разу зовсім не писав би Вам… та деякі фрази у Вашому останньому листі змусили мене це зробити: «Я почерпнула у Вас деякі філософські думки». «Усе мені байдуже».

Ми вже не говоритимемо про те, що дві-три фрази, які Ви чули від мене, аж ніяк назвати філософією не можна, н перейдемо до головного: «Усе мені байдуже» — чудова фраза! Прекрасна теорія! Ви тільки поміркуйте, що з цієї ірпзи логічно випливає: «Оскільки мені все байдуже, то н з усякого становища задоволена, отже, якщо в мене поганий, не милий мені чоловік, я однаково повинна лишитися з ним», або: «Жінки мають бути задоволені своїм поганим, а як дехто з них гадає, нестерпним становищем».

Усе це випливає з цієї фрази.

Хоча Ви мене особисто й мої погляди мало знаєте, все-тики дивно, як Ви не примітили, що ця фраза «усе мені байдуже» є цілковитою протилежністю моїй вдачі. Це мені все байдуже?! Це я всім задоволений?!

Ви кажете далі: «Забудьте на якусь мить, що Ви пишете жінці, може, це змусить Вас не бути таким байдужим». Я можу лише сказати на це, що Ви мене зовсім не знаєте. Я завжди відчуваю більшу симпатію до бідних і тих, хто перебуває в поганих політичних та соціальних умовах; у мене більше симпатії до бідних і безправних, ніж до багатих і повноправних. У питанні стосунків між чоловіками і жінками в чоловікові я вбачаю багатого й повноправного, а в жінці —бідну й безправну.

Усе Вами написане Ви могли адресувати комусь іншому (хто інакше дивиться на речі), але. не мені.

Далі: я пишу тоді, коли хочу щось сказати або сповістити, і пишу те, що мені треба, а не «пустопорожні фрази».

На «пустопорожні фрази» він не має часу, а для жінок і поготів. Хоча він і співчуває їх соціальному становищу, — , зараз вони його зовсім не цікавлять. Він весь — у майбутній революції.

Та ось минув рік, Маклай успішно склав екзамени одразу за два факультети: філософський і юридичний — і раптом… з Гейдельбергом пориває. Ми бачимо його вже в Лейпцігу на медичному факультеті. А ще через рік — в Ієні, де він вивчає порівняльну анатомію і зоологію.

Які були пристрасті, і ось усе згасло. Що ж сталося? Чому Маклай, який писав матері, що в Гейдельберзі він розпочав навчання й тут хоче його завершити, раптом змінює університет? А як же недавні польські друзі, де Миклашевський?

Сам Валентин Валентинович Миклашевський у своїх пізніших спогадах нічого не пояснює. Торкаючись цього періоду Маклаєвого життя, він говорить лише про те, що в 1865 році він вийшов з усіх польських організацій і політикою більше не займався. Що призвело до цього, ми можемо тільки здогадуватись. Певно, Маклай, розібравшись у політичних концепціях польських емігрантів, зрозумів, що з ними йому не по дорозі. Настроєний істинно революційно, він мріяв про справжню соціальну революцію інтернаціонального характеру. А польська еміграція, яка зробила Гейдельберг своїм політичним центром, прикриваючись революційними фразами, обстоювала, по суті, лише відділення Польщі від Росії без будь-яких подальших перетворень. Причому польські ватажки в Гейдельберзі відкрито виступали за збереження в майбутній незалежній Польщі кріпацтва, тобто вони прагнули свободи тільки для себе, а польському народові свідомо готували рабство. Зрозуміло, що Маклай із його світосприйманням лишатися і лавах таких «революціонерів» не міг. І не бажав, очевидно, більше з ними спілкуватися, тому й подався у Лейпціг, хоча медичний факультет був і в Гейдельберзі.

Тут, у Лейпцігу, у нього нікого нема. Маклай самотній і так захоплений навчанням, що за один рік встигає про йти повний курс медичного факультету. І зразу ж пер їздить в Ієну, де починає опановувати порівняльну анатомію і зоологію.

Про те, як він там жив, хотів докладно довідатися його французький біограф Габріель Моно. З цією метою він після смерті Маклая звернувся з листами до його колишніх ієнських друзів та знайомих. І ось що відповів Моно один них — швейцарський професор Герман Фоль, з яким Миклухо-Маклай мандрував на Канарські острови:

«Ви помиляєтеся, вважаючи мене щиросердим приятелем пана Миклухо-Маклая. Мені це, безперечно, приємно чути, проте істина вимагає признатися, що до щиросердих стосунків між нами було далеко. Наскільки я можу судині, в Ієні у нього був тільки один друг — молодий російський князь Олександр, Мещерський,

що, незважаючи на і ній княжий титул, страшенно бідував, та ще, може, Лев Мечников, з яким вони стрічалися рідко, але дуже сердечно.

З Маклаєм в Ієні ми часто бачилися в клініці професора Геккеля, обмінювалися всілякими враженнями, потім (після нашої спільної подорожі на Канарські острови) він двічі а чи тричі гостював у мене в Женеві. Я бачив його бідування й кілька разів позичав йому гроші, та все це не виходило за межі звичайного товаришування. Хоча й не зовсім звичайного. Я не знаю, що мене вабило в ньому, нічого спільного в наших інтересах і характерах ніхто б не знайшов. На відміну від мене він був самозаглиблено мовчазний, сторонився жінок, хоча ієнські дівиці не давали йому спокою; не прикладався до вина і з великою огидою щодня випивав літр молока[43].

Серед студентів Ієнського університету він був особою примітною і, на мій погляд, одною з найерудованіших. Маючи феноменальну пам'ять і палко прагнучи знань, він. чумів у Гейдельберзі за рік скласти екзамени за два факультети, філософський і юридичний, потім у Лейпцігу, також через рік, став завершеним лікарем і приїхав до нас и Ієну, маючи намір учитися знову ж таки на двох факультетах одразу. За два роки він і порівняльною анатомією тп зоологією оволодів на рівні магістра кожної з названих наук і міг одержати кафедру, та на всі умовляння відповідав затято «ні».

Як я вже згадував, жіноцтва він уникав, але ось одна деталь, що вразила всю нашу клініку. У нас помирала від саркоми дев'ятнадцятирічна дівчина, яка перед смертю, очевидно, закохалася в Маклая і, плачучи, просила, щоб він, коли вона помре, зробив з її черепа абажур для настільної лампи. Заспокоюючи нещасну, він пообіцяв виконати її дике прохання. Та жоден з нас, хто чув цю обіцянку, і не подумав сприйняти її всерйоз. Яке ж, одначе, було наше здивування, коли ми довідалися, що свого слова він дотримав!

Взагалі я не майстер розповідати й боюся, що моїм листом Ви будете незадоволені. Я просто не знаю, що Вас цікавить конкретно. Можу ще додати, що життя в Німеччині його гнітило й жив він там не на своєму справжньому прізвищі, У Росії за ним була якась політична «справа», що загрожувала йому арештом і засланням до Сибіру. Про це він багато не говорив, але якось обмовився, що може повернутися в Росію лише тоді, коли стане відомий у Європі з позитивної сторони і таким чином гарантує собі безпеку. Тоді, мовляв, його не посміють арештувати. Очевидно, він сподівався, що такої слави заживе завдяки нашому плаванню на Канарські острови, але, як відомо, всі лаври від

нього дісталися керівникові експедиції професору Геккелю. Я гадаю, що це була одна з причин того, що згодом Маклай намагався влаштуватися лікарем у полярну експедицію Норденшельда, який мав намір дослідити і описати арктичний острів Шпіцберген. У наслідках цієї експедиції Росія була дуже зацікавлена, і Маклаєві здавалося, що коли він попаде до Норденшельда, то в Петербурзі йому все пробачать. А коли Норденшельд через брак вакансій йому відмовив, він зважився на неймовірно ризиковану мандрівку самотою до берегів Червоного моря.

Як більшості росіян, йому, мабуть, не спадало в голову, що можна прекрасно жити й працювати, не будучи зв'язаним з Росією.

У цьому зв'язку мені згадалася одна цікава сцено. Якось у серпні і868 року, коли вже наближався до кінця наш останній літній семестр, ми сиділи з Маклаєм на лавці в університетському саду. Несподівано до нас підійшов Геккель. Мабуть, він був трохи напідпитку — надто вже розв'язно звернувся до Маклая:

— Ну що, друже мій Руда Бородо, скоро всьому кінець?

Не прийнявши жарту, Маклай відповів сухо: — Атож, професоре, настав час думати про повернення додому.

Геккеля його відповідь здивувала, і між ними відбувся обмін короткими репліками.

— Додому? У вашу дику Росію?

— Ви гадаєте, вона дика?

— Образилися? Тоді вибачте, я, їй-бо, сказав це не всерйоз. Та щиро кажучи, мені здавалося, що ви стали у нас стопроцентним германцем.

— Ми, росіяни, скрізь лишаємося росіянами, навіть якщо забуваємо, собі на сором, граматику рідної мови…»

Тому, що Маклай порвав з польською еміграцією, значною мірою сприяло, мабуть, і його несподіване знайомство з Левом Іллічем Мечниковим, старшим братом славнозвісного російського біолога Іллі Мечникова.

Про нього, Лева Ілліча, варто розповісти докладніше. Він був на вісім років старший за Маклая. Народився 1838 року в Санкт-Петербурзі в родині харківського поміщика Спадаренка, румуна за походженням. Румунське слово «спада» означає «меч». Звідси — Мечникови.

Як і Маклай, Лев Мечников з'явився на світ кволою, хворобливою дитиною, особливо мучили його грудні недуги. Гнилий петербурзький клімат впливав на нього згубно. Тому 1851 року його батьки змушені були переїхати до Харкова. Тут хлопчик

так зміцнів, що в п'ятнадцять років надумав тікати до Румунії, щоб захопити там королівський трон, який буцімто по праву належав родині Спада. Авантюра, проте, не вдалася, втікача не забарилися спіймати й під конвоєм поліцейського припровадили в батьківський дім.

Судячи з усього, втрата королівського трону не вельми засмутила «претендента». Він весь поринає в навчання й у шістнадцять років блискуче складає вступні екзамени на медичний факультет Харківського університету, звідки через півроку його виключають за «надмірне вільнодумство». Та невдовзі помер імператор Микола I, і його драконівські порядки в університетах скасували. На жаль, до провінції реформи доходять не скоро. І Лев Мечников їде в столицю, де водночас вступає в три навчальні заклади: у Медико-хірургічну академію, на природниче відділення фізико-математичного факультету в університеті і в Академію мистецтв. Окрім цього, самостійно вивчає іноземні мови, поклавши собі за мету оволодіти всіма основними мовами Європи і Сходу. Причому успіхи тут у нього були такі значущі, що вже через два роки він дістає заманливе запрошений на посаду перекладача при дипломатичній місії в Палестині. Він, не вагаючись, залишає всі інші свої заняття і їде туди. Та незабаром втрачає свою посаду через дуель. Одначе безславно вертатися в Петербург не дозволяє гординя. Влаштовується торговим агентом каботажного товариства, яке перевозило вантажі і пасажирів у східній частині Середземного моря й по узбережжях Чорного моря.

По службі йому доводиться жити то в Єгипті, то в Малій Азії, то на берегах Дунаю. Не гаючи часу, він поглиблює свої знання з східних мов і вивчає кілька слов'янських. Та служба торгового агента йому спротивіла. Його вабить Італія, де починається визвольна війна, в якій він палко жадає взяти участь. Не роздумуючи довго, без паспорта й шеляга за душею він пробравсь у Венецію, де ледве не потрапив до рук австрійської поліції, але перехитрив її і втік у Ліворно. Там вступає волонтером до «тисячі» Гарібальді, яка вирушала визволяти Неаполь. У битві під Вольтурно його було тяжко поранено в легені, обидві ноги й правий бік. Тільки завдяки старанному догляду й піклуванню друзів, особливо Александра Дюма (сина), Лев Ілліч одужав, хоча численні контузії й рани давалися взнаки протягом усього життя.

Після визволення Італії, яка стала йому другою батьківщиною, в його житті починається нова смуга. Під впливом Гарібальді він палко захоплюється справою визволення всіх народів від чужоземної влади і, вийшовши з госпіталю, одразу гарячково береться до політичної агітації. Водночас він активний

учасник соціалістичного руху Швейцарії, Іспанії і Франції. Влаштовує сходки, конференції, публікує силу статей і заміток у періодиці цих країн.

Живучи то у Флоренції, то в Женеві, він зблизився з російськими емігрантами Герценом, Бакуніним, з російськими художниками, літераторами та ученими. Багато пи| ше для прогресивних російських журналів, пропагуючи іде| свободи, рівності і братерства. Будучи в якихось справах у Гейдельберзі, він випадково познайомився з Маклаєм І запалив його однією із своїх ідей, суть якої зводилася до боротьби з расизмом. Ось та ідея.

Якщо XVIII століття було століттям Просвітництва, то XIX, особливо його другу половину, можна назвати, певно, епохою Плодів Просвітництва. Саме в цей період почалася та грандіозна перебудова світу на основі технічного прогресу, яка зумовила весь подальший розвиток цивілізації. Давно, здавалося б, відомі ідеї й безліч цікавих винаходів, які не мали практичного значення, стали перетворюватися на реальну могутню силу. Людина нарешті оволоділа в промислових масштабах двома енергетичними джинами — парою і електрикою — й змусила їх працювати на себе в найрізноманітніших галузях. І земна куля, така досі неосяжна, неначе раптом зменшилася в своїх розмірах.

Поїзди й пароплави, що замінили диліжанси, звели, як згодом скаже Стефан Цвейг, до одного дня багатоденні мандри в минулому, а нескінченні години, що їх проводили досі в дорозі, перетворили на хвилини. «Та хоч би якими неймовірними здавалися сучасникам швидкості залізниць і пароплавів, — розмірковує він, — вони все-таки не виходили за межі, доступні розумінню. Їхні швидкості в п'ять, десять, двадцять разів перевищували відомі раніше, проте за ними можна було стежити поглядом і осягати це, здавалося б, неосяжне чудо. Але вже перші успіхи електрики, цього Геракла ще в колисці, спричинюють справжній переворот, перекреслюють усі вже встановлені технічні закони, відкидають геть усі усталені мірки».

Невидимий, але все-таки керований людиною електричний струм зробив можливою появу не тільки принципово нових видів механіки, а й такого дива, як телеграф. Щойно народжену людську думку майже тієї самої миті приймають і розуміють у будь-якій точці планети. Зруйнувалися всі колишні уявлення про час і простір, щезли відстані, що утруднювали спілкування одного народу з іншим. Людство вперше відчуло себе єдиною сім'єю, вперше усвідомило можливість не тільки швидко обмінюватись інформацією, а й негайно об'єднувати свої зусилля.

Глибока, всебічна технічна революція дала поштовх

небувалому розквіту всієї науки й культури, які в свою чергу докорінно змінили ставлення людини до себе самої. Прозирнувши у заповітні таємниці природи, розкривши їх і оволодівши ними, підкоривши простір і час, людина виросла у власних очах. Вона вперше побачила себе володарем світу, вперше усвідомила гігантську силу свого розуму, здатного керувати не лише її поведінкою й ділами в межах узвичаєного розуміння людської діяльності, а й крушити, ставити собі на службу нічому не підвладні, здавалося б, сили стихій.

А коли людина така велика, що її можна порівняти з божеством, то звідки ж вона взялася на Землі? Хіба творець, хай він навіть буде втіленням благородства, зважився б створити собі конкурента?

На той час ставити так питання було блюзнірством, єрессю несосвітенною, та нікуди не подінешся: справді, звідки, якщо бог усезнавець і не може не відати, чим загрожує йому конкуренція.

Коли намагаєшся простежити історичний хід будь-якої земної цивілізації, в описах усіх часів і народів помічаєш одну характерну деталь: що ширшим стає коло знань і можливостей людини, що більше вона вміє робити, що глибше вдосконалює майстерність в усіх галузях своєї діяльності, то гостріше постають перед нею запитання — хто я? що я? звідки я? Ідеали, вірування, любов, ненависть, розум, примхи долі, життя і смерть — як усе це розгадати? Придумавши легенду про сотворіння господом богом Адама і Єви, релігія по-своєму пояснила походження людини, але вона ніколи нічого не говорила про саму людську природу, бо це вимагало конкретних наукових знань, яких священнослужителі, що будували всі свої теорії на схоластичних умовиводах, не мали, а з другого боку, розмірковування про суть людської природи могли завести надто далеко.

Мудрі і водночас темні автори й редактори Біблії не могли пояснити, чому й для чого людина прагне пізнати світ, хоча вони добре знали цю особливість людської вдачі й тому розуміли приховану в ній небезпеку. Будь-яке запитання, що потребувало предметної доказової відповіді, загрожувало поставити під удар усі біблійні догми, бо, не діставши переконливої відповіді на одне запитання, людина неминуче почала б сумніватися в незаперечності всього іншого. Тому щоб закріпити віру людини в божественний промисл і заздалегідь усунути всяку можливість критики, легенда про сотворіння Адама і Єви забарвлена нестрашним міфом про заборонний плід пізнання, скуштувавши якого пращури людства нібито прирекли себе і весь рід людський на довічні страждання. За їхній непослух бог прокляв землю, яка годує людей. І сказав Адамові: «Терни та осот родитиме вона тобі;

і харчуватимешся ти польовим зелом. У поті чола їстимеш хліб, аж покіль вернешся в землю, з якої взято тебе. Земля-бо ти є і в землю повернешся».

Коли створювалися біблійні тексти, праця людини була примітивна й важка. Ніяких особливих знань вона, здавалося, не потребувала, тому автори й редактори Біблії, певно, не передбачали, що з плином часу «господнє прокляття» обернеться для людини доконечною потребою вкутати з того забороненого плоду пізнання і врешті змусить її серйозно замислитися: а чи правду рече Біблія? Якщо праця — прокляття, яке згідно з помислом божим повинне зламати гординю людини, тобто принизити її, то чому ж саме праця так возвеличила рід людський? Адже це праця, насущна потреба в поті чола свого добувати засоби для життя змусили людину пізнавати навколишній світ, поринати в таємниці природи й відкривати для себе нові й нові небосхили. І що більше трудилася людина, то ставала ще могутнішою. Пароплави, поїзди, електростанції, наповнені «живими» машинами цехи заводів і фабрик, театри, книги — все це створила людина, її розум і воля, думка й труд. І все це — прокляття? Прокляття — на благо.

Досить було зрозуміти цей суперечний здоровому глузду парадокс, щоб поставити під сумнів серйозність основних біблійних положень взагалі, в тому числі й притчі про створення світу й людини. А одринувши найчільніший божественний промисл, мимохіть одринеш і самого Всевишнього.

Але хто ж усе-таки сотворив моє первісне єство, звідки моє «я»?

Нарешті багато років просидівши над вивченням жучків-павучків і якимось чином знайшовши живий зв'язок між ними і, може, найжагучішою загадкою століття, вайлуватий тугодум Чарлз Дарвін похмуро провістив:

«Нашим предком був звір, який дихав у воді, мав плавальний міхур, великий хвіст-плавник, нерозвинений череп і був, безперечно, гермафродитом».

Виявляється, чудо, наречене людиною і так навдивовижу збудоване, попервах було жалюгідною одноклітинною амебою, — яка шляхом еволюції поступово перетворилася на і. одяного звіра, а той, вийшовши на суходіл, — на мавпу, а потім уже мавпа — на людину.

Можна уявити собі, як було сприйнято це відкриття Дарвіна, якщо воно жахнуло самого вченого. Страхіття якесь, навіть «помазаники божі», імператори й королі, — всього-на-всього далекі родичі мавпи!

Незабаром, однак, крім церковників і деяких учених

упертюхів, у Західній Європі і Північній Америці дарвінізм визнали. Незважаючи на матеріалістичну суть і безумовну прогресивність нового вчення, його вважали досить зручним для «обгрунтування» найреакційніших ідей.

Релігія, яка віками давала слушний привід для загарбницьких воєн і поневолення народів, і без Дарвіна повільно, але певно котилася до свого занепаду. З розвитком освіти, науки й культури з'являлося дедалі більше критично настроєних умів, що не вірили голослівним проповідям священнослужителів. Церква втратила провідну роль у державі її тепер уже не могла бути тією силою, яка раніше давала можливість тримати народ у покорі. Виникли нові форми суспільних стосунків і нова мораль. «Комуністичний маніфест», проголошений у 1848 році Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом, перекреслив не лише релігійну, а й національну та расову відчуженість, закликавши: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Нові умови вимагали й нових мотивів для виправдання існуючої колоніальної системи, яка на той час досягла свого найвищого розквіту. З усіх великих азіатських країн тоді зберігали незалежність лише Туреччина і Японія. Решта Азії, Африка, Океанія, Америка й Австралія були в руках європейців. Американських індіанців, аборигенів Австралії і новозеландських маорі вони, щоб не лишати конкурентів на землю, почасти винищили, почасти загнали в резервати, над іншими народами — панували. Але, як кажуть, будь-яке падіння починається з підйому. Що вище піднімешся, то болючіше впадеш. Якщо, звичайно, вчасно не підстрахуєшся. З метою такої підстраховки й було створено так зване вчення полігеністів, для «підтвердження» якого дві теорії — «Походження видів» і «Походження людини», — як виявилося, були вельми зручні.

Так, говорили полігеністи, людина походить від мавпи, але ж і мавпи були різні: розумово й фізично розвинені найбільше, середні й зовсім примітивні. Три види мавп зумовили появу трьох основних людських рас: європейської, або білої, монголоїдної, або жовтої, і негроїдної, або чорної. Причому сталося це не водночас і не в одному місці, а поетапно і в різних місцях. Коли даний вид мавп, що жили в тому чи іншому районі земної кулі, досягав у своєму розвитку перехідного періоду, він поступово починав еволюціонувати, тобто перетворюватися на людей. Негроїдна раса в цьому розумінні наймолодша й поки що тільки еволюціонує, монголоїди піднялися вже на середній щабель, ну а європейці, виходить, нагорі, як найдавніші. А коли так, панівне становище білої раси є природним і тому виправданим.

При цьому більшість полігеністів дотримувалася тієї думки,

що кожна раса має свої, тільки їй притаманні здібності, які від покоління до покоління передаються в спадок і практично не змінюються. Тому, мовляв, було б помилкою сподіватися, що негр, наприклад, рівнем свого розвитку в оглядовому майбутньому зможе зрівнятися з європейцем.

«Ще ніколи, — писав французький полігеніст Шарль Летурно, — нижча за анатомічною будовою раса не спромоглася створити культуру вищого зразка. Над нижчими расами тяжіє щось ніби органічного прокляття, подолати яке можна лише невпинною тяжкою боротьбою за краще життя протягом геологічних епох».

Нині, в добу майже цілковитої деколонізації й масового відродження національних культур, зруйнованих колонізаторами у багатьох колишніх колоніальних країнах, безглуздість такого твердження така очевидна, що захищати його вже остерігаються й найлютіші расисти. Але тоді, сто років тому, теорії полігеністів сприймалися в Європі і Північній Америці як щось цілком незаперечне. Адже вони грунтувалися на вченні великого Дарвіна. Сам він, щоправда, з цього приводу ніякої певної думки не висловив. Казав: «Я займаюся походженням людини, а не її расовими ознаками. Проблема рас — надто складне питання, може, не менш складне, ніж саме походження людини, і не думаю, що я колись займуся ним. Я вже надто старий». Та коли його учні й соратники, змішавши флору з фауною і заразом з людиною, проповідували полігенізм, посилаючись на Дарвіна, він благодушно мовчав.

Серед полігеністів, які свідомо й відкрито поставили себе на службу колонізаторам, опинився навіть видатний сподвижник Дарвіна Томас Гекслі, який аж ніяк не симпатизував світовій системі насильства. Він просто щиро повірив у полігенізм.

«Мої переконання, — писав він, — виношені протягом тривалого часу і мають міцне коріння. Якби я жив два-три століття тому, то, мабуть, міг би подумати, що з мене… глумиться дідько й допитується; чи багато я маю користі з того, що позбавив себе надій і втіх, яким віддається переважна частина роду людського. На це в мене одна відповідь: «Нечестивий! Істина — понад усе!» Я багато думав над тим, на чому грунтується моя віра, і кажу: хай у мене поступово віднімуть усе — дружину, дітей, добре ім'я, слова, — я все одно не брехатиму».

Тільки в Росії полігенізм не знайшов масових прихильників, за винятком окремих європоманів, які сліпо приймали будь-яку новомодну європейську думку. І не тому, що в середовищі російських учених не траплялося людей, здатних так само палко повірити в «учення» полігеністів, як повірив у нього Томас Гекслі.

Причина була в іншому — в історичній долі Росії, більша частина європейського населення якої до середини XIX століття лишалася в кріпацькому рабстві й за своїм інтелектуальним рівнем мало чим різнилася від незліченної кількості інородців, віднесених полігеністами до народів, приречених буцімто самою природою вести навпівтваринне животіння.

«А чи не є, — писав патріарх російської науки Карл Максимович Бер, — цей погляд, що так мало відповідає принципам природознавства, вигадкою частини англо-американців, потрібною їм для погамування власного сумління? Вони відтіснили первожителів Америки з нелюдською жорстокістю, з егоїстичною метою ввозили і обертали на рабів африканське плем'я. Щодо цих людей, казали вони, не може бути ніяких зобов'язань, бо вони належать до іншого, гіршого гатунку людства. Я посилаюсь на досвід усіх країн і всіх часів: коли одна нація вважає себе справедливою, а чинить стосовно іншої несправедливо, то вона водночас намагається виставити цю іншу нікчемною, ні на що не здатною і твердитиме це часто й затято».

Ще точніше сказав про коріння расизму Микола Гаврилович Чернишевський:

«Рабовласники були білої раси, невільники — негри; тому захист рабства в учених трактатах набув форми теорії про корінну відмінність між расами людей… Ми певні, що й негр відрізняється від англійця своїми якостями виключно внаслідок історичної долі своєї, а не внаслідок органічних здатностей».

Про неспроможність расизму говорили багато російських учених та громадських діячів: Сеченов, Пирогов, Модестов, Писарєв та інші. Але це були лише висловлювання російських гуманістів, науково підкріпити які вони поки що нічим не могли. Канонізовану непорушність полігенізму, піднесеного до степеня науки, могла зруйнувати також тільки глибоко аргументована наука. Це, в свою чергу, означало вчинити цілу революцію в поглядах на раси й таким чином підірвати самі підвалини того, що виправдувало колоніальні війни й колоніалізм взагалі.

Довідавшись, що Маклай за рік склав у Гейдельберзі екзамени за повні два факультети, а отже, має надзвичайні здібності до наук, Лев Ілліч Мечников й запропонував йому здійснити такий поворот у поглядах на раси. Він сам би присвятив цьому решту свого життя, але був тяжкохворий і не вірив, що цієї решти стачить для такої величезної справи. Тому, побачивши в молодому Маклаєві, окрім виняткової обдарованості, ще й палку готовність боротися за світову справедливість, передовірив йому те, за що, наслідуючи Гарібальді, самовіддано почав боротися сам. Він подарував

своєму співвітчизникові ідею, яка обіцяла Маклаєві безсмертя, а Росії — здійснення великої місії сущого гуманізму.

— Це дуже добре, — сказав Лев Ілліч Маклаєві в Ієні, — що ви так швидко озброїлися філософією й правом. Вам у майбутньому вони будуть дуже до речі. Тепер, якщо ви такими темпами вивчите медицину й порівняльну анатомію, а також для підстраховки, скажімо, зоологію, то через три-чотири роки ви будете готові до бою. Вам треба поспішати, поки на світі ще є місця, не рушені білою людиною. Незабаром їх не лишиться зовсім, і тоді боротися з полігенізмом стане значно важче, бо ви не знайдете людей, не зачеплених нашою цивілізацією, щоб порівняти їх з нами. Для цього вам потрібна раса без будь-яких домішок і впливів. Так би мовити, раса первісно одвічна. Може, окрім папуасів Нової Гвінеї, іншої такої на нашій планеті вже й не лишилося. Тож поспішайте, мій друже. І ще одне. Повернутися в Росію вам треба неодмінно, щоб за вашою спиною потім була держава, а не ви сам по собі. З вашими успіхами в науках, гадаю, зробити це буде неважко. Постарайтеся завести друзів серед німецьких учених світил, які дали б вам поважні рекомендаційні листи до таких людей, як академік Бер чи керуючий Географічним товариством адмірал Літке. Я ж, із свого боку, відрекомендую нас королеві румунській Єлизаветі[44], а через неї — великій княгині Єлені Павлівні, у якої щочетверга збирається весь вищий світ Петербурга. І буває престолонаслідник — майбутній Олександр Третій. Якщо ви при нагоді проллєте бальзам на його русофільську душу, то за це вам неодмінно віддячать. Тут не треба надто комизитися, будьте дипломатом.

Важко точно сказати, що Маклай відповів Леву Іллічу, але коли вже поради Мечникова потім стали програмою його життя, то тут двох думок бути не може. Ось, виявляється, нащо знадобилося Маклаєві міняти університети і закінчувати їх так поспішливо. Він цілеспрямовано готував себе до майбутньої боротьби з полігенізмом і, Як радив йому Лев Мечников, водночас вивчав зоологію, де, як він гадав, можна швидко утвердити своє ім'я. З цією метою, закінчивши Ієнський університет, він їде на практику до Антона Дорна — відомого німецького натураліста, який створив першу в світі морську біологічну станцію в Неаполітанській затоці. Потім, вивчаючи арабську мову, Переодягається в араба і, вдаючи прочанина, який прошкує в Мекку, вирушає до Аравії, на береги Червоного моря, де вивчає порівняльну анатомію різних риб та пише велику монографію «Матеріали з порівняльної неврології хребетних», яку, повернувшись в Ієну, готує до друку і 1870 року друкує в Лейпцігу окремим виданням. В учених колах Німеччини її, одразу

ж примітили й зустріли з великим інтересом. Маклаєві охоче дали свої рекомендаційні листи такі світила природничих наук, як Бруно Гільденбрандт, Карл Гегенбауер, Ернст Геккель і навіть заморський Томас Гекслі, з яким Маклай зустрічавсь у Лондоні, куди спеціально для цього їздив. Там, на туманному острові, він хотів побачитися і з Дарвіном, але до великого старця його просто не пустили, посилаючись на те, що вчений нездужає і велів нікого не приймати.

Що ж, тепер можна було обійтися й без Дарвіна. Охоронних листів Маклай мав уже досить, у тому числі й лист румунської королеви до великої російської княгині. Так уже склалося, що саме в той час королева гостювала в Тургенєва у сусідньому з Ієною Веймарі. Там Лев Мечников, який усі ці роки не випускав Міаклая з поля свого зору, і відрекомендував його їй, познайомивши водночас нашого героя і з Тургенєвим, від якого той довідався, що в Москві незабаром має відбутися з'їзд лікарів і природодослідників, у підготовці якого бере активну участь відома меценатка й наближена фрейліна Єлени Павлівни баронеса Едіта Федорівна Раден. Іван Сергійович Тургенєв добре її знав і радив Маклаєві звертатися до Єлени Павлівни не безпосередньо, а через неї, баронесу Раден, яка обдарованих молодих людей дуже заохочувала.

І знову ж таки важко сказати, з яким настроєм повертався Маклай до Росії. Принаймні їхати прямо в Петербург, де його одразу, не зважаючи ні на що, могли заарештувати, він, хоч і мав вагомі рекомендації, не наважився. Зійшов з пароплава в Одесі і, дарма що багато років не бачив рідних та близьких, вирядився в тривалу подорож уздовж берегів Криму й далі до Дону й Волги. Вивчаючи Чорноморські береги Криму й Азова, Маклай шукав місця для майбутніх морських біологічних станцій, таких, як у Неаполі створив Антон Дорн. Шукав, щоб виступити ініціатором їх на московському з'їзді лікарів і природодослідників[45], відкриття якого за часом приблизно збігалось із закінченням його мандрівки по півдню Росії.

Він так угадав, що прибув у Москву якраз коли відкривався з'їзд і того ж дня відрекомендувався баронесі Раден, яка була тут як одна з організаторів з'їзду. Таким чином, на з'їзд Маклая делегувала сама фрейліна великої княгині Єлени Павлівни і одразу взяла його під свою опічку. Причому поширила її так далеко, що після з'їзду привезла Маклая в Петербург, просто в Михайлівський палац, де він користувався гостинністю Єлени Павлівни понад два тижні, встигнувши за цей час познайомитися з багатьма стовпами тодішнього вищого світу, в тому числі і з цесаревичем Олександром.

І ось тут ми підходимо до цікавої подробиці, чому вся родина Миклух після повернення Миколи Миколайовича в Росію стала Миклухо-Маклаями.

Розповівши цесаревичу про свій підроблений паспорт, Маклай сказав йому, що оскільки його прадід підписувався «Миклуха-Маклай», то нинішнє його прізвище не псевдонім, а справжнє, точніше, ніж Миклуха. Потім за розпорядженням Олександра з архіву підняли грамоту Катерини II, за якою дарувалося дворянство запорозькому козакові Степану Макусі, на прізвисько Махлай. На цьому все ii скінчилося.

Так було узаконене подвійне Маклаєве прізвище, і його потім узяла вся родина.

Але полагодити всі справи з властями було мало. Ще належало, щоб Маклая і його здібності гідно оцінили глава російської науки академік Бер та адмірал Літке, який, очолюючи Імператорське географічне товариство, мав ще міцні зв'язки з російським флотом, що Маклаєві було особливо важливо. Адже на свої Південні острови він міг потрапити тільки морем.

Та не будемо, одначе, ще раз зупинятися на цих подробицях. У літературних біографіях Маклая про них написано достатньо. А ми хочемо тут підкреслити, що мети зрештою він досяг — конче потрібний корабель нашому героєві було надано. І сам він був уже не студент-утікач, а повноправний російський учений, людина, яку на важкий науковий шлях благословила Росія, хоча і в Росії всіх своїх секретів він до пори до часу не розкрив. Спочатку його експедиція мислилася головним чином як зоологічна з побіжними дослідженнями з антропології, етнографії та метеорології. Маклай просто ще не знав, чи справді полігенізм такий неспроможний, як стверджували російські гуманісти. Адже строго наукових даних щодо цього у них не було ніяких. І тут Маклай певною мірою ризикував, тому вважав, що загодя розкривати свої плани не варто.

Але ось прожито перші п'ятнадцять місяців серед папуасів Нової Гвінеї, і Маклай на спеціально відрядженому «а ним російському кліпері «Узумруд» прибуває на Яву.

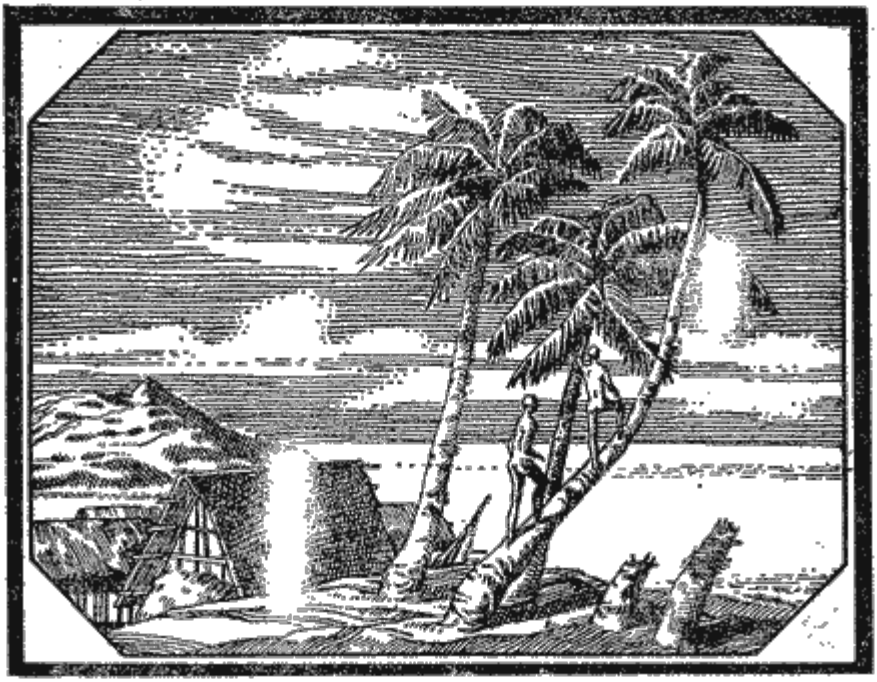

Частина друга
ПОЛУМ'Я ДЖУНГЛІВ

Без перебільшення можна сказати, що після Чарлза Дарвіна, який здійснив колосальний переворот в усьому природознавстві, Миклухо-Маклай був найгеніальнішим реформатором науки про людину. Але якщо Дарвіна, який услід за теорією природного добору створив теорію походження людини, життєві проблеми народів хвилювали мало, то Миклухо-Маклай завдання науки від долі людства ніколи не відділяв. Навпаки, що глибше пізнавав він людську природу, що більше переконувався в суто біологічній рівноцінності всіх націй і рас, то гостріше відчував потребу боротьби за вселюдську соціальну справедливість і рівноправність народів. Безпристрасна наука робила його пристрасним трибуном поневолених.

ГАБРІЕЛЬ МОНО, доктор історії
1889 р., Париж

Коли заходить мова про Миклухо-Маклая, в основному згадують його новогвінейську епопею. Вона, безперечно, сповнена драматизму і в розумінні збору цінного наукового матеріалу дала Маклаєві дуже багато, але це не означає, що, проживши серед папуасів загалом три з лишком роки, він тим і завершив справу свого життя. Були у нього й інші, не менш, а подекули, може, й драматичніші подорожі. Наприклад по Малаккському півострову. Проте як учений-мислитель, що здобув світове визнання, він остаточно сформувався все-таки в Батавії. Саме в цій столиці колишньої Нідерландської Індії вперше побачили світ його найважливіші праці з антропології та етнографії народів Океанії, і тут же, у Батавії, він уперше показав себе визначним громадським діячем. На жаль, батавський період його життя досі лишається майже зовсім не вивченим.

Є. Н. ПАВЛОВСЬКИИ, академік
1959 р., Москва

У моїй колекції картин є дві, які особливо дорогі моєму серцю, — вони написані рукою легендарного Маклая, чиє ім'я ми промовляємо з такою ж повагою, як імена тих, хто на полях бойовищ віддав життя за нашу свободу.

АХМЕТ СУКАРНО, президент Індонезії
1962 р., Джакарта

Сині пасма гір, а між ними начебто ширяє срібна стрічка асфальту. Над горами білі-білі хмари, з прозеленню синє небо. Прямо над головою нестерпно яскраве сонце, мов вогняна сфера, що пливе в блакиті. Далеко попереду курять вулкани. Може, то лише гра хмар, але ти бачиш вершини вулканів — над ними сизий, з домішкою білизни й блакиті дим. Одна з вершин нагадує знайомий з кольорових листівок профіль вулкана Тангкубан Прац. Звідси до нього понад сто кілометрів, і то, мабуть, не він, але дуже схожий.

Тангкубан Прац — Перекинутий Човен. Про цей вулкан складено легенду.

В одному селі жила прегарна вдова Джеліта. Злі жінки відняли в неї сина, маленького Агонга. Вони казали, що своєю вродою вдова засліплює жонатих чоловіків.

— Іди геть у джунглі й ніколи не вертайся, — сказали жінки Джеліті. — Хлопчик зостанеться з нами, бо в джунглях його можуть розірвати тигри.

Джеліта плакала, благала вернути їй Агонга.

— Я боронитиму його, він же мій син, — казала вона крізь сльози. — Ви знаєте, я добре стріляю з лука.

— Ні, — відповіли жінки, — ти підеш сама! То правда, що Агонг твій син, але він ще дитина, і ми не можемо ризикувати його життям, бог нам цього не простить. А ти непутяща, ти йди, за тебе кари нікому не буде.

Вони зав'язали Джеліті очі й повели в дрімучий ліс. Агонга взяла собі за сина жінка, що не могла народжувати дітей і найбільше ревнувала свого чоловіка до Джеліти.

Вдова-красуня довго блукала, але так і не знайшла дороги з джунглів. Назад вороття не було.

У шаньці, що їй повісили за спину жінки, Джеліта побачила сокиру, мотику, торбинку рису й десяток курячих яєць. Вона збудувала хатинку, засіяла рисом невеличке поле. Яйця хотіла було з'їсти, та потім вирішила покласти їх у теплий попіл, щоб з них вилупились курчата. Поки достигав урожай рису, харчувалася дикими плодами джунглів.

Минули роки, і ось одного разу біля хатинки Джеліти з'явився відважний молодий мисливець. Побачив Джеліту й одразу ж закохався в неї.

— Будь моєю дружиною, красуне, — сказав мисливець.

— Я набагато старша за тебе, відважний юначе, — відповіла Джеліта.

— Того не може бути, красуне. Твоє личко — як ранковий світанок. Такі ніколи не старіють.

— Гаразд, — каже Джеліта. — Якщо ти так наполягаєш, я згодна. Тільки ми з тобою мусульмани, а за мусульманським звичаєм за наречену викуп треба платити. Батьків я не маю, живу сама, отож плату твою прийняти нікому. Хіба ти можеш женитися, порушивши мусульманський закон?

— Що ж мені робити? Я люблю тебе, красуне.

— Вихід у нас єдиний, — каже Джеліта. — Хай моїм шлюбним батьком стане сам аллах. Ти будеш гідний просити в нього моєї руки, якщо за одну ніч змайструєш йому човна й викопаєш на цьому безлюдному місці глибоке озеро.

— Воля твоя, красуне, — мовив мисливець.

До сходу місяця він змайстрував човна. До півночі викопав більшу частину озера. Побачила це Джеліта й тихо скрикнула:

— Він викопає озеро ще до зорі!

Узяла біле простирадло, ступку з товкачем і пішла в курник.

Накрилася там простирадлом і стукає товкачиком у ступці. Кури почули, сполохалися. Білина простирадла видалася півневі світанком.

— Ку-ку-рі-ку-у! — сповістив він про початок нового дня.

Сховавши простирадло й ступку, Джеліта вийшла до мисливця. Каже йому здивовано:

— О, а я думала, ти вже скінчив копати озеро, а тобі ще роботи та й роботи! Чуєш, півень співає, ранок звістує.

Розсердився мисливець, пхнув ногою човна й перекинув його.

— Хай каменем лежить тут! — спересердя сказав він, йдучи геть у джунглі.

Вдова-красуня проводжала його поглядом, сповненим смутку і болі. То був Агонг. Вона пізнала його по родимці прикметній, та не зважилася признатись, хто вона. Було б жорстоко тепер ранити його серце, заронювати в душу сум'яття.

Джеліта й Агонг давно померли, а скам'янілий човен досі лежить на тому самому місці. Він такий великий, що височить над усією Явою. Буває, кіль його дихає полум'ям. То вогонь юнацького кохання. Він випалює все навкруг. Але камінь знову й знову заростає лісом. Камінь той зрошений материнськими сльозами. Вогню не висушити їх. Вони вічно омиватимуть камінь і вічно даватимуть вологу деревам.

Миклухо-Маклай назвав Яву найкрасивішим островом Океанії. Розкіш природи тут просто неправдоподібна. Наче якась фантастична оранжерея, де зібрано всю теплолюбну рослинність світу.

Гірські хребти в прадавніх тропічних лісах. Там ще водяться тигри, дикі бики бантенги, удави і безліч інших тварин. А нижче, на гірських схилах, — суцільний зелений килим з кущів чаю. На Яві він двох видів — китайський і цейлонський. І той і той на початку XIX століття завезли сюди голландці. Обидва чудово прижилися, і чайні плантації тепер займають величезні простори, колись укриті непрохідними лісами. Наступ чаю на ліси триває. Я бачив, як це робиться.

Вирубувати джунглі важко й складно. Перед людиною постає зелена стіна, така щільна, що крізь неї несила пробитися ні тракторам-тягачам, ні бульдозерам. Тому узлісся обливають з пожежних шлангів соляркою і потім підпалюють. Коли намічена ділянка вигорить, починають корчувати штурпаки. Лісовозами стягують коріння в купи й знову підпалюють. Потім випалені ділянки розорюють. Орють кілька разів, аж поки грунт стане пухким і добре перемішається з попелом.

Розоране поле розбивають на довгі грядки і засаджують молодими деревцями, вирощеними в розсадниках. Мине два-три

роки й можна збирати врожай. Китайський чай дає дев'ять врожаїв на рік, а цейлонський — більше тридцяти. Причому, заклавши плантацію, її більше не доглядають. Через п'ять-шість років вона дичавіє, і її залишають, закладаючи при цьому нову. Це, звичайно, вельми нерозумно. Даремно гине дуже багато лісу.

Смуга чайних плантацій, якщо дивитися згори, закінчується десь на середині схилів. Нижче уступами спускаються штучні тераси — городи й рисові поля. Одне поле тільки-но залите водою і виблискує під сонцем, як дзеркало. На другому вже з'явилися ніжні, смарагдові сходи, на третьому — золото стиглих колосків.

Біля підніжжя гір, на вузенькій смужці рівнини, — плантації кави й какао, апельсинові гаї, дерева гвоздики й чорного перцю, зарості бананів, що нагадують гігантську кукурудзу. Начебто під мереживними зеленими парасольками стоять тонкі динні деревця — папайя. Під кроною у них висять плоди, й справді схожі на дині. Кожен з них важить півтора-два кілограми, і дивуєшся, як деревце витримує отаку вагу. Його стовбур трохи товщий за стебло соняшника, а плодів десятків зо два.

Хлібні дерева кряжисті, як сибірські кедри, і плоди їхні ростуть не на гіллі, а просто на стовбурах. Неначе на вбитих у стовбур цвяхах розвішано здоровенні гарбузища. Поля ананасів, що скидаються і на сизаль, і на капусту. Дерева дур'яну, кокоси, спиртове дерево кетела, винна пальма енау… Не можна назвати всього, що росте тут і щедро плодоносить.

Машина мчить, здається, нескінченною, схожою на зелений тунель алеєю. Обабіч у затінку дерев мелькають легенькі бамбукові хатинки, криті, однак, здебільшого важкою червоною черепицею. Тягнуться вздовж узбіччя крамнички, під накриттям яких на стелажах виставлено батареї пляшок з пивом і прохолодними напоями. Румах-макани, базарчики, юрми покваплівих селян — усі в солом'яних, на китайський лад, капелюхах, саронгах або обшарпаних штанях до колін. Босі чи в дерев'яних довбанках. Несуть на коромислах в'язанки бананів, корзини з бататами, бульбами сушеної маніоки, іншими плодами й городньою зеленню. Іноді до коромисла прив'язано два оберемки дров або корзини з живими квітами. Цікава у селян хода. Навантажені, вони начебто біжать з підскоком.

На подвір'ях біля хатин жінки молотять або віють на вітрі рис, перуть у дерев'яних ночвах білизну, клопочуться під наметами коло обіду. У наших селах також роблять у дворах такі літні кухні.

Чоловіки торгують або працюють на плантаціях. Дерев'яний плуг, запряжений парою круторогих буйволів, борона з колод,

схожа на узбецький кетмень мотика… Раптом шофер різко загальмував. — Дивіться, дивіться! — гукнув.

Я глянув у той бік, куди він показував рукою, і від подиву, мабуть, роззявив рота.

На подвір'ї одного будинку трусив кокосову пальму величезний сітчатий пітон — найбільший азійський удав, який Живе близько ста років і виростає завдовжки іноді до десяти метрів. Він обвив пальму спіральними кільцями й своїми м'язами змушував її стрясатися. Горіхи падали, мов бомби.

У сусідній з Індонезією Малайзії мені доводилося бачити, як кокосові горіхи збирали дресировані мавпи. З властивою тільки мавпам спритністю вони видиралися на верхівки пальм, рвали там стиглі горіхи й кидали вниз. Потім по команді дресирувальника спускалися на землю й слухняно зносили розкидані горіхи в купи.

Та мавп можна навчити багато чого, не дарма ж вони людиноподібні. А тут — величезна змія! І на думку не спаде, що вона здатна ось на таку працю.

Біля пальми стояв чоловік у солом'яному капелюсі, діловито підганяв пітона:

— Вище! Вище!

При цьому він постукував палицею по стовбуру кокоса. І змія, не припиняючи роботи, повзла вище й вище. Обвиті навкруг стовбура товсті темні кільця, підтягуючись до голови удава, повільно стискались.

Хоч нам було й страшнувато, але ми підійшли до хатини, познайомилися з господарем пітона. Сарджіто Куснаді — так звали господаря, — як виявилось, був професіональним змієловом. Невисокий на зріст, рідкозубий і, як більшість індонезійців, щупленький. Розповідаючи про свою професію, він сором'язливо усміхався:

— Еге ж, якщо не знаєш повадок змій, то полювати на них небезпечно. Мене аллах поки що беріг. Я вчився у батька, він був дуже спритний змієлов. Ми їздили з ним на полювання в околиці Сарангана. Це у нас на Яві є таке місто, там багато плямистих кобр. Якось ми привезли додому півсотні кобрячих шкур і цього пітона. Я спіймав його маленьким, з півметра, а тепер він уже п'ятиметровий, йому чотирнадцять років.

— Як же вам вдалося його приручити?

— О, це неважко! Молодий пітон до людини звикає швидко, його треба дресирувати, як усякого звіра. Мій приятель — він живе тут недалеко, його звуть Харсоно — навчив свого пітона охороняти дитину від отруйних змій. Знаєте, наші жінки під час збирання врожаю цілими днями працюють на рисових полях, а

дітей нікуди дівати. Тож матері прив'язують малюків собі за плечі. Так з ними і працюють. Жінці важко, і дитина зв'язана мучиться, але лишити її десь без нагляду небезпечно. І змій скрізь до гибелі, та й інші неприємності можуть бути. Ну, Харсоно й придумав використати пітона. В якомусь зручному місці пітон лягає на траву одним великим кільцем, і в середину цього кола садять малюка. Пітон і його за своє кільце не випустить, і до нього, окрім матері, яку він знає, нікого не підпустить. Хитро, правда? О, хвилиночку, панове! Цей гаспид зламає дерево. — Сарджіто знову кілька разів стукнув палицею по стовбуру пальми. Пітон її так розхитав, що вона, здавалося, таки справді от-от трісне. — Годі, Самудро! Годі, чуєш! Ну, годі! Пітон почав сповзати вниз.

— Хіба він чує вас? — здивувався я. — Кажуть, у змій нема вух і всі вони глухі.

— Не знаю, може. Я взагалі спочатку стукаю по дереву палицею. Стукну тричі — Самудра повзе вище, двічі — починає працювати, п'ять разів — спускається на землю. Мабуть, коли стукаєш, стовбур вібрує. От пітон і відчуває тілом вібрацію. Та мені здається, що мої команди пітон таки чує.

Коли удав сповз майже донизу, ми поквапливо відступили до хатини.

Сарджіто засміявся:

— Не бійтеся, Самудра вас не зачепить. Зараз він спуститься на землю і поповзе на своє місце, он під той намет. Там на нього сьогодні очікує кролик.

— Винагорода за роботу?

— Так уже влаштовані звірі. З ними треба чинити справедливо. Вони добре все відчувають. Але сьогодні це не винагорода, просто час його годувати. Пітон їсть усього раз на місяць. О, дивіться, він уже на землі.

Далі пітон повівся точно так, як казав його господар. До нас він не виявив ніякісінької цікавості. Звиваючись у траві, він стороною прошелестів до намету з пальмового листя, під яким стояла масивна дерев'яна клітка. І все-таки бути поряд з цим страховищем без звички було моторошно. Якось у Москві я бачив у зоопарку, як шестиметровий сітчатий пітон проковтнув свиню, що важила не менш як пуд. Страшна тварюка.

Я запитав Сарджіто, чи не виповзе його пітон на вулицю.

— Не треба, — сказав, — дозволяти.

— А вночі або коли вас немає дома?

— Та він же в клітці. Коли я на полюванні, дружин,1, випускає його на прогулянку тільки вранці, йому подобається повзати навколо хатини: то затінок, то сонце. Найбільше він слухається мого старшого сина. Вони з сином однолітки й дуже

приятелюють. Сутанто може змусити Самудру танцювати. Уявіть собі: маленький хлопчик, а перед ним танцює п'ятиметровий пітон! Самудра тоді підводить угору голову метрів на два й розхитується з боку в бік, наче маятник. Дітям — утіха…

Сарджіто розповів, як він полює на пітонів. Спершу треба знайти зручне місце й там прив'язати принаду — якусь живність. Неодмінно живність, а не м'ясо — пітонів приваблює тільки жива дичина.

Неподалік принади Сарджіто влаштовує засідку. Десь на дереві. Чекати іноді доводиться довго. Мине доба, друга, а пітона немає. Досвідчений мисливець засідки все одно не залишить. Рано чи пізно пітон з'явиться. Але одразу на принаду він не кидається. Полежить, подивиться, обережно підкрадеться і знову пильно дивиться на жертву, аж поки та скам'яніє від жаху, мовби загіпнотизована. І тільки тоді починає її заковтувати. Поки проковтне, мине ще не одна година. Потім він так само повільно складає своє тіло в круглу піраміду. Ось вона нарешті вивершена, впоперек верхнього витка пітон кладе голову, заплющує очі. Спить, перетравлює їжу. Тепер засідку можна кидати, тобто спускатися з дерева на землю.

Визначивши напрямок вітру, мисливець надзвичайно обережно підкрадається до удава. Вітер має бути від пітона, щоб той не почув людини. Бо тоді мисливцеві не минути лиха. Ця лінькувата тварюка здатна нападати блискавично. Сарджіто був свідком, коли до принади водночас підійшли тигр і пітон. Смугастий хижак не встиг опам’ятатись, як опинився в сталевих обіймах удава. Сарджіто хотів побачити, на чиєму боці буде перемога, і в їхню боротьбу не втручався. Вона тривала близько п'яти годин. Тигра пітон усе-таки здолав.

Удава легко застрелити, не залишаючи засідки. Але тоді, поціливши в голову, можна прострелити й згорнуте кільцями пітонове тіло. Мисливцеві це невигідно. Пробита шкура удава коштує набагато дешевше, ніж ціла. Тому Сарджіто охочіше полює не з рушницею, а з револьвером і м'якою оксамитовою рукавичкою, яку надіває на ліву руку. Підкравшись до пітона, він тихенько рукавичкою починає гладити його верхнє кільце від голови. М'яка рукавичка присипляє пітона дужче, ніж найситніша пожива. Заспокоєний удав лежить і не ворухнеться. Через дві-три хвилини Сарджіто легенько піднімає його голову й відводить її від тіла.

Лунає постріл, і тієї ж миті мисливець відскакуй від пітона якнайдалі.

Щойно нерухоме тіло пітона вмить розпрямляється В агонії він люто б'є ним по колу. У таку мить удар його може вбити коня.

Сарджіто розповідав і сміявся:

— Дарма, я звик.

— І зовсім не страшно?

Зніяковів.

— Трошки, звичайно… Я намагаюся переконати дружину, що всі пітони схожі на Самудру.

— Ви для цього й приручили змію?

— Дружина завжди дуже хвилювалась.

— А тепер?

— Хіба ви не знаєте жінок? Один раз сміється, другий — плаче.

Я шкодував, що ми не мали часу поговорити з ним довше.

Богор. Голландці називали його Бюйтензорг — безтурботне місто.

Збавивши швидкість, машина помалу котить тінистою алеєю старовинного парку. Широка стрічка асфальту бездоганно рівна. Чистота, ніде ані смітинки. Обабіч в глибині парку то там, то тут вилискують білизною чудові палаци. Здається, що вони іграшкові, поставлені, начебто сюрпризи, у величезні корзини з квітами небаченої краси.

То було рівне плато, а то раптом — гора. Наче висока далекосхідна сопка. Округлі схили в ніжних яванських соснах — чемарах, а там, ген на шпилі, на рівні хмар, виблискує сріблом баня обсерваторії, такої ж іграшкової, як палаци в глибині парку. Начебто й немає в ній нічого особливого, звичайні білі стіни, звичайна обсерваторська баня, будівля загалом пересічна, а красиво. Весь секрет у тому, де вона стоїть і як вписана в пейзаж. Милуєшся мов витвором мистецтва.

І знову плато, знову старовинний парк і палаци. Ліворуч за високою металевою огорожею — палац президента Індонезії, той самий, який колись належав генерал-губернаторам і віце-королям Нідерландської Ост-Індії і де шість місяців жив Миклухо-Маклай, коли став славнозвісним ученим. Як і більшість богорських будівель, палац одноповерховий, білий, під традиційною червоною черепицею, з альтанкою і шпилем зверху. Веранди, мармурові колони і, звичайно, море квітів. На просторій території навколо палацу бродять плямисті австралійські олені.

Людей на вулицях мало, тільки шастають машини та іноді прокотиться коляска велорикші. Тут не побачиш такої сили-силенної, як у Джакарті, вуличних ресторaторів,' різноманітних харчевень, жвавих продавців солодощів і всюдисущих босоногих газетярів. Вони є, та начебто тільки для того, щоб не порушувався загальний колорит країни. На узбіччях вулиць багато лише

продавців сувенірів, призначених для іноземців. Кожен, хто приїздить на Яву, неодмінно вважає за свій обов'язок побувати в Богорі, тому торгівлю сувенірами тут поставлено на широку ногу. І ще фруктами, особливо дур'яном та ананасами.

Якщо Сінгапур називають бананово-лимонним, то Богор — дур'янно-ананасовий. Ананасів — тьма-тьмуща, вони горами, лежать уздовж усіх вулиць. Але, як і скрізь, — недешеві. Гарний ананас у індонезійців коштує сто — сто п'ятдесят рупій. Китайці, яких у Богорі дуже багато, продають у півтора раза дорожче, проте торгують вони значно жвавіше. Коли вже ти підійшов до китайця, то від нього так не підеш. Він і тебе похвалить, і твою усмішку, і скаже, яка чудова твоя країна, вмить зорієнтувавшись, висловить свої політичні погляди і вже так розмалює свій ананас, всі його принади, що не купити ніяк не можна. Індонезієць байдуже киває на купу, мовляв, вибирай, що тобі до вподоби; китаєць — ні, у нього треба купити саме той ананас, який він тримає в обох руках, мов коштовну вазу.

Ява — перлина Індонезії, Богор — перлина Яви. Клімат тут ідеальний. Постійно двадцять — двадцять два градуси вище нуля. З гір, що оточують Богорське плато, віє ласкавою прохолодою. Інколи сіється дрібний дощик, але сонце не ховається, дощик веселковий. Над Богором вічно сліпучо-білі хмари й вічно блакитне небо. Начебто сама природа підказала створити в цьому куточку землі найвеличніший з ботанічних садів світу. Все, що будь-де росте в тропіках, ви знайдете і в Богорському ботанічному саду. На площі 110 гектарів зібрано понад десять тисяч видів рослин. І тут же зоологічний музей, лабораторії й майстерні, багатюща наукова бібліотека з усіх галузей природознавства.

Мабуть, мало хто знає, що тут, за морями-океанами, цей храм природи створювали й наші співвітчизники. Не лише великий Миклухо-Маклай. Їх було багато, менш великих і менш знаменитих.

Офіційно Богорський ботанічний сад було засновано в 1817 році голландським ботаніком Рейнвардом, німцем за національністю. Колоніальний уряд Нідерландської Ост-Індії виділив Рейнварду близько шістдесяти гектарів землі, що прилягала до палацу генерал-губернатора. Коли в Бюйтензорг приїхав Миклухо-Маклай, майже вся оця територія була засаджена й устаткована. Але наукову роботу проводили лише двоє: доктор Шеффер, який змінив Рейнварда на посту директора саду, і наступник Шеффера професор Трейб. Більше учених-природодослідників на Яві не було, їх доводилося запрошувати з-за кордону. Але всі вимога Шеффера надати потрібні кошти

генерал-губернатор Джеме Лаудон відхиляв. На одному з прохань Шеффера, яке збереглося в богорському архіві, він написав таку резолюцію:

«Ваша настирливість мене дивує. Нащо іноземці? Вам дали 300 тубільців, якщо цього мало, візьміть тисячу або півтори. Примусьте їх старанно працювати, і в парку буде зразковий лад. Цього досить».

Лаудону потрібен був розкішний парк біля його резиденції, а не ботанічний сад, який приніс би користь науці. Яку роботу, окрім чорнової, могли виконувати підневільні яванці, що в більшості не вміли ні читати, ні писати?

Як тільки Миклухо-Маклай прибув у Бюйтензорг і його з почестями прийняли в генерал-губернаторському палаці, Шеффер звернувся до нього з проханням вплинути на Лаудона. Директорові саду здавалося, що до авторитету такого знаменитого вченого генерал-губернатор неодмінно прислухається.

— Ну що ж, — сказав Лаудон Миклухо-Маклаєві, — коли Шеффер конче бажає мати в себе іноземців, я не забороняю.

На тому розмова й закінчилася. Ніяких коштів на залучення до роботи іноземних учених ботанічний сад не одержав, хоч на саме опорядження його витрачалися великі суми.

Тоді Миклухо-Маклай написав листи ботанікам і зоологам Росії, Швеції, Німеччини й Англії. На заклик приїхати працювати в Бюйтензорзькому ботанічному саду відгукнулися багато. Але все знов упиралося в гроші. Ява надто далеко. Дорога в Бюйтензорг потребувала чималих витрат, а тут також треба було жити на свої кошти. Йшлося про роботу безкорисливу, виключно в інтересах науки, роботу з ентузіазму. Ті, хто надіслав відповідь, жалкували, що не можуть приїхати, або просили хоч якусь невеличку платню.

Шеффер і Трейб були люди небагаті, вони самі жили на утримання. Миклухо-Маклай жив у борг. Їм також лишалося тільки жалкувати. І працювать. Микола Миколайович тяжко нездужав. Часто він не міг навіть тримати олівця, розпухали суглоби пальців. І все-таки працював. На останні копійки наймав записувача, по шість годин підряд диктував йому свої статті, потім ще дві години — наукові матеріали для лабораторій Трейба. А після до ночі працював у саду, збирав гербарій або порався коло дерев.

У 1880 році директором саду став професор Трейб. На той час голландці зрозуміли, що надзвичайний парк генерал-губернатора повинен бути все-таки науковим закладом. Відкриття Трейба переконали їх, що природа Індонезії, яка з практичної точки зору

була нібито достатньо вивченою, криє в собі багато нових можливостей.

Трейба послали в Європу вербувати вчених. Перша країна, яку він відвідав з цією метою, була Росія. Він вважав, що вчених, які за певну винагороду погодяться працювати за вузькою програмою колоніальних властей, знайде де завгодно, а людей, по-справжньому відданих науці, — тільки в Росії. Трейб добре знав Миклухо-Маклая і цілком поділяй його наукові й загальнолюдські погляди. Маклай для нього був уособленням Росії.

Був уже лютий 1889 року. Минуло десять місяців, як не стало Миклухо-Маклая. Але вчені Росії пам'ятали його гнівні статті, які таврували гнобителів індонезійського народу. Про роботу на голландських колонізаторів, хай навіть за дуже високу платню, не могло бути й мови. Але одна річ інтереси колонізаторів, а інша — наука. Для натуралістів кращого місця, як Бюйтензорзький ботанічний сад, на земній кулі немає.

Запрошення Трейба було прийнято без будь-яких умов. Від грошей, запропонованих голландцями, російські вчені відмовились. Академія наук Росії встановила окрему Бюйтензорзьку стипендію, яка при підтримці Трейба давала можливість її стипендіатам жити в Бюйтензорзі й працювати за своєю власною програмою.

Трейб, за його словами, залишав Росію щасливим. «У загальному розвитку ця країна відстала від Західної Європи, може, на століття, — писав він у щоденнику, надрукованому в Батавії після його смерті. — Але ніде немає стільки різнобічних талантів, стільки піднесених і світлих умів, які палко вірять у майбутнє і так щедро віддають себе науці. Серед російських натуралістів, хай то буде сивочолий академік, як знаменитий О. О. Ковалевський, або всього лише юнак, який робить свої перші несміливі кроки в науці, я не бачив того скептицизму, гнітючого падіння вищих ідеалів, сліпого, беззастережного ницого служіння золотому божку — всього того, що розтліває ту частину Європи, котру заведено називати високорозвинутою, висококультурною, внсокоцивілізованою і т. ін. М. М. Миклухо-Маклай, перед чиїм благородством, самовідданою працею, блискучим розумом і особистим героїзмом освічений світ шанобливо схиляє голову, — для Росії явище не поодиноке й не сенсаційне. Як у нашому Бюйтензорзі на відкритій місцевості й без належного догляду ростуть і буйно квітнуть на диво європейцям оранжерейні орхідеї, так у незатишній Росії виростають учені складом думок і душею подібні до М. М. Миклухо-Маклая. Я щасливий, що вони прийняли мене щиро, що мав з ними приємні бесіди і зміг ближче

узнати їх. Не боюся стверджувати, що в майбутньому ми дивитимемось на Росію як на колиску видатних досягнень. Умов для цього північного колоса сила-силенна. Одна з них найважливіша: росіяни за своєю природою садівники, вони не тільки безкопромісні патріоти своєї батьківщини, а й своєї праці. Властивість для нас незбагненна й дивна. Не знаючи, як і чим її пояснити, ми схильні бачити в ній примітивний фанатизм і таким чином виявляємо черствість і далеко не похвальний раціоналізм наших душ».

Бюйтензорзькими степендіатами були учень Тімірязєва професор Київського університету Сергій Гаврилович Навашин, петербурзькі зоологи Д. Д. Педашко, К Давидов, П. П. Іванов, московський ботанік М. І. Голенкін, професор Харківського університету В. М. Арнольді, ботанік Нікітського ботанічного саду В. М. Любименко. Були в Бюйтензорзі в науковому відрядженні від Російського географічного товариства професори В. А. Ротерт і В. О. Караваев. На власні кошти приїздив сюди видатний учень Бекетова і Докучаєва професор Харківського університету Андрій Миколайович Краснов, який потім заснував ботанічний сад у Батумі.

Вони були природодослідники й садівники, вирушали в тривалі й нелегкі мандри на острови Малайського архіпелагу, щоб добути нові експонати для Бюйтензорзького зоологічного музею або нові зразки рослин для ботанічного саду. Руками російських учених висаджено тут тисячі рідкісних дерев і, як пам'ять про далеку Батьківщину, алею російської горобини. Вона росте й досі.

Але займалися вони не тільки зоологічним музеєм і садом. В Індонезії наші вчені продовжували справу Миклухо-Маклая і так само, як і він, ставали на захист індонезійського народу.

Професор Краснов писав:

«Хоча ось уже 300 років, як з гордістю запевняють голландці, Ява не знає, що таке рабство, та насправді все її багатомільйонне населення перебуває в цілковитій кріпосній залежності від голландської адміністрації. Як наші кріпаки, яванці відбувають панщину, працюючи один день у тиждень на державних плантаціях, не рахуючи тих земських повинностей, які лежать на них у поселеннях і які вони відбувають натурою й грошима… Знаряддям морального пригнічення місцевого населення голландці обрали теорію «вищої раси»'. Термін цей, смішний для сучасного антрополога, на Яві звучить далеко не як анахронізм».

Стаття Краснова, яка викривала голландських расистів, обійшла всю Європу. Лондонський тижневик «Санді таймс» надрукував з цього приводу фейлетон. «Чи знаєте ви, ким є

голландець в очах тубільця Нідерландської Ост-Індії, на думку самих голландців?» — запитувала газета й далі відповідала словами харківського професора: «Голландець в очах тубільця є представник величезної держави, яка керує, між іншим, і маленьким Ост-Індійським архіпелагом, є людина, наділена розумом нескінченно вищим, ніж у малайця, і знаний якої такі високі, що недосяжні малайському розумінню; нарешті, в очах малайця голландці володіють грошовими багатствами, що в кілька разів перевищують статки малайських князів, а моральні якості європейців незрівнянно вищі, ніж у жовтошкірих».

«Нічого не скажеш, — писав уїдливо фейльєтоніст, — голландці — боги, велика й могутня їхня священна держава. Лишень самовпевнений невіглас може подумати, буцімто Голландія, якщо перенести її в ост-індійські тропіки, загубиться серед островів Малайського архіпелагу, як голка в копиці сіна».

То була основа теорії про «вищу расу», міф, створений голландцями для «морального придушення місцевого населення». Краснов наважився його розвінчати й одразу ж за це поплатився. Уряд Голландії оголосив Андрія Миколайовича персоною «нон грата». З Бюйтензорга він змушений був виїхати, не завершивши з успіхом розпочаті наукові дослідження.

Мабуть, найколоритнішою особистістю з тих, хто приїжджав на Яву з Росії і працював у Бюйтеизорзькому ботанічному саду після Миклухо-Маклая, був натураліст-аматор Василь Малигія. Він читав праці Миклухо-Маклая, захоплювався ними й палко мріяв побачити Малайські острови.

Щоб попасти на Яву, — йому довелося найнятися матросом на торгово-пасажирський пароплав. Якраз на тому пароплаві плив на. Яву і професор Краснов. Андрій Миколайович був чоловіком компанійським, тому на пароплаві швидко з усіма перезнайомився. Про Малигіна він чув раніше. З ним він заприятелював і запросив разом їхати в Бюйтензорг. За його рекомендацією Трейб зарахував Малигіна науковим співробітником однієї із своїх лабораторій. Це був єдиний натураліст з Росії, якого злигодні змусили працювати в Бюйтензорзькому ботанічному саду штатним працівником, тобто бути підлеглим голландцям.

Через кілька місяців Краснова з Ост-Індії вислали. Малигін з-поміж росіян лишився на Яві один. Він писав велику наукову працю про тропічну флору й хотів довести її до кінця в Бюйтензорзі. Через три роки, коли праця начорно була закінчена й Малигін вже зібрався повертатися на батьківщину, плани його несподівано змінилися.

Він довідався, що голландці надумали знову напасти на

острів Ломбок. Цей маленький острівець був найгероїчніший з усіх островів Малайського архіпелагу. До 1895 року його населення ще зберігало незалежність, хоч на інших островах Ост-Індії голландці хазяйнували вже понад триста років. Наприкінці 1894 року, призначаючи нового генерал-губернатора, уряд Голландії наказав йому будь-що оволодіти неприступним островом. До нападу готувалися численні військові сили.

Малигін вирішив допомогти ломбокцям. Про те, як він там з'явився, індонезійці й досі розповідають із захватом.

Серед яванців, які працювали в Бюйтензорзькому ботанічному саду, були люди з Ломбоку. Колись їх узяли в полон і тепер тримали як рабів. Малигін, мабуть, користувався у них великою довірою. Улаштувавши їм втечу з Бюйтензорга, він послав з ними лист ломбокському раджі. Писав, що, коли до острова підійде корабель під королівським прапором і, зупинившись на рейді, зробить двадцять один постріл з гармат (салют націй), то боятися цього корабля не треба. І далі детально розповів про свій намір захопити голландський фрегат. Все інше посланці повинні були переказати на словах. Одного з них Малигін просив повернутися в умовлене місце з відповіддю раджі.

Ломбок недалеко від Яви, і відповідь не забарилася. Раджа сповіщав, що з нетерпінням чекає російського вченого в Матарамі — столиці Ломбоку.

Шлях до Ломбоку лежав через острів Балі. Малигін прибув туди в десь роздобутій формі майора колоніальної армії. Начальникові балійської військово-морської бази він відрекомендувався спеціальним емісаром генерал-губернатора, заявивши, що нібито той доручив йому з розвідувальною метою нанести візит ввічливості в Матарам.

Для цього начальник бази повинен був надати в його розпорядження військовий корабель.

За три роки життя на Яві голландську мову Малигін вивчив так, що говорив без найменшого акценту. Документи, фальшиві, звичайно, сумніву у начальника бази також не викликали. Та він до них і не придивлявся, оскільки «емісар» мав вищу не тільки посаду, а й звання. Начепивши майорські відмітні знаки, Малигін на це й розраховував.

Операція вдалася блискуче. Ломбокці, що мали лише якусь сотню старих мушкетів, луки й стріли, легко захопили могутній корабель з гарматами, снарядами й іншим озброєнням. Малигін окремо подбав про снаряди. Услід за фрегатом ішла на буксирі містка броньована баржа з додатковим боєзапасом. Начебто так розпорядився сам генерал-губернатор. Від його імені Малигін склав інструкцію, у якій мовилося, що оскільки ломбокці

ставляться до голландців вороже, то посланця генерал-губернатора раджа може не прийняти. У такому разі «височайша інструкція» наказувала «емісарові» відкрити по острову вогонь. Так була виправдана потреба в додатковому боєзапасі. Повіривши у повноваження Малигіна, начальник балійської бази повірив, звичайно, і цьому. Адже він знав, що на Ломбок готується напад.

Поки на Яві спохопилися, Ломбок був уже готовий до відсічі. Керувати обороною острова раджа призначив Малигіна. Військового мистецтва він ніколи не вивчав, та в його розпорядженні були заарештовані офіцери фрегата.

Гармати із захопленого корабля перетягли на берег. Обслуговувати їх Малигін поставив полонених голландців. Ломбокці, які не вміли обходитися з артилерією, біля гармат були тільки за сторожу.

Облога Ломбоку тривала два місяці. Колонізатори вдерлися на острів тільки після того, як осколком снаряда тяжко поранило Малигіна. Побачивши, що російський раджа Маланг знепритомнів, ломбокці розгубилися. Їм здалося, що чинити далі опір безглуздо.

Трагедія Ломбоку — одна з найстрашніших сторінок в історії колоніальних війн, які будь-коли знала Індонезія. Голландці зруйнували все дощенту. Поселення, місто Матарам і навіть палац раджі, який був надзвичайно цінним архітектурним пам'ятником майже тисячолітньої давності, зрівняли з землею. Більшість захисників острова окупанти знищили. Мабуть, саме тоді голландці вперше застосували те, що через півстоліття так широко практикували гітлерівці, — газові камери. З тією різницею, що замість газу голландці використовували їдкий дим просмоленої сірки.

Малигіна, одначе, пощадили. Розправитися з ним на місці, мабуть, просто не зважилися. Створюючи культ білої людини, колоніальні власті ввели закон, що вимагав терплячого й бережливого ставлення до будь-якого евро» ненця, який опинився на території Ост-Індії. Винятків закон не визнавав, бо такого випадку, який стався з Малигіним, певна річ, передбачити не могли.

Вченого привезли на Яву, вилікували, а потім судили. Судді не могли збагнути вчинку росіянина, запитували, що змусило його, культурного європейця, боротися на боці «жовтошкірих негідників».

— Я хотів, — сказав Малигін, — щоб хоч один клаптик землі в цій країні лишався вільним. Три роки мене оточувало рабство. Я бачив безжальну експлуатацію, жорстокі тілесні катування, горе й сльози поряд з невиправданою розкішшю й самовдоволенням.

Миритися із свідомістю власного безсилля я більше не міг. Обов'язок людинолюбства, сумління, нарешті проста порядність спонукали мене до дії.

Засудивши Малигіна до двадцяти років ув'язнення, судді висунули йому безглузде звинувачення: зраду батьківщини, тобто Голландії, оскільки судили його за голландським кодексом. У європейських газетах знялася хвиля обурення, й вирок колоніального суду генерал-губернатор змушений був скасувати. Обмежилися тим, що Малигіна вислали з Ост-Індії.

Як далі склалася його доля, на жаль, невідомо. Ніхто не знає також, де його наукові записки. Та й взагалі, чи цілі вони? Цілком імовірно, що він захопив їх із собою на Ломбок і там вони загинули у полум'ї пожеж. А може, вони лишилися в Бюйтензорзі й тепер десь лежать припорошені в архівах. Достеменно відомо лише те, що він не вивіз із Яви нічого, ніяких власних речей. На пароплав його посадили під конвоєм і до Мадагаскару везли як в'язня. У мадагаскарському порту Мажунга він мав зійти на берег, а там братися на всі чотири боки, куди завгодно, окрім Ост-Індії. Невідомо навіть, чи дістався він до Росії.

Після Миклухо-Маклая Малигін — другий наш співвітчизник, якого в Індонезії вважають індонезійцем. Його прізвище також співзвучне з місцевими іменами. Учений Малигін обернувся на раджу Маланга, й тепер спробуй переконати індонезійця, що місто Маланг на Яві названо зовсім не його іменем. «Як не його іменем? Хіба в Індонезії був ще один такий легендарний Маланг? Ні, ви помиляєтесь, це місто раджі Маланга. Атож, того, який керував обороною Ломбоку».

Коли на Яві виникло місто Маланг, Малигіна ще й на світі не було.

У Богорський ботанічний сад я заходив з благоговійним трепетом. Начебто ось зараз мав відкрити надзвичайну таємницю. Я намагавсь одразу ж усе побачити й одразу назавжди все запам'ятати. Наді мною, наче гігантський зелений грот, здіймалися склепіння канарієвої алеї — алеї Маклая. Він посадив її своїми руками. Я гладив шерехату кору стовбурів і, здавалося, відчував тепло Маклаєвих рук. Повільно я йшов алеєю. Десь далеко праворуч, за стіною дерев-велетнів, гомоніла річка. Ліворуч дзеркалилось плесо джерельного озера. Там, де озеро закінчувалося, ясніла білина президентського палацу. Кроків за тридцять від нього, ближче до озера, на відкритій галявинці стояла почорніла дерев'яна альтанка. Це й була та. альтанка, де колись любив працювати Миклухо-Маклай.

Чотири звичайні тверді стільці, маленький столик —

дощаний кружок, прибитий на вкопаному стовпі. На столикові — зошит у чорному коленкорі й акуратно заструганий олівець. Чиї вони? Не знаю. Хтось поклав. У зошиті ніяких записів. Пожовклі сторінки, мабуть, уже багато років чекають олівця.

У густих кронах канарій дзвіночками переливаються голоси райських пташок. Пахне листям, озером, лілеями. На тому боці озера з-за бамбукового куща вийшли двоє оленів, спинилися здивовані.

— Здрастуйте, добрі красені!

Я згадав Північ. Якось на Чукотці нас заскочила в дорозі заметіль. Ми їхали на оленячій упряжці по сніговій цілині, нас було двоє. Щоб перечекати заметіль, ми зупинили упряжку й разом з оленями зарилися в сніг. Якби їх не було з нами, ми б, певно, загинули. Вони зігрівали нас своїми тілами три нескінченно довгих дні. Я мріяв тоді побачити далекі південні краї. Мріяв просто так, від холоду. Я не вірив, що колись моя мрія здійсниться. І ось вона збулася. І знову олені. На тих, північних, вони не схожі, а все одно рідні.

Підійшли Анді й доктор Сурото. Анді бігав до нього додому. В Богор ми приїхали в неділю. У наукових співробітників ботанічного саду, як і скрізь, був вихідний день, але вчора з Джакарти ми розмовляли з доктором Сурото по телефону, і сьогоднішній день він обіцяв подарувати нам. Це був маленький, худорлявий чоловік років п'ятдесяти п'яти, в білій на випуск сорочці й ретельно відпрасованих ясно-сірих штанях.

— Радий вам прислужитися, — вітаючись, мовив він.

— Ви давно тут працюєте?

— Я починав ще при голландцях. Сушив рослини для гербарію. Потім, коли голландці забрались, освічених ро-бітників-індонезійців уряд послав до університету. — Доктор Сурото засміявся. — Спішно довелося ставати вченим. Голландці думали, що без них цей сад загине… Ну, то що ви хочете подивитися?

— Я хотів би побачити Російську алею.

— А, з горобини! Ну що ж, я до ваших послуг. Мені не випадало бути в Росії, тому певно сказати не можу, але, мені здається, наша горобина значно видозмінилася. Принаймні експеримент з її акліматизацією надзвичайно цікавий.

— Ви гадаєте, це тільки експеримент?

— Для науки важливий експеримент. Я дуже добре розумію, що російським ученим, які працювали тут напередодні двадцятого століття, було приємно лишити пам'ять про свою батьківщину. Але горобину взяли не випадково. Віддалено вона схожа з тропічним ясеном, мені здається, для акліматизації її взяли саме тому.

— Береза й горобина — два дерева, що символізують Росію, як у вас варингін і кокосова пальма.

— Правда? Не знав. Виходить, у нас є схожі звичаї. Я покажу вам приклад.

Ми йшли вузькою прямою доріжкою, що пролягла метрів на вісімсот. По обидва боки на величезній площі росли самі пальми. Це був знаменитий богорський пальметум. Равенала потрапила сюди випадково, вона зовсім не пальма, а трав'яниста рослина з величезним віялом листя, схожого на пальмове. Воно розміщене в одній площині біля спільної основи. У стовбурці — заглиблення, і листя начебто стоїть у вазі. Там завжди збирається вода. Тому равеналу й називають деревом мандрівників. У найпосушливішій місцевості біля равенали завжди погамуєш спрагу.

Ми звикли вважати всі пальми однаковими. В нашій уяві найчастіше виникає кокос. Насправді ж це численні група деревних порід, різниця між якими така ж велика, як між деревами нашого лісу. Пальма ротанг росте у довжину на 250–300 метрів. Це дерево-удав, ліана, здатна прижитися де завгодно, в будь-яких нетрях. А ось пальма пальміра почуває себе добре тільки на відкритій місцевості, де багато сонця й вологи. Зовні вона схожа на кокосову, але вишуканіша, хоч стовбур її набагато товщий. Пальміра — дерево-скарб. Її молодий плід — смачна й поживна їжа, з ядра цього ж плоду можна напитись. А якщо розколоти його й підсушити, буде копра. Масло, добуте з копри пальміри, дуже пахуче, в ньому багато всяких вітамінів. Коли пальма цвіте, з початків її суцвіть сочиться солодкуватий сік, з якого роблять пальмове вино. У черенках листя — прекрасне волокно для пряжі. З нього можна ткати тканину на костюми, плащі. З волокна пальміри плетуть також міцні канати для корабельного такелажу і тчуть парусину. Нарешті, в пальміри цінна деревина, вона міцна, і її легко обробляти. Але й це ще не все. У пальміри цінне все. З її листя індонезійці роблять корзини, чудові капелюхи й довговічні покрівлі на хатинах.

Пальмових порід у Богорському ботанічному саду зібрано сотні. Сагова пальма, із стовбура якої добувають крохмаль, цукрові пальми, олійні, фінікові… Безліч диво-нижних творінь природи, що містять щедрі дарунки землі.

За пальметумом почалася плантація гігантських фікусів і пандануса — дерева, яке стоїть наче на підпірках. Повітряне коріння росте від стовбура й тягнеться до землі під кутом 30–40 градусів. Товщина його іноді як дві руки й скрізь однакова, начебто дерево підперли бамбуковими палицями.

Усе дивовижне і все прекрасне. Не перестаєш дивуватися неймовірному таланту природи. Тьмяніють бездоганні кольорові

фотографії, коли я згадую плантацію розквітлих кактусів. Ясно-червоні квіти їхні сяють так, що аж в очах мерехтить. Квіти наче вирізьблені з коштовних рубінів з шматочками сонця всередині. І як вирізьблені! Чарівник-ювелір не допустився жодної промашки, не примітиш жодної рисочки, яка бодай чимось порушила б гармонію. Якщо троянда королева квітів, то який же титул у квітки звичайного колючого кактуса? Кактуси тут, правда, не зовсім звичайні. Деякі сягають висоти чотири-п'ятиповерхового будинку. І весь такий велетень у квітах-рубінах.

— Ну ось, — сказав доктор Сурото, — Російська алея.

Якби я був тут сам, мені б і в голову не спало, що переді мною горобина. З дитинства знайомі й близькі серцю дерева пізнаєш у них, тільки добре придивившись. Їх нащось підстригають, і крони стали круглі, як кулі. Кетяги достигаючих ягід такі самі, як і в нас, вогняно-червоні, але набагато більші, і форма кетяга опукла. Здалеку здається, начебто на дереві ростуть помідори завбільшки з добрих дна кулаки. Не змінилася лише форма й забарвлення листя, хоча й воно тут має більший розмір. Найдивніше те, що ця горобина, як розповідав доктор Сурото, проживши на чужій землі, де вічне літо, понад вісімдесят років, не розучилася відчувати пори року Росії. У листопаді вона скидає листя, а в травні — цвіте.

— О, це треба бачити! — вигукнув доктор Сурото. — Коли горобина зацвітає, на ній ще виснуть ягоди.

Був кінець серпня, і як цвіте в Богорському ботанічному саду горобина, я міг тільки уявити. І все-таки серце забилося частіше.

Мила горобина… І в чужому краю, під чужим небом, трошечки в іншому вбранні ти лишилася росіянкою, символом і часткою Росії. Бог з ними, з пальмами! На них приємно подивитися, почудуватися з цього дива природи. Душі вони не стрепенуть, душа підвладна тут тільки тобі, горобино…

Знову згадалася Північ, продута вітрами низькоросла тайга Якутії. Я працював там у геологічній експедиції, шукав алмази. Пригадую, ми закінчили польовий сезон і поверталися на базу, не маючи зовсім продуктів. Кінчався жовтень, від морозу тріскалися стовбури модрин. Ми намагалися йти затишними низинами, де в ярах червоним полум'ям палахкотіла горобина. Майже два тижні горіхи стелюха і ягоди горобини були нашим єдиним харчем.

Я зірвав кетяг ягід, ішов алеєю і, сміючись, гриз їх, ще тверді, кислі й терпкі.

Анді й доктор Сурото злякалися.

— Це не їстівне, киньте, ви отруєтесь!

Диваки! Вони навіть не уявляли, які прекрасні були ці ягоди.

Алея несподівано вивела на поляну, посеред якої росла

пальма таліпот, огороджена штахетником.

— Цьому дереву вам належить вклонитися, — серйозно сказав доктор Сурото. — Підійдіть ближче і прочитайте табличку.

«Таліпот Маклая — 3. Висаджено 1960 р.»

— Так, це те, що я обіцяв вам показати. Російські вчені посадили на честь своєї батьківщини горобину, а ми на честь Маклая садовимо таліпоти. Це вже третій, перший було посаджено 1888 року, невдовзі після смерті Маклая. Таліпот — цариця пальм, серед пальмових порід це дерево наймогутніше. Воно живе сорок — сорок п'ять років, потім викидає, немов другу крону, величезне суцвіття і вмирає. Таким само коротким було Маклаєве життя, і таке ж велике воно дало суцвіття. Завважте, що перші два таліпоти було посаджено ще за голландців, це зробили індонезійці, які працювали в ботанічному саду. Про смерть Маклая їм сповістив, мабуть, професор Трейб. У Богорі багато індонезійців знали Маклая особисто. Кажуть, пальма таліпот була його улюбленим деревом, він її часто малював. Кожен новий таліпот, висаджений на цьому місці, — ще одне нове життя Маклая.

Я був вражений і розчулений.

Мене не так схвилював сам таліпот, як дерева, що оточували поляну Маклая. Називаються вони «полум'я джунглів». Таліпот квітне один раз у житті, а ці дерева в цвіту весь час. Їх посадили навколо таліпота, бо вони завжди яскраві, завжди палають, наче живе багаття. Таким яскравим було все Маклаєве життя.

Я запитав доктора Сурото, чому в Індонезії всі вважають Маклая індонезійцем.

Мій співрозмовник курив. Кілька разів глибоко затягся, сказав після роздумування:

— Мені здається, ви не заперечуватимете, коли я скажу, що індонезійський народ у своїй масі не менш талановитий, ніж будь-яка інша нація. Прошу зрозуміти мене правильно, якихось надмір пристрасних ідей я не висловлюю. У нас є свої вади. А в кого їх немає? Але не в цьому річ, я кажу про інше. Ми не розуміємо, точніше, не сприймаємо європейських расових теорій. Не сприймаємо, це буде правильніше. Щоб зрозуміти теоретиків расизму, не треба великого розуму. Але зрозуміти — ще не означає погодитися, признати за істину явний абсурд. Свого часу голландці переконували яванців, що вони вищі за корінних мешканців Калімантану й Сулавесі, а балійців — що вони вищі за яванців. А самі голландці вищі за тих і тих. Тільки тому, що вони білі. Я не хочу вас образити, але скажіть, будь ласка, чому колір вашої шкіри має давати вам якісь переваги? Ким це доведено, що білий колір кращий, ніж золотавий або, скажімо, брунатний?

Шкіра є шкіра, і колір є колір. Один гарний там, інший — тут. Розумно використані разом, вони створюють гармонію. І ким це доведено, що людина з темною шкірою як мисляче створіння на щабель нижча за білу? Найдавніша цивілізація зародилася в Єгипті, але білими єгиптяни ніколи не були. Авіценна, Махатма Ганді, Сун Ятсен, наш Діпонегоро, африканець Альберт Лутхулі — цих людей знає весь світ, і ніхто не зважиться заперечувати їхню велич, хоч колір їхньої шкіри який завгодно, тільки не білий.

Під одним із кущів «полум'я джунглів» стояла лавка й ми сіли.

— Триста п'ятдесят років Голландія нас пригнічувала, — говорив далі Сурото, — і тепер, якщо виходити із зворотного положення расової теорії, ми повинні ненавидіти всіх голландців, а коли з'явилася така можливість, то й помщатися на кожному, хто народився голландцем чи взагалі білим. Але ж це безглуздо!.. Даруйте, я відхилився. Але пояснив, чому ми пам'ятаємо Маклая. Це його вчення. І воно цілком відповідає нашим національним поглядам.

Певно, щоб надати своїм словам більшої переконливості, доктор Сурото намагався говорити стриманим тоном філософа. Він начебто розмірковував сам з собою:

— Є загальновизнана догма: справжній поет не може бути тираном і не може не бути поетом, якщо народився для поезії. Я повертаюся до того, з чого почав. Три з половиною століття ми були під гнітом Нідерландів. Наш національний розвиток загальмувався на багато, багато років. Ми вже не могли створювати такі шедеври, як наш всесвітньовідомі храми Борободур і Прамбанан або не менш відомі храми на острові Балі. Від високорозвиненої нації, якою є голландська нація, ми не тільки не дістали нових духовних цінностей, у нас відбирали те, що ми вже мали. Нас змушували нидіти в злиднях й убогості. Ми не були дикунами, але нас намагалися обернути на дикунів. Та народжений для поезії не може не бути поетом. Свою обдарованість народ проявляв не в тому, так в іншому. Тепер славиться на весь світ індонезійське різьблення по дереву, карбування по сріблу, унікальні вироби з тростини, розфарбування національних тканин, ляльковi народні театри і, звичайно, усна творчість. Їй належить особливе місце. Ви не зустрінете індонезійця, який не знав би десяток легенд. Легенди, якщо хочете, нам замінювали праці з історії. Неписьменний народ оспівував те, що було близьке його серцю і чим він міг гордитись. У цьому головна причина популярності Маклая в народі. Він був надто примітною постаттю, щоб не лишитися в пам'яті вдячного народу. З другого боку, за своїм душевним складом і поведінкою

він був схожий на суто індонезійського народного героя. Ви знаєте, як він уперше з'явився в Богорі?

— Тільки те, що спочатку він оселився у якогось яванця, котрий працював у ботанічному саду.

— Цілком правильно, це був робітник пальметума Мардані Тукіджо. Але перший тиждень Маклай жив не в нього. Територія саду тоді була набагато менша. Тут, де ми зараз з вами сидимо, вона кінчалась, а далі —он туди, ближче до гір, — було селище індонезійських робітників. Вище, за селищем, стояв якийсь покинутий сарай. Маклай спочатку оселився в ньому. Коли я прийшов у майстерню, де сушили гербарій, там працював грубником пак Хартоно, син Тукіджо…

У мене аж подих перехопило.

— Він живий?

— На жаль… — доктор Сурото зітхнув і розвів руками. — Йому було тоді вже років сімдесят. Він помер у сорок третьому році.

— А з сім'ї його хоч хтось лишився?

— У нього було дві дочки, Амінах і, здається, Сіті. Я їх не бачив, вони обидві тоді давно вже були замужем. Амінах жила чи то в Джок'якарті, чи то в Суракарті, а Сіті, здається, десь у селі. Старий іноді до них їздив, і я знав про них з його розповідей. Я розумію вас, ви хотіли б їх знайти. Навряд чи це можливо. Коли індонезійська жінка виходить заміж і стає матір'ю, усі звертаються до неї на ймення чоловіка або на ймення першої дитини. Власного імені жінки часто не знають навіть її сусіди. З роками його взагалі забувають. Мою дружину, коли була дівчиною, шали Саріюю Варісаджі, а тепер вона тільки матінка Реджо. Так звуть нашого старшого сина. Де живе матінка Реджо, вам у Богорі кожен скаже, принаймні на нашій вулиці, а Саріну Варісаджі пам'ятаю, мабуть, тільки я.

— Ви гадаєте, нема ніякої надії?

— Я маю великий сумнів, щоб вам це вдалося.

— Ну гаразд, що ж пак Хартоно розповідав про Маклая?

— Справді, ми знову відхилились. Я сказав, що Маклай був дуже схожий на індонезійського народного героя. Треба уявити собі той час, коли він приїхав на Яву. В Богорі жили високі колоніальні чиновники й ті, хто мав багато грошей. Це було місто виключно для білих. Індонезійцям відвели кілька ізольованих районів, з якими європейці не мали ніякого зв'язку. В наших кампунгах можна було зустріти тільки білих наглядачів та збирачів податків. Решта європейців вважали принизливим спілкуватися і місцевим населенням. Якщо мені на дорозі зустрічався європеєць, я повинен був зупинитися, скинути

капелюха й, одвернувшись, чекати, поки він пройде або проїде.

І раптом у селищі індонезійців з'являється білий чоловік, дуже дивний на вигляд. Худий, зарослий густою руною бородою, сяк-так одягнений, з важкою скринею. Зброї немає — отже, не наглядач і не збирач податків. Питає, кому належить отой сарай, що стоїть під горою за селищем. Причому питає по-малайському. Це теж важливо. Голландці до нашої мови ставилися з презирством, иазиваючи її варварською. Говорити нею вони вважали поганим тоном.

Люди відповіли, що сарай нічий. Тоді Маклай попросив дозволу оселитися в ньому, сказав, що він нездужає і йому треба якийсь час пожити в горах.

Європейці ніколи не зверталися з проханням до індонезійців. Білий мав право на все, що йому подобалось. Бажання європейця, навіть найхимерніше, для індонезійця було законом. Маклай знав це й просив не дивуватись. «Я питаю у вас дозволу, — сказав він, — тому, що вважаю себе вашим другом. Я європеєць, але такий самий бідний, як ви. На гарну квартиру не маю грошей. Якщо ви згодні, щоб я був вашим сусідом, дайте мені інструмент, і я зроблю з цього сарая собі житло».

Мардані Тукіджо дав йому сокиру й пилку. Маклай запитав, як його звати, і подякував, сказав, що поверне інструмент, як тільки все зробить. Тукіджо був тесля і хотів допомогти йому, але Маклай чомусь відмовився від допомоги. Удень він працював, а ввечері спускався в селище по воду й продукти. Пак Хартоно казав, що його мати готувала Маклаєві рис і запікала в попелі плоди хлібного дереза. Із сім'єю Тукіджо він одразу подружився, іноді засиджувався в їхній хатині до півночі, розповідав про те, де він бував і що бачив. Слухати його приходило багато індонезійців. Він з першого дня всім сподобався. Маклай мав здатність легко завойовувати довіру людей. Усі бачили, що він білий, але ніхто не відчував, що з ними говорить європеєць. По духу він був такий же, як ми, індонезійці.

Потім сарай завалився. Поки його не чіпали, він стояв, а коли Маклай заліз на покрівлю, щоб залатати в ній дірки, вся будівля впала. Тоді його запросив до себе на квартиру Мардані Тукіджо. Маклай жив в одній кімнаті з господарями. Більше кімнат у домі Тукіджо просто не було.

— А скільки він у них жив?

— Як каже пак Хартоно, два тижні. Далі ви знаєте, із селища індонезійців його забрали в палац генерал-губернатора. Гадаю, голландці так учинили не тільки тому, що раптом виявили, в яких умовах живе світова знаменитість, його поведінка виходила за межі расової політики. Вони доводили зверхність своєї раси, а він

з темношкірими був на рівних. З погляду расистів, це, звичайно, було злочинно. Покарати Маклая вони не могли, тому знайшли інший шлях.

— Перша причина була також досить вагома. Якби в Європі довідалися, що знаменитий Миклухо-Маклай жива в Богорі у якійсь жалюгідній халупі, для генерал-губернатора Ост-Індії це була б ганьба.

— Може, й так… Важливо те, що Маклай лишився Маклаєм. Він був перший європеєць, який сказав індонезійцям, що вони не гірші за так звану «вищу расу». Я знайомий з його працями і знаю, що він довів це науково, аналізуючи численні факти. Інші індонезійці, хто не читав його праць, повірили йому серцем, бо самі так думали. Він сказав ті слова, які кожен таїв у душі, але не міг їх вимовити. Від Тукіджо слова ці пішли до Сутанто, від Сутанто — до Абдулу… Маклая чули сотні індонезійців.

Треба зрозуміти, що значить для людини, яка пережила расове уярмлення, усвідомити, що ти повноцінний, рівний серед рівних. Рівний хай суто біологічно. Расизм — це як нескінченна ніч, вічний холод презирства і вічне приниження. У людини багато болів, але найнестерпніший — це біль приниження. Запевняю вас, я не перебільшую, в мені з дитинства виховували раба. Можна все стерпіти, тільки не насильство над своєю людською гідністю. Маклай дав нам перший аргументований документ нашої расової повноцінності. Створити такий документ, особливо в той час, було подвигом. Тому в наших легендах Маклай і оспіваний як національний герой. — Замовкнувши на якусь мить, доктор Сурото, начебто дивуючись, знизав плечима — Певна річ, він росіянин, тут нічого не скажеш…

— Ви шкодуєте?

Він зніяковів.

— Ні, ні, ви мене не зрозуміли. Я тільки хотів сказати, що відняти Маклая у нашого народу було б жорстоко.

— А хіба хто збирається його віднімати?

— Я мав на увазі інше. — Доктор Сурото розгубився, як школяр. — Маклай, безумовно, належить усьому світові. Я кажу про деякі особливості, якими відзначається наше ставлення до нього. Якщо не заперечуєте, я можу розповісти ще одну історію.

— Будь ласка, розкажіть.

— Ви, напевне, десь читали або чули, що раніше Джакарта багато терпіла від епідемій жовтої пропасниці. Бували випадки, коли за день вмирали тисячі людей. Голландці з міста тікали сюди, в Богор. Для них тут були побудовані лікарні, поліклініки. Цей розкішний сад, дачі, басейни — все належало голландцям. Вхід індонезійцям заборонявся під страхом тілесного покарання.

В Богорі епідемій не було, вони лютували тільки в Нижній Джакарті. Як позбутися їх, народ не знав. І ось тоді до народу прийшов Маклай. «Саджайте скрізь, — сказав він, — хінне дерево й пийте настій з його кори. Ось вам кілька дерев». Народ виконав Маклаєву пораду, і епідемій стало менше. — Доктор Сурото засміявся. — Так, це теж легенда, хінне дерево на Яву завезли значно раніше. Коли Маклай приїхав до Батавії, у Бандунзі вже працювала велика фабрика, яка випускала таблетки хініну. Я знаю, що хінних дерев Маклай не садив, але мені хочеться вірити легенді. І я не один такий. З десяти індонезійців легендам про Маклая вірять дев'ять…

З гілок дерева, під яким ми сиділи, на коліна мені падали червоні пелюстки — живе полум'я джунглів.

Слухаючи доктора Сурото, я думав про те, як химерно переплелися легенди й дійсність.

Насправді ж ні в якому сараї Маклай в Бюйтензорзі не жив. Він найняв там для себе невеликий, але затишний будиночок, де мав намір відпочити й опрацювати свої новогвінейські матеріали. Але прожив у ньому тільки вісім днів. Потім до нього прибув ад'ютант генерал-губернатора, який запропонував йому від імені свого патрона переселитися в палац.

Чим займався Маклай і хто він такий, генерал-губернатор Джемс Лаудон не знав, але багато чув про нього і тому хотів виявити йому свою гостинність. Річ у тому, що гучна слава прийшла до Маклая раніше, ніж можна було сподіватися. Причому слава не вченого, а людини, «воскресло!' з мертвих».

Коли він був ще на березі свого імені, хтось пустив чутку, начебто його з'їли папуаси. Це була сенсація, яку надрукувало багато газет Південно-Східної Азії, а потім і Європи. І ось тепер, коли він, як виявилося, був живий і цілісінький, йому не давали кроку ступити. Усі розпитували, чи справді його хотіли з'їсти, а коли так, то яким чином йому пощастило врятуватись. У Гонконзі, куди зайшов кліпер «Изумруд» з ним на борту, до нього прибув з візитом навіть китайський віце-король Кантона, що також було сенсацією. Будь-кого такий високопоставлений мандарин не став би відвідувати.

Якщо російський уряд спеціально послав на його пошуки корабель, то, виходить, він не тільки вчений-мандрів-ник, а й персона вищих кіл, не виявити уваги якій не можна. Так вирішив Лаудон і, щоб не осоромитися, віддав Маклаєві у своєму палаці цілі апартаменти, де він міг жити в цілковитому достатку, не витрачаючи на це ані шеляга, що було для нього дуже важливо.

Гостювання в губернатора затяглося на шість місяців. За цей час Маклай підготував до друку і завдяки сприянню Лаудона

видрукував у батавському науковому журналі «Natuurkundig Tijdschrift» свої перші статті з антропології та етнографії папуасів берега Маклая, які відкидали полігенізм як теорію бездоказову.

Причисляючи папуасів до наймолодшої на землі раси, яка тільки почала еволюціонувати від мавпи до людини, полігеністи обґрунтовували свою теорію тим, що начебто і біологічно, і способом свого життя вони докорінно відмінні від «нормально розвинених людей». Нібито волосся у них росте пучками, шкіра жорстка, не схожа своєю «фактурою» на шкіру європейців, пазуроподібні нігті, особлива будова ступні — другий (вказівний) палець ноги довший, ніж звичайно, — і все це, разом узяте, буцімто явно свідчить про так звані пітекоїдні (мавпоподібні) ознаки.

Маклай правильно пояснив причину потовщення нігтів у папуасів: учений пов'язував це явище з тим, що папуаси, які не мали складного знаряддя й інструментів, різноманітну роботу виконували вручну. Він помітив, що в нього самого нігті стали товщі від роботи, яку він мусив робити: «… в моєму нинішньому житті, коли доводиться часто бути і дроворубом, і кухарем, і теслею, а іноді й пралею, і матросом, а не тільки паном, який займається природничими науками, рукам моїм добряче дістається… вони геть укриті мозолями, порізами й опіками; щодня старі починають гоїтись, а нові з'являються. Я помітив також, що мої нігті, які завжди були досить міцні для моїх звичайних занять, нині стали надто крихкі й ламаються». Порівнявши їх з нігтями папуасів, Маклай дійшов висновку, що «в них вони чудові: принаймні втричі товщі за мої». І пояснив це тим, що папуасам, «які не мали різноманітних інструментів, доводиться працювати руками значно більше», ніж йому. Оскільки з боків нігті обламуються легше, ніж посередині, то «нерідко можна бачити в тубільців нігті, геть схожі на пазури». Отже, мовиться тут не про спадкові расові ознаки, а про вплив умов праці, про індивідуальну здатність пристосовуватись — ці особливості розвиваються внаслідок посилених вправ.

Так само пояснювалася й своєрідна будова правої ступні папуасів: між першим і другим пальцями значний проміжок, близько двох — двох з половиною сантиметрів. Папуаси могли міцно тримати предмети, затиснувши їх між цими пальцями. Маклай бачив одного разу, як папуас Туй убив на мілководді рибу каменем, а потім витягнув з води, захопивши и між великим і вказівним пальцями правої ноги. Учений відзначив, що цю особливість мала тільки права ступня і вона в папуасів розвивалася протягом усього життя. Не знаючи взуванки, вони з дитинства привчають себе захоплювати на землі різноманітні

предмети ногою. У наших балерин теж посилено розвиваються деякі м'язи ніг, які у більшості людей лишаються недорозвиненими. Щоб розвинути ці м'язи, треба починати розробляти їх ще в дитинстві. Показово те, що у європейців, безруких від народження, також особливо розвинені м'язи на пальцях ніг. Відомий французький художник Луї Дюкорне, який народився 1806 року, не мав рук і чудово малював правою ногою.

Відповідаючи німецькому антропологові Ф. Мюллеру, який намагався довести мавпоподібність меланезійців і брав як доказ їхню особливо жорстку шкіру, Миклухо-Маклай, посилаючись на своє п'ятнадцятимісячне проживання серед папуасів, писав, що «не тільки в жінок і дітей, а й у чоловіків шкіра гладенька й нічим не відрізняється щодо цього від шкіри європейців». Але в деяких папуасів вона грубіє від того, що вони постійно змащують її глиною.

Стосовно ж волосся, то в папуасів воно таке густе й пухнасте, що вчений довго не міг з'ясувати, як воно розташоване на голові. Але, придивляючись, як волосся розподіляється на скронях і потилиці в дорослих, він ніякого групування його в пучки не виявив. Третього січня 1872 року йому довелося вперше побачити голову папуаса, дуже коротко постриженого. Цікаво відзначити, як він реагував на це спостереження. Того дня Маклай спав після сніданку. Його розбудив тубілець Колле із села Бонгу, який прийшов до нього з дев'ятирічним хлопчиком. Хлопчик був пострижений, і вчений пересвідчився нарешті, що волосся росте «в папуасів не жмутиками або пучками, а так самісінько, як у нас. Це, на думку багатьох, може, дуже незначне спостереження геть розігнало мій сон і сповнило мене гарним настроєм».

Так ось, цей факт, що сповнив Маклая гарним настроєм, навпаки, був вельми і вельми значний. Річ у тім, що такі європейські світила, як Рудольф Вірхов, Ернст Геккель, а особливо войовничий расист від науки Ваше де Ляпуж, говорячи про мавпоподібність меланезійців, у своїх «теоріях» акцентували саме на волоссі папуасів, яке, на їхню думку, росло пучками.

З другого боку, багато полігеністів, у тому числі Рудольф Вірхов і Ваше де Ляпуж, відмінність між расами вбачали в різниці головних покажчиків.

Головним покажчиком в антропології називають відношення найбільшого поперечника черепа (між буграми тіменних кісток) до найбільшого поздовжнього розміру (між випуклими частинами лоба і потилиці). І ось цьому покажчику полігеністи надавали важливого значення як стійкій расовій ознаці. Рудольф Вірхов, наприклад, грунтуючись на ній, вважав, що чорна раса Філіппінських островів цілком відмінна від раси меланезійців.

Миклухо-Маклай встановив, що папуаси в основному доліхокефали (довгоголові), а негритоси Філіппін, з якими він познайомився по дорозі з Нової Гвінеї до Батавії, брахікефали (короткоголові), і водночас аргументовано довів, що ті й ті належать до однієї раси. Отже, стійкою расовою ознакою головний покажчик бути не може, і тому, користуючись ним, говорити про відмінність між расами не можна.

Докладно розповідаючи про біологічні особливості папуасів, Маклай у своїх статтях навів дані про їхній зріст, про властивості шкіри, волосся, зубів, описав туловище, пропорції тіла, кінцівки, будову статевих органів. З усіх описів було видно, що якихось значних відхилень порівняно з європейцями у папуасів немає, а отже, і біологічної різниці між цими двома расами не існує. А якщо нема різниці між папуасами і європейцями, то її немає і між усіма расами взагалі. Біологічно всі люди на землі збудовані однаково. І такий висновок напрошувався не з логічних умовиводів, а сам собою випливав з наведених строго наукових даних.

Це був нищівний удар по основних постулатах полігенізму. Парадокс, одначе, полягав у тому, що антиполігеністські статті російського вченого благословив до друку головний полігеніст Нідерландської Ост-Індії, яким був за службовим обов'язком її генерал-губернатор. Нічого не тямлячи в антропології, він просто не вловив у статтях Маклая антирасистської суті. Тільки після того, як їх популярно виклав ліберальний журнал «Де Стюв», а з «Де Стюв» цей виклад передрукувала індонезійська газета «Бінтанг Тімур», Лаудон схопився за голову: кого він пригрів у своєму домі! Та показати йому на двері тепер було пізно. Тим більше що з його старшою донькою Андрієнною у крамольника роман. Шалене дівчисько очі видере. Та й Лючія, двадцятип'ятирічна дружинонька, теж пасербиці не поступиться. Краще вже вдати, що нічого особливого не сталося.

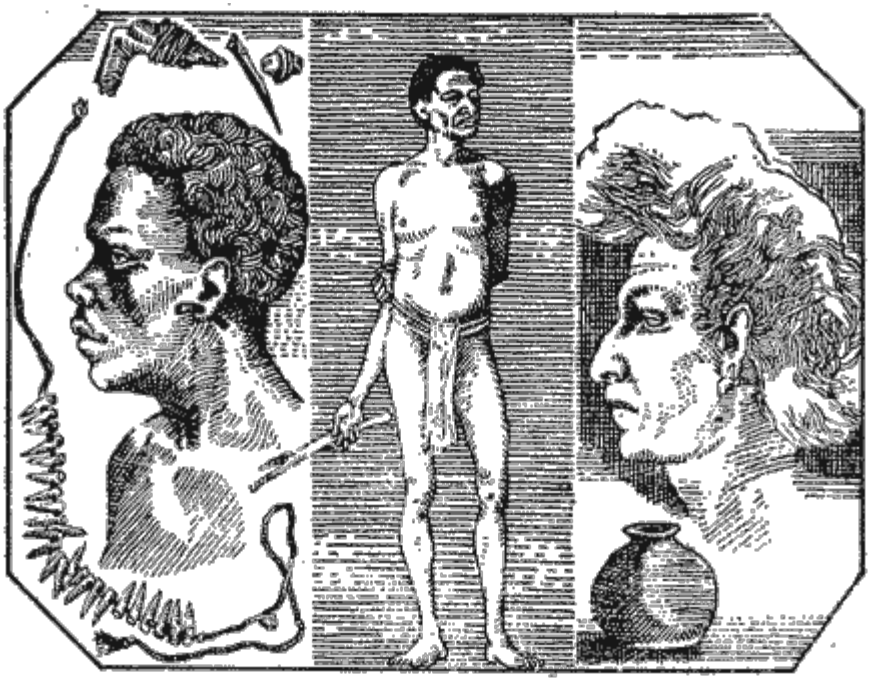

А тим часом Маклай щодня їздить у Батавію, де в морзі тюремної лікарні займається порівняльною анатомією мозку тубільців і європейців. І тут, виявляється, різниці ніякої. Вага і будова мозку у тих і тих однакові. З цього приводу Маклай дає широке інтерв'ю журналу «Де Стюв», у якому, зокрема, каже:

«Побутує думка, що папуаси за своїм природним розвитком нижчі за малайців, а малайці — нижчі за європейців. На жаль, анатомувати папуасів я не мав змоги, але за п'ятнадцять місяців життя на березі Маклая я досить добре вивчив їх зовнішню антропологію і з певністю можу сказати, що їхню відсталість можна пояснити історичними обставинами. Те саме стосується й малайців. Досить дати їм освіту й створити нормальні умови життя, щоб вони піднялися до сучасного рівня цивілізації».

Водночас він пише листа голові Берлінського товариства антропології, етнографії і первісної історії професорові Рудольфу Вірхову:

«Я був би дуже радий, якби Ви допомогли справі вивчення анатомії рас. Щоб розворушити інертні колоніальні власті, потрібен поштовх з Європи.

Із свого боку, діставши підтримку Вашого визнаного авторитету, я беруся виконати цю справу практично.

Звертаюся до Вас, вельмишановний професоре, з цією пропозицією, будучи певен, що необхідність створення науки — анатоми людських рас — як основи антропологи, для Вас очевидна. Не маю сумніву, що ближчі інтереси й заняття не

перешкодять Вам зробити щось у напрямку розв'язання цього більш далекого для Вас, але дуже важливого для науки питання».

Тішачи самолюбство Вірхова, Маклай, мабуть, сподівався, що той справді допоможе йому. Та ба! Один із стовпів полігенізму, Вірхов був обурений статтями Маклая в «Natuurkundig Tijdschrift», бо вони каменя на камені не лишали від його докторської дисертації.

Маклай зрозумів, що в Європі підтримки не матиме. Тому він прагне максимально використати ті можливості, які надала йому Батавія. Щоб закріпити свої знання про папуасів, учений вирішує відвідати ще берег Папуа-Ковіай — південно-західну частину Нової Гвінеї (берег Маклая на північному сході). Про південно-західних папуасів ходили страшні чутки: вони кровожерні кочівники, людоїди. Але Маклая це не турбує. На рейсовому пароплаві «Король Вільгельм III» він вирушає в дорогу.

Сторінки із щоденника:

«**17 грудня 1873 року**. Вчора ввечері прибули в Самаранг. Але жоден пасажир не зважився зійти на берег. Прибій при цьому мусоні дуже великий, і нерідко бувають нещасні випадки з шлюпками й шаландами біля берега. Сьогодні, хоч хвилювання було велике, палуба звільнилася від багатьох клопітних супутників: кількох дам, які потерпали від морської недуги, і кількох крикливих дітей. Я цілий день, як і вчора, почувався погано і просидів у зручному кріслі, до якого ще в Бюйтензорзі приладнав особливу подушку під голову й столик. Оскільки льоду не було, то попросив одного пасажира, щоб привіз з берега, але він повернувся тільки ввечері.

18 грудня. У Самаранзі також лютувала холера, досить багато європейців померли, і всі за дуже короткий час — після трьох-чотирьох годин настає смерть. В одного пасажира, який підсів до нас у Самаранзі, протягом кількох днів померли дружина й двоє дітей.

19 грудня. Прибули в Сурабайю. З п. К. вирядилися на берег. Уздовж Калі Мас (Золотої річки) пролягла довга дорога, по один бік якої височать будинки, а по другий — тягнеться набережна. Ми проїхали низку будівель, що належать Адміралтейству й порту, проїхали повз цитадель, потім через арабський і китайський квартали дісталися до площі з ратушею. В одній з найближчих вулиць я лишив п. К., котрий, як і більшість пасажирів, зупинився в Hotel de Marine в нижньому місті, а сам, не маючи бажання зупинятися в нездоровому кварталі, обрав інший готель, який розташований вище, там, де європейці побудували будинки для своїх сімей і де, власне, живуть,

виїжджаючи вдень на кілька годин у свої готелі в місто. Ця частина Сурабайї зветься Сімпань. Вільна була лише маленька кімнатка. Не маючи бажання повертатися в нижнє місто, я зайняв її, але ввечері пан Матцен запропонував переїхати до нього, що я й зробив.

20 грудня. Цілий день не виходив з кімнати, то сидів, то лежав на дивані. Узнав кілька звичаїв, які, між іншим, потроху зникають. Є здогад, що і на Яві існував звичай, подібний до «табу» полінезійців. Наприклад… якщо начальник села або якась поважна особа входить до хатини чоловіка низького походження, щоб учинити coitus з його дружиною, то туфля начальника, залишена біля порога, забороняє чоловікові заходити до хатини. Є також знаки, що їх виставляють, коли мешканці лишають своє житло незамкненим…

Увечері бачив лікаря Джемса, який висловив невдоволення станом мого здоров'я і настійно радив повернутися до Європи або ж їхати в Австралію. Запевняв, що не витримаю подорожі на Нову Гвінею. Я вирішив, проте, інакше. Побачимо!

21 грудня. Коли я вранці прийшов на пароплав, то одержав пакунок, що прибув уночі з Бюйтензорга, і, на мій подив, побачив у ньому пальто від дощу, а також портрет Л.[46], якому дуже зрадів. Спасибі їй!..

23 грудня. Макассар. Послав рекомендований лист губернаторові Бакерсу і одержав запрошення погостювати в нього два дні на час стоянки.

Пішов у готель до п. Бекарі[47] і, не заставши його дома, лишився чекати. Почулися невдовзі кроки, і чоловік, невисокий на зріст, з жвавим приємним обличчям, зайшов до кімнати. Мені було цікаво багато про що розпитати його. Ми повернулися на пароплав, де поснідали. Головна мета його мандрівок — збирання ботанічних та зоологічних колекцій. Пізня пора монсуна (квітень) завадила йому в 1872 році спуститися до Утанати. Потім недуга Альберта ще більше порушила його плани. Але він, здається, задоволений мандрівкою. Він вирушає тепер у затоку Канарі і, може, наступного року, у жовтні чи листопаді, подасться до річки Амбер, на південь від затоки Гельвінк.

Вечір пробув у губернатора, дружина й дочка якого, здається, окрім малайської і трохи голландської, іншої мови не розуміють.

24 грудня. Уранці пішов до короля Гоа, який раніше… був дуже могутній, а тепер живе в невеликій бамбуковій прибудові непоказного кам'яного буднику. Він був вельми люб'язний, запрошував приїхати на червень і липень полювати оленів. Надивившись протягом години на нього, його почт і його помешкання, я з радістю повернувся. Секретар губернатора,

одначе, під час повернення встиг набриднути своєю балаканиною.

Бакерс, який безвиїзно прожив 37 років у Макассарі, добре знає цю частину Целебесу[48].

Не обговорюючи питання про те, є амок[49] недугою чи ні, він запевняв мене, що амок трапляється тільки там, де заплутані жінки або бої півнів і гра.

25 грудня. О шостій годині залишили Макассар. Бекарі прийшов на пароплав попрощатися. Зоставив для мене брошури…

Увечері кілька пасажирів попросили мене оглянути хвору жінку. Як виявилось, у неї була холера. Вжив заходів.

26 грудня. Гарна погода і красива місцевість. Увечері пароксизми[50] дужчі. У жінки була холерина. Одужує.

27 грудня. Прибули в Купанг. Через недугу не міг зійти. Досить сумне містечко, проте не бідне. Багато китайців.

30 грудня. Уночі пароксизм. Жінка, хвора на холерину, померла о 4-й годині ночі. Кинули за борт. Голова болить. Лінь. Хандра. Думаю часто про Бюйтензорг. Весь день добряча хитавиця.

Делі досить красиве містечко, багато зелені, гори, непогана гавань, відгороджена від протоки рифом. Пароксизм уночі не дав мені з'їхати на берег, але між людьми, що в пірогах оточували пароплав, був один з характерним папуаським лицем і волоссям, яке мовби шиньйон здіймалося над головою. Капітан і кілька пасажирів змусили папуаса зійти на палубу, де я його намалював. Форма черепа, як виявилося, була доліхоксфальна, колір шкіри брунатний, волосся кучеряве, з трохи крупнішими кучерями, ніж у папуасів берега Маклая. Товщина волосся неоднакова, і так само неоднакова товщина окремої волосини. На згинах волосся було тонше.

Цікаво було б познайомитися із звичаями цих людей.

31 грудня. Завтра приїдемо на о. Банда. Серед солдатів ще один занедужав на холеру. Пасажири, які були вчора в Делі, розповіли мені, що днями там сталася курйозна історія. Молодий лікар, чомусь невдоволений новим губернатором, надумав спекатися його і підкупив солдатів, щоб ті вбили губернатора. Про змову сповістили (губернаторові), здається, самі підкуплені (солдати). Лікаря закували в кайдани і мають відпровадити в Португалію, де його судитимуть.

У Делі смачна кава і, кажуть, чудові мандарини, яких, одначе, не можна було купити.

Увечері пароксизм. Пасажири розважалися грою в карти, шампанським і феєрверком. Я зустрів Новий рік у каюті, пойнятий сильною пропасницею.

3 січня 1874 року. Уранці Амбоїна. На пароплаві

познайомився з резидентом п. ван Бус-Льотхес, який, прочитавши листа п. губернатора, запросив мене жити в нього в т. з. Бату-Гадья.

Переправив речі на берег, перебравсь увечері сам до резидента.

4 січня. Писав листи п. губернаторові, Дітріху, Фольцу й лист Розенвальду, щоб надіслав (у травні місяці) грошей і статтю про звичаї папуасів.

10 січня. Пішов до лікарні, де був присутній на огляді повій. Як виявилося, три були папуаски, яких я в наступну суботу мірятиму й малюватиму.

Увечері вертався з клубу, заблудився й промок…

21 січня. Ось уже понад тиждень весь час лежу — або в ліжку, або в довгому кріслі. Пропасниця, печінка, кнокель курс і рани на ногах по черзі, а то й усе разом діймають добряче.

Ліньки до чогось братися.

……

Завдяки листу генерал-губернатора Нідерландської Індії і люб'язності резидента Амбоїни мені даіи казенний кутер, так званий «крюйзбот», для переїзду з Амбоїни на о. Серам-Лаут, звідки я сподівався знайти оказію вирядитися на Нову Гвінею. В Амбоїні я найняв для своєї мандрівки двох слуг амбоїнців: Давіда Хукому, чоловіка років тридцяти п'яти, який мав бути мисливцем і головним довіреним, та Йосифа Лопіса, років двадцяти восьми, кухаря, а також влучного стрільця. Перший уже супроводжував раніше кількох природодослідників, а саме д-ра Бернштейна і д-ра Розенберга, і вмів непогано препаровувати шкурки птахів. Другий у цьому ділі бун ще homo novus, але відкрите обличчя його мені сподобалось, і я взяв його, в чому потім не мав причини каятись. Окрім того, мене ще супроводжував мій папуаський хлопчик Ахмат.

14 лютого. Цілий день пішов на те, що я пакував речі і відсилав їх на кутер, потім зробив кілька прощальних візитів. А об 11-й годині вечора виїхав з Бату-Гадья («Камінь-Слон» — резиденція колишніх губернаторів Молуккських островів і теперішніх резидентів Амбоїни. Названо її Бату-Гадья через те, що вода чудового джерела в парку резиденції витікає з каменя, витесаного у вигляді слонової голови). Заїхав до клубу попрощатися з Д. і був на кутері об 11-й годині 45 хвилин, так що рівно о 12-й годині підняли якір і рушили. Я одразу ж зійшов у каюту й ліг…

19 лютого. Близько восьмої ранку відкрився о. Гесір, але, оскільки вітер був малий, а хитавиця велика, ми кинули якір коло селища не раніше як об 11-й годині. Тільки-но ми це зробили, як

кілька малайських човнів, з яких два чи три були під голландським прапором, наблизилися до кутера: головні начальники довколишніх селищ — радья, тобто раджа, Муда Кільвару, радья Амар, Оран-Кая-Кваус, майор Гесіра — приїхали довідатися про причину прибуття урядового судна. Показавши листа від резидента, я пояснив їм справу, яка привела мене сюди, й сказав, що мені сьогодні ж необхідно мати малайське прау та чоловік 15–20 екіпажу, щоб вирушити на Нову Гвінею. Я додав, знаючи вдачу малайців, податливих тільки в разі крайньої потреби, що мені все це треба сьогодні ж, і, не відпускаючи начальників на берег, почав розпитувати й записувать, скільки кожен з них може дати мені людей. Я наказував їм усім від імені резидента Амбоїни та генерал-губернатора Нідерландської Індії. Анакода (малайський шкіпер кутера), розуміючи, що, коли я швидко знайду собі потрібне судно, він зможе швидко повернутися до Амбоїни, підтакував кожному моєму слову, і ми нагнали на начальників такої гарячки, що вони, аби тільки спекатись нас, погодилися сьогодні ж показати мені кілька придатних для мандрівки прау й сьогодні ж приставити мені, якщо захочу, всю команду.

Мені треба було вибрати «капала-оран» (верховоду над людьми, яких я захочу взяти), і, оглянувши уважно фізіономії начальників, з яких один, згідно з письмовим наказом з Амбоїни, мусив супроводжувати мене на Нову Гвінею, я вибрав того, чиє обличчя здалося мені більш привабливим й інтелігентним, хоч і досить хитруватим. Це був радья Амар, але він відмовився, посилаючись на те, що ніколи не був на Новій Гвінеї і мало її знає, а головне — усього кілька місяців начальникує над своїм островом після смерті батька. І пропонував, підтриманий рештою начальників, іншого, який не раз бував на Новій Гвінеї, а саме Сангіля, брата майора Гесіра. Ми домовилися, що я на п'яту годину прибуду на берег, щоб продовжити переговори й оглянути прау; потім я відпустив їх, повторивши, що все мені треба неодмінно сьогодні. Після сієсти, о п'ятій, я відбув на берег у супроводі анакоди, Давіда та Ахмата; мене зустріли майор Гесіра, його брат, якого він мені відрекомендував, радья Амар і юрба малайців. Ми оглянули три прау; одна була надто велика, друга — старезна, третя, дарма що мала, найбільш відповідала моїм вимогам. Це був так званий «урумбай», що належав селищу Гесір; майор Гесіра погоджувався дати його мені за винагороду, але тільки в тому разі, якщо я візьму з собою його брата. Я подивився на Сангіля: він був небравий, з хитрим, але не дурним виразом обличчя. Воліючи мати справу з хитруватими, та не дурними людьми, я майже одразу вирішив, що справу з урумбаєм можна

полагодити, але не сказав цього й рушив до дому майора Гесіра. Тут я зібрав усіх начальників, сказав, що мені треба 15 або 16 чоловік, і запропонував, щоб за певну плату за кожного вони вибрали з мешканців своїх селищ по кілька охочих супроводити мене на берег Папуа-Ковіай. Майор Гесіра сказав, що я можу сподіватися на п'ятьох з його людей, радья Кд-лу пропонував мені взяти трьох, радья Кільвару — двох, Оран-Кая-Кваус — двох, майор Кдльтай — двох, майор Кефінг — трьох; разом 17, чоловік. Я доручив радьї Муда Кільвару, молодій людині, обличчя якої мені сподобалося, з'ясувати, скільки треба взяти саго, сушеної риби і м'яса, щоб прохарчувати людей, яких буде (рахуючи також моїх трьох слуг — Давіда, Йосифа й Ахмата) 19 або 20, протягом п'ятьох місяців. Він обіцяв дати мені кошторис на другий день. Я повідомив майора Гесіра, що огляну його урумбай другого дня, і, попрощавшися з начальниками, повернувся на кутер.

20 лютого. Писав листи в Європу, в Батавію та на Амбоїну й провадив довгі переговори про урумбай, людей та провізію для них. Відбув на берег, щоб оглянути знову урумбай. Розмір каюти мені сподобався, люди мої також вважали, що й для них місця було досить, що судно добряче й надійне. Перевага його була ще й у тому, що в разі штилю на ньому можна було йти на веслах. Урумбай мав дві щогли із звичайним шлюпковим спорядженням. А що суденце досить давно лежало на березі й могло протікати, то вирішили негайно спустити його на воду. Рушив у селище Кільвару на острові, що мав ту ж саму назву, Мене зустрів мій новий друг Мохамед, раді. я Муда Кільвару. Селище було досить цікаве, але опис його я відкладаю до іншого разу. Я довідався, що мені треба буде взяти близько 15 тисяч шматків саго, потім чимало риби та сушеної яловичини, яку тут називають «турумонгі». Доручив Сангілеві, майору Гесіра, Мохамедові та моїм двом амбоїнцям купити, прийняти й порахувати провізію, укласти її в надійне місце на урумбай і все це зробити не гаючись. Належало прийняти провізію другого дня…

25 лютого. *Острів Ватубелла*. Навіть той, хто має бодай зародки почуття прекрасного, мусить визнати, що пейзаж цього гористого острівця, вкритого розкішною тропічною рослинністю, дуже мальовничий. Кокосові пальми, банани, пандануси, різні ароїдні рослини, ліани ростуть на вершинах майже прямовисних скель, а також в ущелинах, спускаючись до моря.

Коли ми підходили до острова, був цілковитий штиль. Ми спіймали велику черепаху, яка майже не чинила опору, коли її витягали з води. Це була самиця… Самець, що був знизу, встиг щезнути під водою.

Під'їхали до селища Ватубелла. Мешканців у селищі небагато

(?). Вони займаються виготовленням кокосової олії. Між жінками з малайським типом є дуже високі, з гарним, трохи кучерявим волоссям, але, на жаль, з чорними зубами й ротами від жування бетелю. Є також багато папуаських жінок. Між чоловіками я помітив кількох з довгим закучерявленим у кільця волоссям, дуже схожих на таїтян й взагалі на полінезійців. У багатьох були браслети із золота й срібла. Груди в папуаських жінок такі само конічні, як і в папуасок берега Маклая. На чолі у деяких я помітив кілька надрізів. Мені пояснили, що їх роблять від головного болю. Багато жінок було заражено хворобою шкіри, яку тут називають «каскадою»…

26 лютого. При попутному західному вітрі ми рушили годині о сьомій ранку до берегів Нової Гвінеї. Обрій огорнули сірі хмари. Часто йшов дощ. Вітер подужчав опівдні, потім після зливи настав штиль. Велика хитавиця була страшенно неприємна. Течією нас несло на північ. На заході сонця о. Ватубелла було видно ще дуже чітко. До восьмої години вітер з вест-зюйд-вест знову подужчав; довелося прибрати по рифу з кожного паруса. Вітер і хвилювання дужчали. Вода вливалась у мою каюту навіть через вікна. Вітер став нам попутний. Налетів шквал, розірвав на клапті клівер. Хвилею залило маленьку шлюпку, яку я купив у Гесірі; вона зірвалась і потонула або її занесло в море. Щохвилини можна було сподіватися, що бурун вкотиться з корми й затопить урумбай. Вітер дедалі дужчав: доводилося засвічувати кожної хвилини ліхтар, щоб дивитися на компас. У цей критичний час я помітив, що стернові геть ошаліли з жаху, і при відблиску ліхтаря, який одразу ж погас, я побачив, що один з них, упавши на коліна і сховавши лице в долоні, молиться, замість того щоб робити своє діло. Схопивши револьвер, я пробрався до нього, підняв йому голову й, приклавши револьвер до вуха, сказав: «Завтра молитимешся, а зараз, якщо не стерноватимеш як слід, я всаджу тобі кулю в лоба». Коли постріл пролунав біля самісінького його вуха, стерновий збагнув, що, мабуть, мій револьвер може стати для нього небезпечнішим, ніж вітер і хвилі, й почав просити, щоб я не гнівався. Десь о дванадцятій годині великий шквал з дощем знову кинув урумбай в дуже скрутне становище. Окрім дощу, що лив як із відра, хвилі часто накривали наше судно. Довелося тримати постійно кілька чоловік, щоб відливати воду. Я не був певен, що яка-небудь хвиля не заллє нас навіки. Я, звичайно, не спав усю ніч: я не міг довіряти стерновим. Усе небо облягали темні хмари, тому визначати курс доводилося тільки за компасом. На світанку — ще шквал, але вже не такий великий…

1 березня. Чарівний ранок надавав неймовірної краси скелям

та зеленим острівцям Наматоте й гарним горам з величними обрисами бухти Тритон. Після сніданку, взявши записник, парасольку й револьвер, я вирушив у тубільній пірозі на берег. Сангіль, озброєний старим тесаком, і Давід з мисливською рушницею та невеликим каучуковим килимком супроводили мене. Папуаські піроги пливли за нами. Висадившись біля коралового рифу, я попрошкував до кількох хатин, що майже ховались у зелені. Коли я наблизився, дві-три жінки з дітьми кинулися в кущі. Кілька чоловіків вийшли мені назустріч, вони привели мене до майданчика, вкритого циновками, де я й розташувався. Мені сказали, що радья Наматоте незабаром прийде.

Сільце, в яке я прийшов, по суті й не заслуговує на цю назву. Усього там було два або три курені та два витягнуті на берег прау з дашком. Курені були дуже примітивні й скидалися на ті, які я бачив у горах Марівелес у так званих негритосів о. Лусону. Гурт жінок сидів коло них і готував їжу. Між жінками була одна дуже балакуча серамка з довгим прямим малайським волоссям, що прийшла сюди з Сераму із своїм чоловіком-пануасом. Тубільці були не дуже міцні й гарні; и багатьох шкіру вразили хвороби й рани. Проте двоє-троє папуаських юнаків були зразком папуаської вроди. Кучеряве волосся, що вихрилося великими кільцями, свідчило про мішанину з жителями Сераму й іншими малайцями.

З-за скелі вигулькнула пірога з великою платформою і високою щоглою, на якій майорів голландський прапор. Кілька чоловік з пироги, які зійшли на берег, побачивши мене, очевидно, намірилися вернутись, але крики тих, що були коло мене, знову підбадьорили їх. Двоє йшли попереду: один, убраний в червоні штани та куртку, був молодий радья Муда-Наматоте; другий — у жовтій арабській жилетці, з білою хусткою на голові, високий, з великим носом і неприємною фізіономією — майор Мавари. Радья Муда був досить високий, ніс його вдавлений, а вимова неприємна, гугнява. У майора ніс також вирізнявся своєю формою: внизу дуже широкий, а крила його майже врівні з кінчиком носа… Я їм показав місце біля себе й пояснив, що маю намір оселитися серед них місяців на три й що хочу бачити тут гори, дерева, тварин, людей та їхні хатини, а також хочу знати про все, що тут діється.

Одразу ж посипалися скарги на наскоки, оніми й на війни між селищами. Мені розповіли, що в січні жителі о. Аді, щоб помститися за напад людей Лакахії, найняли людей затоки Камрау, які вирізали людність о-вів Каю-Мера й розігнали людей о. Айдуми. Радья Наматоте запропонував мені оглянути його дім, де я можу, якщо захочу, оселитися на час перебування на цьому

березі. Я погодився, і ми пішли спершу лісом, дуже мокрою і незручною стежкою, потім берегом. Обійшли мисок і опинилися між двома скелястими стінами. Тут, між кокосовими пальмами, було кілька хатин, з яких найбільша належала радьї Наматоте. Неподалік від цієї хатини стояли дві напівспалені й одна напівзруйнована. Дві інші, з різьбленими дошками, тулилися обабіч високої платформи, складеної з коралів. Це, як виявилося, — гробниці родичів радьї Наматоте. Кубічна купа коралів — також стара гробниця. В одній з хатин (гробниць) у траві лежали різні речі померлого.

Дім радьї був складений з дощок і не відзначався оригінальністю. Все місце із спаленими та зруйнованими хатинами й могилами мало занедбаний і непринадний вигляд. Потім брак води (є одне джерело — дуже погане, вода напівсолона) і надто малі простори острівця, щоб розраховувати на успішне полювання, змусили мене зовсім відмовитися від наміру оселитися тут. Я сказав, що хочу податися в Айдуму. Радья бачив, що йому не вдасться вмовити мене лишитися жити в Наматоте, і одразу перейшов до запитань, чи є в мене ром або джин, які, за його словами, тутешні папуаси дуже полюбляють. Я відповів, що пити ром негарно і для його людей буде краще, якщо вони ніколи не куштуватимуть цих напоїв.

Попливли на о. Айдуму й години о четвертій кинули якір коло великої старої хатини. Біля неї стояла друга, менша, як виявилося, також гробниця. Навколо не видно й не чути ані душі. Велика хатина була надто стара, щоб у ній жити, а полагодити її важче, ніж побудувати нову. Рушив далі. Пройшли повз три курені, також покинуті. Сонце вже заходило, коли я знову вирушив на другий бік бухти Тритон, до о. Мавари. Ці острови дуже скелясті. Скелі зводяться стінами й баштами, подекуди вкритими розкішною рослинністю. Коли зійшов місяць, ми кинули якір біля південно-західного краю о. Мавари. Маленька хатина, вся в зелені, стояла між прямовисними скелями, було видно вогник на березі, який одразу ж згас, тільки-но почулися голоси на урумбаї. Очевидно, нас не вважали за бажаних гостей. Я не захотів тривожити тубільців і заборонив сходити на берег.

2 березня. Раненько-вранці пішов до хатини. Коли я наближався, кілька жінок вибігли з неї й кинулися до лісу. Коло хатини в різних місцях купками лежали черепашки, начебто засвідчуючи, що багатство екваторіальної рослинності не дає ще людині достатньої їжі. Їй доводиться голодувати або збирати на рифах мізерно-дрібні несмачні молюски. Після сніданку я вирушив у Лобо, щоб оглянути місцевість, де голландці сорок шість років тому мали намір заснувати колонію, так званий форт

Du Bus, яка проіснувала недовго й перетворилася на кладовисько з багатьма сотнями могил. Під'їхала пірога, і з неї вийшов на урумбай худорлявий довгоносий старик. Це був радья Айдуми, який мав через напад людей Телок-Камрау покинути свій острів. Він плаксиво розповів мені про своє нещастя. Щоб мати точніше уявлення про війни між тубільцями, я почав допитуватися — на жаль, через перекладача Сангіля, бо радья Айдуми майже не розумів малайської мови, — про кількість нападників. Виявилося, що людей Камрау було близько сотні (мабуть, і ця цифра перебільшена); убитих в Каю-Мсрі було десять, поранених десять чи дванадцять. З цього видно, що ці війни не що інше як дрібні сутички, але вони все-таки головна причина номадного[51] способу життя тубільців та нечисельності їхніх селищ. Якби оселилися вони більшим поселенням, то його незабаром було б пограбовано й сплюндровано сусідами. Постійне побоювання бути забитим та пограбованим змушує тубільців жити переважно у своїх пірогах, кочуючи з місця на місце. Радья Айдуми зголосився супроводити мене, і його пірога з родиною, що складалася з двох жінок та двох дітей, попливла за урумбаєм. Я наказав дати їм рису й саго, чим радья та його жінки були дуже задоволені.

Майже цілковитий штиль іноді переривався досить сильними поривами вітру. Під час одного такого пориву урумбай несподівано дуже накренило, і Ахмат, який сидів на низькому борту та їв, не втримався й майнув догори ногами у воду. Звичайно, його, геть мокрого, одразу ж витягли під загальний регіт. Близько години пополудні під'їхали до берега саме коло того місця, де був форт Du Bus, заснований 1828 року. Місце розташування дуже гарне: великий, глибокий басейн, оточений з усіх боків горами, розлягався біля підніжжя мальовничої, дуже крутої гори Ламансієрн. Гори тут такі круті й під час великих дощів з них збігає в море стільки води, що з його поверхні можна черпати прісну воду. Це мені сказав радья Айдуми й підтвердили кілька інших тубільців. Берег був укритий високим лісом, і ніде не було видно анінайменшої ознаки колонії, що існувала тут 46 років тому. Проте у тубільців збереглася згадка про неї. Незважаючи на полуденну спеку, я висадився коло гаю кокосових пальм, і старий радья Айдуми показав мені рештки «рума бату оран Голланд» (кам'яних будинків голландських людей).

Пройшовши кілька кроків, ми натрапили на чотири могили — невеликі споруди, подібні до маленьких халуп (близько двох метрів завдовжки, одного завширшки й одного у висоту), з кілків та атапу. В одній з них був ще «татумбу» (померлий). Стежки ніякої не було. Покликав Йосифа і Ахмата, які за вказівкою радьї

Айдуми заходилися прорубувати парангами (великі малайські ножі) дорогу. Невдовзі ми надибали кам'яний п'єдестал, на якому стояв напівзогнилий товстий стовп. Підходячи до п'єдесталу, я відчув під ногою щось тверде й гладеньке, що, зіткнувшись із цвяхами на закаблуках, дзенькнуло. Мої люди розгребли хмиз та сухе листя: під цим шаром побачили овальну чавунну дошку, на якій, коли її перекинули на другий бік, було зображення нідерландського герба. Зогниле дерево не могло витримати ваги чавунної дошки, яка, очевидно, вже багато років тому впала й тепер лежала на землі. Я наказав очистити її й прихилити до решток стовпа. А тим часом Ахмат, ідучи за радьєю Айдуми, проклав дорогу до так званих «рума бату». Це були два чотирикутні підмурки з коралового вапняку. Посеред них росли великі дерева, і підмурки майже ховались у рослинності. Кілька товстих пеньків колись зрубаних дерев пустили нові пагони, які, у свою чергу, перетворилися на дерева; вони також були рештками колишньої колонії.

У лісі вогко й дуже душно; більше оглядати не було чого, і я вирішив іти в тубільне селище, розташоване, як сказав радья, недалеко; та мене неприємно здивувало те, що нам довелося діставатись до нього три чверті години. Спочатку треба було йти через болото, перебираючись по корінню мангрових дерев, потім через струмок, далі вгору на крутий пагорб, де зеленіла невелика плантація бананів та солодкої картоплі. Сонце так пряжило, а навколо ані-найменшого холодку, тож я змучений спускався до двох дуже убогих халуп, розміщених у затінку й біля самого моря. Ці хатини були пристанищем радьї Айдуми після наскоку Телок-Камрау. Розташувавшись на циновці, я трохи відпочив і почав роздивлятися хатину, хоч ця назва для неї надто претензійна. Вона стояла на палях, мала дуже діряву підлогу, ще дірявіші стіни з атапу заввишки близько метра — тож випростатись у ній могли тільки діти; всередині, проте, халупа була поділена перегородками на кілька комірок. Невелике піддашшя перед халупою правило за спальню почту радьї Айдуми. Старий знову заскімлив і заявив, що хоче оселитися з своїми підданими там, де я лишусь. На це я не сказав «ні», бо сам волів мати постійні об'єкти для своїх антропологічних спостережень, і, звичайно, люди Айдуми, поселившись біля моєї хатини, стануть незабаром мені слугами й при нагоді будуть провідниками по навколишніх горах та лісах. Я побачив тут двох так званих вуоусірау, жителів гір Камака. Вони зовсім схожі на жителів узбережжя, і один з них був світліший за інших присутніх тут папуасів.

О шостій вечора я повернувся на урумбай, і ми рушили далі. Був штиль, тому довелось веслувати цілу ніч, що, одначе, мої

люди робили час від часу, щоб поспати. Три піроги з жінками й дітьми пливли за урумбаєм.

Місцевість була дуже мальовнича; жаль, що тут легше вмирати, ніж жити. Серед тубільців я бачив страхітливі хвороби, очевидно, занесені сюди малайцями під час їхніх щорічних відвідин цього берега.

3 березня. Із затоки Ленгуру ми вийшли у великий спокійний басейн, потім, через протоку, в інший, потім у третій. Праворуч лежав суходіл Нової Гвінеї, ліворуч — архіпелаг красивих, але безлюдних скелястих острівців. Це одна з наймальовничіших місцевостей Ост-Індійського архіпелагу. Вапнякові скелі тут набули дуже різноманітних форм і, розмиті прибоєм, утворили довгі печери близько двох метрів завглибшки. У багатьох місцях підмиті скелі завалюються і, утворюючи серед зеленого лісу білі й жовті плями, урізноманітнюють пейзаж. Трапляються також обвали на самісіньких вершинах гір, і їхні сліди лишилися у вигляді довгих смуг поламаних і вирваних обвалом дерев. Такі смуги подекуди можна простежити аж до моря. Химерні обриси мають невеличкі острівці, які від того, що прибій розмивав скелі біля поверхні води, набули форми пірамідальних грибів. Оскільки прохід між архіпелагом Мавара і суходолом Нової Гвінеї не був позначений на картах, то я назвав його на моїй карті протокою вел. кн. Єлени, на згадку про люб'язну гостинність і ті кілька приємних тижнів, які я провів у її Оранієнбаумському палаці восени 1870 року.

Десь о десятій годині ми підійшли до селища Мавара, яке складалося з двох халуп. Мені й цей острівець не сподобався, щоб тут оселитись. Увечері перебралися на протилежний берег. Цю місцевість тубільці називають Айва. Тут, може, я лишусь, бо Айва — на суходолі, а з огляду на фауну це для мене важливо. Місце мальовниче, і, живучи тут, я не буду поблизу вже зайнятої кимось ділянки. Мені ніхто не докучатиме, і я не заважатиму іншим. У Давіда дуже набрякла рука, і його трусила пропасниця. Сам я часто відчуваю біль у ногах і неприємну ломоту в усьому тілі…

8 березня. Нарешті можу сказати, що я знову житель Нової Гвінеї. Цілий день влаштовувався в хатині й бачу, що помешкання досить комфортабельне. Тубільці, які прийшли до мене, розповіли, що днів п'ять тому, якраз того дня, коли я вирішив саме тут будувати хатину, жителі Телок-Камрау вбили одного чоловіка з о. Наматоте разом з жінкою і дітьми. Це сталося зовсім недалеко відціль, у Телок-Бічару. Треба тут пильнувати.

9 березня. Уночі мене розбудили крики, схожі на собаче виття. Мені, проте, пояснили, що це були голоси тубільців, які оселилися на піщаному березі в Айві. Вони бояться нападу

аліфуру («оран-аліфуру» — поширена у малайців назва жителів Сераму і перейнята також тутешніми жителями взагалі для означення тубільців гір або суходолу на відміну від прибережних) і перегукуються або показують, що вони насторожі.

Була злива. І ось крики стали гучніші, почулося багато голосів. Трохи згодом пролунав постріл. Я встав і дістав з ящика рушницю. Та цієї ночі нічого більше не сталось. Уранці мені сказали, що оран-аліфуру никали цілу ніч на околиці, і один із моїх серамських матросів випалив з рушниці, щоб трохи заспокоїти настраханих жителів Айдуми, які бачили чужого собаку, а це, як вони гадали, певна ознака того, що аліфуру десь недалеко й очікують нагоди та зручного часу, щоб напасти. Прийшли радья Наматоте й інші начальники, вони просилися відпустити їх на кілька днів. Я погодився. П'ять пірог вирушили в різні напрямки.

Відчуваю велику слабість у ногах; ліва рука дуже болить, вона зовсім немічна…

13 березня. В Ахмата тяжка пропасниця. Гарячка майже не спадала цілу ніч і протягом дня, дарма що він пив каломель і хіну.

Полювання досить удале: окрім трьох птахів, Давід приніс мені великого кенгуру, старого самця… Я відпрепарирував скелет і зберіг серце й мозок. М'ясо чудове. Папуаські начальники, наслідуючи серамців, не їдять кенгуру…

17 березня. Учора занедужав Иосиф, і тому я не зміг піти в гори Камака. Сьогодні йому не краще. Радья Айдуми розповів, що в глибині, країни, по річці Утанате, живуть люди дуже маленькі на зріст, але великі людоїди… Як зветься це плем'я, радья не знав.

Увечері мені нанесли візит з півдюжини панн з о. Наматоте; з нагоди цього візиту вони нав'язали на себе все ганчір'я, добуте у макассарських і серамських торговців. Балакуча жінка з Сераму, про яку я вже згадував і яка вміла говорити по-малайському, була їм за перекладачку. Вони прийшли покурити й попросити голок…

21 березня. Призначивши Йосифа старшим, так званим «капала-оран», над людьми, які зоставалися стерегти хатину, я наказав радьї Наматоте та радьї Айдуми також лишитися в Айві. Йосифові я дав чимало хіни (малайці й навіть серамці знають, як діють ці ліки, й дуже цінують їх) і просив його наглядати, щоб Ахмат вчасно приймав, ліки, та дозволив йому брати для хворого все, чого він забажає, з моїх харчів. Лишивши своїх шістьох людей в Айві, я підняв якір і рушив.

Ми знову пройшли вузькі й спокійні басейни вел. кн. Єлени, і я знову милувався мальовничими пейзажами. Приморські скелі з їхньою рослинністю являли собою розмаїті, напрочуд гарні

комбінації, і знову навколишнє безлюддя вразило мене: єдина пірога, що зустрілася нам, належала тубільцю з Лобо та його родині, яка складалася з трьох жінок і тільки однієї дитини. Вони тинялися від одного пасера[52] до іншого і на мої запитання: «Звідки?» і «Куди?» — відповідали: «Чарі моканан» (шукаю їжі).

Якщо взяти всіх жителів Наматоте, Айдуми, Лобо, навіть з верховинцями майрасі й вуоусірау, то я не думаю, щоб їх набралося бодай сто чоловік. Гори навколо майже не заселені. То там, то тут трапляється піщаний берег (на-сер) з кокосовими пальмами — незаперечною ознакою того, що тут колись жили люди. Тубільці мешкають більше у своїх пірогах, на платформах яких розташовуються їхні родини. Піроги ці мають досить добрі покрівлі з «кальян» (міцні циновки з листя пандана). Коли пірога підходить до піщаного берега, її витягують з води і переобладнують у курінь, де тубільці живуть тижнями, займаються «чарі моканан» — ловлять рибу, збирають у лісі плоди хлібного дерева, ставлять пастки на птахів, іноді навіть обробляють у лісі невелику плантацію таро та солодкої картоплі, зрідка навідуючись туди, щоб зібрати плоди. На одному місці вони лишаються недовго.

Увечері ми підпливли до островів Койра, у глибині бухти Тритон. На березі зустріли кількох жителів Айдуми, яких послав радья чекати нашого прибуття. Один з них, на ім'я Ямба, вирізнявся своїм високим зростом і неабиякою силою. Треба було тут знайти провідників, які знають дорогу до озера в горах, бо радья Айдуми та інші берегові папуаси тільки чули про це озеро. У пірозі в супроводі радьї Айдуми та двох його людей — Ямби і Туро-на — я вирушив до Ломіри, де ми сподівалися зустріти кількох вуоусірау й умовити їх піти з нами…

За кількома скелястими островами біля підніжжя високої і крутої гори Арори була бухточка. Окрім трьох пірог на ній, ми побачили на березі нещодавно вибудуваний курінь. Зелене листя на покрівлі ще не встигло пожовтіти. Біля багаття сиділи жінки. З куреня нам назустріч вийшли кілька чоловіків. Серед них я побачив Хукома Драмая, начальника вуоусірау, який був у мене разів зо два. Він дуже шанобливо підійшов, уклоняючись та прикладаючи руку до голови, і відрекомендував мені кількох гірських жителів, вуоусірау, назвавши одного з них навіть «капітан», при цьому додав, що всі вони тут шукають для мене тварин і привезуть їх, повернувшись з Лакахії. Я сказав йому, що маю намір вирушити сьогодні ж до оз. Камака-Валлар, і додав, що мені потрібні люди. Після кількох протестів усе владналось, принаймні на словах, і я роздав тютюн, що привіз його з собою.

Назва «вуоусірау» походить від слова «вуар», що означає

«гора». Ці тубільці не відрізняються від інших. Відмінність кольору шкіри й зросту трапляється в них у такій же мірі, як і в прибережних жителів. Між жінками я побачив дівчинку років тринадцяти, великі темно-карі очі якої з довгими віями могли викликати захоплення у найвибагливіших цінувальників жіночої вроди. У вуоусірау я також побачив собак, цілком схожих на собак берега Маклая. Прибережні папуаси собак не тримають…

У двох чи трьох місцях нам трапилися розвалені курені — тимчасові житла вуоусірау. Я зрадів, коли через дві години ходи мені сказали, що ми на вершині хребта й що тепер ми будемо спускатись…

Ми спускалися до болота. Цими ночами тут ішов дощ, а тому стежки були слизькі й мокрі. Потім піднялися до покинутої плантації, де сонце мене вкрай стомило. Плантація була чимала, на ній стирчало кілька товстих пеньків, зрубаних на три-чотири метри над землею. Аби так зрубати дерево, а роблять це, щоб позбутись тіні, навколо нього зводять поміст. Це раціональніше, бо на поміст зусиль витрачають утричі менше, ніж на рубку дерева при корені…

За плантацією було ще два довгих на палях курені, які нагадували мені халупки негритосів на о. Лусоні. Палі складалися з трьох зв'язаних тонких кілків, що знову свідчить про прагнення полегшити роботу й про кмітливість…

Перед заходом сонця прийшов до двох хатин, дуже стомлений, з пухирями на ногах, натертими в промоклих черевиках, і дуже голодний. На мене чекав сюрприз: Давід забув узяти каву й цукор, на які протягом останніх трьох годин я дуже сподівався. Мусив задовольнятися вареним рисом і сушеною яловичиною.

23 березня. Ніч у хатині проспав непогано, а що не було кави, то випив трохи несмачної рисової юшки і, взявши приладдя для малювання, пішов до озера, яке було за п'ять хвилин ходу від хатини. Ми прийшли до піщаного берега, де було багато сухих дерев, з яких одні ще стояли на березі, інші ж стирчали з води або лежали в ній. А далі од берега з води виднілися вже самі верхівки дерев.

Озеро було не широке, але дуже довге. Недалечко від берега підносилися два острівці. Гори навпроти тяглися довгими одноманітними хребтами на ост і норд-ост. Навколо острівця виднілася смуга сухих дерев — почасти на березі, почасти у воді. Обох кінців озера на південь і на північ не можна було бачити: їх затуляли виступи мисків. Накидавши ескіз озера з берега, я відплив у супроводі радьї Айдуми та двох папуасів у пірозі на його середину.

Тут краєвид був інший, набагато мальовничіший. Високі гори з красивими контурами замикали озеро, яке мало неправильну форму; багато мисків та острівців урізноманітнювали його. Його довжина була втричі більша, ніж ширина. Я гадаю, що бистрою

легкою пірогою його можна було перепливти у довжину з півночі на південь години за дві, обійти навкруг (якби була гарна дорога) годин за вісім-десять. А коли зважити на тутешні стежки, тубільці сумнівалися, що можна управитись навіть за три дні.

Окрім сідловини в горах на захід, яку ми вчора перейшли, знайшлося одне низьке місце на південний схід, між високою горою Арора та другою. Я зробив ще два малюнки і був ощасливлений, виловивши три екземпляри одної рибки, що водиться в цьому озері. Є тут ще й інша, але ловити її можна тільки на гачок, бо живе вона на глибині.

Повертаючись назад, я оглянув прямовисні білі скелі, на яких видно було дві рівнобіжні, одна над одною, лінії; нижня була приблизно на 150 сантиметрів, друга — на 3 метри від постійного рівня озера. На камінні, стовбурах та гілках дерев, що стояли у воді, я зібрав кілька екземплярів губки. Ця знахідка навела мене на думку, що оз. Камака-Валлар було колись затокою або ж мало якийсь зв'язок з морем. Знайдені черепашки молюсків, які і нині живуть в озері, роблять це припущення досить вірогідним. На мої запитання про сухі дерева у воді й на березі тубільці сказали, що вода в озері колись стояла висока й усі ці дерева загинули від того, що були зовсім або частково вкриті водою, а тепер вода в озері спала. Але коли вода була висока і коли вона спала — я так і не міг допитатися. Визначивши за допомогою апарата Реньо нинішній рівень озера, я повернувся до хатини й узявся малювати її та людей…

2 квітня. Вітер був супротивний, тому довелося веслувати весь день уздовж берега о. Айдуми. Я вирішив переночувати коло Вайкали.

Ось що я тут довідався від тубільця в пірозі. Папуаси моєї колонії в Айві гадали, що завдяки сусідству зі мною вони будуть у цілковитій безпеці, втратили пильність і взагалі перестали думати про можливість несподіваного нападу. І ось одного дощового похмурого ранку, коли начальників та більшості чоловіків не було в селищі, а інші через дощ спокійно спали, одні в своїх пірогах, інші — в бараках, раптово, без галасу з'явилися безліч папуасів-во-рогів (з бухти Бічару). Всі вони були добре озброєні і, щоб надати собі застрашливого вигляду, вимастили обличчя чорною фарбою. Заскочивши маленьке селище зненацька, вони кинулися на сплячих, не милуючи й жінок. Один з перших куренів, що зазнав ворожого нападу, належав старому радьї Айдуми, якого саме не було вдома. В курені спали його дружина й дочка (гарненьке дитя років п'яти-шести). Бідна мати, хоча й була поранена двома ударами списа, все-таки знайшла сили добратися з дочкою до моєї хатини, де сподівалася

врятуватись. Інші тубільці колонії подалися за нею, принаймні ті, хто не був тяжко поранений й мав силу дістатися туди; таким чином моя хатина стала центром побоїща. Нападаючих було близько сотні, тимчасом як у селищі чоловіків лишилося не більше дюжини, а то багато жінок і дітей. Певна річ, люди Айдуми були вщент розбиті. Мої семеро слуг не допомогли їм, боячись, що їх самих уб'ють за таке заступництво. Переможці не задовольнилися тим, що поранили та вбили близько десятка людей Айдуми (чоловіків і жінок), вони, впевнившись, що рани дружини радьї Айдуми смертельні, порубали на шматки її доньку. Відрубану голову з частиною тулуба й рукою, яка безживно хилиталася, настромили на списа й урочисто понесли в горн.

Потім я довідався, що причиною цих убивств була давня ворожнеча й давно задумана помста. Після вбивства почали грабувати мої речі, і грабунок цей тривав до третьої години пополудні. Лише тоді гірські тубільці рушили назад, несучи як трофей дитячу голову, ведучи в полон двох молодих дівчат та хлопчика й тягнучи речі, награбовані в моїй оселі.

І все-таки один з моїх людей — амбоїнець Йосиф — не стратив геть голови. Він і ще двоє попливли в маленькій пірозі до великого падуакана (велике торговельне прау з Макасара), який прибув нещодавно для мінової торгівлі з тубільцями цього берега. Він переконав анакоду тубільного прау послати шлюпку з озброєними людьми, щоб урятувати бодай частину моїх речей. Вони дісталися в Айву надвечір і заскочили людей Наматоте й Мавари, коли ті розбирали й ділили здобич, тобто мої речі. Стомлені денними пригодами, тубільці, побачивши озброєних людей, не стали чинити опору, і мої люди зібрали рештки мого майна й віднесли до падуакана.

Хоч яка несподівана й прикра була ця звістка, та вона мене скоріше зацікавила й розсердила, ніж збентежила або налякала. Я остаточно вирішив вернутися в Айву. Тож дарма що люди були стомлені й заперечували, я змусив їх гребти всю ніч між островами Мавара й Сімеу.

3 квітня. На світанку ми були в Маварі. Я зійшов на берег цього разу озброєний, бо побоювався, що люди Мавари, які також брали участь у грабунку, можуть поставитись не дуже приязно до моїх відвідин. Я хотів бачити капітана Мавари, фізіономія якого мені не подобалась і якого я вважав разом з радьєю Наматоте головним призвідцем убивств та грабунків. Я попрямував до його хатини, але там нікого не знайшов, окрім двох баб, які дуже налякалися й забилися в куток халупи, та кількох заплаканих дітей. Я був майже певен, що капітан та інші тубільці-чоловіки, не сподіваючись мого візиту, поховалися десь поблизу. Може,

побоюючись, що я одразу почну чинити розправу над ними, вони, забачивши мене озброєного, коли я скочив з урумбая на землю, повтікали в ліс. Розправлятися з ними я поки що не хотів, а з жінками та дітьми й поготів, тому, не добившись від них нічого, я повернувся на урумбай, і ми рушили до о. Наматоте, де, як сказав стрічний тубілець, був падуакан та мої слуги.

Незабаром ми побачили падуакан, який стояв на якорі в протоці, що відділяла о. Наматоте від суходолу.

Нетерпіння моїх людей в міру наближення до нашої мети зростало, і останні півгодини гребці добре справляли своє діло. Коли ми були вже близько, від падуакана відійшла шлюпка, в якій сиділи Иосиф, Лопіс, Ахмат та один з моїх людей із Сераму. Я зрадів, що Лопіс догадався приїхати, бо тільки від нього я міг узнати правду, бодай приблизно, про те, що скоїлося. Тільки-но шлюпка підійшла, я покликав його у свою каюту. Він схопив мою руку й, здавалося, був дуже розчулений; а коли прийшов Давід, його земляк, він кинувся його обіймати й мало не плакав. Я звелів йому розповісти все, що він знає, додавши, що багато вже чув, але бажаю знати від нього подробиці, його розповідь багато чим відрізнялася від того, що я вже чув, і це було цілком природно, адже я розпитував учора тубільця через перекладача, людину з Сераму, а той, як з'ясувалося, мав причини не перекладати всього, що йому говорилося. Лопіс почав свою розповідь, палко запевняючи, що вся ця пригода була спільною справою людей Бічару, Наматоте, Мавари й залишених мною людей із Сераму. Приватна помста була причиною вбивства дружини й доньки старого радьї Айдуми. Зваблені моїми речами, люди Наматоте, Мавари разом з моїми слугами із Сераму вирішили віддати на поталу родину й друзів старого Танеме, радьї Айдуми, пограбувати мене й звалити всю провину на людей з бухти Бічару. Иосиф був переконаний у цьому і запевняв мене, що коли він почув крики і гвалт сутички на березі, то, щоб зустріти напасників, роздав усім нашим людям зброю, порох і кулі. Люди мої справді почали стріляти, але, як запевняв Йосиф, стріляли холостими зарядами, без куль, і не через те, що боялись, аби їх не забили жителі Бічару, а тому, що були з ними заодно.

Це здалося мені цілком правдоподібним, бо я не мав сумніву, що 8 чоловік з рушницями без особливих труднощів, якби насправді стріляли дробом і кулями, могли примусити тікати сотню тубільців, озброєних списами.

Радьї Айдуми й Наматоте з усіх сил намагались улещати мене: тиснули безперестанку руки, запевняли, що готові скрізь іти за мною, пропонували скликати всіх папуасів у Байкалу чи куди я забажаю. Серамці, у свою чергу, застерігають не вірити жодному

слову радьїв, бо за тими словами нові лихі заміри.

Восьмеро моїх людей серамців нездужають — у них пропасниця.

Увечері Йосиф прийшов сказати, що обидва радьї говорили моїм матросам, щоб вони за себе не боялися, що їм ніхто нічого не зробить. Серамці вірять цьому, але дуже бояться за мене, точніше за самих себе, гадаючи, що, коли мене тут уб'ють, їм перепаде від голландського уряду, як вони повернуться додому.

Заміряв череп з гробниці на о. Наматоте; він, як виявилося, був дуже вузький, з показником ширини 62, я заміряв його двічі, думав, що першого разу помилився…

11 квітня. Вирушив нарешті на о. Айдуму. Вибрав для майбутнього проживання Умбурмету, що здається мені здоровішою проти Вайкали.

Коли я увечері вибирав місце для своєї хатини, серамці знову почали бурчати; я одразу ж урвав це бурчання, заявивши знову, що в хатині житиму я сам, а вони всі можуть залишатися вночі і навіть удень на урумбаї, а якщо їм і цього не досить, то хай пливуть додому, а я лишуся тут сам. Після цього недовгого пояснення, яке я виклав, не підвищуючи голосу, знову почув запевнення у відданості й цілковитій готовності слухатися. Користуючись нагодою, я примусив їх мені пообіцяти, що вони почнуть будувати хатину завтра на світанку й закінчать якнайшвидше, бо жити на урумбаї, в маленькій каюті, мені дуже набридло…

15 квітня. Переселився вчора й переночував уже в хатині; хоч зверху вона й не протікає, але з боків і знизу така дірява, що увечері не можна запалити свічки або доводиться запалювати її разів десять на хвилину, та це байдуже; погано те, що холодно спати.

Умбурмета завдяки тому, що я тут оселився, так само, як і Айва, жвавішає; але в Айві від піщаного берега, де були витягнуті на пісок папуаські прау й де тубільці будували собі тимчасові курені, до моєї хатини було далеко; а тут з веранди я можу бачити весь берег і все, що там діється.

Сьогодні прийшло шість папуаських пірог з купою народу. Ввечері, просидівши весь день над деякими анатомічними роботами, я вийшов на веранду й милувався грою хлопчаків та юнаків на піщаному березі. Був відплив, і вони мали досить простору, щоб бавитись. Вони гралися у війну: кидали один в одного жмені вологого піску та легенькі палиці замість списів. Найбільша вправність полягала в тому, щоб влучно жбурнути жменю піску чи списа, а самому швидко ухилитися, кинутись убік, чи впасти на землю, або високо підстрибнути й у такий

спосіб уникнути націленого в ноги удару. Три-чотирирічні хлопчики охоче брали участь у грі, яка дуже захоплювала й чотирнадцяти- та п'ятнадцятирічних юнаків. Тут, як і в інших місцях Нової Гвінеї, діти надзвичайно рано починають тренуватись з метання в ціль; вони кидають чим попало й куди попало і досягають у цьому великої вправності.

Мав з Давідом і Йосифом серйозну розмову. Я почав з того, що запитав їх, чи побояться вони лишитися тут зі мною, якщо я дозволю урумбаю повернутися в Серам. Обидва відповіли, що бояться, бо папуаси тут ладні вбити людину за якусь порожню пляшку чи стару тарілку. Вони додали, що так думають усі, що на папуасів не можна покладатись і що серамці, незважаючи на спільну вигоду зберегти мирні стосунки, тремтять щоночі, боячись несподіваного нападу. Якщо ми лишимось тут учотирьох, тобто я, Давід, Йосиф і Ахмат, то нам не минути біди. Потім обидва додали, що в кожного дружина й діти. Після цієї розмови я змушений був затримати урумбай.

Годині о 10-й вечора прийшла пірога з людьми Айдуми й дуже цікавою звісткою, яка підтверджувала припущення моїх людей, що тут не можна покладатися на тубільців. Звістка ця полягала ось у чому: цими днями (здається, вчора) з гірських селищ коло Телок-Камрау близько трьохсот чоловік, переважно із селищ Мамай, Віна та інших, справді приходили в Айву, маючи намір забити мене та остаточно пограбувати мої речі. Ця експедиція дуже розчарувалася, заставши в Айві самі тільки обгорілі стовпи замість хатини й людей. Серамці, як каже Давід, дуже занепокоєні цією звісткою і дуже бояться. Давід просив мене спати не тут, а разом з моїми людьми — в урумбаї. Я не згодився.

17 квітня. Знову тривога. Нова звістка прилетіла надвечір. Кажуть, що люди Наматоте й Мавари хочуть напасти на мене вночі або на світанку, і якщо прийдуть, то, очевидно, їх буде багато. Мої люди такі стривожені, що нападу чекають неодмінно цієї ночі, адже страх має великі очі й вуха, а головне, страх заразливий. Мені іноді здається, начебто все, що навкруги діється, я бачу вві сні, а не наяву. Я, звісно, постарався переконати своїх людей і навіть устиг розсмішити їх усіх, спитавши, як це, на їхню думку, гірські жителі потраплять сюди або ж стануть ганятися за урумбаєм по морю, не маючи пірог. Я рішуче відмовився перебратися з хатини на урумбай. Проте через загальну тривогу і реальність нападу доведеться спати одягнутим.

18 квітня. Малював портрети тубільців, вибирав обличчя не надто вродливі чи потворні, а такі, що найбільше підходять до загального типу. Треба сказати, що взагалі розмаїття облич внаслідок різних домішок тут далеко більше, ніж, наприклад, на

березі Маклая, навіть у тутешніх гірських жителів, хоч би у вуоусірау. Принаймні форму носа не можна вважати характерною рисою, як того хочуть антропологи, що, не виїжджаючи з Європи і сидячи в зручних кріслах у своїх кабінетах, поділяють рід людський на раси. Між тутешніми папуасами (я маю на увазі тих, що не виявляють помітних ознак мішаної раси) подибуються й плоскі, приплюснуті носи, і прямі, і гачкуваті, й, нарешті, такі, в яких кінчик звисає низько над верхньою губою.

Бачив сьогодні й оглянув уважно папуаську дитину, що цими днями народилася. Передня частина тіла, руки та обличчя були значно світліші у порівнянні зі спиною і лобом. Тіло було жовтувато-рожевувате, з домішкою сіруватого тону. Волосся кучерявилося великими кільцями. Мене запевняла мати, що батько дитини — її чоловік, але, зважаючи на ставлення тутешніх жінок до серамців, макасарців та інших відвідувачів, антропологові, якщо він не хоче помилитися, не варто вельми довіряти таким розповідям. Цей сумнів у великій мірі применшує значення й вагу спостережень.

Давід і Йосиф зробили сьогодні дуже важливе, але досить неприємне відкриття. Виявляється, мої люди справді скористалися пограбуванням моїх речей в Айві, і після того, як люди з Телок-Бічару пішли геть, вони разом з людьми Наматоте й Мавари розікрали їх, а заодно й речі моїх слуг — Давіда та Йосифа. Деякі з цих речей побачили сьогодні в татумбу (корзині) одного з серамців, саме в Стенберга, багато інших речей вони проміняли на масой. Це наочно доводило, що мені не можна довірятись не тільки папуасам, а й своїм людям.

Останній день дув вест-норд-вест, і хвилювання було значне…

22 квітня. Полювання бідне, бідніше, ніж на суходолі, в Айві. Був присутній під час одруження Тагара з донькою старого радьї Айдуми. Це був дуже простий торг. Тагар купив її за рушницю, вартість якої на острові Серам становить 10 флоринів. На додачу він дав шматок білої бавовняної матерії на 2 з половиною флорини; всього 12 з половиною флоринів. Але Тагар повинен був чекати наступного мусону, щоб узяти дружину в Серам. Вона, між іншим, дівиця не вельми юна, на вигляд їй років за 20, а це тут далеко не перша молодість. До Тагара вона вже, звісно, мала не одного коханця, і сьогодні вранці я був досить здивований, діставши запрошення на їхнє весілля, бо вважав їх давно чоловіком і жінкою, що й було de facto, а сьогодні стало de jure.

23 квітня. Прокинувся рано, бо мав намір вирушити з Давідом на полювання. Поки я пив каву, милуючись при ранковому освітленні гірським краєвидом, Йосиф розповів, що вночі знову була велика тривога. Прийшла якась пірога з Мавари.

Коли до неї гукнули, вона хотіла відпливти геть. Він, Йосиф, кликав мене з урумбая, та я, мабуть, спав, бо нічого не відповів. Я справді спав дуже міцно, і все, що Йосиф розповідав, було для мене новиною. Йосиф додав, що капітан Мавари — один з найголовніших учасників грабунку в Айві і взагалі причина того, що сталося там, — був саме в тому човні, який приплив уночі.

— А радьї Наматоте там не було? — запитав я.

— Не бачив, — відповів Йосиф.

— Дуже шкода, добре було б захопити їх обох.

Йосиф подивився на мене запитливо. Я сам не знав, що робитиму, проте вирішив не випускати живим цього чоловіка. Не треба гаяти часу: я послав Йосифа по Давіда, а сам допивав каву, обмірковуючи, як краще організувати задумане. Давід повернувся, і я пояснив йому у двох словах, що вирішив узяти капітана живим чи мертвим, що нам не доведеться після цього довго лишатися тут, і звелів, щоб він зарядив усі рушниці, поки я складу свої папери й книжки. Ми працювали швидко, і, коли прийшов Йосиф з двома серамцями, мої папери, книжки й білизна були вже упаковані. Йосиф заявив, що не помилився і що капітан Мавари теж у пірозі. Я наказав Давідові лишитися біля рушниць, а Йосифові йти зі мною. Звертаючись до Мойбірита, чистокровного папуаса, який чомусь завжди незаперечно виконував усі мої накази, я запитав: «А ти не боїшся йти зі мною?» — «Ні, — відповів він, — якщо ти підеш перший». Я показав йому на міцного мотуза, сподіваючись, що й цього буде досить для капітана Мавари — тож револьвер не знадобиться. З веранди я міг бачити всіх і кожного й мимохіть відзначив, що папуасів набагато більше, ніж моїх людей. Хоч я і не лічив їх, та гадаю, що вони переважали нас утричі. Промайнула думка: «А що коли всі кинуться захищати капітана Мавари?» Хоч я і не мав сумніву, чим скінчиться мій намір навіть у такій ситуації, та мені не хотілося допустити різні, у якій усе-таки буду винен я. Втім, це була тільки мить; я пригадав вигляд моєї пограбованої хатини в Айві, калюжі крові, нещасну дитину на моєму столі й криваві сліди її матері, забитої також у моїй кімнаті. «Шкода тільки, що другого немає», — подумав я і повернувся до кімнати.

— Тоді ходімо, — кинув я, бо мене вже чекали, і звелів нікому нічого не говорити, не кричати, а слухати й робити те, що я накажу. Вийшли, начебто нічого й не сталося. Звичайно, ніхто на піщаному березі, окрім мене й моїх людей, і гадки не мав про те, що зараз відбудеться; тільки Давід і Йосиф знали, що я візьму і вб'ю капітана Мавари, але як — цього навіть і я не знав, та мені те було байдуже — захопити його вирішено остаточно.

Більшість людей були зайняті приготуванням страви; мої

серамці снідали на урумбаї, і тільки дехто був на березі, граючи з молодими папуасками й вибираючи собі наречених. Поволі переходячи від одного гурту до другого, я нарешті наблизився до піроги, де, боячись показатися, зачаївся капітан Мавари. «Де тут капітан Мавари? — запитав я не дуже голосно. Відповіді не було, але всі замовкли і багато-хто обернувся, наче сподіваючись чогось. — Капітане Мавари, виходь! — повторив я голосніше, — Ану, виходь!» — були мої останні слова. Тут я зірвав циновку, що правила за покрівлю на пірозі. У ній справді сидів капітан. «Саламат, туан», — вимовив він тремтячим голосом. «То це ти грабував мої речі разом з людьми Телок-Камрау? Де тепер радья Наматоте?» — «Не знаю», — ледве чутним голосом вимовив цей чоловік, який був удвічі, а то й утричі дужчий за мене, а тепер весь тремтів. Папуаси і мої люди оточили нас. «Дивись за людьми», — шепнув я Йосифові, а сам схопив капітана за горлянку і, приставивши револьвер до рота, наказав Мойбіриту зв'язати йому руки. Після цього я звернувся до папуасів і мовив: «Я беру цього чоловіка, якого лишив у Айві стерегти мою хатину, а він пограбував усе, що було в ній, г допустив, щоб у моїх кімнатах забили жінок і дітей. Візьміть його зараз же на урумбай; Мойбірите, і ти, Сангілю, як начальники моїх людей з Сераму, відповідатимете за нього».

Я вирішив, що треба покінчити це діло щонайскоріше, а головне, не дати людям отямитися й не допустити якоїсь ради між ними. Бачачи, що мої серамці впевнилися, що мене треба слухатись, і навіть потягли мого полоненого на урумбай, я засунув револьвер назад у чохол на поясі й сказав тубільцям: «Я не гніваюся на вас, а тільки на начальника, капітана Мавари, і радью Наматоте, які були у змові й робили те, що й люди Телок-Камрау». Помітивши, що дехто був озброєний, я запропонував їм покласти зброю осторонь, бо їх ніхто не зачепить, і допомогти моїм людям перенести мої речі з хатини на урумбай. Мої слова справили добре враження; на суворих обличчях з'явився веселий вираз.

Усі знову заговорили й заходилися перетягувати мої речі з хатини на урумбай. Давід і Йосиф порядкували дуже проворно. Мої люди не покладалися на мирний кінець конфлікту й лишались озброєні, а всі рушниці на урумбаї були заряджені. Я вжив застережних заходів і рішуче заборонив пірогам залишати Умбурмету. Йосифові, Ахматові та радьї Айдуми звелів стежити за виконанням цього наказу. За якусь годину все було перенесено на урумбай, і ми могли вирушити в дорогу кожної хвилини. Я, проте, не забув про цікавий череп, який лежав на могилі, недалечко від дому старого радьї, і який я досі не хотів чіпати,

щоб тубільці не могли подумати, ніби я не шаную гробниць їхніх родичів. Але тепер, відпливаючи звідси, я не хотів лишати цікавого антропологічного препарату на поталу вологості й часу. Треба було примудритися спровадити всіх з того місця на кілька хвилин, бо навіть і тепер я не мав бажання чинити цю крадіжку на очах у всіх. Тому я послав серамців на урумбай готуватися до відплиття, інших по воду і, шепнувши кілька слів Давідові, сказав тубільцям, що йду заспокоїти жінок та попрощатися з ними. Я сподівався, що всі чоловіки підуть за мною, і не помилився. Жінки, тільки-но було заарештовано капітана Мавари, очевидно, боячись гвалту, вирішили, що їм найкраще негайно зійти з очей, і сховалися в старому домі радьї Айдуми. Може, це вони зробили за наказом чоловіків. Я пішов до дому й викликав жінок, яким сказав через перекладача, щоб вони не боялися, що я нічого їм не вчиню, нікого не вб'ю й не заберу з собою силоміць, і хай вони перекажуть мої слова іншим. Я також звелів їм переказати 1 дружині капітана Мавари, що я взяв його через те, що він разом з іншими грабував мої речі, замість того щоб оберігати їх, але я нічого її чоловікові не зроблю, а тільки відвезу в Амбоїну на суд резидента. Побачивши дружину Талгара, я покликав її і подарував шмат червоної бавовняної матерії, дзеркало й багато тютюну. Я думав, що застану її у великому горі через від'їзд її молодого чоловіка, але диво дивне, як мало смутку було на її досить-таки гарненькому личку, коли вона прощалася із своїм обранцем, з яким прожила всього місяць і який навряд чи за такий короткий час міг їй набриднути. Я подумав: або європейські жінки прикидаються в таких випадках, або папуаські дами дуже відрізняються від них…»

Я не випадково навів тут так широко уривки з Маклаєвих щоденників, які розповідають про його мандрівку на західне узбережжя Нової Гвінеї — берег Папуа-Ковіай. Передусім вони, ці щоденники, досі друкувалися переважно у виданих ненелнкнми тиражами зібраннях творів ученою й давно стали бібліографічною рідкістю. Можна з певністю сказати, що сучасному масовому читачеві, а тим більше молодому, про подорож Миклухо-Маклая на берег Папуа-Ковіай або нічого не відомо, або відомо дуже мало. А тим часом для правильного розуміння становлення Маклая як історичної постаті про цю його мандрівку знати треба, бо саме тут, а не на новогвінейському березі Маклая, куди вчений потрапив уперше, стався докорінний злам в усьому його світогляді.

Я вже казав, що, вперше вирушаючи на Нову Гвінею, Миклаі'і не був певен в безпідставності полігенізму. Йому хотілося вірити

антирасистським виступам академіка Бера, Чернишевського, Писарєва та інших російських гуманістів. Але їх висловлювання з цього питання тоді ще мали характер гуманістичної риторики, а полігенізм так чи інакше аргументувався високим авторитетом дарвінізму. Тому Маклай, спонуканий академіком Бером і Левом Мечниковим на ревізію полігенізму, попервах не ставив перед собою іншого завдання, крім суто об'єктивного спостереження. Ніяких емоцій, тільки безпристрасний академізм. Хай факти, не спотворені особистим ставленням, промовлять самі за себе.

Не шляху до Нової Гвінеї корвет «Витязь», на борту якого плив наш герой, заходить до кількох проміжних порти. Ось він у Ріо-де-Жанейро.

Поснувавши по вулицях і базарах величезного південноамериканського міста, спостережливий мандрівник, відзначивши у примітках до щоденникових записів ціни на рабів та рабинь, пише:

«Вулиці й базари в Ріо для мандрівника, який цікавиться антропологією, становлять широке поле для спостережень. На кожному кроці трапляються представники різних рас або продукти їх змішання. У двох третинах найнижчої суспільної верстви тече чисто африканська кров або переважає в ній. Первобутного населення, індіанців, майже не побачиш. Зрідка трапляється метис, якого недосвідчений спостерігач ледве відрізнить від європейця, що народився тут…

Рабство негритянських племен в Америці має великий антропологічний інтерес, даючи нам змогу простежити крок за кроком зміни такої характерної раси, як негритянська, внаслідок впливу нових зовнішніх умов — не тільки природи, а й соціального життя. Що така зміна існує, свідчить пряме спостереження, а що вона не така вже й незначна, доведе час, посилюючи й утверджуючи (шляхом спадковості) це поступове пристосування до нового середовища. Дуже ймовірно, що такі спостереження вже ведуться в північних американських штатах, але мені вони невідомі. Тим об'єктивніше я можу оповісти, що узнав і що побачив.

Негри добре переносять клімат Бразилії, досягають значної старості і навіть дуже розмножуються, причому, звичайно, здебільшого чоловік і жінка належать до різних африканських племен. Таких народжених у Бразилії негрів дуже багато. Я цікавився переважно цією частиною кольорового населення, мав нагоду бачити багатьох з них, причому якщо об'єкти спостереження були молоді, то я старався поглянути на їхніх батька й матір. Виявилося, що все друге покоління, народжене в Бразилії, значно світліше, ніж перше, навіть якщо зважити, що і в

Африці в зовсім ранньому віці діти світліші за батьків. Зміна кольору дуже-таки помітна, разюче впадає в очі, особливо якщо напевно знаєш, що батьки справді негри. При величезній кількості різноманітних відтінків кольору обличчя у мулатів ці досить цікаві об'єкти губляться в натовпі, їх легко сприйняти за суміш, хоч насправді вони не мають ані краплини білої крові; цей факт давно помітили жителі Бразілії…»

В усій науковій спадщині Миклухо-Маклая цей уривок з його щоденника, датований 6 лютого 1870 року, чужорідний, начебто написаний іншою людиною. Молодий учений, який відкинув расистські погляди свого німецького вчителя, професора Ернста Геккеля, ставши на позиції «безпристрасної академічності», своїми спостереженнями раптом неначе зумисне хоче підтвердити одне з чільних положень полігенізму — про вплив географічного середовища на раси.

Полігеністи твердили, що африканські негри, наприклад, потрапивши в інше холодніше географічне середовище, з плином часу світлішають і через кілька поколінь стануть, може, такими ж світлошкірими, як європейці; а живучи серед білої раси, переймуть багато її звичок, звичаї, навіть культуру. Та, будучи біологічно відсталішими, вони, навіть посвітлівши тілом, у розумовому розвитку ніколи не зрівняються з істинно білою расою, бо розвиток цієї раси не зупиниться, а отже, і розрив між ними в цьому розумінні зостанеться назавжди. «Білі» негри просто не зможуть устигати за розвитком європейців, бо, поки вони досягнуть одного рубежу, європейці будуть на наступному.

Про всю цю концепцію полігеністів Маклай не говорить, але про зміну негритянської раси, яка відбувається «наслідок виливу географічного середовища, висловлюється певно:

«Що така зміна існує, свідчить пряме спостереження, (і що вона не така вже й незначна, доведе час, посилюючи й утверджуючи (шляхом спадковості) це поступове пристосування до нового середовища».

Усе інше, про що далі мовилося в постулаті полігеністів, випливало з цієї фрази. Проте час довів протилежне, Нащадки африканських рабів в Америці й через багато поколінь лишилися чорними. Однак ті з них, хто потрапив бодай у якісь стерпні соціальні умови, у своєму розумовому й культурному розвитку від білих анітрохи не відстають. Серед негритянського населення, незважаючи на досі існуючі в Сполучених Штатах Америки расові перепони, навіть з'явилися тисячі видатних інженерів, артистів, письменників, політичних діячів. Досить згадати імена таких всесвітньовідомих американських негрів, як Уїльям Дюбуа, Мартін Лютер Кінг і Поль Робсон, щоб упевнитись, як полігеністи

помилялися.

І Миклухо-Маклай, відчувши, очевидно, свій мимовільний перехід у табір полігеністів, знаходить інші, суттєвіші зміни в американських неграх:

«Але, придивляючись ближче до цього нового африканського покоління і порівнюючи його із справжнім африканським, помічаєм ще одну дуже важливу, але важко ритиму зміну раси. Перед вами домашня група: батько, мати й діти, вже дорослі. Риси обличчя дітей становлять суміш фізіономій батька й матері, здається, жодна нова риса не порушила схожості. А тим часом різниця є, і дуже велика, але в чому? Пильніше придивляючись і уважно стежачи за грою фізіономії та рухами, ви вгадуєте, в чому ж полягає ця таємнича несхожість. Не риси, а вираз обличчя відмінний. Окрім виразу фізичного, вся манера триматися, говорити помітно відрізняє сина від батька, дочку від матері. Наївно-благувата, ладна розсміятися з кожної дрібниці фізіономія батька контрастує із значно нерухомішим, скоріше сумним виразом обличчя сина. І причин такої зміни багато. Варто лишень подумати, які різні були умови перших років життя батька, народженого в Африці, на волі, і сина, що побачив світ уже в холоднішій країні, в далеко не сприятливих умовах раба, де вже з ранніх літ намагаються видобути з дитини щонайбільший зиск у задушливих кімнатах чи підвалі або ж використовуючи її для перенесення речей…»

Народжений вільним і народжений рабом — ось у чому справжня причина несхожості між батьком і сином. І Маклай це чудово розуміє. Але, співчуваючи в душі пригнобленим расам й усвідомлюючи всю несправедливість насильства над небілими людьми, він ще довго намагатиметься триматися в рамках суто об'єктивного, начебто стороннього спостерігача усього навколишнього.

«Витязь» — у Магеллановій протоці, в чілійському порту Пунта-Аренас.

Користуючись часом стоянки корабля, Маклай робить на конях кілька екскурсій на околицю порту, він цікавиться головним чином рослинним і тваринним світом Патагонії. Але випадок дає йому змогу познайомитися з індіанами — корінними жителями країни. Його розповідь про них цілком «академічна».

«… Під'їжджаючи до колонії, я побачив двох вершників, що їхали по тій же дорозі. Зовнішність їхня мені здалеку видалася якоюсь дивною. Наздогнавши їх, я побачив, що це були патагонці, ціле плем'я яких, як я довідався через півгодини, приїхало провадити обмін.

Порівнявшися з ними, я притримав коня й поїхав поряд.

Обидва супутники були закутані в гуанакові шкури й підперезані поверх них поясом. В одного хутро лишало відкритими руки і частину грудей, перехоплюючи туловище під пахвами, у другого шкура сягала аж до горла й була скріплена якоюсь мідною застібкою. Оскільки одіж не мала рукавів, руки було сховано під хутром, а повід коня пропущено у розпірку між поясом і верхньою застібкою. Голову вкривало матово-чорне пряме волосся, яке пасмами спадало на плечі. Над лобом, при самому корінні ішлося, голову перехоплювала кольорова стьожка, на палець завширшки, вона була зав'язана на потилиці й не давала волоссю під час швидкої їзди падати на обличчя.

Риси обличчя, обрамлені чорним волоссям, були різкі, навіть грубі, але лінії їх далеко не відразливі. З-під хутра стирчали голі ноги, просунуті в досить пристойні стремена, зроблені з невеликих паличок з двома зарубками на кінцях. До них був прив'язаний розпущений на стьожки кінець ременя, що тягнувся з трьох боків… Простір був невеликий, бо нижня паличка — коротенька, тож у стремено можна було просунути тільки три пальці. На голій нозі — досить проста шпора, яка, проте, добре справляла своє призначення. Складалася шпора з двох паличок, які а одного боку мали залізне вістря. Палички були пришнуровані ремінцями так, що їх загострені кіпці стриміли з обох боків п'яти.

Мовчки, зрідка позираючи один на одного, ми в'їхали до колонії. На головній вулиці шастали юрби патагонців, деякі були верхи, але більшість стояли, сиділи й лежали біля вікон крамничок.

З'явився губернатор, який, довідавшись про мій приїзд, вийшов мені назустріч. Він сказав, що того дня вранці приїхали чоловік сорок патагонців з жінками й дітьми, і запропонував мені вирушити до них. За нами також ішов Перекладач, індіанин, який говорив і розумів трохи по-іспанському. Губернатор послав по двох чи трьох патагонців, які ще не зійшли з коней. Під'їхали двоє моїх знайомих. Пообіцявши рому, губернатор звелів показати мені, як кидають болас[53], і їзду верхи. Без зайвих слів патагонці згодилися; один став оддалік, за глядача, другий попусків трохи пояс, при цьому гуанакові шкури оголили міцний тулуб, грудна клітка мала досить-таки значні розміри. На перший погляд, могло здатися, що звичайні розміри цього масивного тулуба збільшив жировий шар, та, як виявилося, мускулатура справді була досить розвинена і різко окреслювалась.

Підчепивши свій болас і розпустивши ремені, патагонець уважно оглянув усі кріплення на кінцях і попросив призначити ціль. Відлічивши 45 кроків, я показав на жердину, що підносилася

на фут над огорожею. Патагонець мовчки від'їхав ще кроків на 15 далі, схопив болас, підняв його і, двічі чи тричі крутнувши над головою, пустив свій апарат у вказаному напрямку. Свинцеві кулі свистіли, обертаючись навколо свого центра. Запущений болас вертівся мов пласке колесо. Ремені вмить обкрутили запропоновану ціль.

Оскільки вказана жердина на цілий сажень стирчала над землею, то я забажав побачити, як діє болас, коли його скеровують на дуже низькі предмети. І там же встромив у землю коротеньку палицю. Та не встиг відійти, як болас, двічі відрикошетивши, опинився саженів на п'ять далі. Коли його розплутали, то виявилося, що він захопив, окрім поламаної палиці, ще кілька камінців і всяке сміття, зібране по дорозі.

На тому й скінчилася гра через те, що другий патагонець, який непорушно сидів на своєму білому коні, був п'яний як чіп, що не завадило йому міцно триматись у сідлі, а потім від'їхати від нашої групи із своїм товаришем, якому нетерпеливилося і собі набратися до такого самого стану.

Залишивши губернатора, який, незважаючи на свій сан голови колонії, провадив міновий торг з патагонцями, від чого мій приїзд начебто відірвав його, я пішов по місту, де вулицею роз'їжджали гуртами, сиділи й стояли коло двох крамничок патагонці. Предметом обміну з боку індіанців були гуанакові шкури, страусове пір'я, лисячі шкури. Усе це мінялося на ром, коньяк, а також на європейську зброю. Та головну роль грали спиртні напої, які й принаджували патагонців у колонію.

Не минуло й трьох годин після прибуття індіанців у Пунта-Аренас, як майже всі вони були такі п'яні, що більшість не могла стояти на ногах. Убрання було майже у всіх однакове й складалося з чотирикутної ковдри із шкури гуанако (носили її хутром усередину), яка вкривала плечі й спадала за коліна, тримаючись на тілі завдяки поясу. Багато патагонців не мали й пояса і притримували свою незручну одежу руками, притискаючи її до грудей. Чоловіки, проте далеко не всі, носили щось на зразок шароварів, вони були не пошиті, а складалися з довгого, не дуже широкого шматка тканини (сукно, полотно і т. ін.), яка досить доладно огортала торс нижче пояса і ноги до колін. У декого на ногах були своєрідні шкіряні чоботи, але без підошов; більшість ходила босоніж.

Довге, розвихрене вітром волосся ефектно обрамляло обличчя і було перетягнуте різнобарвними вузькими пов'язками.

Дехто змінив свою гуанакову шкуру на виміняний у колоністів якийсь іспанський плащ або південноамериканське пончо.

Жіноче вбрання не відрізнялося від чоловічого. Та сама гуанакова вдяганка, тільки під горлом міцно зашпилена дерев'яною, мідною або срібляною шпилькою. Деякі шпильки були прості, інші з одним чи кількома скрученими з вонпн шнурками, на які було нанизано великий бісер і намисто. Зашпиливши хутро, цими шнурками навхрест обмотували кінці шпильки, і вона, таким чином, не могла висмикнутись. У небагатьох жінок я бачив пояси; більшість щільно запинали свої ковдри схованими під ними руками. Якщо не брати до уваги пов'язки на голові, то хутряна ковдра була єдиною їхньою вдяганкою.

М'яке хутро облягало тулуб майже без складок, проте це вбрання, перев'язане поясом, було не вельми гарне навіть на чоловіках, хоч вони й дозволяли собі великі вільності в одежі, носячи своє хутро або як плащ, або спустивши його нижче пояса, і вкрай потворне й незручне на жінках, які рухалися в ньому наче мумії. Звичайно, ром робив їхні рухи вільнішими, та ненадовго, бо й вони, як їхні чоловіки, напивалися до нестями.

Стежачи за незграбними рухами патагонців, я бачив, що таке вбрання сковує їх, і дивувався, чому ці зовсім не дурні люди не придумали зручнішої одежі, яка б не заважала їм у діяльному житті. Незабаром я узнав розгадку цієї обставини, розговорившись з чоловіком, який убранням, манерою їздити верхи геть-чисто був схожий на патагонця, але відрізнявся густою бородою, якої не має жоден його одноплемінник. Виявилося, що цей напівголий, одягнутий у хутряну ковдру індіанин був не патагонець, навіть не індіанин, а аргентінець, колишній житель Буенос-Айресе, який років вісім тому з власної волі пристав до патагонців і живе як вони. Він говорив по-іспанському краще, ніж я, і на моє запитання, чи завжди патагонці одягаються так, сказав мені, що у своїх пампасах вони не носять ніякої одежі, а своїми ковдрами користуються тільки вночі, щоб укриватися ними, коли сплять, і надівають їх тільки під час відвідин колонії, аж поки проп'ють своє останнє хутро».

Ні європейські колоністи, що споюють індіанців, у тім числі губернатор колонії — людина, треба думати, освічена, ні самі індіанці, які чудово кидають у далеку ціль важкі боласи, не викликають у нашого мандрівника особливих емоцій. Хіба що він злегка дивується, чому індіанці, судячи з усього, далеко не дурні люди, не придумають собі зручнішої одежі, ніж оті чотирикутні ковдри з шкури гуанако, в яких він їх бачить. Але й цей подив незабаром знаходить пояснення. Виявляється, в пампасах патагонці ніякої одежі взагалі не носять. Що ж, тоді все зрозуміло…

Корвет «Витязь» далі пливе до Нової Гвінеї, і його єдиний пасажир так само спокійно описує жителів усіх тих островів Тихого океану, біля яких на день-два кидає якір корабель.

Палка від природи натура двадцятичотирьохрічного Маклая неначе остуджена холодом академічності. Зараз він — учений-натураліст, а такий учений, як йому поки що здається, за будь-яких обставин повинен тільки спостерігати, нічим не виявляючи ні своїх симпатій, ні антипатій, тим більше в соціально-політичному плані. Навіть про страшну трагедію тубільних жителів острова Пасхи він сповіщає, лише фіксуючи події:

«… Я запитав чоловіка, що приїхав з острова, хто він такий, і той відповів, що родом він француз, ім'я його Дютру-Борньє, що він колишній капітан купецького судна, що тепер йому доручив один негоціант на Таїті, Брандер, зайнятися на Рапа-Нуї (тубільна назва острова Пасхи. — О. І.) вівчарством і що в цьому йому допомагають двоє білих, один з яких американець, а другий — німець. Він сказав також, що купив у місіонерів їхню церкву й будинки, що ці будівлі він обернув на склади овечої вовни, і що овець у нього вже кілька сотень, і що, крім того, чекає привозу цих тварин з Австралії. Зустрівшись на о. Мангарева з Русселем, колишнім місіонером на Рапа-Нуї, який лишився на цьому острові з сотнею тамтешніх жителів, ми почули продовження й доповнення розповіді Борньє про о. Рапа-Нуї, але ця друга розповідь багато в чому суперечила першій. Виявилось, як розповідав Руссель, що саме інтриги Борньє змусили місіонера залишити острів, тим більше що Борньє підкріплював свої вимоги вогнепальною зброєю; він устиг залучити на свій бік кілька тубільців Рапа-Нуї і з їх допомогою став дуже свавільно порядкувати на острові: під час виниклої суперечки з тубільцями за його наказом було поранено кількох чоловік і одного вбито; крім того, він спалив майже всі хатини тубільців спершу в Ангароа, а потім у Вайху; звелів повиривати з землі молоді батати — майже єдиний харч жителів. Що ж до церков та місіонерських будинків, то ці будівлі були зовсім не куплені, а просто захоплені Борньє, який, окрім того, забрав і 300 овець, що належали місії. Мета Борньє, як вважає місіонер, була хоч би що змусити тубільців виселитися з Рапа-Нуї, чого він і домігся. Тубільці, бачачи, що їхні оселі спалено, плантації бататів сплюндровано, настрашені вчинками Борньє, погодилися виселитися на Таїті й пристали на умову попрацювати певний час на плантаціях Брандера, який таким чином, завдяки спритності свого агента, одержав майже цілий острів для розведення овець і до того ж сотні дешевих робітників на свої плантації…»

Нарешті досягнуто заповітного — «Витязь» у новогвінейській затоці Астролябії, на берегах якої ніколи не ступала нога білої людини і де Маклаєві належить лишитися на довгі місяці, а може, й роки, щоб почати виконувати свою широку програму досліджень, складену ще в Петербурзі.

Тим, на березі, — таємничі папуаси. Уже майже люди, але поки що мавпоподібні, як визначали їх європейські антропологи, ще й до того ж, якщо віриш чуткам, жахливі людожери. Він пам'ятав про це і готувався до найгіршого.

«… Коли перед відплиттям корвета «Витязь» з Кронштадта вел. кн. Костянтин Миколайович 17 жовтня 1870 року оглядав кораблі, що вирушали в Тихий океан… кін, оглядаючи корвет, зайшов і до моєї каюти, де між іншим запитав, чи не може він щось зробити для мене. На це я відповів, що все, чого я хотів, уже зроблено, оскільки н вже перебуваю на корветі, який доставить мене на береги Нової Гвінеї, і що мені лишається тільки висловити найглибшу вдячність за допомогу моєму починанню. Коли ж князь запропонував ще раз подумати, чи не треба мені чого, у голові в мене майнула думка, яку я приблизно висловив так: «Ваша високість знає, що метою моєї подорожі на Нову Гвінею є наукове дослідження цього маловідомого острова, а отже, для мене дуже важливо, щоб результати моїх досліджень і відкриттів не пропали для науки. Зважаючи на те, що не можна зарані сказати, як довго мені доведеться прожити на Новій Гвінеї, бо це залежатиме від місцевої пропасниці й від звичаїв тубільців, я з огляду на обережність запасся кількома мідними циліндрами для різних манускриптів (щоденників, нотаток тощо), які в цих циліндрах можуть пролежати закопані в землю кілька років. Тому я був би дуже вдячний, якби можна влаштувати таким чином, щоб російське військове судно зайшло через рік або через кілька років у те місце берега Нової Гвінеї, де я лишусь, і, коли я не зостануся живий, мої рукописи в циліндрах було викопано й переслано Російському географічному товариству». Князь вислухав мене уважно і, тиснучи на прощання руку, сказав, що обіцяє не забути ні мене, ні моїх рукописів на Новій Гвінеї. Пам'ятаючи цю обіцянку генерал-адмірала, я вибрав зручне місце, де мав закопати циліндри, і показав його офіцерам «Витязя».

Було вжито заходів і для особистої безпеки Маклая. Навколо побудованої для нього хатини витязьці заклали спеціальні міни. Обоє його слуг, таїтянський хлопчик Бой і швед Ульсон, озброїлись швидкострільними рушницями, він сам — шестизарядним револьвером. Але ж не сидіти весь час у хатині, як у фортеці. Не для того він сюди прибув. Та як вступити в спілкування з цими загрозливими тубільцями, не знаючи їхньої

мови? Чим завоювати їхню довіру?

Передусім, звичайно, треба було показати свої добрі наміри. Але як?

«… Прокинувшись ще до світанку, вирішив іти в одне село — мені дуже хочеться познайомитися з тубільцями ближче. Вирушаючи, я зупинився перед дилемою — брати чи не брати револьвера? Я, звичайно, не знав, як саме зустрінуть мене в селі, але, подумавши, прийшов до висновку, що такий інструмент аж ніяк не принесе значної користі моїй справі. Пустивши його в хід у мить, здавалося б, крайньої необхідності, навіть з цілковитим успіхом, тобто якщо я покладу на місці чоловік шість, попервах, цілком можливо, після такого успіху страх захистить мене, але чи надовго? Жадання помсти, численність тубільців зрештою пересплять страх перед револьвером.

Потім міркування зовсім іншого плану укріпили мій намір іти в село неозброєним. Мені здається, що заздалегідь людина не може бути певна, як вона вчинить у якомусь, досі незвіданому нею випадку. Я не певен, як я, маючи на поясі револьвер, вчиню, наприклад, сьогодні, якщо тубільці в селі почнуть поводиться зі мною негідним чином, чи зможу бути цілком спокійним і індеферентним до всіх люб'язностей папуасів. Але я певен, що якась куля, випущена недоречно, цілком імовірно, унеможливить досягнення довіри в тубільців, тобто знищить усі шанси на успіх задуманої справи. Що більше я обмірковував своє становище, то ясніше ставало мені, що моя сила має полягати в рівновазі і терпінні. Я залишив револьвер дома, але не забув записника й олівця.

Я мав намір іти в Горенду, тобто найближче до моєї хатини село, та в лісі ненароком потрапив на іншу стежку, що, як я гадав, усе-таки приведе мене в Горенду. А коли побачив, що помилився, то поклав іти далі тією ж стежкою, бо певен був, що й ця виведе мене до якогось селища.

Я поринув у роздуми про тубільців, яких, по суті, майже не знав, про зустріч, що мала відбутися, — тож вельми здивувався, коли опинився нарешті коло села, але якого — не мав анінайменшого уявлення. Чулися кілька голосів чоловічих і жіночих. Я спинився, щоб зміркувати, де я і що має зараз статися. Поки я стояв, розмірковуючи, за кілька кроків від мене вигулькнув хлопець років чотирнадцяти або п'ятнадцяти. Ми мовчки якусь секунду зачудовано дивились один на одного… Говорити я не вмів, підійти до хлопця — означало налякати його ще більше. Я далі стояв на місці. А хлопець щодуху подався назад у село. Кілька гучних вигуків, жіночий вереск, а потім — цілковита тиша.

Я вийшов на майданчик. Грума озброєних списами людей стояла посередині, пожвавлено, але впівголоса розмовляючи між собою. Інші, всі озброєні, стояли осторонь; ні жінок, ні дітей не було — вони, очевидно, поховалися. Мене побачили, й кілька списів піднялося, деякі тубільці прибрали войовничу позу, начебто наготувалися кинути гипса. Кілька вигуків та коротких фраз з різних кінців майданчика — й списи опустилися. Стомлений, почасти неприємно здивований зустріччю, я повільно йшов далі, роздивляючись навколо і сподіваючись побачити знайоме обличчя. Такого не знайшлось. Я зупинився біля «барли», і до мене підійшли кілька тубільців. Зненацька пролетіли, не знаю, навмисне чи ненароком, пущені одна за одною дві стріли, дуже близько від мене. Тубільці, що стояли поряд, голосно заговорили, звертаючись, певно, до тих, хто пустив стріли, а потім, звертаючись до мене, показали на дерево, начебто хотіли пояснити, що стріли пустили з метою забити птаха. Але птаха там не було, і я подумав, що тубільцям захотілося знати, як я зреагую на сюрприз — зовсім близько пролетіли від мене стріли. Я помітив, що одразу ж, як пролетіла перша стріла, багато очей вп'ялися в мене, наче вивчаючи моє обличчя, але, крім виразу втоми і, може, деякої цікавості, мабуть, нічого не побачили на ньому. І я, в свою чергу, почав роздивлятися навколо — усі понурі, стривожені, невдоволені обличчя й погляди неначе промовляли, чого я прийшов рушити їхнє спокійне життя.

Мені самому якось стало незручно, нащо я прийшов бентежити цих людей? Ніхто не кидав зброї, за винятком двох чи трьох стариків. Тубільців ставало дедалі більше; здається, друге село було недалеко і тривога, викликана моїм приходом, дійшла й туди. Мене оточила невелика юрба; двоє чи троє говорили дуже голосно, якось вороже позираючи на мене. При цьому, начебто підкріплюючи свої слова, вони вимахували списами. Один з них навіть так знахабнів, що, сказавши якусь фразу, якої я, звичайно, не зрозумів, раптом розмахнувся списом і ледве не влучив мені в око чи в ніс. Рух його був незбагненно стрімкий, і, звичайно, в тому, що мене не поранили, не моя заслуга — я не встиг навіть зрушити з місця, — а порятувала мене спритність і точність руки тубільця, який устиг зупинити вістря свого списа за кілька сантиметрів від мого обличчя. Я відступив кроків на два вбік і міг розчути кілька голосів, які несхвально (що мені могло й здатися) поставилися до такої безцеремонності.

Цієї миті я був задоволений, що зоставив револьвер дома, бо не мав певності, що лишився б так само спокійним, якби мій супротивник надумав повторити свою спробу.

Моє становище було дурне: я не вмів говорити, і краще було б

піти собі, та мені страшенно захотілося спати. Додому йти далеко. А чому б не поспати тут? Усе одно я не можу говорити з тубільцями й вони не здатні мене зрозуміти.

Довго не розмірковуючи, я наглядів місце в затінку, приволік туди нову циновку (досить було побачити її, як одразу сяйнула думка — спати тут) і з величезною насолодою розлігся на ній. Заплющити очі, стомлені сонячним світлом, було дуже приємно. Довелося, проте, напіврозплющити їх, щоб розв'язати шнурки на черевиках, розстебнути гетри, попустити пояс і знайти щось під голову. Я бачив, що тубільці стали півколом трохи віддалік від мене, очевидно, чудуючи і вгадуючи, що ж буде далі.

Перед тим як знову заплющити очі, я побачив того самого тубільця, який ледве не поранив мене. Він стояв недалеко і роздивлявся мої черевики. Я пригадав усе, що сталося, й подумав, що все це могло б скінчитися дуже сумно, і в той же час промайнула думка, що, може, це тільки початок, а кінець ще попереду. Та коли вже судилося бути вбитим, то хіба не все одно, як це станеться — стоячи, сидячи, лежачи на циновці чи уві сні. Далі я подумав, що якби довелося вмирати, то усвідомлення того, що при цьому двоє, троє, а то й шестеро диких також поплатилися життям, було б вельми невеликою втіхою. Відчув знову задоволення, що не взяв револьвера.

Коли я засинав, мене захопили голоси птахів; різкий крик вертких лорі кілька разів примушував мене прокинутись; своєрідна жалібна пісня «кокі» (Chlarnudodera), навпаки, заколисувала; стрекіт цикад також нітрохи не заважав, насилав сон. Мені здається, я заснув швидко, бо дуже рано встав і, пройшовши години дві майже все по сонцю, від незвички відчув велику втому, особливо втомилися від яскравого денного світла очі.

Прокинувся, відчуваючи себе дуже свіжим. Судячи з місця розташування сонця, мала бути щонайменше третя юдина. Отже, я проспав понад дві години. Розплющив очі і побачив кількох тубільців, які сиділи навколо циновки, кроків за два від неї; розмовляли впівголоса й жували бетель. Вони були без зброї й дивилися на мене вже не так понуро. Я дуже пошкодував, що не вмію ще розмовляти з ними. Вирішив іти додому й почав чепурити свій костюм. Ця операція дуже зацікавила папуасів, що сиділи навколо мене. Потім я підвівся, кивнув навсібіч головою і пішов назад тією самою стежкою, яка тепер здалася мені коротшою, ніж уранці…»

Опинившись перед смертельною небезпекою, Маклай, щоб показати свої добрі наміри, знайшов найпростіше: ліг на циновку й заснув. Лежачий не страшний, по-перше, а по-друге, лежачого

не б'ють. Якщо вони справжні люди, як те, всупереч європейським світилам, стверджував академік Бер, то все зрозуміють і не вб'ють.

Звичайно, щоб зважитися на такий вчинок, треба мати неабияку мужність. Але іншого безпечнішого способу продемонструвати перед папуасами свої наміри в тій ситуації у нього не було. І Маклай зважився на крайній ступінь ризику, ще не знаючи, хто має слушність: європейські антропологи чи академік Бер. Адже ні одна, ні друга сторони не мала анінайменших доказів. У Європі папуасів вважали за позбавлених розвинутого розуму мавпоподібних істот тому, що такий висновок буцімто випливав з дарвінівської теорії еволюції видів (його книга «Походження людини» побачила світ, коли Маклай уже рік жив серед папуасів); Бер, не визнаючи причетності еволюції видів до людини, думав інакше, виходячи з власної теорії, за якою люди, на відміну від рослинного світу й тварин, на види взагалі не поділяються, а повсюдно є закінчені витвори природи одного спільного кореня.

Але і там і тут тільки умовиводи — теорії, а потрібні реальні докази, факти.

Фактів не було, і він ліг на циновку, щоб перевірити все на собі…

Його зрозуміли. Вже тільки це одне давало підставу вигукнути: «Петербурзький старче, ти великий: папуаси — homo sapiens!» Так, але радіти було рано. Ніхто не знав, як ці люди розумні поведуться далі…

Але далі докладно розповідати про перше перебування Маклая на березі його імені, мабуть, зайве. Про це написано безліч популярних книжок, брошур, окремих нарисів та статей. Знято навіть художній фільм. Тож мені довелося б просто повторювати те, що знає кожен з шкільної лави. Зате сказати тут треба про інше, про те, зокрема, що вся величезна маклаєніана, грунтуючись переважно на щоденниках Маклая, які вів учений під час свого першого п'ятнадцятимісячпого перебування серед папуасів північно-східного узбережжя Нової Гвінеї, досі показувала образ ученого однобоко, причому не даючи чіткої відповіді на те, що ж він, власне, зробив для науки й чому його заслуги перед нею й людством у цілому не меркнуть донині. І не померкнуть, поки жива пам'ять людська.

Деякі миклухознавці пишуть: «Науковий і громадський подвиг Миклухо-Маклая, його всесвітня слава пов'язані передусім з його перебуванням на Новій Гвінеї. Недарма частину південно-східного узбережжя цього великого острова названо Берегом Маклая». І, говорячи про це, мають на увазі головним чином саме його перше п'ятнадцяти-місячне перебування на північному сході

Нової Гвінеї, коли до якоїсь громадської діяльності Маклая було ще далеко. Це одне. По-друге, узбережжя затоки Астролябії дістало назву Берега Маклая зовсім не з поваги до російського вченого. Так назвав його він сам, але на жодній з географічних карт назва Берег Маклая не утвердилась. Вона живе лише символічно в миклухознавчій літературі й суто географічно нічого не означає.

Прибувши на Нову Гвінею й поселившись серед папуасів її північно-східної частини, Маклай ще довго не залишав своєї позиції стороннього спостерігача. Інакше свою діяльність він поки що не мислив. Та жити серед людей і стояти осторонь їх неможливо. Тому так чи інакше, але брати участь у їхньому громадському житті йому довелося. Поставлений перед необхідністю постійно спілкуватися з жителями сусідніх поселень — то в чомусь допомагаючи їм, то розв'язуючи якісь суперечки, — він уже не міг тільки безпристрасно спостерігати їх, як негрів Бразилії чи патагонців Магелланової протоки. Поступово входячи в їхнє щоденне життя-буття, з плином часу він став для них своєрідним янкі при дворі, короля Артура, тобто людиною, яка не тільки володіє чудесними, ніколи не баченими досі речами, а й сама вершить чудеса: стріляє з рушниці — творить грім, підпалює спирт — запалює воду тощо. Фантазія первісних людей, які ще не зіткнулися з цивілізацією білої людини, наділила його надприродною силою й визначила йому місце на землі як людини з Місяця. І цей свій авторитет він досить вміло підтримував, нічого навмисно не підтверджуючи, але нічого й не спростовуючи, бо це викликало до нього безмежну довіру, що, в свою чергу, дуже сприяло його дослідженням.

Звичайно, добитися такого успіху в «дикунів» було нелегко. Спочатку це вимагало від Маклая надзвичайної мужності, твердості й сили духу, а потім великого терпіння, неймовірного такту й у кожному своєму вчинку бездоганної чесності, яка ставала всякому очевидною.

За тих умов, у яких він опинився, з його боку це, безперечно, був подвиг, але не громадський, а передусім моральний, який обумовив і подвиг науковий, який приніс у кінцевому підсумку те, про що тут уже мовилося — незаперечний доказ того, що біологічно папуаси такі самі люди, як усі інші, тільки історичними обставинами поставлені на значно нижчий ступінь суспільного розвитку в порівнянні з європейцями.

Довівши це, Миклухо-Маклай мав усі підстави бути задоволеним і в усе подальше не втручатися, оскільки політична суть його досліджень випливала з них сама собою, що й було одразу ж помічено журналом «Де Стюв» і газетою «Бінтанг Тімур»,

а також європейськими вченими, які стежили за науковими публікаціями в журналі «Natuurkundig Tijdschrift». По полігенізму, який стверджував, що темношкірі раси є проміжними ланками між мавпою і людиною, було завдано нищівного удару. Без будь-яких гучних заяв самого Маклая. За нього попрацювала його безпристрасна стаття «Антропологічні нотатки про папуасів Берега Маклая на Новій Гвінеї».

Та ось він потрапляє на берег Папуа-Ковіай, бачить грабунки, насильство, спустошливі наскоки малайських радій І султанів на й так беззахисних папуасів, з одного боку, й цілковиту байдужість голландських властей, з другого.

Обставини передусім змінюють Маклая як людину. О, це вже не сторонній спостерігач і не такий собі слабосилий місіонер-блукач, що умиротворює ворогуючі племена самими гуманістичними словами. Тут гуманістичні заклики не діють, та й безглуздо їх проголошувати. Груба, сліпа сила вимагає такої ж сильної відповіді. І тепер він, не замислюючись, ладен застосувати шестизарядний револьвер їй його прямим призначенням. Так, він, як і досі, кволий, вражений багатьма недугами, але воля його несхитна, дух невгамовний. Прагнучи до мети, він рішуче змітає на своєму шляху всі перепони, примушує всіх коритися своїй волі. І втричі дужчий звіроподібний капітан Мавари тремтить перед ним дрібним дрожем.

Проте Маклай далекий від того, щоб тішитися своїми перемогами, як тішився ними в Африці його сучасник американець Генрі Стенлі. Настрій у нашого героя зовсім інший. Під впливом побаченого й пережитого на березі Папуа-Ковіай відбувається докорінний злам його світогляду, точніше, його поглядів на роль ученого в суспільстві. Уперше він серйозно замислюється: чи повинен учений, навіть той, чиї академічні дослідження дістають такий політичний резонанс, як і їх наукова суть, лишатися байдужим до всього, що його оточує, чим живуть люди, з якими він стикається на своєму шляху? І після глибоких роздумів приходить до єдиного правильного висновку: ні, не повинен. І вчений, і громадянин, громадський діяч — ось його справжнє покликання.

І, повернувшись на Яву, він пише водночас з антропологічними й етнографічними нотатками та матеріалами із зоології й географії меморандум генерал-губернаторові Нідерландської Індії «Про політичне і соціальне становище папуасів берега Папуа-Ковіай на південно-західному узбережна Нової Гвінеї», в якому звертається до голландських властей із закликом навести хоч якийсь лад на цьому березі. Але, очевидно, не сподіваючись, що після його меморандуму буде негайно вжито

заходів, публікує в Батавії статтю «Соціально-політичне становище населення Папуа-Ковіай в 1874 р.», в якій закликає громадськість змусити власті покласти край стражданням папуасів ковіай.

Відтепер він уже не тільки збирач важливих наукових фактів, а й трибун, палкий захисник знедолених. У спеціальному інтерв'ю журналові «Де Стюв» він, зокрема, каже:

«Голландія вже давно оголосила західну частину Нової Гвінеї своїм володінням, але нічого не робить для того, щоб тубільці почувалися там у безпеці, могли мирно працювати. Немає, мабуть, на нашій планеті нещасніших людей, ніж жителі берега Ковіай. Їх колись тут були тисячі, а тепер лишилися сотні, і якщо так триватиме далі, то південно-західна Гвінея геть обезлюднієе. Злочинно з боку громадськості виявляти байдужість до тих у вищій мірі згубних безчинств, які я нещодавно бачив на власні очі».

А тим часом у Маклая відновлюється сердечний роман з Лючією — молодою дружиною Джемса Лаудона, який пішов у відставку з поста генерал-губернатора й, будучи тепер приватною особою, оселився у власному маєтку Ті-Панас під Бюйтензоргом, куди й запросив на проживання російського вченого після його подорожі на берег Папуа-Ковіай.

Лючія, яка вже тепер не була могутньою генерал-губернаторшею, змінює своє ставлення до Маклая, вона запевняє, що палко кохає його й готова порвати стосунки із старим чоловіком. Причому Лаудон, пересвідчившись нарешті, що Маклай закоханий не в його дочку Андрієнну, а в Лючію, поводиться на диво благородно. Усвідомлюючи, мабуть, свою немічність, він не тільки не чинить перепон молодим людям у їхньому коханні, а навпаки, навіть створює їм сприятливі умови, надовго залишаючи дім під різними приводами.

Але довго зоставатися в Ті-Панас не може й Маклай, його кличуть нові дорога.

У своїй антропологічній роботі «Папуаси і альфури» академік Бер, доводячи походження народів від одного спільного кореня, стверджував, що на Нову Гвінею папуаси прийшли в прадавні часи звідкись з Центральної Азії, витіснивши ще давніших тамтешніх поселенців, альфурів, у глибинні райони острова, звідки ті, у свою чергу, через Торресову протоку потрапили в Австралію і, змішавшись там з аборигенами, утворили, таким чином, австралоїдну расу.

Якщо ця гіпотеза академіка Бера була правильна, то, чи його ж припущенням, десь у нетрях Малаккського (інакше — Малайського) півострова, який був своєрідним мостом між

материком Азії і островами на південь, мали лишитись якісь папуаські племена або їх мішанина з малайцями. Миклухо-Маклай поклав собі за мету перевірити це і щоб підготувати нову експедицію, переїздить з Яви до Йохор-Бару (під Сінгапур) — у резиденцію одного з малайських махарадій («імператорів»).

Почалося лаштування до подорожі, а тим часом думки мандрівника зайняті Лючією:

«**20 листопада 1874 року**. Зробив візит леді Кларк. Досить вродлива жінка років двадцяти семи або двадцяти восьми, люб'язна і проста, розуміє й розмовляє по-французькому, але в неї руде волосся… Дітей у неї немає, чоловік старший за неї на двадцять років. Учора Кінігі розповів мені, що якийсь проїжджий угорський граф був дуже закоханий у неї. Я подумав про Л…

9 грудня. Вирядивсь уранці в Сінгапур, одержав кілька листів і книжок з Європи, але жодного очікуваного листа з Богора. Гірке почуття кілька разів з'являлося й надокучало мені, навіть за обідом у Sir Klarke і навіть у театрі…

16 грудня. Був розкішний захід сонця, який нагадав мені про обіцянку, дану обопільно Л. Л. — М. М. (Лючією Лаудон і Миклухо-Маклаєм — О. І.)

17 грудня. Спогади про Богор іноді наповнюють мене дуже гіркими почуттями. Наука: не приязнитися ні з ким і не вірити в інших…

22 грудня. Багато думав про Л. і Богор…»

Маклай чекає з нетерпінням у Сінгапурі її листів, думає про неї, та легковажна екс-губернаторша забула про нього, тільки-но він щез з-перед її прекрасних очей. Тому й гірко йому.

А діло, однак, є ділом, і Маклай, так і не діждавшись нічого з Богора, виряджається в дорогу — в нетрі Малакки, де європейці до нього ще ніколи не бували. Мандрівка попереду важка й небезпечна, набагато небезпечніша, ніж на берег Папуа-Ковіай. «Непевний крок у гірських ущелинах внутрішніх районів, — писав німецький місіонер П. Шебест, який побував у Малацці в 1924–1925 роках, — нещасний випадок під час неодноразових мандрівок на плоту по жахливих бистринах гірських річок, стрибок тигра темної ночі, коли невеликий караван спочивав у лісі, напад зграї малайських мародерів, численні тропічні недуги… Як часто ці небезпеки могли коштувати мені життя!.. Мої нерви не витримали».

У порівнянні з П. Шебестом Маклаєві, який ішов у цілковиту безвість на півстоліття раніше, було незрівнянно важче. Але російський учений не знає страху, нерви його міцні. І перше відкриття на нього чекає вже на околицях Йохор-Бару. На вирубці лісу махарадьї він зустрічає напівголих людей племені оран-якун,

про яких у своєму щоденнику пише:

«Я спершу звернув увагу на волосся; у більшості волосся кучеряве, але в декого зовсім пряме, зате в трьох або чотирьох жінок і кількох дітей воно напівпапуасоподібне, геть-чисто як у папуасів-покручів, яких я часто зустрічав неподалік Сераму. Я прийшов до висновку, що тут неминуче повинна бути домішка папуаської крові, дарма що голови брахікефальні (у чистих папуасів вони доліхокефальні, як це доводили європейські вчені, але Маклай уже довів протилежне, виявивши на Філіппінах споріднене з папуасами брахікефальне плем'я негритосів. — О. І.) і колір шкіри — не темніший, ніж в інших малайців…»

З величезними труднощами, злигоднями, небезпекою експедиція по джунглях Малакки тривала п'ятдесят днів. На жаль, окрім того, що було вивчено ще кілька племен лісових людей та здійснено перше знайомство з країною, ніяких інших здобутків вона не принесла. Чистокровних папуасів, про існування яких у Малацці говорив академік Бер, Маклай не виявив.

З лютого 1875 року він повернувся до Йохор-Бару, потім на якийсь час оселився в Сінгапурі на віллі російського віце-консула Вампоа, відвідує Бангкок, знову перебирається в резиденцію йохорського махарадьї. Скрізь його стрічають дуже люб'язно, але спокою, можливості працювати в тиші й затишку він ніде не знаходить. Врешті, змучений усякими поневіряннями, він вирішує купити в йохорського махарадьї клапоть землі, щоб побудувати Тампанг-Сснанг («Місце Спокою»), про який пише в Неаполь професорові А. Дорну:

«Передусім ця станція… має слугувати мені, в мою відсутність і після моєї смерті вона буде до послуг кожного, хто вивчає природу і знайде її зручною для своєї роботи.

Моє «Місце Спокою» може надати такі вигоди. Будинок має дві досить просторі кімнати, кожна з верандою, окрім необхідних служб, з трьох боків оточений водами протоки, а з четвертого прилягає до незайманого лісу.

Будинок буде скромно умебльований, устаткований невеликою бібліотекою й забезпечений необхідним начинням для домашнього вжитку.

Окрім того, він матиме дві досить значні вигоди, а саме — прекрасний вид і цілковите усамітнення.

Користуватися цим «Місцем Спокою» зможе кожен дослідник природи, байдуже якої національності, але тільки чоловічої статі. Присутність жінки, відвідувачки або помічниці дослідника природи, якщо це його не стіснить, не забороняється, але поки що «Місце Спокою» повинне зоставатися вірним своєму імені й моїй ідеї; присутність дітей у ньому недопустима.

Я купив ділянку землі, на якій буде побудовано дім, у махарадьї йохорського. Це невеликий пагорб, який виступав мисом у Селат-Тебрау. В моїй духівниці я заповім, щоб ти родина ніколи не продавала дім, а також не давала б йому ніякого іншого призначення, окрім як наукової станції, ніколи б його не рушила й не вирубувала прилеглого ні нього лісу; найбільше, що можна допустити, — це одна або дві просіки для пішохідних стежок у лісі, який назавжди повинен лишитися взірцем незайманого первісного лісу. І хоч Тампанг-Сенанг може бути згодом перебудований, він ніколи не може бути збільшений, щоб не втратити характеру усамітненого притулку для одного природодослідника.

Я поспішаю написати Вам про це… бо вважаю вельми корисними такі станції для природодослідників у цих частинах світу (Східно-індійський архіпелаг, Австралія, острови Тихого океану, Японія тощо)…

Готелі ніколи не можуть бути зручним місцем для роботи через гамір і метушню, що неминучі тут; також і гостинність друзів, хай би якою широкою і люб'язною вона була, не може задовольнити всі потреби дослідника природи. Ці потреби, я гадаю, задовольнить станція, яку я проектую, вона хоч і скромна, але, безперечно, спокійна, де можна буде працювати, не заважаючи іншим, нічим не розважаючись і не покладаючи на себе ніяких обов'язків.

Головною причиною того, що я вибрав Йохор, є сусідство з Сінгапуром, до якого від Тампанг-Сенанга три-чотири години ходу. Вигода такого розташування полягає в тому, що тут гарне сполучення з усіма країнами світу, що в Сінгапурі й Батавії є прекрасні бібліотеки і що в Батавії учені статті можна друкувати французькою, англійською або голландською мовами у «Natuurkundig Tijdschrift», а в Сінгапурі — англійською в «Jounial of Eastern Asia»…»

Водночас із проектуванням відлюдного «Місця Спокою» під Сінгапуром він виношує ідею, яка зародилася в нього ще на Яві, будівництва в різних частинах світу зоологічних (морських) станцій, на яких могли б працювати не одинокі природодослідники, а одразу по кілька чоловік, причому різних націй і рас, і пише про це в Російське географічне товариство:

«Я маю намір не лише повторити при нагоді З'їздові російських природодослідників мою пропозицію 1869 року — заснувати зоологічні станції в різних місцевостях Росії, — а й звернутися до різних іноземних учених товариств з пропозицією заснувати такі зоологічні станції в різних частинах світу, як, наприклад, на Ост-Індійському архіпелазі, в Австралії, в

Полінезії, в Південній Америці (в Магеллановій протоці) тощо, і маю глибоке переконання, що рано чи пізно мої пропозиції збудуться».

Поки що Маклай говорить тільки про зоологічні станції, але насправді його ідея значно ширша. Для практичної користі всього людства він мріє про організацію міжнародного співробітництва вчених з усіх галузей природознавства, яке б координувала єдина Міжнародна асоціація вчених. Іншими словами, мовилося про таку асоціацію, якою майже через століття стане відділ природничих наук ЮНЕСКО. Ось як далеко дивився російський учений, починаючи з малого — «Місця Спокою»!

Але він не забув і про те, що в першій його подорожі по Малаккському півострову головної мети не було досягнуто — чув тільки від місцевих жителів про людей, схожих за їхніми описами на папуасів, та самому бачити не довелось. І він знову збирається в дорогу, в ще глибинніші райони Малакки, і знову вибирає вихідним пунктом Йохор-Бару.

Цього разу експедиція триває три місяці, до того ж у найгіршу пору року — в сезон дощів.

Переборюючи постійні напади пропасниці, вчений блукає в глухих нетрях півострова «пішки, на слонах, на плотах і в тубільних прау найрізноманітніших розмірів та конструкцій, то сам, то з почтом у тридцять чи сорок чоловік». Мандри ці надзвичайно важкі, але… «я перейшов через невисокий гірський хребет до верхів'я р. Лебе (притока р. Клантан), де всі труднощі й незручності подорожі спокутувалися несподіваним і блискучим результатом: я знайшов нарешті незмішане папуаське плем'я, яке жило номадно в гірських лісах, у верхів'ях річок Пахана, Трінгано й Клантан».

І ще:

«Спустившись по р. Клантан майже до її гирла… я знову вернувся в гори почасти пішки, почасти на слонах… і майже вдруге перетнув упоперек Малайський півострів, Причому мені знову пощастило зустріти, а точніше сказати, знайти оран-сакай, дуже схожих в усьому на оран-сакай гір Клантану й Пахану. Хоч я був дуже близько від західного берега, мені довелося вернутись до східного, щоб Ознайомитися з оран-семанг Сінгоро й Кеди…»

Обидва племені оран-сакай і оран-семанг — чистокровці папуаси. Таким чином, гіпотеза академіка Бера про походження меланезійської раси, а може, й усього людства І Центральної Азії дістала своє перше реальне підтвердження.

Це був ще один удар по полігенізму, який стверджував, що народи, які населяють нашу планету, такі різні за своїм зовнішнім виглядом і розвитком через те, що виникли вони в різних місцях

земної кулі і в різний час. І це було ще одним науковим підтвердженням російської гуманістичної думки, що поділяла в цьому питанні версію академіка Бера. З іншого боку, це був початок вивчення доісторичних міграцій народів, до чого учені світу по-справжньому взялися тільки в наш час. Маклай випередив їх на століття.

Побудувати Тампанг-Сенанг під Сінгапуром не пощастило. В останню мить, коли про все вже було домовлено, складено проект будинку й навіть найнято будівельників, махарадья Йохора продавати землю передумав. Погоджувався здати її тільки в аренду, що Маклай відхилив. А знайти другу рівноцінну ділянку не зміг. Тому з гамірливого Сінгапура він знову перебирається на Яву, живе то в готелях Батавії, то поблизу Бюйтензорга в кампунзі Емпанг, де найняв окремий невеликий будиночок.

Тут, на Яві, він обробляє зібрані за минулі мандрівки матеріали й починає в місцевих газетах широку кампанію проти курилень опіуму та проституції.

Вкотре, укріпивши своє становище на Яві й на інших островах Малайського архіпелагу, китайці всюди відкрили свої курильні й будинки розпусти, купивши на це в голландських властей виключно монопольне право, а також сплачуючи їм певні податки. В Нижньому місті Батавії, де жило переважно тубільне населення, курильні опіуму и будинки розпусти були на кожному розі. Їх відкрили по всій Яві, навіть у сільських кампунгах.

Одержуючи гроші від їх власників, голландські власті цим «нововведенням» не спротивлювались. Але для тубільного населення ці злачні заклади стали справжнім лихом.

Повії не підлягали ніяким медичним оглядам, і від них, як епідемія холери, поширювалися венеричні захворювання. Така зараза, як сифіліс, серед малайців перетворилася на побутову. Тому різко падала народжуваність або народжувалися каліки.

Що ж до куріння опіуму, то його вплив під наглядом лікаря Маклай випробував на собі ще в Гонконзі, коли на російському кліпері «Изумруд» плив з Нової Гвінеї в Батавію. Потім він далі вивчав курильні й курців у Батавії й Сінгапурі. За його висновками, двадцятирічний курець опіуму невдовзі цілком втрачав працездатність, а ще через п'ять-шість років помирав у страшних муках. Це був один наслідок куріння опіуму, а другий — масова злочинність. Запеклий курець, не маючи сил заробити грошей на солодкий дурман, вчиняв який завгодно злочин, аби тільки вгамувати свою наркотичну спрагу.

Про все це Миклухо-Маклай і говорив у серії інтерв'ю, які він дав поміркованим яванським газетам «Індісхе Гідс» та «Де локомотіф», а також ліберальному журналові «Де Стюв».

Спочатку на ці публічні виступи вченого голландські власті не звертали уваги, та коли їх із своїми коментарями почали передруковувати войовничі газети плантаторів і промисловців «АІД де Преангерборде» та «Сурабайсх хандельсблад», які підрахували, що вони, втрачаючи дешевих робітників, зазнають значно більших збитків, ніж ті прибутки, що їх власті одержують від китайців, генерал-губернатор ван Лансберге, який змінив на цьому посту Джемса Лаудона, змушений був усі злачні заклади закрити під страхом виселення їх власників з Нідерландської Індії.

Добившись успіху в одному, Миклухо-Маклай уже зайнятий іншим, на його погляд, не менш важливим. Сидячи и своєму будиночку в кампунзі Емпанг і диктуючи найнятим записувачам наукові статті для журналу «Natuurkundig Tijdschrift», він у той же час захоплено складає «Основний кодекс прав людини» і Статут Міжнародної асоціації, яка ці права охороняла б, тобто у нього вперше народжується думка про нинішню організацію Об'єднаних Націй і Загальну декларацію прав людини. В епоху найвищого розквіту колоніальної системи він вірить, що рано чи пізно вона впаде й усі уярмлені народи здобудуть волю. Якщо ж між ними почнуть виникати конфлікти, то розв'язуватимуть їх не війни, а третейський суд Міжнародної асоціації прав людини.

За порівняно короткий час життя в Нідерландській Ост-Індії (три роки) Маклай стає відомою на весь світ людиною, про нього пише вся світова преса.

У нього з'являється багато друзів, та ще більше ворогів. Власники курилень опіуму й будинків розпусти, втративши через нього прибутки, навіть намагалися організуйте замах на його життя, але злочинців, на щастя, вчасно розкрили, й сам ван Лансберге застеріг керівництво бамівської китайської общини, що за смерть Маклая в будь-якому випадку відповідатимуть вони.

Надто ще численним лишався й табір полігеністів, які ненавиділи Маклая лютою ненавистю. Але й вони не могли не визнати доказовість його наукових аргументів. Найчесніший з них Томас Гекслі напише йому:

«Ви один повстали проти цілого легіону полігеністів, і я, що свято вірив у полігенізм, визнаю себе переможеним. Ваші статті з антропології та етнографії папуасів зруйнували все, що я вважав незаперечним. Гірко визнавати себе обеззброєним, але хай живе істина!»

Частина третя
НЕВМИРУЩИЙ ОРАН РУС

Вступаючи в спілкування з народами Океанії, я не шукаю для себе ні матеріальної вигоди, ні будь-якого іншого зиску. Єдина мета мого життя — користь і успіх науки і благо людства. Та водночас я покривив би душею, якби сказав, що мені байдужа думка, ким запам'ятають мене остров'яни, — якщо таке, звісно, станеться, — людиною без племені чи представником певної країни. Я завжди прагнув і прагнутиму надалі бути не просто вченим-дослідником, а неодмінно носієм ідей російського гуманізму, хоча квасний патріотизм мені й чужий.

М. М. МИКЛУХО-МАКЛАЙ
1886 р., Сідней

Треба бути дуже проникливим, глибоко впевненим у реалістичності своїх ідей і дуже відважним, щоб у наш час неподільного панування білої раси побачити повноцінну людину в останньому остров'янинові, і не тільки побачити, але й з блиском довести, що це справді так. І даремно думають, що сьогодні ще дикі народи до його особи лишаться байдужими. Минуть роки, десятиліття, зміняться покоління остров'ян, проте ні папуаси, ні жителі інших островів Океанії його не забудуть, бо він не тільки, не вагаючись, ставав на їхній захист, а робив набагато більше: утверджуючи в усякій людині людину, він тим самим звільняв диких від дикунства, пробуджуючи у людей найвідсталіших племен усвідомлене почуття людської гідності. Саме через це, за велінням і обов'язком вдячної пам'яті, з плином часу він стане для народів Океанії їхнім ідеалом і знаменом. Натомість нам, англосаксам, гордим величчю своєї імперії і своєю великою освіченістю, доведеться, хочемо ми того чи ні, визнати, що такого лицаря гуманізму, яким був і лишається на довгі часи Миклухо-Маклай, могла дати тільки нині поки що напівдика, та в порівнянні з нами безмежно добра Росія.

У. М. КЛАРК, австралійський етнограф
1898 р., Сідней

На карті цей острівець не зразу й знайдеш. Легше знайти Серам — найбільший острів Молуккського архіпелагу. Амбоїна поряд з ним, трохи на південь. Від Джакарти гвинтомоторна «дакота» летить вісім годин: над Яванським морем, через море Флорес і морс Байда.

Амбоїна… Перед очима, вираючи всіма на світі барвами, стоять у прозорій бухті підводні коралові сади, височить над островом лазурне громаддя гір. Ніби знову піднявсь я на вершину, мовби знову наяву виблискує в улоговині біля синього моря славне містечко Амбон — умита сонцем білина серед соковитої смарагдової зелені.

Пригадую святковий вечір у селі. Ніжні звуки бамбукових флейт, подзвін цикад, таємниче шепотіння листя. Довкола багаття — запальний танок молуккських дівчат. Осяяні місячним світлом красуні Океанії. В руках у них чаші і з пелюстками троянд. Квіти в косах, у губах, з квітів сплетені спідниці. Здається, танок ніколи не скінчиться. Мов зачаровані, дивляться на дівчат

хлопці.

Настає північ. Лагідно хлюпотить море, лунко хрускають під ногами тоненькі перлові скойки. На темному прузі обрію, наче фантастичні жовтогарячі зірки, палають смолоскипи. Легенький бриз; разом з вологою прохолодою пливе на берег протяжна пісня рибалок.

Перше проміння сонця, на деревах заблищала роса. Я никаю лісом, никаю зачудований: квітнуть обвиті ліанами каштани, поряд з пальмами замріяно погойдує віттям могутній бук, купає у лісному озерці свої коси плакуча верба. І вже зовсім несподівано — величезна, вчотирьох не охопиш, верба сріблясто…

Прислухаюсь — і чую то зяблика, то синицю, то дрозда. А то раптом — соловейко… Де ж це я? В Океанії чи на рідній Україні? За морями-океанами чи вдома, у Богуславському лісі?

Неповторна чарівність Амбоїни в незвичайному поєднанні химерно-екзотичного і давно тобі знайомого. Мене не полишало дивне відчуття, ніби колись я тут уже бував. І не тільки тому, що тут, за екватором, багато що нагадало ту природу, серед якої я народився і виріс.

Мене вразив Амбон. Маленька столиця Молуккського архіпелагу так схожа на Ялту, що мимоволі забуваєш про відстань, яка їх розділяє. Неначе розпал літа і ти знову на Південному березі Криму. Так само, як у Ялті, барвисто, така ж суміш східної і європейської архітектур. Деякі будинки ніби скопійовані з ялтинських. Ті ж вузенькі вулички, круті кам'яні сходи, забудована по один бік крамницями й ресторанами широка набережна. Кінчається бруківка, і ось уже розквітчаний купальниками і парасольками пляж. Линуть по морю білі яхти, спінюють зелено-синю морську гладінь катери, які буксирують водних лижників. Гомін, сміх, музика із сотень транзисторів.

Далі просто з води підносяться гори. Біля їхнього підніжжя відполіровані хвилями валуни, вибухи сонячних бризок і піна прибою. А вище — пальми, бамбукові зарості, варингіни, квітучі олеандри. Там уже не Крим, там тропіки, екзотична країна Молуккія. Але ще вище — ліс, де цвітуть достоту київські каштани і співають геть-чисто українські соловейки.

Звичайно, я розумів, що все навколо — тільки зовнішня ідилія, що на цьому чарівному острові, як і скрізь на білому світі, немало горя і страждань, але було радісно від того, що мої враження від природи Амбоїни майже цілком збігалися з тим, що говорив про неї Маклай сто років тому.

«Окремі пейзажі Амбоїни, — писав учений в одному із своїх записників, — вражають схожістю з Малоросією, особливо озвучені співом птахів ліси на узвишшях. Ніколи не думав, що це

мене може так сильно зворушувати. Часом, забравшись рановранці на яку-небудь з поблизьких верховин, я просто з гордістю відчував себе малоросом, зовсім не думаючи при цьому ні про те, щоб погамувати свою надмірну пристрасть, ні про те, щоб розважливо оглянутися довкола.

Напевне, щоб пізнати, які принадні для нас картини рідної вітчизни, треба побути від них на значній відстані й побачити раптом щось таке, що нагадує ці картини. Хоч який холодний, здавалося б, розум, мимоволі впадаєш у сентиментальність, анітрохи, втім, її не соромлячись. Саме це останнє в амбоїнських екскурсіях стало для мене новиною…»

Адже він вважав себе людиною, чиї почуття завжди під контролем холодного розуму, не здатного ні на які захоплення, і ось маєш…

Амбоїна була для нього проміжною базою між Явою і Новою Гвінеєю. По дорозі до Нової Гвінеї він купував им цьому острові подарунки папуасам і всілякі припаси. Потім, вертаючись у Батавію, зупинявся тут, щоб підлікуватись у місцевому госпіталі й трохи відпочити. Але відпочивати Маклай ніколи не вмів.

Пише 15 січня 1874 року в Бату-Гадьє — резиденції голландського управителя Амбоїни:

«Відчувається біль в усьому тілі, дуже опух. Кольки і біль у печінці досить відчутні. Вдень нема ніякісінького бажання щось робити. Вночі не знаєш, як лягти й повернутися без болю, не можу до того ж і спати.

Думаю написати заповіт…»

Думає про заповіт — отже, почуває себе справді кепсько. Проте думки про смерть швидкоплинні. Вони гаснуть, ледь устигнувши виникнути. Потужний, діяльний мозок ученого зайнятий іншим, куди складнішим. Він розмірковує над сутністю релігії і роллю праці в процесі мислення.

Увечері того ж дня, пересилюючи біль у розпухлих під ревматизму суглобах пальців, Маклай пише в Бюйтензорг Кетрін Шеффер, дочці директора ботанічного саду, листа, в якому ніби мимохідь робить чергове вражаюче для свого часу наукове відкриття, однак, як часто з ним траплялося, не побачивши в своїх висновках нічого істинно наукового, не надає їм особливого значення і тому не залишає в себе ніякої копії.

Ось цей лист, оригінал якого, на щастя, зберігся в рукописному фонді бібліотеки Богорського ботанічного саду:

«Люба Кетті!

Сьогодні весь день не дає мені спокою наша остання з Вами розмова в Бюйтензорзі. Можливо, я видамся Вам набридливим, та все ж хочу висловити деякі додаткові свої міркування, інакше

мені їх не позбутися.

Я страшенно не терплю копирсань у чужих душах, особливо непроханих, коли хтось вважає, що має право переробляти чиюсь душу по-своєму і комусь нав'язувати свої переконання. А проте дозвольте сказати Вам з певністю, що Ваше пристрасне бажання, вживаючи Ваші слова, «всіма силами душі й не рахуючись з труднощами та іншими невигодами, сприяти християнському місіонерству і всілякому поширенню в Океанії християнства взагалі» користі остров'янам не дасть і тим паче нікого з них не, врятує.

Даруйте за таку, можливо, несподівану для Вас заяву, але Ви знаєте, що моя справа і мета мого життя значною мірою пов'язані з інтересами і благом тубільців Океанії.

Повірте, Ваше прагнення «сіяти зерна людинолюбства» я ціную дуже високо, але Ваша думка щодо цього предмета, на мій погляд, слушна тільки в тій частині, де Ви говорите, що людина за своєю природою, без урахування націй і рас, прагне до прекрасного і що, коли такого прагнення у неї немає, це не закономірність, а здебільшого наслідок обставин; тому безкорисливе бажання пробуджувати у всякій людині спрямованість до прекрасного не може не бути благородним. Та водночас за прекрасне можна вважати всього-на-всього доцільне, те, в чому ми відчуваємо необхідність; або воно нас удосконалює духовно, або дає іншу користь. А Ви, якщо я правильно Вас зрозумів, вбачаєте ідеал прекрасного в райських кущах, в яких нічого доцільного, а отже, і прекрасного нема.

Що таке рай, чи, як Ви кажете, райські кущі? Судячи з Біблії, — певна сфера, де панує вічний достаток і немає ніякісінької потреби в творчій праці. Але чи так це чудово?

Крім того, що неробство для людини протиприродне, воно для неї в найвищій мірі згубне. Праця, якщо її не перетворюють у засіб насильства, — не тяжка повинність, а життєва потреба. Людині вона потрібна так само, як їжа, вода й повітря. Потрібна тому, що ми створені і хочемо лишатися людьми; а головна відмінна особливість людини, яка вирізняє її із суспільства інших тварин, — розум, який без праці не може не тільки розвиватись, але й існувати.

Будь-яка нормальна **праця є пізнання** (тут і далі виділено мною, — О. І.), діяльний пошук чогось, у чому людина відчуває потребу. Коли немає прагнення до діяльного пошуку, то не потрібні і якісь розумові зусилля, а тому не потрібна й людина з її здатністю мислити.

Праця породила, розвиває і вдосконалює розум, натомість розум, у свою чергу, породжує працю, і це не

забаганка його, а необхідність, зумовлена не так бажаннями даного суб'єкта, як інстинктом самозбереження мозку, який закладено в нього природою для збереження мислячої істоти. Якби розум не був зайнятий ніяким доцільним пошуком, він був би зайвим і, нема сумніву, загинув, оскільки природа зберігає тільки доцільне, конче потрібне для підтримки загальної гармонії світобудови.

Та поговорімо ще про райські кущі. Що вони нам обіцяють?

Виявляється, тільки роль ситого нероби.

Виходить, людину за всю її праведність обіцяють поставити на шлях деградації, тобто повернути до того періоду, коли вона була женцем, а не сівачем. Це повернення до дикості, а якщо дивитися далі, то й повернення до тваринного способу життя.

Грубо кажучи, рай, якщо уявити, що він усе-таки існує, і розглядати його з позицій матеріаліста, — це ті «прекрасні» кущі, під покровом яких людину наміряються перетворити в скотину.

Наскільки я розумію, іншої втіхи християнство, та й взагалі всяка релігія, нікому не обіцяють. То навіщо ж їх насаджувати? Щоб услід за місіонерами йшли солдати та різні колоністи, віднімаючи в остров'ян останнє?

Це все, що я хотів довести Вам про цей предмет.

На все Вам добре й прошу вибачити мені за поганий почерк — знову болять пальці.

Амбоїна, Бату-Гадья.

15. 1.1874 р.

Ваш Маклай».

Важко стверджувати з цілковитою певністю, та, мабуть, саме цей лист і став для Кетрін Шеффер тим поштовхом, який невдовзі спонукав досі фанатично віддану церкві дівчину вже на останньому курсі покинути колоніальний Лютеранський інститут божої матері і поїхати в Гаагу, щоб вступити до університету на природничий факультет. В усякому разі, як ми побачимо далі, вплив Маклая на разючу зміну в її поглядах і настрої незаперечні.

Закінчивши 1880 року університет, Кетрін Шеффер повертається на Яву, де стає одним з провідних наукових співробітників Бюйтензорзького ботанічного саду. Та, як і Маклай, науковою роботою не обмежується. В Бюйтензорзі вона, залучаючи місцевих робітників ботанічного саду, створює гурток, у якому навчає молодих яванців не тільки грамоти і початкових знань ботаніки, а й намагається прищепити їм думку, що рано чи пізно і цей сад, і всі природні багатства Ост-Індії належатимуть їм, тому вони повинні вчитися, щоб у майбутньому замінити європейців і в науці, і на всіх посадах державного управління.

На той час це була, звісно, крамола, явна пропаганда антиколоніалізму. 1879 року за такі виступи серед місцевого населення колоніальний суд засудив голландського чиновника Ніколауса де Сайтхоффа до двадцяти років каторжних робіт, і Кетрін Шеффер про це напевне добре знала. Але молоду жінку каторга, очевидно, не лякає.

1882 року, дістався солідний спадок якоїсь бездітної родички, вона на власні кошти організувала випуск газети, яку, наслідуючи полум'яного французького революціонера і публіциста Марата, назвала «Друг малайця»[55] і одразу ж повела атаку проти колоніалізму, безперечно взявши на озброєння ідеї Маклая. Думки, які вчений неодноразово висловлював в Ост-Індії, а потім в Австралії, чітко прозвучали в першому ж номері «Друга малайця». Передова стаття «Відплата неминуча» багато в чому нагадує навіть публіцистичний стиль Маклая. Вона ніби написана під його диктовку:

«Можна зрозуміти і зрештою виправдати жорстокість звіра. Він убиває, щоб жити. Для нього це єдино можливий шлях добувати поживу.

Навряд чи заслуговує суворого осуду й дикун, який здійснює жорстокий, з нашої точки зору, вчинок під впливом того чи іншого забобону. Тут ми маємо приклад невігластва, яке породжує зло, мета якого — захист від іншого, ще страшнішого зла. Лякає часто незрозуміле, те, чого людина не спроможна осмислити, і ось цей страх пробуджує в ньому вроджений інстинкт самозбереження, який, у свою чергу, штовхає його до захисту.

Задоволення щоденних потреб і захист від небезпеки, хай навіть уявної, — ось дві першопричини, що мають право на виправдання.

Однак існуванню націй, які поневолили і поневолюють величезну кількість народів, ні явні, ні уявні небезпеки не загрожують. Не можуть вони заявити також, що насильства, які вони чинять, продиктовані потребою задовольнити щоденні потреби, оскільки кожна з цих націй, в тім числі голландська, володіє достатнім запасом усіх життєвих ресурсів.

Водночас відкрито визнати себе невситимим хижаком, який паразитує на чужій праці і власності, ніхто не бажає. Найупослідженіший мерзотник неодмінно шукає собі якесь виправдання. Одні з гідним кращого застосування запалом вдають з себе безкорисливих поширювачів істинної віри, інші ж ніби про те тільки й дбають, як би «цивілізувати бідолашних дикунів».

За всіма цими просторікуваннями не що інше, як страх перед

майбутньою розплатою. Усвідомлюючи свою злочинну сутність, «проповідники» і «цивілізатори» заздалегідь готують собі лазівки для безкарного відступу. Поки що безперешкодно владарюючи сьогодні, вони вже розуміють: покірливість поневолених не може тривати без кінця-краю, і очищувальна гроза, яка насувається, лякає їх, мов присуд вішальника.

Ілюзії про можливі лазівки марні, розплата неминуча! І має бути неминучою, як суворий, але справедливий урок усім, хто не захоче примиритися з природним правом усякої людини й усякого народу бути рівними серед рівних…»[56]

Якщо порівняти текст інтерв'ю Маклая, яке роком раніше він дав сіднейським журналістам, і статтю, написану Котрій Шеффер, неважко помітити, наскільки вони близькі за духом і змістом.

«Вивчаючи хід колоніальних загарбань, — говорив Маклай, — з незаперечною очевидністю стверджуєшся в думці, що в основі всіх поневолювальних воєн й інших насильницьких вчинків та дій, здійснюваних переважно високоцнвілізованими європейцями, немає й тіні будь-якої важливої необхідності. За рахунок поневолених задовольняються не потреби, а жадоба надмірного статку, розкоші, бридка в своїй суті паразитична зажерливість…»

І далі:

«Я передбачаю немало іронічних усмішок, проте лишаюсь твердий у своєму переконанні, побудованому на довголітньому вивченні положень і людей: кінцева перемога пригноблених і гуманістична законність візьмуть гору неодмінно!

Це означає, що в недалекому майбутньому тубільні нагоди колоній будуть змушені повстати і боротися за своє звільнення із зброєю в руках. Вони переможуть тому, що на їхньому боці історичне право бути господарями власних країн. Колоністи ж таким правом володіти не можуть, тому всі їхні протидії будуть приречені спершу на морально осуд, а потім і на неминучу поразку…»

Правда ж, інтерв'ю і стаття ніби належать одній людині? Хіба що у Маклая тон спокійніший.

Листування між Кетрін Шеффер і російським ученим, почате в той час, коли Маклай уперше прибув на Амбоїну, потім тривало багато років, і, судячи з усього, воно й визначило життєвий шлях Шеффер. Не випадково у своїх листах вона називає Маклая вчителем.

Пише в березні 1883 року з Сінгапура:

«Дорогий учителю!

Даруйте, що довго не писала. Винна в цьому не я, а наша поліція.

Наприкінці вересня мене заарештували і п'ять місяців

тримали під арештом, не даючи ані клаптика паперу. Велося слідство у зв'язку з моїм «Другом малайця».

Між іншим, у ролі головного свідка обвинувачення виступав єпископ ван Даалманс. Ви повинні його пам'ятати. Коли Ви жили у нас у Бюйтензорзі, він був моїм духовним наставником. Згадали? Тепер він єпископ у Батавії. Моя газета, мабуть, викликала в ньому стільки злоби, що він не полінувався особисто проголосити з амвона мені анафему і добровільно став свідком на слідстві. Це незважаючи на його ж духовне виховання! Воістину, що не душе-спасенник, то інквізитор.

Судовий розгляд було призначено на лютий, але він не відбувся. Мої бюйтензорзькі друзі зуміли викрасти мене з тюрми й переправити сюди, в Сінгапур. Тут я вже близько місяця.

Роботи стільки, що вгору ніколи глянути. Знову купила маленьку друкарню і невдовзі сподіваюсь відновити випуск «Друга малайця». Було б чудово, якби Ви погодилися написати для нього хоча б дві-три статті. Теми — будь-які, але зараз мене особливо цікавлять місіонери і взагалі атеїстика. Я знаю, для Вас це не головне, одначе не уявляю, хто б міг написати про такі речі сильніше за Вас. Досі пам'ятаю, яке приголомшливе враження справила на мене Ваша критика раю. Нічого більш убивчого і до смішного очевидного про релігію я ніколи не читала.

Статті в моїй газеті, звичайно, можуть ускладняти ваші стосунки з властями Ост-Індії. Але що перешкодить нам придумати псевдонім?

Прошу Вас, не відмовляйтесь.

Жду з нетерпінням.

Кетті».

На жаль, невідомо, писав Маклай для «Друга малайця» чи ні. Жодного сінгапурського номера цієї газети знайти не пощастило. Зникли і всі подальші сліди Кетрін Шеффер. На думку індонезійців, які розповідали мені про неї на Яві, вона знову попала до рук голландської колоніальної поліції і, можливо, закінчила свої дні в жіночій тюрмі Батавії або кудись була вислана. Проте це лише здогад. З вірогідних джерел ми маємо ще тільки одну коротку згадку про неї в записках Маргарита Робертсон. Дружина вченого пише, що Маклай, «не маючи звичайно серед жінок ніяких сердечних симпатій, все-таки вирізняв серед своїх знайомих молоду голландку на ім'я Кетті, яку із захватом називав Маратом Океанії».

Для нас, до речі, ця остання деталь дуже важлива. Вона ще раз підтверджує, яким було ставлення Маклая до Великої французької революції. Не поділяючи її ідеалів, він не називав би «із захватом» Кетрін Шеффер Маратом Океанії. Саме Марат, один

з найкращих медиків Європи, видатний фізик, хімік, визначний філософ, письменник і журналіст, який усе своє життя підпорядкував інтересам революції, міг бути для Маклая взірцем служіння людям. Де його, Маратові, слова повторив Маклай, відповідаючи одного разу на запитання, що він думає про обов'язок таланту: «Талант дано людині для накопичення і щонайдосконалішого осмислення різних знань, потрібних як зброя п боротьбі за досягнення гуманістичних цілей суспільства, По всяка обдарованість є власність не особиста, а завжди суспільна. Тому суспільна, що природа, наділяючи того чи Іншого суб'єкта певними здібностями, дбає не про щось одиничне, а про єдине ціле, тобто про гармонійний, а отже, гуманістичний розвиток усього людства. Ми не знаємо поки що самої механіки цього явища, але що воно не випадкове і випливає з природних законів доцільності — незаперечно».

На той час у науці ще не було поняття партійності, але Марат був, мабуть, першим європейським ученим, який на практиці показав, що будь-яка з наук, навіть фізика і хімія, є і мають бути партійними. «Якщо вчений, хай то буде фізик чи хімік, — казав він, — заявляє, що його робота обмежується стінами лабораторії, він верзе нісенітницю, будь-які пошуки на щось спрямовані й неодмінно містять у собі не тільки суто академічну ідею, але також практичну й моральну. Чому й кому вони служать? — запитання не пусте й ніким не вигадане. Воно неминуче. Яка ваша моральна позиція, така й підпорядкованість вашої праці».

Полум'яний Марат — ось хто був одним з ідейних натхненників Маклая. І тому, певно, прагнула наслідувати Марата й Кетрін Шеффер.

Та вернімося до Амбоїни.

Ми спинилися на цьому острові, щоб зустрітися з учителем Якобусом. У Богорі доктор Сурото розповідав мені про нього як про людину, життя й боротьба якої — блискуче підтвердження наукових висновків Маклая про однакову природну повноцінність народів усіх націй і рас.

— На Новій Гвінеї, — сказав доктор Сурото, — ви ще побачите людей, які не піднялись у своєму розвитку вище за кам'яний вік. Та якщо ви познайомитесь із Якобусом, у вас не лишиться сумнівів, що папуас здатен думати й відчувати так само, як усі. Наперед визначеним дикуном ніхто не народжується. Все залежить від того, в яке людина потрапляє середовище і які воно дає йому знання. Це, звичайно, звучить банально, я не відкриваю нічого нового, та не слід забувати, що расизм живий. Вчення Маклая для багатьох давно стало істиною, проте

мільйонам інших за свою людську гідність і досі доводиться боротись. Заклик узаконити рівноправність усіх націй і рас для них поки що тільки бойове знамено.

Вилітаючи з Джакарти, ми дали йому телеграму, і він зустрів нас в аеропорту. Те, що я з Радянського Союзу, здавалося, його анітрохи не здивувало.

— Доброго дня, радий з вами познайомитись, — подавши руку, з усмішкою сказав він по-малайському з легким голландським акцентом.

Середній на зріст, білозубий, з акуратною борідкою і короткою зачіскою «напівбокс». На правій щоці три звивисті смужки — випалений знак племені. Та він ледве помітний. Шкіра на обличчі гладенька й не дуже смаглява, ясно-вишневого кольору. Годинник, перстень, у лівій руці недбало згорнута в трубку газета.

Таким я побачив першого на своєму шляху папуаса.

Якобус народився в невеличкому лісному селі на березі річки Балім. В якому році це сталося, він може сказати тільки приблизно, Літочислення у папуасів немає і народження дітей ніяк не реєструється. Вік визначають за чотирма періодами: хлопчик, молодий чоловік, повноправний чоловік, тобто одружений, і, нарешті, старий чоловік. У Холландію[57] Якобус а завезли хлопчиком. Мабуть, йому було тоді років сім. Він умів уже стріляти з лука й ловити острогою рибу.

Що таке місіонерська школа, та й взагалі школа, у племені охело не знали. Добровільно віддати свою дитину кудись, де живуть лише білі люди, ніхто б не погодився. Якобуса забрали з села обманом. Той день він пам'ятає добре. У критій зеленій машині до них приїхали троє солдатів і священик у чорному. В селі всі перелякались і кинулися хто куди. На таких машинах солдати часто вивозили з сіл молодих чоловіків. Казали, що їх везли будувати якісь дороги.

Нежданих гостей зустрів один староста, решта поховалися. Старосту звали, здається, Бонай-Боно, Великий Бо-пай. Він був низенький і худий, але дуже поважний, завжди носив у вухах дві здоровенні черепахові сережки, які звисали аж до плечей. Одна сережка не давала б йому тримати голову прямо. В селі його дражнили Безносим Какаду. У нього помер старший син, і він відрізав собі носа и жертву добрим духам.

За звичкою Бонай-Боно приготувався виголосити перед білими людьми привітальну промову, але священик сказав, що він поспішає і вислухати промову старости не може. Сьогодні йому

треба встигнути ще в інші села. Добра католицька церква послала його розвозити подарунки людям охело. Для чоловіків і жінок у нього є красиві хустки і намисто, а хлопчикам і дівчаткам він привіз багато смачних ласощів. Нехай же всі жителі села швидше йдуть до машини.

Погладжуючи на грудях мідну бляху старости, Бонай-Боно недовірливо скоса позирав на солдатів.

— Бонай-Боно хоче знати, — сказав священик, — чому Тут ці солдати. Але Бонай-Боно ще не бачив, скільки коштовних речей лежить у машині. Дорога до села Бонай-Бо-но пролягає повз села племені вароп, а хто не знає, що люди вароп розбійники?

— Вароп борле, — нахмурившись, буркнув Бонай-Боно, — вароп погані. Вони вбили вождя племені вадам.

— І зробили з голови вождя череп ворога, — додав священик. — Вароп усіх грабують і вбивають, а від солдатів тікають у джунглі.

Згадувати ту розмову Якобусові тепер смішно й сумно. Обдурити мудрого Бонай-Боно було дуже легко. Йому й на думку не спадало, чому це раптом хтось надумав прислати його людям подарунки. Одержавши з рук священика квітчасту хустку, він тут-таки почав нею розмахувати і всіх кликати в село.

Якобус і його мати все чули, вони ховалися за два кроки від того місця, де стояв староста. Мати тримала Якобуса за руку, не пускала до старости. Але Якобус вирвався.

— Ем-ме! — побачивши його, зрадів Бонай-Боно. — Один є, всі прийдуть.

Якобус посміливішав.

— Я тебе вітаю, давай свої коштовні речі, — сказав він священикові, як дорослий.

Священик простягнув йому коробку цукерок. Що з ними робити, Якобус не знав. Коробка йому видалася нецікавою, і він зажадав таку, як у старости, хустку. Священик не давав.

— Я подарував тобі смачні ласощі, — сказав він. — Відкрий коробку, і ти побачиш там гарні камінчики. Бери по одному в рот і жуй, вони солодкі.

— Дай мені хустку, я камінці не їм, — наполягав Якобус.

Скоро до машини підійшли всі, і на Якобуса священик перестав звертати увагу. Спершу він роздавав подарунки, потім перед усіма хвалив старосту.

— Бонай-Боно, — казав він, — мій друг. В інших селах такого старости немає. Бонай-Боно — великий староста. Я й мої добрі солдати довго думали й вирішили покатати Бонай-Боно на машині. Я хочу, щоб усі бачили, як ми поважаємо Бонай-Боно. Він може взяти з собою в машину одного хлопчика, того, який

підійшов до мене найперший. Це сміливий хлопчик. Я подарував йому дорогі ласощі. — Священик дістав з кишені хустку. — І за сміливість я дарую ще цю хустку. Чекайте нас тут, ми вернемося на це місце.

Тією машиною Якобуса повезли назавжди. В селі було багато хлопчиків, та священикові, мабуть, найбільше сподобався Якобус. Білий католик знав, що папуаська дитина сама в машину не сяде, а якщо в неї й вистачить хоробрості, то їй не дозволять дорослі. Тому починати треба було з Бонай-Боно. Трохи від'їхавши від села, солдати старосту з машини викинули, а Якобуса заштовхнули в якийсь ящик. Він задихався там, кричав і плакав, проте солдати вдавали, що нічого не чують. Він був їхнім бранцем, пташкою, посадженою в клітку.

Обнесена високим парканом місіонерська школа при кафедральному соборі Холландії була десятирічним інтернатом закритого типу. Тут жили і вчились такі ж, як Якобус, маленькі папуаси, вивезені з сіл обманом, а де й силоміць, з допомогою поліції або солдатів колоніальної армії. Учнів було сто, по одному від усіх основних племен Західного І різну. Спілкуватися із зовнішнім світом вихованцям інтернату заборонялось. Усі десять років вони перебували тільки на території школи й собору.

Під час голландського правління в Західному Іріані було безліч усіляких релігійних місій: лютерани, кальвіністи, католики, ієговісти, адвентисти, євангельські християни і ще бозна-які. Офіційна релігія Нідерландів — лютеранство, але колоніальні власті однаково підтримували всіх місіонерів, чия діяльність не суперечила інтересам Голландії. У Холландії найактивнішою була місія нідерландських католиків.

Півріку марно намагаючись навернути папуасів у християнство, католицька церква дійшла висновку, що білі священики в ролі пропагандистів чужої тубільцям релігії дають мало користі. Для цього треба мати папуасів, які добре знають свій народ, але вихованих у європейському дусі і, що найважливіше, відданих європейцям. Школа по підготовці темношкірих католицьких місіонерів, у яку погранив Якобус, була експериментальною. Щоб її випускники мали серед тубільців цілковите довір'я, але дивилися на них з позицій європейців, організатори інтернату придумали складну систему виховання. Спочатку з хлопчиків треба було витруїти все папуаське і прищепити європейське, и потім заново навчити їх усього, чим живуть тубільці.

Свідомо чи ні, але своєю ухвалою створити таку школу отут єзуїти відкидали основну догму расизму: син дикуна назавжди лишиться дикуном. Ні, вони вірили в силу виховання, знань і тим

самим несамохіть визнавали в папуасі людину, здатну осягнути премудрощі цивілізації. Іншими слонами, затяті расисти, вони на ділі брали на озброєння ідею рівності, проти якої водночас запекло боролися. І, рівняючись на себе, на власну, а не «дикунську» психологію, бачили необхідність у тому, щоб уже «цивілізованих» учнів заново навчати всього папуаського. Гадали, що папуас, який з дитинства дістав європейське виховання, так піднесеться над своїми одноплемінниками, що стане «майже європейцем» і вже не відчуватиме себе папуасом, а гратиме його роль, як актор.

Хлопчиків одягли у вбрання білих і кожному дали нове ім'я. Тельгума назвали Якобусом. Час від часу то одного, то іншого хлопчика повідомляли про смерть його батьків.

Невдовзі сиротою оголосили і Якобуса. Сказали, що все його село вимерло від якоїсь епідемії. Що таке епідемія, він не знав, але що в його селі всі люди померли — це було зрозуміло. Виходить, у нього більше нікого немає, і, якщо він втече із школи, діватися буде нікуди. Він не плакав, тільки насупився. Йому було прикро і жаль себе, про батьків він не думав. Учителі казали, що католицька церква йому допоможе, вона буде піклуватися про нього завжди. Атож, кому ж він іще потрібен? Так би він помер разом з усіма, а католицька церква вивезла його з села, і він лишився живий, хай тепер про нього дбає.

На свята вихованцям школи надсилала вітання сама королева. Звичайно ранкова молитва відбувалася в навчальних класах, але цього дня їх повели до кафедрального собору. Хлопчики цілували засклений у рамку клаптик від сукні королеви, потім єпископ урочисто читав послання монархині:

— «Діти мої! Материнське серце вашої королеви…»

Останні слова королівських побажань поринали в звуках органа. Хор співав здравиці її величності.

Уявити собі королеву маленьким папуасам було важко. Вони бачили її на портретах і чули про неї розповіді вчителів, але це породжувало в них лише невиразні здогади. Королева — майже як бог, жінка, яка найголовніша за всіх. Але чому найголовніша за всіх — жінка? З раннього дитинства, тільки-но папуаський хлопчик починає усвідомлювати навколишній світ, він уже твердо знає, що жодна жінка, крім матері, не може пройти повз нього без шанобливого привітання. Він — мужчина, майбутній воїн, а жінка — просто жінка. Вона має робити своє жіноче діло.

Однак таємниче слово «королева», голоси хору й музика органа навіювали трепет. Зачаровані хлопчики ревно молилися.

Дитяче горе швидко забувається. Линув час, і все недовге

минуле, пов'язане з рідним селом, поступово ставало схожим на далекий сон. Дедалі рідше згадувалось, дедалі рідше викликало в душі щемливу тугу. Діти напівдиких племен з кожним роком усе більше перетворювались у ревних католиків з напрямом думок і запитами побожних європейців. Тільки кучеряве жорстке волосся, риси обличчя та колір шкіри свідчили про їхню належність до Нової Гвінеї.

Життя в школі було не таке вже похмуре, особливо на уроках єпископа. Його превелебність панотець Пінаар, невисокий, опецькуватий, з великим м'ясистим ротом і ріденьким рудим волоссям, викладав Біблію. Його ніхто не боявся. Коли на уроці хтось пустував, панотець Пінаар, завжди сонний і нібито до всього байдужий, оживав. Ляснувши по столу лінійкою, він раптом здивовано і радісно вигукував:

— Що я бачу!

Можна було подумати, начебто його перевелебність побачив нове сотворіння світу.

Якщо пустував Якобус, а на уроках єпископа це траплялося найчастіше, панотець Пінаар від захвату навіть схоплювався з місця. Плутаючись у довгій сутані й розмахуючи короткими товстими руками, він починав розповідати, як одного разу… Всіляких «одного разу» у його превелюбності було сила-силенна. Як колись, будучи школярем, він комусь насипав у чорнильницю карбіду (спершу він пояснив, що таке карбід). Або як він підклав у сумку вчительки гадюку.

— Мадемуазель Андрієнна знепритомніла, — стрясався під невтримного реготу панотець Пінаар. — Гадючку я носив за пазухою, я вирвав у неї отруйні зуби, ха-ха, ух-ху-ху…

Обливаючись потом, він знеможено падав на стілець.

— Я був бешкетник, шибайголова, — зірвавши голос, сипів він, розмазуючи на обличчі піт. Потім, відсапавшись, казав хрипко: — Якобусе, дитино моя, розкажи нам, що ти на сьогодні вивчив.

І, блаженно усміхаючись, слухав відповідь. Якобус був Його улюбленцем. Панотець був у захваті від пустощів хлопця, які нагадували йому його власні витівки в дитинстві, та більше пишався успіхами Якобуса в науках.

Із сотні вихованців школи Якобус був найкмітливіший. На четвертому році навчання він уже добре знав голландську мову і вільно розмовляв латиною. Все, що інші засвоювали важко, Якобус схоплював на льоту. Школу він закінчив з відзнакою.

Після випускного екзамену молоді священики на рік виїздили в сусідні з Холландією села. Там під наглядом учителів вони повинні були заново вивчити забуту рідну мову, звичаї і побут

папуасів. Якобусові хотілося потрапити на річку Валім, в яке-небудь село племені охело. Він сподівався, що єпископ відпустить його. Але панотець Пінаар, який завжди охоче виконував усі його прохання, цього разу несподівано відповів:

— Дитино моя, ти просиш неможливого.

— Неможливого? Але чому, святий отче?

— Я приготував тобі приємний сюрприз, скоро про все дізнаєшся. З твоїми здібностями, мій хлопчику, є підстави розраховувати на привабливішу кар'єру, ніж роль сільського місіонера.

Якобус знітився. Він пам'ятає, як тоді розгублено запитав:

— Але, ваша превелебносте, хіба служіння богу — кар'єра?

Панотець Пінаар нахмурився. Пожувавши губами, сказав сердито:

— Ти надто юний, дитя моє! — і, помовчавши, додав: — Іди собі!

З кабінету єпископа Якобус вийшов збентежений. Він каявся, що несамохіть розсердив панотця Пінаара. Потім будь-що намагався зрозуміти, що означає ця розмова.

Він не міг гадати, що місяць тому його доля вирішувалася на Юліана-Вег, у губернаторській резиденції доктора Платеєла, і що його, сина новогвінейських джунглів, чекають у Гаазі.

Хоча Індонезія 1945 року добилася незалежності, Західний Іріан, який займає одну п'яту частину території країни, ще довго лишався колонією Нідерландів. Голландці обіцяли покинути його не пізніше кінця 1950 року, але виконувати свої обіцянки не збиралися. Між Гаагою і Джакартою точилися нескінченні дипломатичні переговори, які не давали ніяких практичних наслідків. Тоді індонезійський уряд заявив про свій намір вести боротьбу іншими засобами. Назрівав воєнний конфлікт.

Погрози Індонезії Голландія всерйоз не сприймала. Проте лишатися до них байдужою вона не могла. 1956 року уряд Нідерландів надіслав генерал-губернаторові Платеєлу секретну інструкцію, в якій говорилося, що, оскільки Індонезія чимраз наполегливіше домагається влади над Західним Іріаном і перешкоджати їй у цьому стає дедалі важче, треба бути готовим проголосити Нідерландську Нову Гвінею незалежною державою. Зрозуміло, що ця держава (в Гаазі її назвали Республікою Західне Папуа) має перебувати під опікою Голландії. Треба, щоб після проголошення незалежності опіки нідерландської корони попросили самі папуаси, тоді домагання Індонезії цієї території будуть неправомочні і становище в Західному Іріані фактично не зміниться.

Генерал-губернаторові негласно запропонували підібрати

серед тубільців людей для майбутнього маріонеткового уряду і знайти людину, яка могла б його очолити. Це було складне завдання. Дати корінному населенню освіту голландці ніколи не прагнули, не гадаючи, певно, що освічені тубільці їм коли-небудь стануть потрібні. Не рахуючи «майже європейців» — учнів католицької місіонерської школи, грамотних папуасів у Західному Іріані були одиниці, та й ті, як показала перевірка, надійної симпатії до європейців не відчували.

Доктору Платеєлу довелося звернутися по допомогу до єпископа Пінаара. Разом вони склали план створення «уряду» з найрозвиненіших вихованців місіонерської школи. До списку внесли п'ятнадцять чоловік. Відібрали таких, у яких, на думку єпископа, крім гостроти розуму, було достатньо честолюбства. В цю групу включили і Якобуса. Всі п'ятнадцятеро мали пройти сільську практику, потім повернутися в Холландію і працювати на світських адміністративних посадах. З часом їх планували об'єднати и політичну партію, потім, якщо виникне потреба, зробити а них міністрів. На посаду глави «республіки» доктор Платеєл пропонував Германа Вомсівора, людину невизначеної національності, заповзятливого, владолюбного. До того ж він зарекомендував себе як вірний прибічник колоніальних порядків.

План Платеєла — Пінаара в Гаазі схвалили. Було заперечення лише проти кандидатури Германа Вомсівора. Уряд метрополії вважав його слизьким типом, довіряти якому не слід. У роки другої світової війни він був перекладачем в американських військово-повітряних силах, які діяли в Західному Іріані, а після війни сім років жив у Японії, де також працював в окупаційних військах США. Звідки може бути певність, що він знову не захоче служити колишнім господарям?

Зрештою вибір впав на Якобуса. Він підходив з усіх поглядів, але йому бракувало світського лоску й відповідної освіти. Для майбутнього прем'єра закінчити університет просто необхідно. Уряд метрополії дав вказівку по-і лити його на навчання в Гаагу. Проте розкривати перед ним усі карти було передчасно. Проголосити незалежність Західного Іріану голландці збиралися в невизначеному майбутньому. У довготривалій боротьбі Голландії за владу над індонезійською Новою Гвінеєю це був запасний хід, козирна карта, прихована на вирішальну мить. Усе поки що трималося в суворій таємниці. Яка їм готується роль, ні Якобус, ні решта чотирнадцять чоловік з пожежного «кабінету міністрів» навіть гадки не мали. Якобус дізнався про все це набагато пізніше, в концтаборі.

Причину, чому Якобуса вирішили послати вчитися до Гаагського університету, панотець Пінаар пояснив як нагороду за

успішне закінчення місіонерської школи. За його словами, це й був той приємний сюрприз, який він нібито давно збирався піднести своєму улюбленцеві. Пінаар сказав, що гаяти час на сільську практику Якобусові нема сенсу. В майбутньому йому однаково доведеться працювати в місті, і найімовірніше в самій Холландії.

Закінчити університет Якобус не встиг.

У вересні 1960 року, коли в індонезійській Новій Гвінеї почалася партизанська війна, голландський парламент спішно прийняв закон «Про часткову зміну управління Західним Іріаном». Мова йшла про часткове виконання плану про надання Західному Іріану «незалежності». Здійснити цей план повністю голландці не були готові. Усвідомлюючи хисткість свого становища, вони розуміли, що однією впертістю Західний Іріан не втримати. Та вони не думали, що події розвиватимуться так стрімко. Погрози Індонезії, як виявилося, були далеко не пусті. Від слів індонезійський уряд перейшов до діла. В джунглях Західного Іріану раптом з'явилися цілі партизанські армії.

У Холландії поспіхом почали створювати так звану «Раду Нової Гвінеї». Її рекламували як «дорадчий орган» при генерал-губернаторі. У цей «орган» входило 28 чоловік папуасів та європейців, дванадцять з яких призначав генерал-губернатор. Решту треба було обрати.

Ніяких виборів у Західному Іріані ніколи не було. Папуаси не розуміли навіть, що це таке. Поліція і солдати зганяли їх на виборчі дільниці, потім кожного підводили до стола виборчої комісії і пропонували пошепки назвати ім'я «свого» кандидата. Папуас, звичайно, ніякого кандидата не знав. Європейці, які сиділи за столом, підказували йому потрібне ім'я і фіксували: проголосував за такого-то.

Вибори відбулись у лютому 1961 року. Якобус повернувся в Холландію через місяць. Його викликали раніше, але він запізнився. До «ради» його одначе обрали. Заочно.

Майже всі наші розмови з Якобусом я записував на магнітофонну плівку, боявся, щоб чогось не пропустити.

Пригадую, був чудовий амбоїнський вечір. Перевернутий серп місяця, зорепад, солонуватий вітерець. Ми сиділи біля моря. Якобус розповідав далі:

— Мені було шкода залишати університет, але в Гаазі мене затримало не це. Я не уявляв себе в ролі державного діяча. Відправив молебень, щоб господь допоміг мені розібратися в політиці. Потім накинувся на газети, раніше я їх ніколи не читав. Тепер я купував їх щодня. Мені здавалося для політика головне —

читати газети, байдуже які.

Мені стало страшенно прикро, коли з'ясувалося, що моя шалена підготовка була зовсім не потрібна. У Холландії, тільки-но я прилетів, мені вручили папку готових промов і наказали виступати з ними в тих районах, де активно діяли партизани. Панотець Пінаар тоді сказав мені: «Сину мій, твої одноплемінники забули страх перед богом. Вони переховують бандитів, які називають себе партизанами, дають їм харч і навіть служать у них провідниками, коли ці бандити нападають на білих людей. Не шкодуючи сил, закликай їх до покори, нагадуй про караючий меч. Ти папуас, твої уста напоумлять заблуканих».

Його превелебність і досі розмовляв зі мною, як з маленьким сином джунглів. Йому було важко усвідомити, що я вже дорослий і чотири роки вчився в європейському університеті.

Я наївно думав, що мені належить виконати важливу самостійну місію. Насправді я був для них дресированим какаду. Їм потрібна була тільки моя папуаська фізіономія. Вони так старалися, що переконали мене вирядитися по-місцевому — почепити пов'язку на стегна. Біля західно-іріанських міст багато малайських сіл, у звичному вбранні мене могли вважати за малайця. Чиновникам з канцелярії генерал-губернатора здавалося, що тоді мої виступи перед папуасами не мали б успіху. Вони хотіли, щоб у мені зразу всі бачили папуаса.

Ми їздили в броньованому автомобілі. Крім озброєного шофера, в поїздках мене супроводжували двоє перевдягнених поліцейських, Френк Стаут і Ронні Найкер. Ронні був старшим. У Західний Іріан він приїхав з Амстердама. Він і там служив у поліції. У Холландії Ронні сподівався дістати офіцерський чин. Він був років на сім старший за мене, довгий і дуже флегматичний.

Мені сказали, що це охоронці, вони приставлені до мене як до депутата. За інструкцією, вони корилися мені, але з багатьма застереженнями. Всі застереження підкріплювались аргументом «з метою особистої безпеки». Ронні Втручався буквально в усе: з ким я розмовляю, про що, чим цікавлюсь. «Пане депутат, мені здається, ви порушуєте інструкцію, з метою вашої безпеки я змушений перервати цю розмову». Його ввічливість була розрахована на дурнів, я не відчував у ній нічого, крім тупого презирства.

Для виступів мені дали дванадцять тем, точніше, тема булл одна, але з різними варіаціями. Залежно від того, в якій місцевості я виступав. Яку де проголошувати промову, визначав Ронні. Мітинги теж улаштовувала поліція. Моє завдання зводилося до того, щоб піднятися на трибуну й читати. Слухати

мене ніхто не хотів, людей на мітинги зганяли силоміць.

Взагалі слухати промови папуаси дуже люблять. На святах навіть змагаються, хто краще виголосить промову. Пам'ятаєте, я розповідав про нашого старосту Бонай-Боно? Він міг говорити годинами. Про що завгодно, часто зміст промови можна було передати двома фразами, але всі з цікавістю слухали. Папуасам подобається, коли людина говорить не затинаючись і, говорячи про серйозне, всіх уміє веселити. Тоді її із задоволенням слухають. А я стояв на трибуні, читав і плутався в словах. Ніякої папуаської писемності ще немає, не розроблено ні синтаксис, ні фонетику, але тексти всіх моїх промов були написані мовами папуасів. Слова ніби папуаські, а побудова фраз і транскрипція слів голландські, тому я і плутавсь. І мене ніхто до пуття не розумів. Звичайно, я міг постаратись якось зацікавити публіку. Треба було триматися вільніше й говорити без папірця. Ронні боявся, щоб я не сказав зайвого. Він кілька разів переривав виступи через те, що я переставав читати й починав говорити від себе. Його тупість переходила всякі межі. Він завжди стояв біля трибуни і по другому примірнику промови стежив за текстом. Я не можу сказати, що він був боягузливий, просто така людина, для якої все життя визначалося двома категоріями: «належить» і «не належить». Рідкісний тип поліцейського флегматика.

Дає наша робота якусь користь чи ні, його не хвилювало. Він мав вражаючу здатність пропускати всі мої протести повз вуха. Коли я вибухав, він дивився на мене зовсім незворушно. Потім спокійно казав: «Пане депутат, будь ласка, вам пора на трибуну». Чи щось на цей зразок. Сказати «будь ласка» він ніколи не забував. Я ненавидів його до судоми, до спазм, ладен був навіть убити. Іншим способом спекатися його було неможливо. Я хотів написати у Холландію, розповісти, в якому я становищі. Але це можна було зробити тільки через Ронні.

Розв'язка настала несподівано.

Того дня Якобус виступав в одній з приміських церков Факфака. Коли після виступу він виходив на вулицю, до його ніг, скрикнувши, впала стара жінка, на стегнах якої була пов'язка з мішковини.

— Тельгуме, синку…

Мабуть, вона впізнала його по племінному знаку на правій щоці. Той знак вона випалила маленькому Тельгуму своєю рукою.

Поліцейські, які йшли за Якобусом, кинулись уперед, щоб відтрутити жінку. Але він устиг підхопити її і міцно обняти. Він почув давно забуте рідне ім'я. Так могла назвати його тільки мати[58].

Приголомшений, Якобус притискав до себе матір, яка ридала від щастя, його розгублений погляд блукав по напівголій чорній юрбі, що обступила їх.

З лайкою і погрозами поліцейські розганяли юрбу, та щільне живе кільце ніби закам'яніло. На Якобуса дивилися десятки насторожених, допитливих очей. Очі мовчали, вони не могли говорити, але він, здавалося, чув їхній крик: «Ти син цієї жінки!»

Вони жаліли матір і зневажали сина. Він раптом згадав, як байдуже вони роздивлялися його в церкві.

Ведучи за собою стареньку, він ледве пробився до машини. Білий шофер послужливо відчинив дверцята. Потім тицьнув пальцем у жінку:

— Цю куди?

Насилу звівши подих, Якобус сказав:

— Вона моя мати!

Підбігли поліцейські, ошелешені і злі. Ронні, звертаючись до Якобусової матері, спитав крізь зуби:

— Ви можете довести, що пан депутат справді ваш син?

Старенька злякано позадкувала. Вона не розуміла, що в неї питав цей білий, але, мабуть, відчувала душею.

— Тельгуме, Тельгуме…

— Пана депутата звуть Якобусом, його батьки померли…

Якобуса охопило шаленство.

Все сталося блискавично. Змахнувши руками, Ронні гепнувся на землю. Наступної миті від різкого удару в потилицю Якобус знепритомнів. Потім відчув на зап'ястях своїх рук щось холодне. Почулося клацання.

Наручники!

У Холландії Якобуса судили за спробу вбити поліцейського. Перед судом до нього в камеру прийшов панотець Пінаар. Єпископ дуже постарів за ці чотири роки і тепер, здавалося, доживав останні дні. Певно, йому було щиро жаль Якобуса. Надто багато покладав він на нього надій, пишався ним і, мабуть, усе-таки любив. Нехай у його прихильності до Якобуса була користь, заздалегідь обміркований розрахунок виховати потрібну церкві й колоніальним властям людину, але це тривало чотирнадцять років. Надто довго вони були разом, щоб ставитись один до одного байдуже.

— Дитино моя, — сумовито сказав панотець Пінаар, — тебе можуть стратити.

— Я знаю, ваша превелебносте, поліція добивається смертної кари.

Єпископ зітхнув.

— Поліція має великий вплив.

— Що ж, виходить, мене буде страчено. — Якобус говорив з офіційною ввічливістю, але весело. Йому хотілося здаватись безтурботним.

Ще годину тому, походжаючи по задушливому склепу камери, він згадував єпископа і в його грудях закипали гнів і жадоба помсти. А тепер поява панотця Пінаара його втішила, він ніби забув, що цей прелат винен у всіх його нещастях більше, ніж будь-хто інший. У пам'яті несподівано спливло тільки те добре, чим полоняв його єпископ іще не так давно. Адже було й добре. Був випадок, коли Якобус захворів у школі на скарлатину і єпископ цілу ніч просидів біля його ліжка, як сиділа б мати. Були листи в Голландію, сповнені душевного тепла і батьківської ласки. Були мимовільні сльози старого, який зустрів свого вихованця після чотирирічної розлуки…

Якобус засмутився, що не може запропонувати старому стілець. У запліснявілій бетонній камері не було навіть звичайних тюремних нар. — В'язень спав на оберемку прілої трави.

Панотець Пінаар сказав, що він розмовляв з генерал-губернатором. Доктор Платеєл обіцяв випустити Якобуса на поруки церкви, якщо він публічно заявить про своє каяття і далі виступатиме перед папуасами.

Якобус іронічно посміхнувся.

— Знову підніматись на трибуну в цій пов'язці на стегнах? Чи мені дадуть нову? — Коли поліцейські били його, він був весь закривавлений. На матер'яній пов'язці на стегнах лишилися сліди крові.

У єпископа здригнулись губи.

— Так, мій хлопчику, тобі треба вдягнутись, я подбаю.

— Ні, ваша превелебносте, дякую. Я буду вам вдячний, якщо мені дозволять ще раз побачити матір. Більше нічого не треба. — Хвилинна благодушність вмить пропала. Якобуса знову душив гнів. І кривда, і та ще хлоп'яча жалість до самого себе, і безутішний, шалений смуток. — Я ненавиджу вашу церкву! — зненацька крикнув він, не володіючи собою.

Приголомшений, панотець Пінаар не зміг зронити й слова. Згорбившись, він вийшов з камери, і, здавалося, страждання було навіть на його старечій спині.

Напевне, стратою Якобусові тільки погрожували. Або його все-таки врятувало прохання єпископа.

Засудили до десяти років концтабору. Відбувати строк Якобус мав у Бовен Дігулі, в тому самому Бовен Дігулі, в'язні якого співали:

Подивіться на нас,
Всі були ми колись людьми,
Тепер ми болотяні черви,
В Дігулі живими гниємо.

Спочатку карантин. Якобуса загнали в напівзатоплене темне підземелля і там заштовхнули до вузенької залізобетонної клітки: три суцільні стінки й заґратовані двері з віконцем, куди подавали страву. Він міг тільки стояти. Вода в клітці сягала колін. Іноді вона піднімалася вище — підземелля було викопане під руслом річки.

Годували через день. Чашка юшки з молотих бананових шкуринок. Пити не давали. Пригорщами зачерпував ту воду, що була під ногами. Там плавало стільки гидоти!

З короткими перервами протримали в цій клітці два місяці. Потім перевели нагору, в барак. Він ніколи не забуде, як вони відчиняли двері. Останній тиждень з клітки його не випускали. Замок на дверях заіржавів, його довелося зрубувати зубилом. Наглядачі довго не могли з ним упоратися. Проморочившись із замком близько години, вони, мов скажені пси, накинулися з молотками на Якобуса. З підземелля його виволокли з проломленим черепом і перебитими ребрами.

Знесилений, побитий, виснажений до краю, він не міг ходити, але його гнали на трясовину й там примушували копати ями. Не тільки його. У цьому проклятому таборі таких було тисячі. Дехто з них перебував тут ще відтоді, як Голландія панувала над усією Індонезією. В'язні з Яви, Суматри, Калімантану, Молуккських островів…

Звичайною лопатою викопати яму в болоті неможливо, її одразу затягує. Та наглядачі примушували копати знову й знову. Коли яму затягувало, в'язня били. Багатьох поглинала трясовина, сотні вмирали від голоду, виснаження і катувань. Тих, хто вже не міг копати, примушували перетягувати з місця на місце каміння. Якщо в'язні збиралися гуртом і починали про щось говорити, їх без попередження розганяли автоматними чергами. Того, хто насмілювався сказати слово всупереч, кидали спеціально натренованим собакам.

Одного з наглядачів звали Віллі Беккер. Щонеділі він влаштовував для розваги «циркові вистави»: неграмотних в'язнів, які не мали ніякого уявлення про електрику, посилав лагодити дроти високовольтної лінії.

Вирватися звідси живим, здавалось, немислимо. Та сталося

незбагненне. Якобус утік. У бараках Бовен Дігуле діяла підпільна молодіжна організація «Операсі пемуда Іріан» («Операції іріанської молоді»). Її центр містився в Соронзі, але більшість керівників було заарештовано. Двоє з них потрапили в цей табір. Там вони створили групу визволення. Одного разу Якобусові передали записку, надряпану чимось гострим на бананowому листку:

«Товаришу, друже, брате!

Ми знаємо про вашу долю і глибоко шануємо вашу горду гідність. Ми щасливі усвідомлювати, що ви наш співвітчизник і патріот, брат по крові й духу. Наш обов'язок урятувати ваше життя. Нашому змордованому, уярмленому народові потрібні освічені, культурні сини. Наберіться терпіння і ждіть, ми готуємо вашу втечу. Пам'ятайте, на вас дивиться батьківщина. Борітеся!

Хай живе свобода!

«Операсі пемуда Іріан».

Вони допомогли йому втекти, і він став членом їхньої організації. У Соронзі, куди він пробрався після втечі, йому запропонували очолити політичний відділ центру. Якобус відмовився. Він просив зброї.

Ще з магнітофонного запису:

— «Пемуда» зацікавилася мною, коли я повернувся з Європи. Їм не подобалися мої виступи, потім мене арештували, і вони зрозуміли, що я можу бути на їхньому боці. Цю організацію створили місцеві малайці, але її підтримували всі, хто ненавидів голландців. У таборі людина з «Пемуди» розповіла мені про моїх рідних.

У мене було чотири сестри й три брати. Сестри, мабуть, живі, але я не знаю, де і як їх шукати. Я їх ніколи не бачив, вони народилися після того, як мене забрали в місіонерську школу. Тоді в нашій сім'ї було тільки три хлопчики, я і двоє моїх молодших братів. Ніу й Кодо. Того дня, коли до нас приїхав священнк, батько з ними втік у ліс, а я лишився з матір'ю. Для папуасів це, між іншим, характерно, про молодших дітей більше піклується батько, ніж мати. У вас в Європі навпаки.

1960 року біля нашого села, воно називалось Ікінем, голландці знайшли нафту. Хатини їм заважали, і вони наказали жителям села забиратись. Наказ виконали тільки жінки й діти. Чоловіки й діди замкнулись в оселях. Мої брати лишилися з батьком, вони були вже дорослі. Виселяли мешканців села солдати, а керував ними цивільний чиновник на ім'я Гонсалес.

Він розпорядився підпалити всі хатини. По тих, хто вискакував з полум'я, солдати стріляли. Цього не приховували самі голландці. В газеті «Неу Гуїнеа курір» було надруковано портрет Гонсалеса і хвалебна стаття. Згодом я знайшов цей номер «Куріра». Якщо хочете, подам його як свідчення. Вони писали, нібито в селі Ікінем засіли заколотники. Генерал-губернатор нагородив Гонсалеса орденом і підвищив у посаді.

Я точно знаю, що мої брати й батько загинули, їх убив Гонсалес. Після повернення з Європи я його кілька разів бачив у Холландії на Юліаиа-вег, але я не знав, що він убивця моїх рідних. У Холландії він був знаменитістю, його збиралися настановити мером міста.

Сестер солдати повезли до Факфака, у свої казарми. Може, вони й зараз десь у тому районі. Від Ікінема до Факфана багато сотень кілометрів. Маги, напевне, добиралася туди пішки, я не встиг у неї запитати. Мені розповідали, що після нашої зустрічі вона збожеволіла й померла. Її тіло знайшли біля тієї церкви.

Я не міг сидіти в підпіллі, мене палила помста. Я вирішив організувати суто папуаський партизанський загін, щоб показати голландцям, що з ними б'ються не тільки партизани, підготовлені індонезійською регулярною армією. У Соронзі мені дали двох інструкторів-малайців, які розумілись на військовій справі. Ми одержали по пістолету й по одній пачці патронів, більше зброї не було.

Перед нами стояло дуже складне завдання. Коли ми з іелнкими труднощами організували партизанський загін з людей племені арфак, у нас був такий випадок. Якось до нас прийшли двоє молодих чоловіків з племені віндесі. Рік чому голландці погнали їх на будівництво срібної копальні. Вони звідти втекли й казали, що хочуть разом з нами поротися проти білих.

Племена арфак і віндесі ворогували. Дізнавшись, що и прийняли двох людей віндесі, з цього племені до нас з’явилися парламентери з вимогою видати зрадників, інакше віндесі нам оголошували війну. Я намагався переконані парламентерів, що вони чинять неправильно. Казав, що плем'я арфак більше не вважає своїми ворогами людей віндесі і ці двоє хлопців це зрадники, вони борються проти білих чужоземців, наших спільних ворогів. Спочатку парламентери нібито погодились, а коли відійшли від табору, почали кричати: «Війна! Війна! Війна!»

Мені було шкода двох молодих віндесі, їх убили б. І, безглуздо було воювати з їхнім племенем. Я наказав загону йти в інше місце. Ми не знали, що нас оточили. Ми були у виярку, довкола ріс високий густий унан. Це пругка жорстка трава, вона вища за людський зріст. З усіх боків з унану на нас посипалися

стріли.

Нам довелося витримати справжній бій, багато хто загинув. Але на цьому не скінчилось. У першому бою ми відступили, щоб не дати безглуздо загинути людям, а віндесі вирішили, що ми нікчемні боягузи. За звичаєм папуасів, той, хто ухиляється від бою, має бути знищений. Вони вважають, що залишити поле бою може тільки боягуз, який ганьбить ім'я мужчини і честь воїна. Зрада і боягузтво ніколи не прощаються. Досить було нам відступити, щоб плем'я вадам, яке недавно воювало з віндесі, негайно уклало з ними перемир'я і пішло на нас війною.

Хоча я народився папуасом, звичаї мого народу часто вражали мене. Коли ви побуваєте в наших селах, ви помітите, що чоловіків скрізь набагато менше, ніж жінок. Кажуть, їх менше в усіх країнах світу, але такої різниці між кількістю чоловічого і жіночого населення, як у нас, мабуть, немає ніде. Всі наші племена без кінця воюють. Рідко які племена, що живуть по сусідству, хоча б раз на рік не оголошували одне одному війну. Причин безліч, бій може початися через будь-яку дрібницю. Пригадую, коли мені було років п'ять, наше село воювало з селом племені вароп, яке стояло на другому березі річки. Плем'я охело часто воювало з людьми вароп, але я пам'ятаю ту війну двох сіл.

У нас є звичай, за яким жінка може називати на ім'я тільки сина. Гадають, що, коли вона вимовить ім'я іншого чоловіка, її почують злі духи й той чоловік помре. Щоб не вмерти, він повинен убити цю жінку. Не хто-небудь, а особисто він, своїми руками.

Так сталося, що дівчина з нашого села назвала на ім'я юнака вароп. Певно, вони таємно десь зустрічались і кохали одне одного. Як звуть воїнів вароп, люди охело не знали, у племен, що ворогують, це велика таємниця. Юнак міг тільки сам сказати своє ім'я дівчині. Того дня він вийшов на річку, стояв біля води й не бачив, що до нього повзе крокодил. Дівчина з нашого берега крикнула йому: «Обережно!» При цьому у неї прохопилось його ім'я. Потім вона кричала: «Убий мене, убий мене, я не хочу, щоб ти вмирав!» На крик збіглися обидва села.

Всі стояли й чекали, що буде далі. Дівчина сама просила вбити її. Вона чинила чесно, як вимагає звичай, тому люди охело не втручались. Староста села вароп дав юнакові лук і стрілу, але цією стрілою хлопець убив не дівчину, а себе. Він теж учинив чесно, як справжній мужчина. Але вмерти все-таки мала дівчина. Втративши воїна, люди вароп зразу оголосили нашому селу війну, знову чесно, за всіма правилами, визначивши один день на підготовку до битви. Їм треба було вбити нашого воїна, смерть мужчини за смерть мужчини. Мир могли укласти тільки при

умові, що один з молодих воїнів охело одружиться на тій дівчині й разом з нею погодиться перейти на бік племені вароп. Такого добровольця, звичайно, не знайшлось. Це означало зрадити своє плем'я. Адже наші села завжди ворогували.

У вас у Європі жінку теж називають породдям диявола. Але ви розумієте під цим зовсім інше. Папуаси в буквальному розумінні вірять, що чоловіка створив добрий дух, а жінка походить навіть не від злого духа, а від змії.

Спершу на землі були тільки чоловіки. Вони спокійно собі жили, ні про що не турбувались. Та ось якось один чоловік, повернувшись із полювання, повісив у хатині свій лук, а сам подався потрошити у дворі добутого казуара[59]. Невдовзі йому захотілося пити, і він знову зайшов до хатини. Дивиться, а навколо його лука обвилась змія. Чоловік спробував скинути її, проте марно, змія з лука не падала. Треба було вбити її, але під рукою у чоловіка не було замашної палиці. Тому він облишив змію, міркуючи, що вона сама сповзе з лука, коли їй набридне висіти на ньому.

Ковтнувши води, пішов посидіти до сусіда. А коли погнувся, глянув — з хатини все сміття кудись поділося, чисто скрізь. Чоловік довго дивувався, потім знову пішов до сусіда. Може, він знає, що все це означає. Проте сусід юго не міг сказати.

І цього разу вдома чоловіка чекало щось незбагненне. Поки він ходив до сусіда, хтось устиг засмажити казуара. Чоловікові лишалося тільки сісти повечеряти. Сидів він у хатині, їв, а змія з лука дивилася на нього й не ворушилась.

Поївши, чоловік удав, що знову збирається йти в село. Але сам нікуди не пішов, а сховався за хатиною, щоб підгледіти, хто це в нього господарює.

Минув якийсь час, і чоловік побачив, як з хатини вийшла молода вродлива дівчина. Розклала багаття і почала пекти сагові коржі. Потім, завваживши чоловіка, хотіла тікати, але чоловік схопив її за руку. Дівчина призналася, що вона та сама змія, яка висіла на луці.

Чоловік попросив дівчину-змію лишитися в нього жити, однак більше ніколи не перетворюватись у змію. Вона погодилась і стала його дружиною.

Від тієї дівчини-змії пішли всі жінки. Всі вони тепер схожі на людей, однак усе-таки це змії. Тому звичай забороняє давати жінкам людські імена. У жінок вони повинні означати що-небудь з довколишньої природи. Тоді добрі духи терпітимуть їх, і чоловіки зможуть мати жінок.

Людське ім'я, яке нічого не означає, може бути тільки у чоловіка. Проте його не можна придумати чи дати хлопчикові

довільно, як дали мені в місіонерській школі. Для папуаса ім'я рівнозначне життю, щось дуже дороге. Його можна подарувати або відняти у ворога, можна й купити. Чим більше у чоловіка імен, тим він багатший. Від батька ім'я у спадок переходить до старшого сина. Але у сина вже є своє ім'я, двох імен йому не треба, тому батьківське ім'я він може дати своєму сину, комусь подарувати чи продати. Багато міжплемінних воєн ведеться через чоловічі імена. Вбиваючи ворога, воїн намагається поранити його так, щоб устигнути узнати його ім'я. Воїна, у якого багато імен ворогів, вважають героєм племені.

У прибережних районах Західного Іріану цей звичай поступово починає зникати. Але більша частина нашого острова — важкодоступні гори. Там культ чоловічого імені ще дуже живучий.

Я пам'ятаю причину й іншої війни.

Житель нашого села Янгор одружився з дівчиною Ліну з села Омур-Мана. Ліну двічі народжувала і обидва рази двійню. Перших і других дітей батьки вбили. Так велить звичай. Як правило, народжується одна дитина, і папуаси вважають це нормальним, а двійня — рідкість, тому вона викликає забобонний страх. Чаклуни кажуть тоді, що в черево матері вселився злий дух. Один з близнюків — його дитя. Який саме, визначити ніхто не може, і близнюків убивають. Зразу обох, щоб не помилитись.

На жінку, яка народила одну двійню, не звертають уваги. Злий дух був у ній, але під час пологів вийшов. Якщо ж вона народжує дві двійні підряд, це вже означає, що злий дух живе в ній постійно, його треба вигнати, а то йому сподобається і він стане селитись в інших жінках. І тоді вони всі обернуться на змій.

Два-три дні жінку не чіпають, дають їй після пологів трохи зміцніти. Потім до неї приходить сільський чаклун. Каменем, схожим на зубило, він свердлить у животі жінки дірку, через яку злий дух нібито вийде назовні. Чаклун виганяє його заклинаннями.

Ніяка жінка таку операцію, звісно, не витримає. Але спротивитися їй вона не може. Щоб урятувати інших жінок села, чоловік повинен примусити дружину скоритися, бо злий дух уразить і самого чоловіка.

Для папуаса така загроза дуже страшна. Однак любов Янгора, мабуть, була сильніша за страх. Він поклав собі урятувати дружину. Спершу вони втекли в джунглі, потім знайшли притулок у батьків Ліну в селі Омур-Мана. Ліну гам не народжувала, тому вважалося, що для мешканців Омур-Мана вона цілком безпечна, злий дух уселився в неї у нас, — виходить, це був наш дух, і загрожувати він міг тільки жінкам нашого села.

Коли наші люди довідалися, де ховаються втікачі, в Омур-Мана вирушила делегація з вимогою видати Ліну. Проте односельці Омур-Мана не погодились, Янгор став їхнім воїном. І все знову скінчилося війною.

Я розповідаю про це, щоб ви зрозуміли, в якій обстановці доводилося нам створювати партизанський загін.

Була й інша складність. Більшість папуасів, хоч і зазнали на собі сили вогнепальної зброї, все одно ставляться до неї зневажливо. Нападаючи на голландські пости, ми захоплювали гвинтівки, автомати, іноді навіть кулемети, але мої люди віддавали перевагу спису й стрілі. Папуаські воїни з дитинства звикають воювати відкрито, де-небудь на галявині. Їм здається, що сидіти під час бою в окопі чи ховатися за деревами — боягузтво. У постріл на далеку відстань вони просто не вірять. Адже польоту кулі не видно.

Зневага й водночас сліпий жах. Я бачив, як наші бійці, вперше вистріливши з гвинтівки, вибалушували від страху очі, кидали ту зброю і швидше хапалися за списа. Лякав не звук пострілу, а поштовх у плече.

Це все в крові. Звички й уявлення століть. Воїн знає, що куля вбиває, але вона надто маленька, її польоту не видно і він її зневажає, а поштовх у плече викликає жах. Лякає не те, що несе смерть, а те, чого він не розуміє і ніяк йому не поясниш. У прикладі гвинтівки злий дух, це він б'є в плече. З часом стріляти навчилися всі, але побороти жах перед зворотною силою пострілу мало кому вдавалося.

Між іншим, це один з прикладів того, як важко людині зробити стрибок з кам'яного віку у вік нинішній. З дитиною щодо цього немає ніяких проблем. Голова в неї ще нічим не забита, і поступово їй усе можна розтлумачити. А якщо те саме говорити дорослому, він тільки безтямно лупає очима. У нього немає навіть елементарних зачатків сучасних знань, а думати і по-своєму якось пояснювати все, що його оточує, він давно навчився. Трава, приміром, росте тому, що ночами її витягують із землі слуги доброго духа Деві. І спробуйте переконати його, що це не так!

Ми добре маскувалися в джунглях і нападали на голландців зненацька, тому успіхи у нас все-таки були. За три місяці ми знищили двадцять сім ворожих постів й багато поодиноких транспортів. Ми придумували всілякі хитрощі. Іноді зв'язкові нас повідомляли, що такою-то дорогою повинен пройти військовий транспорт. Тоді ми ставили там фанерний щит. Я малював на ньому королеву Юліану й великими буквами підписував: «Королева Юліана — паразитка». Або що-небудь ще більш

образливе. Голландці неодмінно зупинялися, щоб зламати щит, а ми в цей час нападали.

Наші раптові атаки завжди коштували мені великих зусиль. Нападати на ворога, заздалегідь не попередивши його про це, папуаський воїн вважає для себе принизливим. Треба хоча б крикнути: «Іду на тебе, приготуйся!» Через це ми зазнавали великих втрат. Доводилося довго переконувати, докладати багато енергії, щоб бійці загону нарешті погодилися зробити одну засідку. Потім усе починалося спочатку. Їм подобався несподіваний напад тільки з дикими бджолами, бо це було смішно. Якщо на дорозі з'являвся піший патруль — звичайно він складався не менше ніж з двадцяти чоловік, — ми висипали з мішків на голови солдатів диких бджіл. Мішки підвішували на деревах і в потрібну мить смикали за мотузки. Іріанські бджоли злі, солдати розбігалися, покидавши зброю. Коли голландці попадали в нашу засідку, найкращим захистом для них було покинути зброю. Вони знали, що беззбройних папуаси не вбивають…

У серпні 1962 року, за півтора місяця до звільнення Західного Іріану, майже весь загін Якобуса загинув.

Індонезійська армія готувала висадку великого військово-морського десанту на новогвінейському півострові Бамбараї. Висадку мали забезпечити партизанські загони, які діяли в цьому районі. Для зв'язку з ними штаб армії посилав з Сурабаї п'ять парашутисток з раціями. Скинути їх намічали на пустельному березі Мортімер, за сорок кілометрів від Факфака.

Центр «Пемуди» доручив Якобусові зустріти дівчат і переправити далі.

Голландці від цього місця перебували далеко, тому ніяких особливих заходів пересторогиЯкобус не вжив. Він не підозрював, що зв'язковий «Пемуди» — зрадник.

Коли вони запалили багаття і розташувалися біля них вечеряти, з джунглів по них ударили кулемети. Захоплені зненацька на голому березі й притиснуті до моря, партизани відчайдушно оборонялись, проте сили були надто нерівні. Голландці розстрілювали їх майже впритул. Бій тримав усього п'ятнадцять хвилин. Із сімдесяти чоловік уціліли тільки Якобус, Ахмат і Буа.

Це сталося об одинадцятій годині вечора, а о першій ночі в повітрі почувся гуркіт мотора. Дві парашутистки приземлилися точно біля багать, і голландці їх одразу схопили. Решта троє вистрибнули з літака трохи пізніше, і їх вітром відносило в джунглі. Голландці відкрили по них погонь, але при тьмяному

місячному світлі влучити в парашутисток не могли.

Буа був тяжко поранений. Якобус наказав Ахматові переправити його до своєї людини в малайське село під Факфаком. Сам він лишився в джунглях шукати тих трьох.

Ахмат повернувся на четверту добу. Від старого Йоханеса, який дав притулок пораненому Буа, він дізнався, що По всьому Факфаку і в довколишніх малайських селах поліція розклеїла листівки, в яких обіцяла по п'ять тисяч гульденів за голови Мурані й Чао і десять тисяч за голову Сукьярті. Вдвічі більшу суму ті ж листівки обіцяли за (Пійманого Якобуса.

Голландцям були відомі імена всіх дівчат і те, що Сукьярті — командир групи. Очевидно, катуванням вони Примусили говорити захоплених у полон Сіті й Рохайю. Бідолахам це, однак, не допомогло. Їх стратили першого ж дня, публічно четвертували на центральній площі Факфака.

Якби Мурані, Чао і Сукьярті опинились у руках голландців, з ними вчинили б так само. За наказом генерал-губернатора Платеєли публічній страті через четвертування підлягали всі парашутисти, яких індонезійська армія закинула в Західний Іріан. Середньовічний вандалізм Платеєли анітрохи не бентежив.

— Мене звинувачують у надмірній жорстокості й надіті, намагаються порівнювати з Гітлером, — говорив він на прес-конференції, влаштованій з нагоди страти у Факфаку. — Але хіба я зазіхав коли-небудь на життя людини білої раси? Гітлер був виродок, який визнавав право панування тільки за німцями. Він рушив навалою на всю цивілізовану Європу, чавив гусеницями танків таких же білих, як він сам. А я змушений мати справу з расою коричневих дикунів, позбавлених будь-яких даних для того, щоб з ними поводились по-людському. Це всього лиш у чомусь схожі на людей тварини, у яких немає і ніколи не буде навіть найпростішого інтелекту. На них впливає тільки пострах: чим він кривавіший, тим більший досягається ефект. Якщо хочете, в цьому є певний гуманізм. Залякуючи, ми добиваємося покори, як це роблять приборкувачі звірів, і, таким чином, скорочуємо кількість майбутніх жертв.

Ситуація склалася така, що парашутистки, які лишилися живі, виконати завдання свого командування не могли. Дівчат треба було знайти й відіслати назад в Індонезію, на Амбоїну, або припровадити в Соронг, у штаб «Пемуди». До Соронга було вдвічі далі, ніж до Амбоїни. А шлях однаково небезпечний.

Розшукавши після довгих блукань по джунглях трьох парашутисток, Якобус вирішив добиратися до Амбоїни. Вирушаючи на вітрильному човні в ризиковану морську

мандрівку, вони не знали, що через кілька днів війна закінчиться.

Минув час, настали довгождані мирні дні. Якобус одружився із Сукьярті, одній з тих парашутисток.

Вона служила в десантних військах, але сама з Бандунга. Там її батьки. Іноді вона літає до них у гості. Постійно сім'я Якобуса живе на Новій Гвінеї. На Амбоїні він буває тільки у відрядженнях, приїздить сюди читати лекції в місцевому педагогічному училищі, яке готує вчителів для Західного Іріану. Там, на Новій Гвінеї, він учителює в першій папуаській середній школі. Він міг обрати собі іншу кар'єру, політичну або адміністративну, але його привабила робота в школі.

Пригадую останню нашу зустріч. Він запросив нас до себе в готель. Сиділи на повитому квітами балконі, пили каву з коньяком. Ми встигли заприязнитись, і розлучатися було сумно. Якобус намагавсь усміхатися. Було незвично бачити його притихлим. Досі мені здавалося, що він людина, яка не може мовчати ні хвилини.

Нараз його матово-темні очі зблиснули. Сказав дуже жваво й ніби здивовано:

— Хай йому чорт, я думав, час має тільки один вимір, а виходить, є ще два. Вам не здається?

— Три виміри часу? — Я засміявся. — Можливо.

— Так, я тільки тепер це зрозумів. Крім власного часу, с часова швидкість і об'ємність. А прожив я нібито сто років або й більше. Так, набагато більше. Адже я прийшов у цей світ із кам'яного віку. Папуас-учитель! Майже фантазія. — Поставив на долоню чашечку з кавою, загадково усміхаючись, і втупився в неї, ніби пильно роздивлявся. Заговорив несподівано розважливо, усміхаючись чи то іронічно, чи то щоб приховати внутрішній біль: — Кава, коньяк, оцей балкон, журнальний столик, шезлонги… Фантазія! Для мене. Ви з цим народилися, всі атрибути цивілізації у вашому розумінні щось таке, що визначає життєву норму. — Помовчав, відпив кави, знов усміхнувся. — Взагалі цивілізація — це, мабуть, добре. Звичайно, добре. Неминуча і, сказати б, природна еволюція людства. Від цього нікуди не дінешся, і до цього зрештою ми всі прагнемо. Але знаєте, я часто шкодую, що не лишився колишнім Тельгумом. Тоді для мене не існувало б ніяких проблем. На будь-яке запитання у моїх одноплемінників є відповідь добрих і злих духів. Тепер я все повинен вирішувати сам. Цивілізація навчила мене логіки аналізу, і це, даруйте за нелогічність, найгірше, що вона могла мені дати. — Підвівся, пройшовся по балкону, знову сів. Якось зразу обм'як. — Вчора ви сказали, що я дуже веселий і навіть справляю враження безтурботного. Можливо, але якщо зазирнути

в мою душу, веселого там не так уже й багато… — Налив чарку коньяку, маленькими ковтками повільно випив. Скривився від лимона. — Кажуть, коньяк придумали французи. — Засміявся. — Країна великої цивілізації! Я був у Парижі два тижні. Єлісейські Поля, набережна Сени, Лувр… Неповторно! З Гааги ми їздили під час канікул відпочивати в Італію і Францію. Туристи-анархісти. Так, цивілізація, чудовий замок на фундаменті з людських черепів… Я боюсь лишатися на самоті, весь час про щось думаю. Це нестерпно, одкровення за одкровенням. До нестями. Можливо, мої роздуми видадуться вам наївними, але и в усьому керуюсь тільки фактами. Аналізуючи своє життя, я дійшов висновку, що світом, у якому я жив і живу, рухає жорстокість. Відтоді, як я себе пам'ятаю, і до сьогоднішнього дня я йшов через джунглі жорстокості. В кам'яному віці і тут, у світі цивілізації. Скрізь була кров, скрізь насильство. Невже все так і буде? Ми ж люди. У кожного з нас є серце, мозок, ми вміємо відчувати, вміємо думати. Я став учителем, щоб говорити про те своїм учням.

Хочу написати про це книгу, але я розумію, що нічого не перероблю. Авжеж, нічого… Усвідомлювати себе людиною і жити не думаючи — принизливо, а думати, осягати все, що тебе оточує, — страшно. Навіть найвище досягнення розуму перетворюється в потенціальну силу жорстокості. Хіба не так сталося з відкриттям ядерної енергії? Знаєте, я дуже люблю книги Хемінгуея, але найдорожчий мені Сент-Екзюпері. Я читав «Планету людей» і відчував, що от-от заридаю… Даруйте, мабуть, я наговорив вам багато дурниць, але хочу, щоб ви знали про мене все. Якщо ви напишете тільки про моє життя, це буде не зовсім правильно. Всі події дають якісь наслідки. Ще, якщо не заперечуєте, одне прохання. Розумію, на вашому шляху я перший папуас, але, будь ласка, не робіть мене екзотичним. Знаєте… — Знизує плечима, сором'язливо усміхається. — Як вам краще сказати, я ж поки що не типовий папуас.

Мені хотілося побути самому. Я пішов за місто, піднявся на вершину колись грізного вулкана. Тепер це лише величезна мовчазна гора. Вирва кратера, яка не раз вивергала вогонь, гарячий вулканічний попіл і смертоносний сірчаний газ, давно обміліла. На застиглій у кальдері[60] лаві утворився шар родючого грунту. Квітнуть дикі жовті троянди, з дитинства знайома куряча сліпота і такі несподівані тут північні буяхи. Довкола кальдери — кущики альпійського едельвейса. Сріблясто-сірі, з оксамитовими м'якими листочками, в яких до полудня зберігається нічна прохолода, вони оторочили краї вирви, мов бордюр, посаджений рукою людини.

Едельвейс. Символ життя. Кажуть, де росте едельвейс, там є все для життя людини.

Едельвейсе, едельвейсе, –
Мріє срібна і крихка,
От і стрілись ми нарешті,
Друже любий мій і чесний.
Звідки ж ця журба легка?
Едельвейсе, едельвейсе, –
Мріє срібна і крихка.

Наді мною клубочилися хмари. Далеко внизу виблискувала серед пишної зелені біла пляма міста, розстилалася безмежна рівнина моря, іскриста й голуба.

Земле! Яка ти скрізь гарна! Скільки живодайного і прекрасного даруєш ти нам, твоїм дітям. Взамін тобі нічого не треба, навіть простої вдячності. Я чую твій голос, безкорисливий і добрий, як материне серце: «Все це ваше, все для вас — і це море, і острів, і це життя, яке перемогло похмуру загрозу вулкана. Беріть усе, живіть!»… Уранці літак поніс мене в країну папуасів.

* * *

У зеленій масі джунглів звивиста стежина скидалася на нескінченний вузький тунель. Товща лісу, розступившись унизу, на висоті чотирьох-п'яти метрів змикалась, утворюючи щільну покрівлю з листя, гілок і хаотичного сплетіння ліан. Сонячне проміння пробивалося сюди, наче тьмяне місячне світло. Було похмуро, тихо й вогко. З глибини хащів тягло прілим запахом.

Непроникний, фантастично могутній лик джунглів навіював трепетний страх.

Легенько свиснувши, старий подав знак зупинитись. Я оглянувся. Відігнувши двома розчепіреними пальцями нижню губу, старий висував кінчик язика і ворушив ним зліва направо.

— Скоро буде розвилка, повертати треба ліворуч, — сказав Анді.

Таку манеру показувати шлях я бачив уперше. Мене дивувало, що обидва наші провідники, старий і хлопчик, весь час були на певній відстані від нас.

— У них так заведено: провідник позаду завжди, — відповів на моє запитання Анді. — Якщо тобі заманеться іти за ним, папуас подумає, що ти йому не довіряєш або хочеш на нього напасти.

Повернули ліворуч. Під ногами захлюпала вода. Ішли тепер по болоту, протискуючись між покритих мохом стовбурів дерев. Але це були не самі дерева, а їхнє повітряне коріння, на якому головні стовбури, ніби на безлічі паль, Трималися десь високо над нами. Здавалося, що всі деревії мають спільне коріння. Воно вростало в землю то окремими товстими стовбурами, то жмутами тонких лозин. Назустріч їм із землі піднімалися пругкі білясті пагони. Не в змозі пробитися до сонця, вони чіплялися вгорі за сучки і, знесилівши, спадали додолу, наче жорсткі сиві пелехи. Анді сердито рубав їх солдатським тесаком.

Я не помітив, куди подівся старий. Від розвилки з нами йшов тільки хлопчик. Анді сказав, що старий подався у село коротшим шляхом — попередити його мешканців про наше прибуття.

Дотримуватися звичаю папуаських провідників хлопчикові заважала цікавість. Одного разу наздогнавши нас, він потім уже не відставав, старанно дріботів поруч з Анді. Вуглинки його очей захоплено стежили за тесаком. Анді дав йому поторкати лезо. Обережно торкнувшись криці, хлопчик зачаровано видихнув:

— Но-жа…

З Анді ми розмовляли по-російському, і до мене не одразу дійшло, що хлопчик сказав це теж російською мовою. Потім мене ніби щось підстьобнуло. Я схопив хлопчика за плечі, радісно труснув його і попросив, щоб він ще раз назвав тесак. Малюк затремтів з ляку.

— Наєте, наєте, алан наєте! — випручуючись, белькотів він. — Ні, ні, не треба!

Анді дивився на нас, розгублено усміхаючись. На сказане хлопчиком слово він не звернув уваги й нічого не розумів.

Насилу відсапавшись, я повільно сказав:

— Твій тесак, Анді, він назвав «ножа», це ж по-російському! Я хочу, щоб він повторив.

Здавалось, я вимагав неможливого. Хоча Анді, непогано володіючи мовою папуасів, добрих півгодини пояснював хлопчакові моє прохання, той злякано мотав головою. Сяк-так все ж його заспокоїли, але свій «допит» не припинили. Надто вже неймовірним було почути російське слово тут, у цих диких джунглях, де з росіян, мабуть, ніхто не бував. П'ять разів відвідавши береги Нової Гвінеї, Миклухо-Маклай висаджувався значно далі на схід або на південь, за сотні кілометрів звідси.

Пропонуючи малюкові тесак, Анді не переставав запитувати:

— Ну скажи, що це?

— Педара нангор, — нарешті жалібним голосом відповів хлопчик. — Нова зброя.

— А як вона називається?

— Педара нангор.

— Та ні, як називається? Ти сказав «ножа», ти так сказав?

Я починав думати, що мені все приверзлося. Але тепер загорівся Анді.

— Нічого не приверзлось, я чув це слово від папуасів тисячі разів, мені тільки не спадало на думку, що воно російське.

А хлопчик уперто твердив: «Педара нангор…»

Вирішили перемінити тему. Почали з'ясовувати, як нас усіх звуть: Анді — оран (людина) Анді, я — оран Сага, а він — анак лакі-лакі (хлопчик) Сагам…

Звичайно до імені дорослого чоловіка папуаси додають слово «людина», до імені хлопчика — хлопчик, жінки — жінка тощо. У папуасів Східної Нової Гвінеї, де лежать села Горенду й Бонгу, в яких жив Миклухо-Маклай, «людина» — «тамо». Схоже слово (в трохи іншій транскрипції) є також у деяких племен Західного Іріану (тепер іріан Джая), але частіше вони вживають малайське «оран».

Взагалі єдиної папуаської мови, як і такого народу — папуаси, — не існує. Папуасами за їхнє кучеряве волосся назвали

спершу малайців, а потім і європейці сотні племен та народностей Нової Гвінеї, які відрізняються одне від одного не менше, ніж, скажімо, росіяни від французів. Різний устрій життя, різні звичаї, зовсім різні мови. Двоє папуасів із сусідніх племен чи навіть сіл, зустрівшись де-небудь у джунглях, здебільшого без перекладача один одного не зрозуміють. Але цього не можна сказати про прибережних папуасів Західного Іріану. Здавна спілкуючись з малайцями, вони перейняли від них і багато малайських мовних форм, внаслідок чого виробився свого роду іріансько-малайський діалект, зрозумілий для більшості місцевого населення. На такому діалекті ми й спілкувалися з нашим юним провідником.

Мало-помалу діло зрушило з місця. Повеселішавши, малюк почав швидко-швидко називати своєю мовою очі, рот, вуха, інші частини тіла. Проте жодного російського слова більше не сказав і так само не бажав повторити слово «ножа».

Несподівано ліс закінчився, ніби його раптом обрубали. Прямовисна стіна джунглів — і зразу прозорий гай стрімких сагових пальм. Гостро запахло морем, копченою рибою, чимось пряним. Десь попереду замекала коза. Хлопчик зупинився, прислухався, на його губах з'явилась усмішка.

— Буль коза оран Канібаї. (Свиня коза людини Канібаї).

— Анді! — закричав я. — Він сказав «коза», ти чуєш? По теж по-російському! Сагам, буль коза?

Малюк засміявся. Моя дивна поведінка його вже не Лякала.

— Наєте, буль коза, — поважно поправив він, роблячи Наголос на першому складі. В його очах спалахнула хлоп'яча зверхність: ото ще мені, мовляв, не може правильно (казати таке просте слово!

— А чому коза буль? Вона не буль, вона коза.

— Наєте, буль коза. — Впавши на випростані руки, хлопчик став зображати козу: у неї чотири ноги, і вона їсть траву. І ще в неї є роги.

— Добре, Сагаме, але чому вона буль?

Хлопчик дивився на мене, знизуючи плечима:

— Буль коза…

— Так, але чому буль?

— Так називається у них коза, — сказав Анді, усміхаючись.

— Але ж…

Я зрозумів, що відомий мені з новогвінейських щоденників Маклая зміст слова «буль» Анді не знає! Воно означає «свиня» мовою людей села Бонгу, але Бонгу — на другому кінці Нової Гвінеї.

Вислухавши моє пояснення, Анді щиро засміявся:

— А я ніяк не збагну, навіщо вам це «буль». У папуасів берега Мортімер «свиня» — «боєра»… Сагоме, коза — боєра?

Хлопчик, усміхаючись, похитав головою:

— Наєте, буль коза наєте боєра. — Він знову впав на випростані руки, зображаючи тепер свиню: вона рохкає і носом риє землю, на козу зовсім не схожа.

Хлопчина подумав, мабуть, що я хочу навчитися говорити мовою папуасів і в цьому прошу його допомоги. Роль учителя йому подобалась. Тицьнувши пальцем у стовбур сагової пальми, він поважно сказав:

— Похон (дерево). — Потім показав на сонце — Сінгнірі.

Користуючись моментом, Анді знову тицьнув йому тесак:

— Педара нангор ножа?

Хлопчик спокійно підтвердив:

— Ножа.

Так далеко від дому, в якихось богом забутих джунглях — російські слова! Я був зворушений до сліз. І стало ясно: хоча на цьому березі Нової Гвінеї Миклухо-Маклай не бував, російські слова, які я несподівано почув, до тутешніх папуасів дійшли від нього, точніше, вже від нових поколінь тих папуасів, серед яких він жив. Саме так — буль коза — назвали люди села Бонгу перших кіз, які їм привіз Маклай. Крім свиней, ніяких інших домашніх тварин вони ніколи раніше не бачили, тому й кози видалися їм свиньми, тільки іншої породи: буль коза Маклай, тобто свиня породи коза Маклая. Потім з потрійного словосполучення власне «Маклай», очевидно, випало, а приставка «буль» лишилась. Самостійне значення цього слова папуасам берега Мортімер, як я зрозумів, ні про що не каже, і вони сприймають його тільки як невід'ємну частину назви кози.

Та якщо в лексиці папуасів закріпилися російські слова «ніж» і «коза», то, треба гадати, мають бути ще якісь. Які ж?

Питати у хлопчика було марно. Звідки йому, маленькому синові джунглів, знати такі премудрості? Я з надією глянув на Анді.

Він винувато усміхнувся.

— Російську мову я вивчав по книгах, мені важко улітати російське слово, коли його вимовляють не зовсім правильно.

Згодом ми доклали з ним багато зусиль і згаяли чимало часу, поки знайшли в мові іріанців ще сімнадцять російських слів: бичка (бик), тялка (телиця або корова), куруза (кукурудза), хлеба, арбуза, тиква, тапор, гваздь, даска (дошка), лопата, батилка (бутилка), пічка (спички), табак, хляпа, (шляпа), батінка (ботинки), бамага і стякло[61].

Нам довелося складати цілий іріансько-російський словник.

Дуже примітивним способом: запитували в селах, як називається все, що потрапляло нам на очі. Адже систематизованого, та й взагалі якого-небудь друкованого іріанського словника й досі нема. І невідомо, коли він з'явиться. Для цього спочатку треба створити іріанську писемність, розробити граматику…

У нас були тільки короткі словнички деяких новогвінейських діалектів, укладені здебільшого європейськими Вченими. Проте користь від цих словничків у такій ситуації, як я впевнився, невелика. По-перше, їхні автори, як правило, не лінгвісти, а найчастіше етнографи або антропологи, для яких тонкощі лінгвістики звичайно на десятому плані. Майже все вони подають у своїй транскрипції: «бо як йому те чи інше слово чується, або як воно, на його думку, має звучати у вимові, припустімо, англійця чи француза. Тому російське «стекло» спотворюється часом до невпізнанності. В одному німецькому словничкові воно читається, наприклад, як «штейклас», а тиква — як «тукфа». Хіба здогадаєшся? За всі знайдені слова я вдячний насамперед довготерпеливому Анді та й самим папуасам, які охоче відповідали на наші запитання. Та, ясна річ, я не певен, що ми знайшли всі російські слова, якими користуються сучасні новогвінейці. Можливо, в їхню лексику ввійшли ще якісь. Миклухо-Маклай навмисне називав їм по-російському все, що привозив на острів уперше. «Папуаси питали мене, — писав він, — про назву кожної речі, якої вони раніше не знали і вперше у мене побачили, і завчали досить швидко всі сказані їм назви. Таким чином, у папуаських діалектах берега Маклая тепер трапляється низка інших російських слів…» А в наш час, як бачимо, і на інших берегах Нової Гвінеї.

Щоб більше не повертатися до цієї теми, скажу ще про слово «марія». Я пишу його з малої літери тому, що у папуасів воно стало прикметником — «вродлива». Його вживають, коли хочуть сказати «вродлива жінка» або «вродлива дівчина» — «марія нанглі», «марія дундерла». На Нову Гвінею це слово міг привезти не тільки росіянин, воно побутує у багатьох народів, але найімовірніше папуаси запозичили його теж, спілкуючись з Маклаєм. У щоденниках ученого є запис, де він пише про тубільців, які звернулися до нього з проханням дати ім'я немовляті — дівчинці, яка щойно народилася. Найбільше їм сподобалось ім'я Марія. Очевидно, дівчинка виросла, за місцевими уявленнями, вродливою, і відтоді вродливих жінок і дівчат стали називати маріями, тобто вродливими.

Та про все це я дізнався згодом. Тоді, по дорозі в село Араль, крім «ножа» і «коза», нічого російського я так більше й не почув.

Із сагового гаю стежина вивела до краю схожої на глибоке корито долини. Внизу лежало село: десятків зо три хатин, розкиданих по обох берегах морської затоки, яка далеко вдавалася в сушу й була схожа своїми обрисами на напнутий лук. Тому, певно, і село названо Араль Лук[62].

На тому березі біліла кам'яна споруда, здаля схожа на каплицю.

— Ем-ме! — вигукнув наш маленький провідник. — Онесі, дісана гітан-таль Маклай! Поглянь, там кам'яна хатина Маклая! [63]

Ця хатина і була метою нашої подорожі.

Востаннє покидаючи землю папуасів, Миклухо-Маклай обіцяв повернутися до них знову, тепер уже назавжди. Він мріяв створити на острові російську колонію, щоб захистити тубільців від работорговців та інших шукачів легкої наживи, що нишпорили по Океанії. Вчений знав: жити йому лишилося недовго, але не думав, що кінець так близько. Дістався 1887 року до Петербурга, він незабаром тяжко захворів і в квітні наступного року помер.

Папуаси тим часом чекали його повернення. Коли в село Горенду прибула партія англійських золотошукачів і один з них, якийсь Артур Пек, спробував зайти в хатину Маклая, тубільці, заступивши йому дорогу, знаками пояснили, що цей дім належить Маклаєві й відчинити його може тільки Маклай. Нехай тамо інгліс прийде, коли буде Маклай.

Артур Пек і його компанія пішли геть. Але потім чи то вони, чи хтось інший пустив в Австралії чутку, нібито в новогвінейському будиночку славнозвісного мандрівника зберігаються незліченні скарби. За кілька місяців (через рік після смерті Маклая) з Сіднея по уявні скарби в Горенду прибув корабель під англійським прапором. Папуаси зустріли незваних гостей мирно, одначе, коли побачили, що ті подалися до хатини Маклая, розпочали з ними відчайдушний бій. Беззбройні, вони готові були вмерти, але нікого не впустити з священний дім Маклая. Англійці вдерлися до хатини по трупах.

Ніяких скарбів там, звісно, не було. Стіл, два стільці, Шезлонг, саморобне дерев'яне ліжко, порожні ящики. Папуаси хоч і берегли хатину, проте ніколи не насмілювались Переступити її поріг. Без нагляду в домі все стало занедбаним.

Розлючені невдачею, англійці спалили все село, а разом і хатину Маклая. І на довершення до всього забрали з собою молодих чоловіків, які лишилися живими, щоб потім продати їх у рабство.

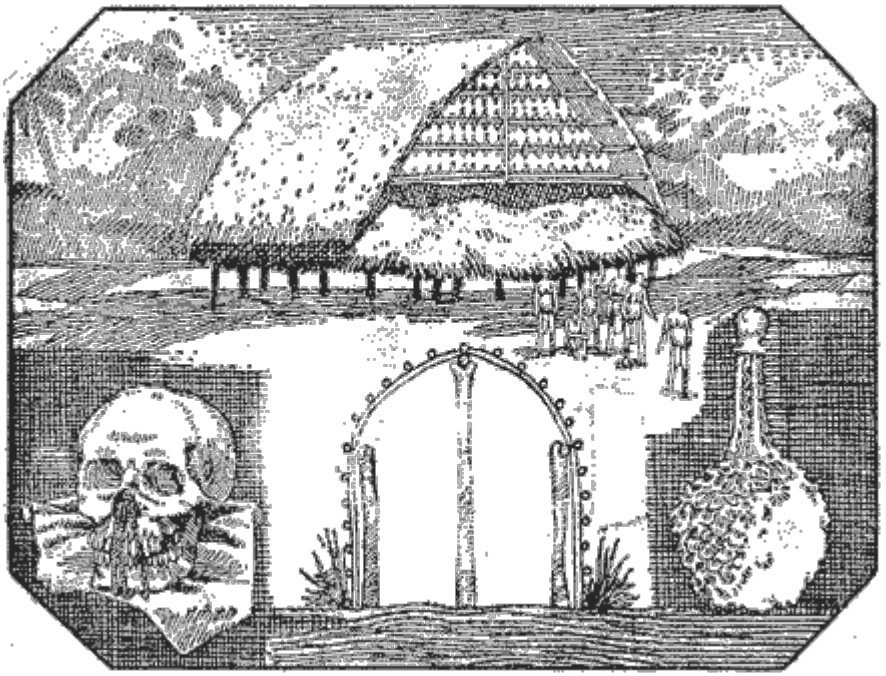

Хатину Маклая спалили. А де ж буде жити Маклай? Він повернеться в Горенду й на місці свого будиночка побачить попіл…

У тубільців Нової Гвінеї є звичай: якщо згорів чийсь дім, на згарищі вже нічого не будують. Кажуть, у попіл вселяється злий дух. Часто через пожежі покидають об¬житі місця цілими селами.

Але папуаси, які знали Маклая, вірили, що там, де бував він, усі злі духи ховалися глибоко в землю і нагору більше не піднімалися. Сліди, залишені Маклаєм на землі, для злих духів були онімом (отрутою). Село Горенду тому побудували заново на тому ж місці. Нову хатину зробили й для Маклая. На той випадок, якщо вона йому не сподобається, такі ж хатини звели і в інших селах берега Маклая. Нехай Маклай обирає собі, яку забажає.

Люди кожного села хотіли, щоб Маклай оселився у них. І кожне село старалося збудувати хатину краще, ніж сусіди.

Чутка про хатини Маклая поступово поширилася по багатьох районах острова. їх почали будувати навіть ті папуаси, які самого Маклая ніколи не бачили й знали про нього лише з розповідей-легенд. Людина, яка за уявленнями папуасів могла запалити воду, творила грім, могла приборкати тангрін (землетрус) і прогнати з землі злих духів, з часом стала ніби їхнім верховним богом, а хатини, побудовані для неї спершу як житло, перетворились на своєрідні святилища.

Пригадую, на Амбоїні я запитав уже знайомого вам Якобуса, що йому відомо про Маклая. Він усміхнувся:

— Цікавитесь папуаським богом?

— Хіба Маклай — бог?

— Авжеж. Взагалі папуаси й досі вірять у всіляких духів, але є і бог — Маклай. Принаймні в тих племенах, які я добре знаю.

— Але Маклай був усього лиш ученим.

— Так, але місіонери створили йому ореол бога.

— Місіонери? Яким чином?

— Мимоволі, ясна річ. Проповідуючи на Новій Гвінеї християнство, більшість місіонерів припускались однієї великої помилки, не враховуючи природної психології папуасів. Звичайно вони починали з погроз: «Якщо ви не будете поклонятися християнському богові, він вас покарає». І часто зачитували ту цитату з Біблії, де верховний християнський бог сказав: «Винищу з лиця землі людей, яких я сотворив, від людей до тварин, і гадів, птахів небесних винищу; бо я розкаявся, що сотворив їх!»

З цього випливало, що християнський бог жорстокий, злий. А папуас, хоч би як йому погрожували, злу ніколи не поклонятиметься. В його розумінні це означає те саме, що продати душу дияволу. З другого боку, він вважає це просто дурницею. Злих духів виганяють, з ними ведуть боротьбу, а тут раптом ставай на коліна і молися. Навіщо? Аби той, від кого можна сподіватися страшної кари, радів? Безглуздя, хіба не правда? Принаймні, з погляду папуаса, нічого розумного в цьому немає. І ви не примусите його думати інакше. Слухаючи вас, він може вдати, що згоден я вами, аби не засмучувати вас, але в душі або сміятиметься з вашої, за його уявленнями, дурості, або жалітиме вас. Та це не перешкодить йому щиро вам повірити. Є християнський бог? Що ж, нехай буде. Але чому один? Духи є злі й добрі — отже, крім злого бога, має бути й добрий. Л який він? Це запитання виникало в папуасів саме собою, воно природно випливало із загальних багатовікових уявлень про добро і зло. І місіонери, самі того не відаючи, дали на нього відповідь, уособивши християнського бога н образі людини, наділеної чудесною силою. А хіба Маклай не творив чудеса й не був схожий на людину? От вам і вся загадка. На противагу злому богові знайшовся добрий. Тепер папуаси вірять у Маклая, як у головного доброго духа, а в християнського бога — як у злого…

Переказуючи розповідь Якобуса, я не знаю, наскільки все це переконливо, проте частка істини тут, мабуть, є. Щось подібне я вже чув у Джакарті від німецького антрополога Ганса Брекмана, який кілька разів бував на Новій Гвінеї й бачив багато цікавого, особливо в Західному Іріані, де йому довелося пробути загалом близько року, коли там ще хазяйнували голландці. Він розповів мені цікаву історію.

У селі Дум-Мана, на березі затоки Гелвінка, голландці збудували протестантську церкву. Щоб принадити до неї тубільців, біля входу в храм їм давали подарунки: скляне намисто, клаптики квітчастої матерії або щось інше. Прийнявши подарунки, папуаси відбували належний час у церкві, молились, як їх учив голландський священик, — потім ішли до хатини Маклая і молилися вже по-своєму. Просили в Маклая прощення і водночас виправдовувались. Нехай Маклай не думає, що вони йому не вірні. Ні, такого ніколи не станеться. Але в оран голанд стільки гарних речей, стільки речей! Маклай це повинен зрозуміти. Гарні речі кожному дуже потрібні…

За словами Брекмана, який неодноразово спостерігав такі моління-виправдання, їхня оригінальність у тому, що в особливо урочисті дні папуаси приходять у хатину Маклая разом, як їм здається, зі своїми предками.

У багатьох племенах Нової Гвінеї померлих старих (чоловіків) зразу не ховають. Покійника в сидячому положенні зашивають у сплетену з тонкого ротанга сітку й підвішують у центрі хатини над ледве тліючим багаттям доти, доки він остаточно не розкладеться. При цьому хатину покидають усі, крім дружини небіжчика, яка має підтримувати багаття. Якщо ж вона померла раніше за чоловіка, тоді підтримувати вогнище мусить хтось із її найближчих родичів по жіночій лінії, бо це діло вважається суто жіночим.

Потім, коли від покійника залишаться тільки череп та кістки, влаштовують похорон, спершу відділивши від скелета череп і кисть лівої руки (ліва рука ближче до серця), яку вони вміють якось зберігати, щоб над багаттям вона не розкладалась, як усе тіло покійника, а висихала.

Похорон прозаїчний. Просто беруть сітку з кістками, несуть кудись подалі від села й там закопують, не дбаючи ні про яку могилу в нашому розумінні цього слова. Кістки без черепа нічого не означають, тому закопати їх можна де завгодно і як завгодно. Зате череп і висушену кисть лівої руки бережуть як святиню. Кисть віднині стає чудодійним талісманом жінки, яка стежила за багаттям, а череп забирає собі син або внук небіжчика.

Папуаси вірять, що в черепі предка міститься вся його мудрість, яку він передає нащадкам. Для цього досить на ніч класти череп під голову. Але почути його мудрі поради можуть тільки чоловіки, бо вони справжні люди, а жінки, хоч і схожі на людей, все-таки походять, як свідчить переказ, від змії і тому голосу предків не чують. Предок навіть образиться, якщо його череп дозволять покласти під голову жінці. Вона повинна тільки доглядати його і переносити його на своїх грудях, куди покаже

чоловік.

Так от з цими черепами-предками папуаси й приходять на відправу до хатини Маклая.

Предки довго жили, і Маклай кожного з них, звісно, добре знав. Вони всі були його вірними друзями, тому їхня присутність у хатині для нього завжди приємна і він ні на кого з живих не сердиться. Крім того, предки краще розуміють його умовні таємні знаки, і після спілкування з ним їхні поради стають іще мудріші. Але треба пильнувати, щоб жінки, які принесли черепи предків до хатини, біля входу передавали їх чоловікам і вертались по домівках. Інакше при них ніяких таємних знаків Маклай не подасть. Не любить він жінок.

До речі, такий висновок про ставлення Маклая до жінок папуаси зробили не випадково. Коли понад сто років тому вчений, прибувши на береги Нової Гвінеї, поступово завоював симпатію і довір'я тубільців, вони вирішили віддати йому в дружини найвродливішу з місцевих дівчат і наполегливо намагалися це здійснити, на що він незмінно відповідав: «Маклай нанглі ава арен» (Маклаєві жінка не потрібна). Звідси, видно, все й пішло. Не потрібна найвродливіша жінка — отже, жінок він взагалі не любить.

Цілком логічно, хоча, розповідаючи легенди про незвичайну доброту Маклая та його шанобливе ставлення до жінок, папуаси в цьому самі собі суперечать. Певно, суть у тому, що будь-який з культових обрядів папуаські чоловіки вважають виключно своїм власним привілеєм і, явно намагаючись підкреслити свою перевагу над жінками, оточують себе такою собі поважною таємничістю. Збоку їхня поведінка тоді схожа на гру великих наївних дітей, але самі вони все роблять цілком серйозно і всьому щиро вірять.

1921 року всі хатини Маклая в Західному Іріані голландці спалили. Та невдовзі «таль Маклай» почали з'являтися знову. Їх знову спалили. І знову з'явилися нові. А потім папуаси замість бамбукових хатин стали будувати кам'яні.

Ніколи раніше кам'яного будівництва у тубільців Нової Гвінеї не було. Люди «кам'яного віку», вони чудово вміють обробляти камінь, але в будівництві його не застосовували. Перші будівлі з цегли і каміння на острові звели європейці. Папуаси взяли з них приклад, але своїм будівлям надавали форму бамбукових хатин Маклая. І робили все тільки з каміння, причому ж монолітного, щоб будівлю не можна було ні підпалити, ні зруйнувати.

На жаль, багато разів їм довелося розчаровуватися. Хатини Маклая, як і раніше, руйнували: не вогнем, то вибухівкою.

Примиритися з будь-яким конкурентом голландська церква затято не бажала. Проте успіху в Західному Іріані вона все одно не мала. Не тільки в білому богові, але і в білих священиках папуаси вбачали своїх ворогів, бо ті приводили в їхні села солдатів, які знищували все, що було пов'язано з тубільними культовими обрядами. Саме тому, всупереч насильству побожних цивілізаторів, ім'я доброго Маклая серед папуасів ставало дедалі популярнішим. Минали роки, десятиліття, але воно не забувалось. І незважаючи ні на що, хатини Маклая на Новій Гвінеї все-таки стоять. Тепер їх менше, набагато менше, ніж було до 1921 року, але вони є.

Одну з них ми й хотіли подивитись у селі Араль.

Назустріч нам з села йшла юрба чоловіків, душ двадцять. Попереду ступав наш старий провідник, що був хтозна-куди зник. Зупинившись за два кроки від нас, він з надривною хриплуватістю прокричав:

— Уранаса-уранаса пергі Араль тагі! (Чоловіки села Араль прийшли!)

— Апа кабар? (Що нового?) — привіталися ми з чоловіками села Араль по-малайському.

Вони не відповіли. Мовчали, пильно роздивлялись мене й Анді. Але обличчя їхні при цьому не виказували ніякої цікавості. Зовні вони були геть байдужі.

Минула хвилина, друга… Папуаси мовчали. Відверто кажучи, мені стало трохи не по собі. Що там в голові у цих людей?

Розмальовані червоною і білою глиною торси, кабанячі ікла або круглі кістяні палички в носових перегородках. З одного до кінчика носа пришито ґудзик. Ротангові браслети вище ліктів і на ногах, намисто з відполірованих собачих зубів, черепашок, кольорових камінчиків. У кожного в руках бамбуковий спис.

Навіть тепер, пригадуючи ту першу зустріч у джунглях Західного Іріану, я притлумлюю мимовільний холод. Надто застрашливий вигляд мали чоловіки села Араль. А їхня тривала мовчанка була просто нестерпна, хоч Анді й попередив мене, що одразу вступати в розмову з незнайомими людьми у папуасів вважається непристойним. Чоловік повинен мати витримку і спершу добре роздивитися, хто перед ним.

Не пригадую, про що я думав у ті прикрі хвилини, але тепер, заново переживаючи їх, дуже ясно уявляю собі першу появу Маклая на березі затоки Астролябія. Так чи інакше, але я був певен, що зі мною нічого страшного не станеться. До того ж поряд був Анді, який володів місцевою мовою. А в Маклая не було ні перекладача, ні хоч якоїсь певної надії на особисту безпеку. Адже

в той час по всій Океанії про папуасів ходили найжахливіші чутки. Кровожерливі канібали, жорстокі дикуни… Він ішов до них, знаючи тільки це.

Звичайно, перемогла мудрість — лежачого не б'ють. Та які потрібні були нерви, щоб в оточенні цих людей лягти на циновку й заснути?

… Нарешті з гурту вийшов високий літній чоловік — видно з усього, начальство: його голову прикрашали прихоплені бісерною пов'язкою гострі козячі роги й закріплена на тій же пов'язці давно застаріла австралійська колоніальна монета, що хтозна-як попала в індонезійську частину Нової Гвінеї. Староста села.

— Кабар байк! (Новини добрі!) — відповів він на наше привітання майже грізно. — Я — Нагурдан.

Анді ледь схилив голову:

— Ми слухаємо тебе, Нагурдане.

— Нагурдан слухає тебе і його. Говори.

Наш старий уже напевне сказав, чого ми сюди завітали, але Анді все пояснив Нагурданові ще раз. Він пояснив, що цей білий чоловік (мова йшла про мене) — байк оран, хороший чоловік. Він прийшов здалеку, бо любить Маклая і хоче побачити, яку хатину збудували для нього люди села Араль. Усі знають, що в селі Араль хатина Маклая — найкраща. Іншої такої хатини ніде немає. Нагурдан це теж ніає, бо він староста села Араль — великий староста.

Папуас слухав незворушно. Можна було подумати, що слова Анді не справили на нього ніякого враження. Потім пін таким самим майже грізним тоном сказав:

— Марі кесана! Ходімо туди (тобто в село)!

Усім гуртом ми рушили в село. Нагурдан ішов між мною і Анді.

— Спитай його, що він знає про Маклая, — сказав я Анді.

— Маклай Улан-вітуан бобар оран рус (Маклай головна людина із зірки Місяць).

— А що таке «рус»?

— Рус, Араль — манас (Русь, Араль — однаково).

— Отже, Русія — село?

— Нант (так).

— Воно десь тут недалеко?

Папуас заперечливо похитав головою, показуючи списом угору.

— Русія матагарі, Улан-вітуан (Русія високо, на зірці Місяць).

Анді сказав, що я теж оран рус.

Різко зупинившись, Нагурдан спершу був глянув на мене з величезним подивом, та незабаром замість подиву в його погляді

спалахнула насмішка.

— Ада аван, нанті турун худжан, — сказав він, кивком голови показуючи на ясне, без жодної хмаринки небо. — Он темні хмари, зараз піде дощ.

Мовляв, бреши, та не забріхуйся.

— Нагурдан не вірить? — Анді вдав, що образився. — Але я сказав правду, мій друг справді оран рус.

— Не говори дурниць, він білий.

— Маклай теж був білий.

— Ні, зірка Місяць жовта, чоловік з Місяця жовтий.

При цьому Нагурдан поблажливо мені усміхнувся. Всі хотіли б стати оран русами, але Місяць високо, залізти на нього і знову спуститися на Землю може тільки Маклай, тому що він — Маклай!

Ми були присоромлені, але Нагурдан виявив великодушність — вдав, що сприйняв усе за жарт.

— Можливо, Маклай уже помер? — запитав я після паузи. — До папуасів він приходив дуже давно. Так довго людина не живе.

— Наєте. Оран Улан-вітуан наєте намата. Наді тагїн. (Ні, чоловік із зірки Місяць не вмирає. Він прийде).

— Коли?

— Потім, з часом. — Подумавши, папуас додав: — Його чекати треба, він прийде.

Після подальших розпитувань Нагурдан став розповідати про те, як колись на землю спустився злий дух. Він скрізь розкидав отруту, і все, чим харчувалися люди, загинуло. Люди вмирали з голоду, а були й такі, що їли одне одного. Це зовсім погано — їсти одне одного, зовсім недобре. Маклай з Місяця все бачив, бо Місяць високо і звідти все видно. Маклаєві було шкода людей. Він прийшов до них і сказав: «їжте курей і курячі яйця».

— Хіба раніше люди їх не їли?

— Ні, люди не знали, що можна їсти курей.

— А що вони їли до того, як на землю спустився злий дух?

Нагурдан спохмурнів. Він не знав, що тоді їли люди, але признатися в цьому не хотів.

— Люди їли їжу, — сказав він, анітрохи не збентежившись. Його тьмяно-темні очі були сповнені мудрості, він згадував минуле. — У ті далекі часи люди їли їжу, якої тепер уже нема. Її потруїв злий дух. Маклай приніс людям нову їжу. Через плече у нього висіла велика сумка. Там лежало різне насіння. Маклай дав людям рис, банани, саго, кокоси…

— А ще що?

— Ананаси — Маклай, манго — Маклай, батати — Маклай. — Папуас обвів рукою довкола. — Дерева — Маклай, трава

— Маклай.

— Уся земля Маклая?

— Ні, тільки те, що на землі.

Папуаси, як я згодом пересвідчився, неабиякі вигадники, особливо старі. Якщо старий чоловік не може відповісти на те чи інше запитання, він втрачає авторитет в очах навколишніх. Коли він багато прожив, то все бачив і все знає. Те саме стосується і людей, які посідають певне становище в суспільстві. Вожді племен, старости сіл і чаклуни знають усе тому, що вони володіють здатністю спілкуватися з добрими духами й ті передають їм такі поради, Почути які прості смертні не можуть. Не дано простим смертним розмовляти з добрими духами.

Говорячи про те, що дав людям Маклай, Нагурдан башто чого придумував на ходу. Це було видно з його розповіді. І все-таки він був недалекий від істини. Кокоси, саго, банани й батати Миклухо-Маклай на Нову Гвінею не Привозив. Папуаси вирощували їх споконвіку. Але вони не знали інших культур: хлібне дерево, ананаси, дур'ян, апельсини, лимони, кавове дерево, манго й мангустан з островів Океанії на Нову Гвінею вперше завіз справді Маклай. Він навчав тубільців вирощувати рис, а також гарбузи, кавуни й кукурудзу. Завдяки йому, крім кіз, на острозі з'явились і перші корови. А щодо курячих яєць і взагалі курей, то раніше папуаси їх таки не їли, хоча диких курей на Новій Гвінеї водилося багато. Коли Миклухо-Маклай у присутності жителів села Горенду застрелив курку, обпатрав її, засмажив на багатті й тут-таки став їсти, тубільці, що обступили його, були вражені. Вони цінували тільки куряче пір'я, з якого робили пишні тюрбани для головних уборів і щось на зразок плащів. Їм здавалося, що в страву придатне тільки м'ясо свиней і собак.

Цікаве в розповіді Нагурдана й інше. По суті, він на свій манір переповідав почутий, очевидно, від голландських місіонерів біблійний міф про божественне сотворіння світу. Та оскільки в уявленні папуасів християнський бог злий і, отже, не міг створити для людей нічого доброго, всі добрі діяння вони приписали тому, хто їм більше подобається, — Маклаєві.

Є в цьому також ознаки поширеного на островах Океанії, в тому числі й на Новій Гвінеї, так званого культу карго — культу корабельних вантажів.

Серед остров'ян у різних варіаціях ходить легенда про те, як їх обдурили білі люди, які були не справжні люди, а тільки схожі на них істоти.

На одному острові жив колись, дуже-дуже давно, Великий Хоробрий Воїн. Багато неймовірних подвигів здійснив він і заслужив на велику повагу всіх своїх одноплемінників. Але засумував Великий Воїн, не було в нього ніяких чарівних речей. І ось надумав він збудувати каное і вирушити в далеке плавання по бурхливому морю-океану в ту країну, де живуть духи предків, які володіють магією, що творить чарівні речі.

Довго був у дорозі Великий Воїн, і доплив він нарешті до заповітної країни, зустрівся з духами предків. Дізнавшись, у чому річ, вони з радістю відкрили йому всі магічні таємниці, навчили його незвичайного чарівництва, але вчитись довелося теж довго. Наприкінці навчання Великий Воїн постарів і вертатися в рідні краї вже не міг. Та для чародійства сил у нього ще лишалося

достатньо.

І надумав тоді Великий Воїн творити чарівні речі там, у країні предків, і на великих кораблях надсилати їх своїм одноплемінникам. А керувати кораблями доручив білим поселенцям сусідньої країни, яку перед тим підкорив. Не знав Великий Воїн, як підступно поведуться ці білі істоти, що прибрали подобу людей.

Великі кораблі із країни предків приходять до островів і досі. Всі вони повні карго: консервів, залізних сокир, гострих ножів, ящиків, які говорять, чудових кольорових тканин — безлічі всякого добра. І все воно має належати справжнім людям, однак білі істоти, які прибрали подобу людей, загарбали дорогоцінне карго собі, щоб за кожну річ примушувати справжніх людей тяжко працювати. А хто працювати не може, у того вимагають гроші. Проте грошей у справжніх людей немає, тому що білі перевертні придумали їх самі й секрету, як вони їх роблять, нікому не розкривають. І нічого з підступними облудниками не можна вдіяти. Жахлива в них зброя: вергає громи і блискавки. Всіх, хто спробує заволодіти кораблями з карго, чекає смерть.

Та засмучуватись не треба. Скоро прийде Головний Добрий Дух і всіх перевертнів знищить одним своїм могутнім подихом. А поки що треба спішно готувати склади для чарівних речей[64].

У цьому основний сенс культу карго, який виник в Океанії, і з цим же багато в чому пов'язаний культ Маклая у папуасів. Вони теж чекають від нього достатку.

Коли я через Анді переказав Нагурданові легенду про Великого Воїна та його чарівні речі, папуас згідливо закивав головою. Так, справді, усе найкраще карго забрали білі, вони вчинили несправедливо. Але той, хто каже, що Головний Добрий Дух усе змінить, нічого не знає. Такими справами Головний Добрий Дух не опікується. У нього немає для цього часу, він ледве встигає наглядати за всіма іншими добрими духами.

Про людей подбає Маклай. Він прийде і все буде добре. Всі одержать багато гарних дорогих речей і багато смачної їжі.

Пояснюючи, як і що буде, Нагурдан раптом на півслові замовк. Потім сказав, насупившись:

— Раату оран — оран. Білі люди — люди…

Грізний староста згадав, мабуть, що я білий, і поквапився вибачитись, проте мені здалося, що у його вибаченні тільки данина дипломатичній ввічливості. Майже весь папуаський фольклор стверджує, що з білою шкірою на світ з'являються тільки всілякі перевертні, іноді нешкідливі, але частіше злі. Тому легендарний Маклай, видно, і перетворився в жовтого. У папуасів, певних у правдивості своїх міфів, така людина не може

бути білою.

Проте сперечатися з Нагурданом я, звісно, не став. Мені хотілося з'ясувати, чому він усе-таки вважає Маклая невмирущим. Сам учений лишив з цього приводу щоденний запис, датований серпнем 1877 року:

«Я мав звичку години о шостій вечора вирушати до своїх сусідів у село Бонгу. Сьогодні я вирядився, знаючи, що побачу там також мешканців Білі-Білі й Богаті, які мали туди прибути. Дістався до села, я зайшов до буамрамри, де відбувалася голосна жвава розмова, яка урвалася при моїй появі. Певно, тубільці говорили про мене або про щось таке, що їм хотілося приховати від мене. Призахідне сонце червонуватим промінням освітлювало всередині буамрамру і обличчя жителів Бонгу, Горенду, Білі-Білі й Богаті. Ціле зборище. Я сів. Усі мовчали. Цілком очевидно, що я перешкодив їхній нараді. Нарешті мій давній приятель Саул, якому я завжди довіряв більше за інших… підійшов до мене. Поклавши руку мені на плече (що було не простою фамільярністю, якої я не маю звичаю допускати в своїх стосунках з тубільцями, а скоріше проявом дружби й прохання), він спитав мене запобігливим тоном і зазираючи в очі: «Маклай, скажи, ти можеш померти? Бути мертвим, як люди Бонгу, Богаті, Білі-Білі?»

Запитання здивувало мене своєю несподіваністю і урочистим, хоча й прохальним тоном. Вираз облич присутніх свідчив, що не один тільки Саул запитує, а що всі чекають моєї відповіді. У мене майнуло в думці, що, мабуть, саме про це тубільці й розмовляли, коли я зайшов, і стало зрозуміло, чому моя поява урвала їхню розмову. На просте запитання треба було дати просту відповідь, але її слід спершу обміркувати. Тубільці знають, упевнені, що Маклай не скаже неправди; їхнє прислів'я «Баллал Маклай худі» (слово Маклая одне) має бути підтверджене й цього разу. Тому сказати «ні» — не можна, тим більше що, чого доброго, завтра чи за кілька днів яка-небудь випадковість може засвідчити тубільцям, що Маклай сказав неправду. Якщо я скажу «так», то сам значно похитну репутацію, яка особливо важлива для мене тепер, через кілька днів після заборони війни. Ці міркування промайнули набагато швидше, ніж я пишу ці рядки. Щоб мати час обдумати відповідь, я підвівся і пройшовся вздовж буамрамри, дивлячись угору, немов шукаючи чогось (власне, я шукав відповіді). Скісне проміння сонця освітлювало все, що було підвішено під дахом; з черепів риб і щелеп свиней мій погляд перебіг на колекцію різної зброї, прикріпленої нижче над барлогом; там були луки, стріли й кілька списів різної форми. Мій погляд спинився на одному з них, товстому й добре

загостреному. Я знайшов мою відповідь. Знявши із стіни саме цей, важкий і гострий спис, що, влучно кинутий, міг завдати неминучої смерті, я ступив до Саула, який стояв посеред буамрамри й стежив за моїми рухами. Я подав йому списа, відійшов на кілька кроків і зупинився навпроти нього. Я зняв капелюх, широкі криси якого затуляли моє обличчя; я хотів, щоб тубільці могли з виразу мого обличчя бачити, — що Маклай не жартує і не моргне, хоч би що сталось. Я сказав тоді: «Поглянь, чи може Маклай умерти». Вражений Саул хоч і зрозумів зміст моєї фрази, та навіть не підняв списи і перший заговорив: «Арен, арен!» (ні, ні!) Тим часом дехто з присутніх кинувся до мене, ніби бажаючи заступити мене своїм тілом від списа Саула. Простоявши ще якийсь час перед Саулом в очікуванні й назвавши його миніть жартівливим тоном «бабою», я сів між тубільцями, які заговорили всі водночас. Відповідь задовольнила їх, бо після цього випадку ніхто не питав мене, чи можу я вмерти».

З цього та інших записів Маклая ясно, чому тубільці, які жили на узбережжі затоки Астролябії, були певні, що вмерти він не може. Причина була в звичайному фальшвейєрі, що його вчений запалив якось уночі. Його схоже на місячне жовтувато-біле світло так вразило папуасів, що вони подумали, ніби це сяйво Місяця. А якщо так, то, виходить, і Маклай — людина з Місяця. Але ж Місяць дуже високо. Навіть зорі, падаючи звідти, розсипаються на дрібні іскри. А Маклай злетів на землю і не розбився. Отже, він взагалі безсмертний.

Так думали папуаси, які особисто знали Маклая. А що скаже Нагурдан тепер, через сто років?

Виявляється, думка трохи змінилась, і знову, очевидно, під впливом європейських місіонерів, які розповідали папуасам про воскресіння Ісуса Христа. Як сказав Нагурдан, Маклай не може вмерти тому, що, навіть коли його вбили б, він усе одно оживе, бо він не просто людина, а разом і дух, тобто бог, а боги, як відомо, не вмирають.

От і мета нашого шляху. Переді мною була хатина Маклая — гітан-таль Маклай.

Не знаючи наперед, важко повірити, що цю триповерхову вежу збудували люди, які за своїм загальним розвитком усе ще живуть у кам'яному віці. Крім художнього смаку й архітектурної майстерності, така споруда потребує складних інженерних розрахунків.

Уявіть собі три порожніх куби, поставлених один на одного на зразок ступінчатої піраміди. У першого нижні грані дорівнюють чотирьом метрам, у другого — на шістдесят

сантиметрів вужчі, ніж у першого, а в третього — на стільки ж вужчі, ніж у другого. Товща стін скрізь однакова — сантиметрів тридцять, але перекрить між поверхами немає. Другий і третій яруси поставлено на напіваркові кам'яні виступи, витесані в моноліті куба, ніби внутрішні карнизи. Ніяких додаткових опор, тільки карнизи, що дорівнюють товщі стін.' Здається, наче поверхи вклеєно один в одного.

Спробуйте без будь-якого математичного розрахунку і уявлення про опір матеріалів звести таку вежу, щоб вона не завалилася ще під час будівництва!

Проте складність усієї споруди не тільки в цьому. Треба було десь знайти три величезних каменя, обтесати їх до потрібних розмірів і потім у кожному вирубати всю серцевину так, щоб лишилися тільки тридцятисантиметрові стіни і внутрішні карнизи. А інструменти ж примітивні, кам'яні…

І до того ж треба було поставити готові поверхи один на одного, не маючи ніякого підйомного крана!

Справжня хатина Маклая, звичайно, не була схожа на х цю кам'яну вежу. Але в неї теж були ніби три яруси, три дахи: перший спускався з веранди, закриваючи проміжок між підлогою веранди і нижнім настилом (підвалом), потім дах над верандою і, нарешті, покриття самої хатини. Три послідовних уступи.

У кам'яної хатини в селі Араль дах унікальний. Його піднято над третім поверхом на восьми кам'яних стовпчиках, як альтанку. Все покриття — нанизані на тоненьке ротангове пруття уламки перламутрових скойок, Які міняться під сонцем усіма кольорами веселки. А набіжить хмара, пелюстки скойок, повільно згасаючи, стають то рожевими, то блідо-рожевими, то майже зовсім блідими з ледь рожевуватою барвою. Краса неповторна!

Усередині хатини найбільше вразив мене настил з жердин, на якому лежав людський череп. Нам сказали, що колись він належав папуасові на ім'я Норі — головному будівельникові цієї хатини, тобто місцевому, в нашому розумінні, архітекторові.

Знаючи, якого значення надають папуаси черепам своїх предків, я спитав Нагурдана, чому череп померлого будівничого зберігається тут, а не в його синів чи внуків.

— Син Макіс помер, — сказав, він. — Онук Мара є. Марі добре, предок Норі завжди в гітан-таль Маклай. Маклай любить Норі, люди села Араль теж люблять.

Словом, поклавши череп Норі в хатині Маклая, мешканці села Араль тим самим віддали йому щонайвищу шану, і Мара дуже задоволений. Черепа решти предків приносять у хатину Маклая тільки у врочисті дні, а череп Лорі завжди лежить там, тому він наймудріший і дає Марі, коли той захоче, дуже мудрі

поради. Для цього Мара може приходити до нього в будь-який час і навіть бувати біля нього цілі ночі. Тому й сам Мара вельми мудрий.

Крім настилу з жердин, на якому лежав череп Норі, більше нічого в хатині немає. Тільки посередині стоїть кам'яна тумба із заглибленням — вогнище. Коли в хатині справляють якийсь культовий обряд, на тумбі запалюють священний вогонь.

Ми з Анді намагались випитати у Нагурдана, як же збудували цю хатину.

— Бамбукову хатину люди голанд палили, мої люди робили цю, — відповів він.

Добитися від нього докладнішої розповіді було неможливо. На всі наші запитання одне й те саме: «Бамбукову хатину…»

Чи то він не розумів, що ми від нього хочемо, чи вважав свою відповідь досить ясною.

… День, як завжди в тропіках, урвався раптово. Спалахнуло лілово-вогненним у просвітах між пальмовим листям і зразу ж, без призахідної бузковості й сутінків, визорюю чорний небосхил…

У селі все йшло своїм звичаєм. Люди розкладали багаття, варили вечерю.

Мені вірилось і не вірилося. Збулася мрія мого дитинства: я — серед папуасів!

… Уночі мені снилися крокодили.

Річка. З правого берега нависають над водою велетенські крони тропічних дерев. Лівий берег — заливний. Комиші, осока, мангрові кущі.

Опівденна спека. Ні звуку, ні вітерцю.

Зануривши в літепло свої незграбні товсті тіла, крокодили розморено дрімають у затінку правого берега. То там, то тут визирають з води два маленьких чорних горбка — крокодилячі ніздрі.

Річкою тихо пливе пірога. На носі в неї і на кормі — двоє з жердинами. Троє чоловіків сидять посередині човна. В руках у них, на шиї і довкола стану плетиво ліан.

Мисливці за крокодилами.

Ось пірога зупинилась. Ті двоє, що правили човном, увіткнули жердини в дно річки. Обидва пірнули у воду, жодним сплеском не порушивши тиші. Під водою вони були хвилину або більше. Потім одна голова на мить випірнула поряд з крокодилом. Коли вона знову зникла, там же виринула друга. Так вони то з'являлись, щоб ковтнути повітря, то знову ховались під водою.

Крокодил нічого не чув. Там, у. воді, двоє смільчаків

лоскотали йому живіт. Від лоскоту крокодил геть розімлів. Він не помітив, як, уже не криючись, до нього підпливли ще двоє, як зв'язали ліанами щелепу, лапи, прикрутили до спини хвіст. Тільки опинившись у човні, він забився і; судомі. Проте розірвати міцні ліани йому забракло сили.

Пірога рушила далі… Невдовзі мисливці спіймали другого крокодила, третього…

Потім я прокинувся, схвильований і здивований. Крокодили? Може, це яванські пітони? Ніби все-таки були крокодили…

Чому вони приверзлися мені, я зрозумів тільки вранці.

Тільки-но розвиднілось, Нагурдан приніс нам сніданок — загорнуті в бананове листя шматки сирого м'яса. Готовою стравою папуаси нікого не частують. Тобі дають «напівфабрикат», щоб ти приготував його на свій смак. І ще тому, щоб ти не боявся, що страву отруєно. Навіть отрута маніоки, здатна вбити коня, стає нешкідливою, коли маніокові бульби зварять.

М'ясо в банановому листі було дивного кольору — жовто-біле, з бурими прожилками.

— Анді, — сказав я, — спитай його, що це за м'ясо.

— Те, що було вчора. Мої люди спіймали великого крокодила, — переклав Анді відповідь старости.

Виходить, учора ми їли все-таки крокодилятину! Нам дали такі ж згортки і два череп'яних горщики. У темряві колір м'яса видався звичайним. Голодні, ми квапливо поклали його в горщики, стушкували на вогнищі і з'їли, присоливши сіллю, якою запаслися заздалегідь. У папуасів вона — рідкість. Замість солі прибережні племена користуються морською водою чи золою морських водоростей або додають у страву товчене вугілля з просолених у морській воді дерев.

На смак м'ясо було схоже на молоду свинину. Тільки на хвилину мені здалося, що наша тушеня трохи відгонить болотом.

— Слухай, Анді, це часом не крокодил? — спитав я тоді жартома. Я десь читав, що на Новій Гвінеї їдять крокодилів, але не думав, що покуштувати крокодилятини можна так просто.

Анді засміявся:

— Хіба запах бананового листя схожий на запах крокодилятини?

Розмова на тому й скінчилася.

Чим ми вечеряли, Анді, звісно, знав. Він боявся, що я не їстиму крокодила й мене нічим буде нагодувати. А тепер спросоння переклав відповідь Нагурдана правильно. 1 розгубився.

— Вибачте, туан Саша, я, здається, щось наплутав.

— Гаразд, не хитруй. — Я дивився на свою порцію м'яса, не знаючи, що з ним робити. — Сподіваюсь, це не смертельно?

Анді усміхнувся:

— М'ясо крокодила вони вважають за делікатес.

Нагурдан стояв, насупившись.

— Треба їсти й поспішати. Всі йдуть, — сказав він невдоволено. Певно, відчув, що мені щось не сподобалося. Пішов сердитий.

Люди села Араль поспішали в село Нарум на свято свині. Нас запросили теж, точніше, ми просто сказали Нагурданові, що підемо з ними.

— Можна йти, йдуть усі, — відповів він байдуже, і я навіть не гадав, що мені так пощастить.

Свято свині, відоме на багатьох островах Океанії, у папуасів берега Мортімер, де лежать села Араль і Нарум, присвячено зовсім не свиням. Так воно тільки називається, бо цього дня всі їдять свинину. Насправді це свято майбутніх молодят, побувати на якому для мандрівника — справді удача. Воно влаштовується раз на рік, не в кожному селі і в заздалегідь нікому не відомі строки. Коли спаде на думку старійшинам племені.

Мене свято свині цікавило особливо. Адже, крім гітан-таль Маклай, в одному й тому ж районі я побачу ще й похон-таль Маклай — дерев'яну хатину Маклая: вже не дім-святилище, а дім щастя. Його споруджують тільки там, де відбувається свято, усього на один день, тобто на час свята.

Не можу з певністю сказати про всі прибережні племена Нової Гвінеї, але тубільці берега Мортімер історію свята свині, як і багато чого іншого, пов'язують з іменем Маклая.

Звичайно наречену для сина у тутешніх папуасів обирає батько. Коли хлопчикові минає п'ять-шість років, батько розпитує, у кого в сусідніх селах їхнього племені є не-засватані наречені. У своєму селі майже всі — близькі чи далекі родичі, тому наречених шукають в інших селах. Кревні шлюби — табу, їх заборонили предки.

Сватають дівчаток від двох до трьох років. Іноді нареченою стає і зовсім немовля. Але, як правило, вибирають дівчаток старших. Через відсутність будь-якої медичної допомоги серед новонароджених дуже велика смертність. До двох років виживають двоє-троє з десяти. До того часу організм дитини, певно, загартовується так, що йому вже не загрожують навіть дуже небезпечні хвороби. Тому батько «жениха» і намагається висватати дівчинку, старшу двох років.

За наречену належить дати викуп: одну-дві великі свині, жіночі прикраси, які дівчина надіне в день весілля, і ще що-небудь із знарядь праці та домашнього начиння. Розмір викупу

залежить від того, який авторитет в общині має сім'я нареченої. Плату встановлює батько жениха. Він прагне показати свою щедрість і призначає ціну якомога вищу. Але ніякого завдатку не дає. Адже до весілля далеко, і все ще може статися.

Домовленість батьків скріплюється тим, що батько жениха запрошує батька нареченої на врочисту трапезу і всім у своєму селі оголошує, що цей чоловік — його новий друг. Потім вони обмінюються дітьми. Жених якийсь час живе в домі нареченої, а наречена — в домі жениха. Потім знову міняються. І так кілька разів, аж поки молоді люди звикнуть до обох сімей, а сім'ї — до них.

Вік у папуасів короткий — в середньому 25–30 років. Зустрічаються, звичайно, люди і в старшому віці. Дехто живе років до сімдесяти й більше, але таких мало, особливо серед жінок.

У дванадцять-чотирнадцять років дівчина вважається вже цілком дорослою і повинна виходити заміж. Саме повинна. Це її головний обов'язок. Вона доросла, і їй пора подумати про продовження свого роду.

Ось тепер, коли дівчина на ім'я, приміром, Кунду досягла шлюбного віку, здорова і, на думку найстарших жінок, готова стати матір'ю, батько жениха (назвемо молодого, скажімо, Намурі) вирушає до батька Кунду з колись призначеним викупом.

Насправді, однак, це не викуп, а посаг, який приготувала для Кунду сім'я Намурі. Покидаючи батьківський дім, Кунду все візьме з собою у дім Намурі — нову хатину, яку збудують для молодят чоловіки того села, де живуть батьки жениха. Молодому подружжю віддадуть і викупних свиней — щоб Кунду й Намурі швидше завели своє господарство, інакше в общині вони не матимуть ніякого авторитету.

Такий порядок одруження встановили предки, і так було завжди. Кунду не питали, чи хоче вона йти за Намурі. Люди не знали, що це недобре — не питати дівчину, подобається їй жених чи ні. Потім прийшов Маклай і всім сказав:

— Предки говорили мудро. То правда, вродливому воїнові потрібна вродлива молода дружина. Вродливим молодим людям треба мати свій дім і своїх свиней. Так, це правда, вродливим молодим людям треба жити окремо, щоб чоловікові й жінці ніхто не заважав. І хай дружина молодого воїна сама варить йому їсти, хай не боїться, що їжі в домі буде мало. Так, це правда, вродливим молодим людям треба жити добре. Але предки забули сказати людям, що їжа буде несмачна, якщо жінка не хотіла йти за свого чоловіка. Це дуже погано, коли жінка готує чоловікові їжу й не хоче, щоб їжа була смачна.

Ще Маклай сказав, що свято свині — велике свято. Всі їдять жирне м'ясо і всім весело. Сумно тільки вродливим нареченим, тим, кому не подобаються їхні женихи. Тож нехай цього дня їм теж буде весело, нехай кожна наречена сама скаже, кому вона хотіла б готувати смачну їжу. І якщо вона обере не того, за кого посватана, що ж, нехай буде так. Бо так справедливо. Не треба заважати молодій гарній дівчині обрати того, з ким їй буде добре. Бо тоді буде добре й тому молодому воїнові.

Люди послухалися Маклая, і відтоді свято свині стало святом майбутніх молодят і єдиним днем у житті дівчини, коли їй дають право самій остаточно вирішувати свою долю.

Згодом, вийшовши заміж, молода дружина в усьому буде коритися чоловікові[65]. Але сьогодні вона ще наречена, і цей вирішальний день належить їй. Хочеш, щоб вона сказала тобі «так», зумій сподобатись.

Півтори години шляху вузенькою лісовою стежиною, і ми на місці свята — великій галявині, порослій пожухлою слоновою травою — унаном. Скрізь лежали приготовлені, мабуть, ще звечора оберемки хмизу для багать і купки каміння, на яких папуаси смажать, точніше, тушкують м'ясо, якщо під рукою немає ніякого посуду.

Присипані солоним попелом шматки м'яса загортають у бананове листя. Потім викопують ямку й кидають туди заздалегідь розпечене у вогнищі каміння. На нього кладуть загорнуте в листя м'ясо. Зверху ще листя. Потім ямку засипають землею. Через п'ятнадцять-двадцять хвилин усе відкопують.

М'ясо виходить пречудове. Духмяне й дуже соковите.

У центрі галявини стояв дім для танців — довга хатина із золотистого бамбука, вкрита пальмовим листям. Перед нею височів дерев'яний поміст з поручнями і сходами — трибуна. Обабіч неї — два темних стовпи, один з яких мене здивував і потішив.

Заввишки він метра півтора, темно-вишневий, з величезними, наче фари, вклеєними очисками світлішого забарвлення і страхітливо вищиреним ікластим ротом. Таких булькатих ідолів з неспівмірно великими головами, довгим тулубом і короткими незграбними ногами я бачив у Новій Зеландії, на Маркізьких та інших островах Полінезії, і цей ідол, судячи з його орнаменту і всього зовнішнього вигляду, теж явно полінезійського походження, хоча таку деревину, з якої його зроблено, має, наскільки мені відомо, тільки одна порода червоного дерева — новогвінейська. Отже, тотема-«полінезійця» навряд чи було завезено з Полінезії. Найімовірніше, його виготовили на місці або

навчені полінезійцями папуаси, або хтось із полінезійців, які жили чи побували на цьому березі Нової Гвінеї, до того ж давно, бо тотем досить старий.

Принаймні без втручання полінезійців тут не обійшлось, і саме це особливо цікаво.

Ще 1886 року, виступаючи з черговою доповіддю на зібранні Ліннеївського наукового товариства в Сіднеї, Миклухо-Маклай говорив, зокрема, що, як він гадає, на мову й культуру прибережних папуасів Західної Нової Гвінеї здавна справляли свій вплив не тільки малайці, але й полінезійці. Одначе більшість учених з ним тоді не погодились. Вони вважали, що хоча до появи європейців на Новій Гвінеї папуаси справді спілкувалися з більш розвинутими народами Океанії, ніякого культурного обміну між ними бути не могло, бо корінні новогвінейці за своєю вдачею нібито надто консервативні, і до того ж такі дикі, що якось сприймати чужі їм духовні цінності взагалі не здатні.

Час неспростовно довів протилежне, але, коли й тепер заходить мова про культурний обмін між папуасами і полінезійцями, багато вчених усе ще його заперечують або Іронічно посміхаються.

Але звідки ж такий тотем узявся на березі Мортімер?

На жаль, ясної відповіді на це запитання від папуасів містити не пощастило. Вони пояснили тільки, що це грізний добрий дух Аболу, який охороняє святкову галявину від злих духів. Учора його принесли сюди люди села Нарум. Принда, раніше він належав людям села Танаті, проте люди села Нарум давно-давно відбили його в них у чесному бою…

Другий тотем, заввишки метрів два з половиною, — суто папуаський. Тонкий довгорукий ідол з двома головами — символ доброго духа, який опікується молодятами. Одна голова в нього там, де їй і належить бути, а другу він тримає в долонях біля сонячного сплетіння.

Обидва ідоли дивилися в той бік, де метрів за п'ятдесят напроти помосту палало поки що єдине багаття, розкладене в круглій, спеціально для цього викопаній ямі діаметром метрів вісім. Мабуть, запалили його ще вночі, бо навалені в яму товсті колоди вже зовсім прогоріли й вогнище тепер підтримували лише оберемками сухого хмизу, який два папуаси, мабуть, саме для цього приставлені, брали з великої купи, що лежала трохи далі.

Людей на галявині зібралось уже чоловік двісті. Розмальовані обличчя, барвисті пов'язки на стегнах, безліч прикрас. Мою увагу привернув низенький літній папуас. У вухах у нього висіли черепахові сережки завбільшки з кінські копита, на шиї — намисто, разків двадцять: різноколірні дрібні скойки і обпалені

кісточки якихось плодів. У широкому м'ясистому носі стирчали два кабанячих ікла, на голові гойдався сніп з пір'я півня й папуги. Одна щока розмальована червоними смугами, друга — білим хвилястим орнаментом. Очі й рот обведено жовтогарячою фарбою. У лівій руці карлик тримав лук і жмут стріл, у правій — короткий бамбуковий спис із гострим кам'яним наконечником. Все вбрання доповнювала луб'яна сумка, яка висіла на правому боці.

Маленький чоловічок, здавалося, нікого не помічав і взагалі глянути на будь-кого вважав нижче своєї гідності. Ходив біля помосту туди й сюди з таким виглядом, ніби він був тут найважливіший від усіх.

Нас зустрічав вождь Лако — головний розпорядник свята. Його вбрання вразило мене. З могутніх рамен вождя майже до землі спадала накидка з пір'я райського птаха «король Саксонії». Від райдужного, ніби вкритого емаллю пір'я не можна було відвести погляду. Воно то сяяло, то ніжно іскрилося, то блищало, неначе викуване з благородних металів. На плечах вождя був скарб. У Європі й Америці, маючи таку накидку, можна стати багачем. З пір'я птаха «король Саксонії» роблять дуже дорогі жіночі прикраси. Це надзвичайно рідкісний птах. Він водиться тільки тут, у новогвінейських джунглях.

Я запитав Лако, де він узяв стільки таких прегарних пір'їн.

— Мої люди принесли їх з лісу, — сказав він.

— Там багато таких птахів?

— Ні. Мої люди довго шукали.

— Вождь не хотів би продати свою накидку?

— Ні. — Потім нерішуче: — Накидка дорога…

Задля жарту я витягнув з кишені мельхіоровий портсигар. Покрутивши його в руках, вождь серйозно сказав:

— Однієї коробки мало.

— Лако хоче що-небудь іще?

— Ще оце й оце. — Він посмикав пальцями мою сорочку й штани.

Звісно, я відмовився від обміну, проте Лако не зрозумів, що запропонував я цей обмін жартома. Ображений моєю відмовою, він сердито буркнув:

— Я пішов!

І квапливо попрямував до хатини для танців. Ступав він широко, але надто швидко, і тому здавалося, що ноги його дрібцюють. У статечного вождя, та ще в такій коштовній накидці, хода мала б бути поважніша.

До дев'ятої години ранку на галявині зібрались усі. Кожна сім'я чи гурт близьких родичів сиділи навколо окремої купи

хмизу, заготовленого для багаття. Очікуючи, коли почнеться свято, папуаси жували бетель, курили, обговорювали останні новини. На нас з Анді ніхто не звертав уваги, принаймні ми цього не помічали. Взагалі треба сказати, що папуаси ставляться до своїх гостей, якщо вони вас за таких вважають, дуже тактовно. Ніхто вам себе не нав'язує і не виявляє надмірної цікавості, поки ви самі цього не побажаєте. Гість має почуватися вільно.

Женихи й наречені трималися осібно. На одному кінці галявини — женихи, на другому — наречені. Їх можна було впізнати із забарвлення тіла. Хлопці з ніг до голови розфарбували себе в червоний колір, а дівчата — в білий або ясно-жовтий.

Зненацька звідкілясь із лісу долинув барабанний дріб. Женихи підхопились і кинулися в той бік. На галявині раптом запанувало загальне збудження.

Тільки-но женихи зникли за деревами, на галявину з хащів вибігли хлопчики, тримаючи запалені смолоскипи. Бігаючи від однієї купи хмизу до другої, юні смолоскипники запалювали вогнища. Коли всі загорілися, з хатини танців вийшов Лако.

Зійшовши на поміст, вождь гучно оголосив:

— Усі слухають, Лако говорить!

Хвилин п'ятнадцять він говорив про те, що сьогодні гарний день і гарне свято, що він усіх вітає і хоче, щоб усім було добре. Особливо він вітає вродливих молодих воїнів і вродливих молодих дівчат, яким настав час стати справжніми чоловіками і справжніми жінками. Предки і Маклай сказали: свято свині — велике свято. Чоловік не прожене дружину, а дружина не втече від чоловіка, якщо перед весіллям вони побувають на святі свині і в ніч після свята візьмуть одне одного за руки в похон-таль Маклай. Нехай батьки й матері не заважають молодим людям, нехай молоді люди сьогодні думають і дивляться самі. Так велів Маклай, і це справедливо, бо Маклай говорив мудро.

Закінчивши промову, Лако перегнувся через поручні помосту і взяв в одного з хлопчиків два палаючих смолоскипи. Схрестивши їх над головою, вождь завмер в урочистій позі.

Барабанний дріб, що був замовк, пролунав знову. З хащів виносили святкових свиней. Їх несли на жердинах, просунутих крізь зв'язані ноги тварин. Поряд з кожною парою носіїв ішов вогненно-червоний жених із списом напоготові.

Біля трибуни, де стояв з піднятими смолоскипами вождь Лако, процесія зупинилася. Повернувшись обличчям до свиней, так, щоб бачити і поміст, женихи відступили на крок назад і підняли списи. Галявина завмерла. Тепер усі дивилися тільки на смолоскипи Лако. Вождь зволікав. У своїй осяйній накидці він височів над юрбою, мов сліпуча статуя.

Ось факели гойднулися, повільно розійшлися в різні боки. Обличчя женихів — пильна увага, руки з піднятими списами тремтіли від напруження. Дзвінка тиша на галявині і несамовитий барабанний дріб десь на узліссі. Р-раз! — барабани захлинулися, смолоскипи полетіли на землю. І тієї ж миті женихи ввігнали списи в тварин. Хоча свині відзначаються незвичайною живучістю, вони не встигнули навіть верескнути. Так само висіли на жердинах, ніби з ними нічого не сталося. Тільки цівки крові свідчили про те, що тварини вже мертві.

Хвилинну тишу розітнула буря радості.

— То-їто! То-їто! То-їто! — кричала вся галявина.

Забитих свиней потягли до багать, щоб обсмалити щетину. Тут же, біля вогнищ, туші розбирали. Бамбуковим ножем власник тварини швидко розрізав обсмалену тушу на кілька частин. Одну частину він відкладав для себе й своєї сім'ї. Решта м'яса йшла на продаж. В обмін на свинину покупці пропонували господарям кам'яні сокири, нові пов'язки на стегна, всілякі прикраси. Найохочіше господарі брали, однак, черепашки каурі, які тут і досі правлять за гроші.

Коли вже всі цього дня їдять свинину, треба й нам. покуштувати, надто що свою ранкову крокодилятину ми все-таки викинули. Анді подався до одного продавця, я — до другого.

Знаками пояснивши папуасові, що мені треба, я подав йому два папірці по п'ять індонезійських рупій. Він демонстративно відвернувся. Тоді я дістав жменю монет, також індонезійських. Мигцем глянувши на них, папуас заклопотано нахмурився. Потім з жалем почав мені щось говорити. Ага, ясно. У нього тільки одна свиня. Він подумав, що за свої монети я збираюсь купити всю тушу. А що ж він їстиме сам, що лишиться його сім'ї? Я довго втлумачував йому, що мені досить невеликого шматка. Похитуючи головою, папуас клацав язиком. Дуже багато грошей, дуже багато. Нарешті він узяв з моєї долоні одну маленьку монетку, відбатувавши від туші цілий окіст. 1 хоч як я вмовляв його забрати назад, він нізащо не погоджувався або повертав монету. Певно, вважав, що я заплатив надто дорого, тому дати мені менший шматок несправедливо. А коли я пропонував паперові гроші вартістю и п'ятдесят разів більше, йому здавалося, що я хочу його обдурити. Папірці — не гроші.

Та ось що цікаво. В уявленні папуаса, я намагався його обдурити і, отже, поводився нечесно. У нас, у цивілізованому світі, в такому разі мені або відповіли тим же, або підмовилися б мати зі мною справу. А «дикий» папуас, незважаючи на все, лишився, як кажуть англійці, джентльменом. Звісно, він не розмірковував над тим, як вчинити щодо мене, і все-таки повівся

шляхетно. За всіх обставин для нього, сина джунглів, обдурити протиприродно, як протиприродно не нагодувати голодного.

Гомінкий торг тривав близько години. За цей час усі туші було розібрано й розпродано. Не продавали тільки печінку й серце. Печінку хазяїн свині врочисто віддавав женихові, який забив його тварину, щоб молодий воїн був дужий, а серце — якійсь з наречених, щоб вона була добра й лагідна.

До полудня папуаси бенкетували. Їли свинину, запиваючи кокосовим соком. М'яса вони поглинали страшенно багато. Я бачив, як хлопчик років десяти з'їв за одним присідом шматок на кілограма півтора. І випив сік з шести кокосів, кожен з яких трохи менший за його голову. Можна було тільки дивуватись, як він не лусне. Та тільки-но скінчився бенкет, хлопчик легко підхопивсь і підтюпцем побіг до хатини для танців. Там уже тоді починалися веселощі.

Денне світло в хатину майже не попадало. Вздовж стін стояли жінки з запаленими смолоскипами. На відміну від чоловіків, на них не було ніяких прикрас. Все вбрання складалося з коротеньких спідничок із пальмових волокон або з пов'язок із ротангового джгута, багато разів обвитого навколо стегон. У всіх на головах була поклажа — плетені мішки із запасом їжі.

Притупуючи й розмірено похитуючись, жінки підспівували чоловікам, які танцювали.

Не знаю, чи пощастить мені ще коли-небудь побачити таке[66]. Довгий бамбуковий барак. Палають смолоскипи. Димно й душно. Густий запах палаючої деревної смоли, розпашілих людських тіл, смаженого м'яса. Посередині барака, на рипучому помості, — люди у фантастичному вбранні. Розмахуючи зброєю кам'яного віку, вони войовниче вигукують, стрибають, кружляють, тіпаються в неймовірному екстазі.

— Рум… теп… бум! Рум… теп… бум!

Барабан. Він десь за перегородкою. Я стояв мов зачарований. Забув про все на світі. В цю мить для мене існував лише цей барак, люди, які танцювали у фантастичному вбранні, й барабан.

Раптом з'явився вождь Лако. Розштовхуючи глядачів, він виліз на поміст, дубцем став розганяти очманілих танцюристів. Вони вийшли з регламенту. Час було починати наступний номер програми.

На галявині готувалося змагання з метання списа й стрільби з лука. З того боку, де за деревами виднілося село, папуаси принесли й поставили метрів за п'ятдесят від помосту величезний щит з кори гігантського тропічного фікуса. Посередині щита було намальовано окату маску з широко роззявленим зубатим ротом. Ще один такий самий щит поставили метрів на тридцять далі. В

першу маску кидали списи, в другу — стріляли з лука.

Виступали дві команди: женихи й одружені. Судили змагання наречені. Дівчата визначали, як їхні майбутні чоловіки вміють володіти зброєю. Женихи старалися з усіх сил. Жоден кинутий спис не пролетів мимо щита, жодна випущена з лука стріла не пішла мимо цілі. Правда, влучань у «яблучко», тобто у вищирену пащу маски, не було. Списи й стріли застрягали близько, але не в центрі. Судді обурювались.

— Ідіть геть звідси! — кричали вони на хлопців. — Вам тільки свиней колоти, ви ні на що не здатні!

Суворість наречених публіка бурхливо схвалювала. Під вигуки і свист юрби женихи подалися в ліс. Пробувши там якийсь час, вони верталися знову, прохаючи суддів дозволити показати свою майстерність ще раз. Дівчата знову їх проганяли, та потім нарешті ласкаво дозволили.

Однак тепер хлопці кидали списи справді погано. І стріли їхні летіли не туди, куди треба. Кожен навмисне невмілий постріл з лука викликав вибухи реготу. Публіка верещала, стрибала, несамовито жестикулювала. Хіба хто гак стріляє? Хіба це постріл, гідний молодого воїна? Навіть хлопчиська, котрі ще й пов'язок на стегнах не носять, і ті стріляють куди краще.

Але суддів, які знову вирішили прогнати женихів, цього разу ніхто не підтримав. Коли дівчата, вдаючи, що страшенно розгнівані, обзивали хлопців найпослідущими словами й вимагали, щоб вони негайно залишили майданчик, публіка раптом стала звинувачувати наречених у необ'єктивності:

— Ви судите несправедливо! Женихи — справжні воїни! Женихи перемогли!

Явно не дбаючи про власні інтереси, публіку підтримала й команда одружених.

— Ми здаємося, нас перемогли! — гукав той розмальований поважний карлик, хоча саме він метав списа і стріляв з лука найкраще. У своєму мистецтві воїна він був просто неповторний. Тому, мабуть, так і пишався.

— Справді? Вас перемогли? — не вгавали дівчата. — Хіба ми не бачимо, хто переміг? Нехай ці молоді розтелепи йдуть геть! Нехай спершу навчаться володіти зброєю!

Тоді один з хлопців узяв лук і, майже не цілячись, вистрілив просто в зубату пащеку маски. Другий туди ж, але тільки в інший щит, кинув списа.

Публіка тріумфувала:

— Ви жінки, ви нічого не розумієте! Женихи перемогли! Перемогли! Перемогли!

Знічені судді змушені були погодитись. Хлопці поблажливо

усміхались. На дівчат вони анітрохи не ображались.

Проте випробування молодих воїнів на цьому не скінчилися. Наступний номер програми був, мабуть, найдраматичніший, з ризиком для життя.

Я десь читав, нібито на якомусь острові Океанії побутує звичай, коли жених перед весіллям повинен цілу ніч простояти на одній нозі над прірвою. Найменший хибний рух, і людині загрожує загибель. Кажуть, тому на острові ніколи не бувало розлучень. Ніхто з молодих чоловіків не наважується пройти таке випробування двічі.

Як я пересвідчився, женихи берега Мортімер ризикують анітрохи не менше.

Виявляється, те вогнище, яке ще звечора було запалено у великій круглій ямі, потрібне для того, щоб молоді воїни показали, як далеко вони вміють стрибати з жердиною. Вогнище жахливе. Папуаси палили в ньому якісь стовбури з деревиною бурого кольору, важкою і твердою, як мармур. Згоряючи, колоди давали таку високу температуру, що кинутий у вогонь камінь за кілька хвилин лускав з оглушливим тріском, ніби вибухала граната. При цьому дрібні кам'яні осколки, які встигли розпектися до білого, попіл і жар розліталися далеко за багаття.

І ось цю вогнедишну яму діаметром вісім метрів треба перестрибнути! Помилки бути не повинно. Схибити — значить напевне згоріти живцем. Уже за три кроки від вогнища тебе всього обпалювало, як біля велетенського ковша з розплавленим металом.

Наблизившись на більш-менш терпиму відстань до ями, юрба глядачів оточила вогнище двома півколами так, щоб по центральній осі круга лишалася доріжка для стрибунів. Люди стояли мовчки, в напруженому очікуванні. Було видно, що перестрибування вогнища, яке зараз мало відбутися, для них — не розвага. Женихам співчували й хвилювалися за них. Але такий звичай, а всякий звичай для папуасів — закон, і порушувати його ніхто не сміє.

Поки женихи подалися в хатину для танців по приготовлені там жердини, я запитав вождя Лако, що буде, коли хтось із хлопців яму не перестрибне.

— Вогонь великий, він згорить, — відповів вождь таким тоном, наче мова йшла про щось не дуже важливе.

— Хіба молодого вродливого воїна не жаль?

Якусь мить Лако дивився на мене спантеличено, потім, збагнувши нарешті зміст мого запитання, зневажливо гмукнув:

— Навіщо жаль?

— Але як же, великий вождю, молодий вродливий воїн завтра

міг би стати одруженим чоловіком. Тоді в нього були б діти.

— Недужий чоловік — недужі діти. Вони помруть. Навіщо вмирати дітям?

Он воно в чому річ! Так би мовити, добровільно-примусовий добір дужих продовжувачів роду. Щоб плем'я, існування якого — постійна боротьба за виживання, не зникло з лиця землі, воно мусить дбати про життєздатних нащадків.

Цікаво, що подібне мені доводилося спостерігати в австралійських аборигенів у напівпустелі Арнхем, на узбережжі Арафурського моря. Там раз на рік, звичайно в кінці посушливого сезону, влаштовується так зване свято убар. Пов'язане воно, як пояснюють аборигени, з черговим сезоном дощів, які принесуть у пустелю родючість. Мабуть, раніше так воно й було. Але тепер, коли загнане в неродючі резервації корінне населення Австралії вимирає, суть убара змінилася. Він і надалі лишається святом з багатьма стародавніми обрядами, проте вони вже не головне. Нині все здебільшого зводиться до відбору дужих молодих людей, здатних вистояти перед усіма житейськими незгодами.

Юнаки мають пройти випробування на сміливість, витривалість, показати свою спритність, уміння володіти зброєю. Випробування суворі. Юнакові, приміром, треба занурити руку в окріп і при цьому не скривитися від болю, хоча біль він терпить, звісно, пекельний. Йому пропонують, як і цим папуаським хлопцям, стрибати через величезне багаття. Не таке, правда, велике, як тут, але перескочити через нього без ризику для життя теж не просто.

Юнаки пірнають у море, що аж кишить акулами, щоб дістати рідкісні корали або донне каміння, за яким старійшини визначають, на яку хто пірнув глибину. Вони мають також продемонструвати своє мистецтво в танцях, причому танцювати повинні без перерви години дві і в дуже темпераментному, якщо не сказати шаленому темпі. Витримати таке напруження, ні на хвилину не забуваючи строгу хореографію танців, що виконуються один за одним, і потім не повалитися від утоми навряд чи зміг би навіть дуже міцний європеєць.

Троє діб юнаки не склеплюють очей і практично не мають можливості перепочити. Ясна річ, що до кінця убара вдається дотягти не всім. Але тільки ті, хто пройде через усі випробування без серйозних критичних зауважень, дістануть право обирати собі найвродливіших наречених І оселятися з ними в Торресовій протоці на острові Гоулбурн — єдиному з родючих австралійських островів, куди ще не вдерлися білі «цивілізатори».

Приречені вимирати на континенті, аборигени, рятуючи свою расу, створюють на Гоулбурні плем'я маунг. Маунг — значить

стійкі, ті, хто зможе вижити.

Свідомо це робиться чи стихійно, важко сказати, скоріше все-таки стихійно, однак суть і мета убара від цього не міняються.

Подивитися свято в Арнхемі зі мною тоді приїхав з Сіднея австралійський етнограф-любитель Едвард Рассел. Пригадую, як, жаліючи юнаків аборигенів, він патетично вигукнув:

— Кляті дикуни, вони примушують цих нещасних хлопців вичавлювати з себе всі соки. Неймовірна жорстокість!

Хлопцям справді діставалося. Та коли подумати, заради чого їх піддавали таким випробуванням, чи можна назвати це жорстокістю? Тим більше, якщо це говорять люди, чий загальний розвиток не досягнув навіть культурного рівня папуасів. Хоч би як там було, а, лишаючись на континенті, щоб не перенаселяти надто маленький Гоулбурн, більшість так чи інакше приносить себе в жертву небагатьом, можливо, свою жертву й не усвідомлюючи.

«Під час усього мого перебування на березі Маклая, — писав Миклухо-Маклай, — мені не доводилося бачити жодної брутальної сварки чи бійки між тубільцями; я також не чув про жодну крадіжку чи вбивство між жителями одного й того ж села. У цій общині не було ні начальників, не було ні багатих, ні бідних, отож не було ні заздрощів, ні злодійства, ні насильства. Легкість добування засобів до життя не примушувала їх багато трудитись, тому прояви злоби, жорстокості, досади не мали місця. Назва, яку я дав цілому архіпелагу: «Архіпелаг задоволених людей», свідчить про те враження, яке справило на мене мирне життя остров'ян. Усілякі жорстокості, як поховання людей живими, поганий догляд за старими й хворими, людожерство, — все це не суперечить, мені здається, сказаному вище, воно може бути витлумачене відомими уявленнями і віруваннями. Позбавлення життя людей, в яких виявились ознаки заразних хвороб, не можна пояснювати як безглузду жорстокість; вони є лише надто суворими заходами, вжитими задля самозбереження».

А в іншому місці, звертаючись у листі до одного із своїх австралійських друзів, учений писав:

«Надмірною, на європейський погляд, суворістю деяких ритуальних обрядів у тасманійських аборигенів, про яких Ви згадуєте, безсумнівно, ставиться мета лише відібрати із свого середовища людей, які можуть вижити в умовах, надзвичайно несприятливих для остров'ян. Хоча тасманійці не мають європейської освіченості й через свою відсталість не здатні до аналізу стану речей, вони бачать, як невідворотно швидко гинуть їхні недавно ще численні общини, і, скоряючись інстинкту самозбереження, змушені боротися за життєздатність своєї раси,

вдаючись заради майбутнього до крутих заходів. Однак було б помилкою пояснювати такі дії природною жорстокістю й бездушністю остров'ян. За моїм переконанням, що грунтується на багаторічному вивченні людей різних націй і рас, природне начало, закладене в кожній людині, — завжди гуманістичне. Жорстоким ніхто не народжується; людину роблять жорстокою обставини або погане виховання, а не щось, дане від народження.

Запевняю Вас, будь-який остров'янин, навіть, на наш погляд, найдикіший, відчуває і страждає точнісінько так само, як і всі ми, люди. І доброту в людині він бачить і цінує анітрохи не менше. Та водночас розуміє також, хай інтуїтивно, що досягнення гуманістичних цілей спонукає нерідко до необхідності бути непохитним, особливо в таких умовах, в які поставлено тепер тасманійців. Якщо Ви потурбуєтеся звернути увагу на їхнє злиденне становище і справжню, а не уявну жорстокість європейських колоністів, котрі безкарно дозволяють собі відбирати у тубільців останні засоби до життя, легко буде зрозуміти, що суворість заходів, які застосовують остров'яни до своїх же одноплемінників, щоб хоч хто-небудь із них вижив і не дав загинути расі, цілком виправдана і в суті своїй явно гуманістична.

Тепер про Ваше посилання на Бетховена. Наскільки я зрозумів, Ви маєте на увазі той його вислів, у якому він каже, що не знає інших ознак переваги, крім доброти. Без сумніву, він має слушність, як по-своєму мав слушність і Авіценна, який говорив про природу жорстокості: «Недуга ця тяжка, але не з тих, котрі доступні зціленню лікаря. Лікувати її повинен розум самого недужого. Це є вада, породжувана часто довільно привласненою вседозволеністю, та більше — темнотою забобонів. Освічена людина, навчившись за допомогою думки прозирати в таємниці світобудови, відкине будь-яку можливість насильства. Вона зрозуміє, що Життя — чудодійна вершина прекрасного, руйнувати яку не тільки злочинно, але й ганебно».

Обидва вислови чудові й варті, безперечно, того, щоб їх було взято в коло гуманістичних ідей, проте зараз, як мені здається, ми говоримо про інше. По суті, засуджуючи «жорстокість» в обрядах тасманійців і вимагаючи з цієї причини їхньої рішучої заборони під страхом покари, Ви слідом за колоністами відмовляєте остров'янам у малій, якщо не останній, можливості вижити. Не слід забувати, що істинної доброти не буває, без принципової позиції, а такої позиції — без постійної готовності боротися за свої ідеали. Оскільки світ складається з добра і зла, то перше завжди потребує захисту, а отже, і непохитної суворості. Інакше всі гуманістичні прагнення були б утопічною ілюзією і віра в їхню

кінцеву плідність у всякої тверезо мислячої людини викликала б тільки сміх…»

У порівнянні з австралійськими аборигенами і загиблими під натиском європейських колонізаторів тасманійцями сучасним папуасам живеться легше. У соціальному відношенні їх уже ніхто не утискує, немає в них особливих проблем і з добуванням їжі, але одвічна відсталість, часті стихійні лиха, нездоровий клімат острова і незахищеність від хвороб, нарешті, нескінченні міжплемінні війни, що виникають і тепер, вимагають від новогвінейця не меншої витривалості й уміння постояти за себе, ніж у людей маунг. Виживають тільки дужчі, і тому не випадково, перш ніж одружитись і мати дітей, молоді воїни у папуасів теж повинні довести свою життєздатність.

Тим часом женихи, замінивши бойові списи й луки на довгі бамбукові жердини, готувалися до старту. Здавалося, вони навмисне напускали на себе таку собі недбалу безтурботність. Вервечкою шикуючись біля помосту, женихи весело про щось балакали, під'юджували один одного, жартували, але всі їхні розмови явно не торкалися того, що зараз мало відбутися. Грізна вогнедишна яма ніби й не існувала.

Я дивився на них, і в мене завмирало серце — адже світовий рекорд із стрибків у довжину, який належить американському спортсменові Бобу Бімону, дорівнює восьми метрам дев'яноста сантиметрам. Але Бімон — спортивна зірка першої величини, атлет, який володіє феноменальними здібностями. А тут на старт виходили звичайні папуаські хлопці, котрі хоч і навчаються з дитинства стрибків у довжину з допомогою жердини, проте все ж далеко не атлети. З другого боку, спортсменам у такій ситуації напевне дозволили б скільки завгодно тренувальних спроб, а цим хлопцям не належало жодної. Короткий розгін і… зразу стрибок!

Попереду йшов жених, чий зріст, за нашими мірками, не відповідав навіть середньому. Не карлик, ні, сантиметрів сто шістдесят, але для стрибуна з п'ятиметровою жердиною через яму діаметром вісім метрів цього замало. Худий, не дуже зграбний, і обличчя не назвеш вольовим. У ньому не було ні відповідної до випадку рішучості, ні хоча б завзяття; якесь надто вже простодушне.

Я був майже певен, що над цією клятою ямою він неодмінно зірветься і вмить згорить.

Раптом без усякої попередньої церемонії вождь Лако щось гортанно прокричав. То була команда. І тільки-но пролунала, юний жених кинувся до ями.

На галявині всі затамували подих. Потім, коли вже на

вершині політної траєкторії хлопець ніби зненацька завмер і, здавалось, от-от упаде вниз, у самісінький центр ревучого вогнища, хтось не витримав, крикнув:

— Солмон! Солмон!

Траєкторія, однак, була розрахована точно. Жердина, з якою хлопець приземлився по той бік багаття (він летів разом з нею), встромилася в землю метрів за півтора від вогню. А сам стрибун, тепер без жердини, відскочив ще приблизно на стільки ж.

Стрибок вийшов подвійний: спочатку метрів одинадцять і потім ще метра півтора-два.

Одинадцять метрів! Уславленому рекордсменові світу Бобу Бімону такий результат, мабуть, і не снився. А тут нечувані рекорди були, якщо можна так сказати, масовою нормою. На велику радість глядачів, ніхто з женихів не злякався і ніхто над вогнедишною ямою не зірвався. До того ж стрибали всі досить легко.

Приземлившись, хлопці радісно усміхались, декотрі войовниче вигукували або, захлинаючись від захвату, горлали невідь-що…

Потім настала ніч.

На галявині й досі горіли багаття, але вже ніхто не веселився. І гості, й господарі свята з нетерпінням чекали, які новини принесе ранок. Найбільше хвилювалися батьки женихів і наречених. Ще б пак! Адже вранці стане відомо, правильно вони зробили вибір для своїх дітей чи ні.

Тим часом женихи й наречені були далеко в лісі, у похон-таль Маклай. Сюди, до захованої в гущавині хатини щастя, молодих привів старий на ім'я Аруба — барабанщик і співак.

Похон-таль Маклай — кругла бамбукова хатина, що гшіїми зовнішніми обрисами скидалася на азіатську юрту.

Посередині хатини горіло вогнище, дим від якого виходив через отвір у конусі покрівлі.

Першим ступивши всередину, Аруба, щось бурмочучи, обійшов довкола вогнища, зупинився, легенько торкнув пальцями барабан, прислухався. Трохи постояв, ніби збираючись з думками. Сів, умостив між ніг барабан, склав на ньому свої довгі, висхлі в кистях руки.

Хлопці й дівчата заходили в хатину несміливо, майже навшпиньках. Мовчки вони сідали парами вздовж стін. Кожна дівчина сідала поряд з тим хлопцем, за якого просватана.

От усі сіли. Тиша. Чути тільки таємничі шерехи ночі та лунке потріскування багаття. Минула хвилина, друга… Погляди молодих людей спрямовані на співака. Його застигле темне

обличчя в тривожних відблисках вогню. Сива шапка волосся здавалася сріблясто-білою чалмою. Він сидів незворушний. Раптом ожив, здригнулися руки. Ще мить — і хатину наповнив барабанний дріб. Стрімкий, рокітливий вихор. На одній високій ноті він ніби надломився, повільно почав затихати. Тихше, тихше… Замовк.

Аруба заспівав:

Вродливі молоді воїни,
вродливі дівчата,
На небі жовтий Місяць –
свідок прекрасного, –
погляньте на Місяць.
Я старий, мені він не потрібен,
Я не дивлюсь на Місяць,
Я лише співаю, очі мої сплять;
мій друг — барабан.

Негучний голос співака задумливо сумував. Трохи розкосі сльозаві очі в опухлих червонуватих повіках втупились у полум'я багаття. Може, старому згадувалася молодість і така ж ніч у лісі, коли він єдиний раз сидів у хатині щастя без барабана. А може, він сумував, що вже старий, що доспівує свої останні пісні.

У відчинені двері хатини крізь просвіти у гілках дерев було видно перевернутий серп місяця. Наче золотавий човник у чорному океані. Плив і все лишався на місці.

У хатині знову запанувала тиша. Хлопці і дівчата благоговійно милувалися місяцем. Потім знову барабан, скрадливо й ніжно: «Рум!.. Рум!..»

І знову голос співака:

До похон-таль Маклай
ти зайшов самотнім,
із похон-таль Маклай
ти підеш не сам.
Погляньте одне одному в очі,
там відбився Місяць
і дорога велика
вся в квітах окіну[67]…

Тепер строфа за строфою пісня йшла по колу, як люлька миру. Спочатку, запам'ятовуючи слова, всі слухали співака. Потім куплет повторювала та пара, яка сиділа ліворуч від старого. Потім друга пара, третя… Обійшовши все коло, куплет повертався до співака. Старий заспівував новий. І цей куплет теж ішов по колу.

Час від часу до двох голосів, жіночого й чоловічого, приєднувався ще один жіночий. Це інша дівчина говорила хлопцеві, який співав, що вона хотіла б стати його дружиною. Якщо хлопець підводився і йшов на виклик, його наречена, котра щойно співала з ним, замовкала. З цієї миті вона вже не була його нареченою. Він візьме в дружини ту, другу. Недаремно їхні голоси зазвучали так щасливо. Хлопець і дівчина сподобались одне одному, мабуть, ще там, на галявині. Без таємних знаків, зрозумілих тільки їм двом, тут не обійшлося.

Ось вона подала йому руку. Він допоміг їй підвестися. Продовжуючи співати, вони йдуть до виходу. Похон-таль Маклай їм більше не потрібен. Решту сьогоднішньої ночі вони проведуть у лісі, під гіллям, місяцем і зорями.

З хатини виходили пара за парою. Одні хлопці міняли наречених, інші, коли їх викликали чужі дівчата, брали за руки своїх наречених. Та, на чий виклик не відповіли, зітхаючи, клала руку на плече тому, за кого посватана. Отже, він — її доля.

До світанку хатина спорожніла. Парами пішли в ліс усі: одні радісні, інші, ті, кому не знайшлося кращого вибору, — сумно похиливши голови…

Біля пригаслого багаття лишилися тільки старий та нас двоє — Анді і я.

Цього старого я помітив ще на галявині. Хто він такий, я не знав, але його поведінка мимоволі привертала до себе увагу. Коли папуаси їли свинину, смачно уминаючи величезні шматки, тільки він один під час бенкету користувався бамбуковим ножиком, їв без поспіху, про щось думаючи, і на відміну від багатьох дуже мало. Вразило мене й інше. Всі, хто бенкетував на галявині, спочатку ретельно облизували масні пальці, потім витирали їх об власне тіло, а старий для цього нарізав з прив'яленого бананового листка щось на зразок серветок. Серед своїх одноплемінників він взагалі вирізнявся якоюсь особливою акуратністю і незвичайним для папуаса виразом обличчя. Воно було навдивовижу натхненним і водночас якось сором'язливо сумовитим, а очі ніби постійно про щось запитували.

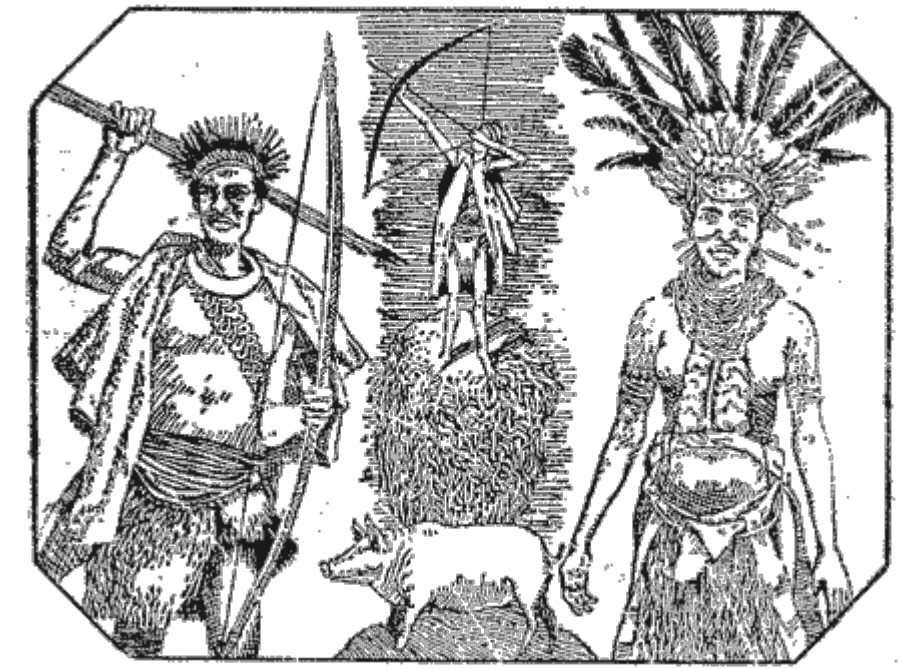

Не зовсім звичним було і його вбрання. Всі чоловіки, від малого до старого, розмальовані, розцяцьковані прикрасами, а на ньому нічого, крім луб'яної пов'язки на стегнах і маленької плетеної сумки при боці. Проте, незважаючи на таку його скромність, папуаси ставились до нього з підкресленою повагою. Коли він підходив до якогось багаття, навіть найпохмуріші починали усміхатись.

Пригадую, я сказав тоді Анді:

— Мабуть, цей старий художник або поет.

І от, виявляється, вгадав.

Звичайно, мені було дуже цікаво почути, що він розповість про Маклая. Все-таки місцева інтелігенція.

Діждавшись, поки з хатини пішла остання пара молодят, я запитав старого, чи правда, що похон-таль Маклай звелів побудувати сам Маклай.

Він скосив на мене очі, усміхнувся:

— Якби я звелів побудувати дім для всіх, хіба я назвав би його похон-таль Аруба?

Його іронія для мене була така несподівана, що я розгубився.

— Але чому ж, батьку?

— Я тобі не батько, ти — білий… Ви, білі, думаєте, що ми дурні люди й нічого не розуміємо. То ви хочете відняти у нас Маклая, спалюєте його хатини, то все питаєте про нього. Навіщо вам наш Маклай?.. Ти гість людей села Араль, я не хотів тебе образити, але я стомився…

Зронивши голову на груди, він одразу ж заснув чи вдав, що спить. А я ще довго сидів, вражений закономірністю його логіки, непримиримістю і стриманою гідністю.

За стіною хатини хтось перешіптувався. Може, то шепотіло пальмове листя…

Частина четверта
В АВСТРАЛІЇ

В людстві час від часу народжуються люди, котрі, не посідаючи якогось особливо помітного становища серед своїх сучасників, не володіючи якимись великими засобами, своєю цілеспрямованістю, своїм умінням добиватися поставленого раз назавжди завдання день у день, хвилина за хвилиною втілюють його в життя і вирізняються так, що імена їхні стають загальним надбанням, і кожен із сучасників, зустрічаючи їхнє ім'я в газеті або чуючи від кого-небудь, поєднує з цим іменем щось таке, що кличе до повнішого життя, до вищих досягнень, до чогось такого, що спонукає і примушує вірити в блискуче майбутнє людства.

До таких людей належав Микола Миколайович Миклухо-Маклай. Він віддав своє життя вивченню народів, які населяють тропічні країни, щоб на спільній арені людства цим «відсталим» народам надати таке ж місце, яке належить народам Європи і Північної Америки.

Кожна людина має право на життя, кожна людина має право на добробут.
Академік В. Л. КОМАРОВ, президент АН СРСР
1938 р., Москва

Його мозок був генератором найрізноманітніших ідей, багато з яких здавалися фантастичними або взагалі неймовірними, але таке враження складалося від того, що майже кожен з його співрозмовників поступався йому в передбаченні майбутнього. У цьому розумінні мав слушність французький астроном першої половини XIX століття Д. Ф. Араго, який сказав: «Щоб тобі, найкращому з учених мужів, але все-таки лише ерудитові, не за сумою знань, а за силою свого академічного, духовного і, головним чином, творчого інтелекту, який дає змогу з серцевини минулого і нинішнього добувати матеріал для передбачення майбутнього, стати врівень з твоїм геніальним сучасником, осягнути приховані глибини його думок і разом зрозуміти всю широту його діянь, треба прожити хоча б на сотню років більше, ніж він, бо справжній геній істинно сучасний не тим, хто живе поряд з ним, а завжди тим, хто прийде в майбутньому. У цьому часто його трагедія, але і його велич».

ФРАНК ГРІНОП, австралійський письменник
1944 р., Сіднеї

Біографія Миклухо-Маклая засвідчує, що у нього було двоє синів, Олександр-Аллен і Володимир-Нільс, які після смерті батька (Маклай помер у квітні 1888 року в Петербурзі) разом з матір'ю Маргаритою Робертсон виїхали з Росії до Австралії (М. Робертсон була дочкою прем'єр-міністра Нового Південного Уельсу, Австралія). Так ось в Австралії мені пощастило розшукати трьох онуків Маклая: Павла Олександровича, Кеннета і Роберта Володимировичів. Вони живуть у Сіднеї. Тепер, коли пишуться ці рядки, старшому з них, Павлові Олександровичу, сімдесят. Кеннету Володимировичу — шістдесят сім, а Роберту Володимировичу — шістдесят два. Всі вони вже мають дорослих онуків і поки що продовжують трудитись: Павло Олександрович — репортер радіо і телебачення, Кеннет Володимирович — повірений присяжний окружного суду, Роберт Володимирович —

викладач Сіднейського вчительського коледжу.

Почувши, що я цікавлюсь їхнім великим дідом, вони дуже зраділи. Роберт Володимирович, у домі якого, домовившись по телефону, ми всі зустрілися, був такий схвильований, що просто-таки не знав, куди мене посадити. Невеликий на зріст, худорлявий, з променистими, як у хлопчиська, очима, він усе метушився і кликав на допомогу дружину:

— Аліс, боже праведний, Аліс!.. Ні-ні, тут сонце, сідайте, прошу вас, сюди… Павле, та посунься ж!.. Ні, пробачте, тут тьмяно, краще сюди… Боже, хто придумав цю кімнату — то похмуро, то сонце в очі. Ходімо на веранду, там затишніше… Аліс, ти чуєш мене, Аліс, неси все на веранду!..

За обідом гостинні господарі розповіли мені, що їхня бабуся до самої смерті (М. Робертсон померла 1936 року) по всьому світу збирала саме те, заради чого вирушив у подорож і я. Вона готувалася писати про Маклая книжку, але працювати над нею почала тільки 1935 року, коли здоров'я вже не було. Тому, відчуваючи близький кінець, весь свій архів передала на зберігання частково в бібліотеку Сіднейського університету і частково в рукописний фонд бібліотеки Мітчела (Сідней).

Потім з Робертом Володимировичем ми побували в обох бібліотеках, і з його допомогою я дістав дозвіл ознайомитися з усім, що мене цікавило.

* * *

Судячи із щоденників Миклухо-Маклая, в яких він розповів про його друге відвідання північно-східного узбережжя Нової Гвінеї, він прибув туди з однією метою: глибше вивчити етнографію папуасів свого берега. Насправді, однак, усе було трохи інакше.

Повернувшись у жовтні 1875 року в Сінгапур із своєї другої подорожі по Малаккському півострову, він дізнався з місцевих газет, що Великобританія збирається анексувати всю східну частину Нової Гвінеї, в тому числі берег його імені. Встигнувши надивитися на прикладах інших островів Океанії, що це означає, вчений звертається з листом до П. П. Семенова-Тян-Шанського, який змінив на посту віце-президента Російського географічного товариства адмірала Ф. П. Літке:

«Звістка про намір Англії зайняти половину Нової Гвінеї і водночас, очевидно, берег Маклая не дозволяє мені лишитися

спокійним спостерігачем цієї анексії.

Я досягнув великого впливу на тубільців і сподіваюсь, коли повернусь (?), матиму ще більший. Зважаючи на **наполегливі** прохання людей цього берега, я обіцяв їм вернутись, коли вони будуть у **біді**. Тепер, знаючи, що цей час настав і що їм загрожує велика небезпека (бо певен, що колонізація Англії закінчиться винищенням папуасів), **я хочу і повинен** додержати слова, даного хоч і папуасам, хоч, може, людожерам, але даного мною.

Не як росіянин, а як **Тамо-боро-боро** (найвищий начальник) **папуасів берега Маклая** я хочу звернутися до його імператорської величності з проханням про опікування **моєю** країною і **моїми** людьми і підтримати мій протест проти захоплення цього берега Англією.

Будучи недосвідченим у всіх цих справах, тобто офіційних питаннях, я наважуюсь звернутися до Вашого превосходительства і сподіваюсь, що не дістану відмови…

Оскільки час дуже дорогий у цьому випадку і я не хочу згаяти його, то **дуже** прошу не зволікати з відповіддю…»

Він чекає від Семенова-Тян-Шанського телеграму, хоче через нього з'ясувати точку зору російського уряду на своє питання. Але Семенов мовчить. Питання Маклая видається йому просто дивним, і що відповісти на нього, він не знає, і не хоче звертатися до уряду. Чи зрозумів це Маклай? Важко сказати. Проте, так і не дочекавшись нічого з Петербурга, вирішує діяти на свій страх і ризик. Переїхавши з Сінгапура в Батавію, він замовляє тут за своїм ескізом дюжину російських державних прапорів, фрахтує невелику тредорську шхуну «Морський птах» і 15 лютого 1876 року вирушає в дорогу, пояснюючи свої дії в листі своєму другові князю Мещерському:

«Покидаючи в грудні 1872 року Нову Гвінею, незважаючи на спільні й настійливі прохання тубільців лишитися в них, **я обіцяв їм вернутись, коли довідаюсь, що моє повернення** може бути для них корисним.

Останнім часом, коли навала європейської колонізації з усіма її небезпеками для тубільців загрожує моїм чорним друзям, я думаю, настав час виконати моє слово, яке я повинен і хочу дотримати, незважаючи на те, що цей намір відволікає мене на певний час від суто наукової роботи і що я **цілком** усвідомлюю всю серйозність і складність справи, яку починаю **сам й без нічиєї** допомоги.

Я перебуваю в дану хвилину на шляху до берега Маклая, де думаю оселитись, додержуючи своєї обіцянки, намагатися чим і як можу бути корисним тубільцям, тобто не допустити, наскільки буде можливо, щоб зіткнення європейської колонізації з чорним

населенням мало б **надто згубні** наслідки для останнього (як, наприклад, це сталося в Тасманії, в Австралії й буде, очевидно, на островах Фіджі).

Я сподіваюсь, що громадська думка **всіх чесних і справедливих** людей буде для моєї справи достатнім **захистом і охороною**, проти **загарбницьких** зазіхань урядів і проти **несправедливих і насильницьких** вчинків усіляких європейських експлуататорів і шукачів збагачення та особистої вигоди всіма засобами й шляхами.

Якщо, попри всі старання, мої зусилля будуть марними, наукові дослідження і спостереження у цій вже почасти відомій мені країні винагородять, можливо, мої жертви: часу, здоров'я і коштів; якщо ні, — усвідомлення, що додержав дане слово, буде достатньою винагородою за моє починання.

Сподіваюсь, що мої друзі знають мене добре, щоб не сприйняти мій намір за легковажний вчинок, і не зрадять колишньої дружби й симпатії до мене, дізнавшись, що, незважаючи **ні на що**, я дотримую слова і повертаюсь у Нову Гвінею **не виключно** як природодослідник, а також як і «**покровитель**» моїх чорних друзів берега Маклая, що наважився захищати, наскільки можу, **їхнє праве діло: їхню незалежність** у разі європейського вторгнення (неминучий наслідок якого — **загибель** тубільців), хоча усвідомлюю, що їхнє діло — діло слабкого проти сильного!..»

Щоб привернути на свій бік громадську думку різних країн, він просив Мещерського опублікувати цей уривок із свого листа у поважній петербурзькій газеті «Голос» і лондонській «Таймс», але ні та, ні інша газета його не надрукували. В редакціях визнали наміри Маклая надто наївними. Незалежність папуасів? Але яким чином вона була можлива за тих обставин, коли закінчувався розподіл світу на сфери впливу сильних держав? Без рішучої опіки однієї з них ні про яку незалежність тубільців Нової Гвінеї не могло бути й мови. Маклай, власне, це усвідомлював і планував створити незалежний Папуаський союз під протекторатом Росії, але говорити про це, не знаючи, як до його планів поставиться російський уряд, він, звичайно, не міг. Однак усе ж ризикнув скористатися російськими державними прапорами, які він, прибувши на Нову Гвінею, підняв на найвидніших місцях свого берега. Робити це без відома уряду, звісно, не можна. Але Маклай сподівався, що в Росії його зрештою підтримають.

На жаль, сподівавсь, як показали подальші події, даремно. Нова Гвінея з її первісними папуасами російський уряд зовсім не цікавила. Коли 1886 року вчений повернувся в Росію і

обнародував свій проект Папуаського союзу, запросивши через пресу охочих переселитися на далекий тропічний острів, петербурзька газета «Новое время» опублікувала статтю близького до урядових кіл журналіста К. О. Скальковського, який у зарозуміло-повчальному тоні писав:

«Микола Миколайович Миклухо-Маклай зробив, як відомо, в газетах жартівливе запрошення росіянам, які бажають їхати селитись у Нову Гвінею, звертатися до нього по довідки. Ми називаємо це оголошення жартівливим чи правдивіше, блазенськи-жартівливим, бо Миклухо-Маклай мав би знати, що коли таке запрошення він зробив серйозно, то кожен адвокат має право припинити його колонізаційні спроби на підставі закону, за яким встановлено вельми серйозну кримінальну відповідальність за схиляння російських підданих до еміграції.

Жарт Миклухо-Маклая, як усі містифікації, зробив, однак, своє діло: не тільки знайшлося кілька десятків, а може, і сотень наївних, щоб не сказати просто дурних людей, котрі серйозно запитували про умови еміграції в Нову Гвінею, але знайшлася навіть газета, яка взяла Миклухо-Маклая під свій захист, назвавши його «знаменитим мандрівником» і обклавши лайкою, що складалася з суміші добірних бурсацьких висловів та бердичівської товкучки, всіх тих, хто підсміювався з дикого проекту селити росіян серед папуасів на берегах Нової Гвінеї. Немає потреби пояснювати, що такою мовою могли говорити тільки «Новости» — чарівна семітська квітка, добряче угноєна семінаристами.

Якби зворушлива спілка наших євреїв і туполобих бурсаків цілком переселилась до Нової Гвінеї, ми нічого не сказали б, навіть благословили б їх там і зовсім лишитись, га, на жаль, ніхто із співробітників «Новостей», ні будь-хто і їхніх однодумців до папуасів їхати не збираються, а обмежуються запевненням, що проект «знаменитого» Миклухо-Маклая має для Росії «інтерес національний і громадський». А що пора, нарешті, покласти край цьому безглуздому блазнюванню, то ми постараємось стисло пояснити, що ні Миклухо-Маклай не має ані найменшого прана на титул «знаменитості» (хіба що вважати цей титул таким, що нічого не означає, і однаково вживати слова: «знамениті Юлій Цезар і Шекспір» або «знаменитий співак із «Аркадії» п. Давидов»), ні проект його на будь-яку увагу з боку добромисних російських людей…

Можливо, Миклухо-Маклай і стане з часом знаменитим, навіть великим; можливо, його праці, якщо нарешті з'являться у світ, принесуть йому безсмертя; усе це ще може бути; а поки що відомо лише, що за п'ятнадцять років ніяких наслідків від поїздки

Миклухо-Маклая не було, крім грошових витрат з боку Географічного товариства, приватних осіб і Морського міністерства, яке заради цього туриста ганяло двічі казенне судно в море, дуже небезпечне своїми підводними рифами…

Ще сумнівніше достоїнство проекту російської колонії, ику намислив улаштувати Миклухо-Маклай у порту Константин, у землі Маклая, ні на якій карті, однак, не позначеній. Починаючи з того, що «знаменитий» мандрівник віддає Росії річ, яка йому зовсім не належить, спосіб зробити подарунок, як відомо, вельми легкий. Нова Гвінея довго не мала господаря, хоча голландці вважали її номінально своєю. Коли почали розвиватись австралійські колонії, особливо сусіднього з Гвінеєю Квісленду, англійці також пред'явили свої права, та, поки англійський уряд зволікав, з'явилися німці…

Врешті відбулася полюбовна угода: західна частина Нової Гвінеї лишилася за Голландією, а східну поділили між собою Англія і Німеччина. Тепер з'являється Миклухо-Маклай і вимагає своєї частки. Комізм цієї вимоги не потребує коментарів. Якби наш уряд мав яку-небудь потребу в шматку Нової Гвінеї, то міг зробити заяву про це своєчасно й без допомоги Миклухо-Маклая, проте, на нашу думку, він у цьому не має ніякісінької потреби і ніколи не матиме…»

Хоча до того часу Миклухо-Маклай уже неспростовно довів неспроможність полігенізму і справді був знаменитий на весь світ, для Скальковського та його реакційної шовіністичної газети це не мало ніякого значення. Що ж до російської колонізації частини Нової Гвінеї, то про неї вчений ніколи не говорив і не думав. Мова йшла тільки про незалежний Папуаський союз під безкорисливим захистом Росії, яка, володіючи власною величезною територією, в заморських колоніях і справді не мала потреби. Проте такі люди, як Скальковський, висміюючи гуманістичний проект Миклухо-Маклая, сприймали його саме як пропозицію влаштувати на Новій Гвінеї російську колонію.

Однак усе це було потім, через десять років. А поки що Маклай перебував на своєму березі, де розраховував прожити місяців п'ять-шість, попередньо домовившись із шкіпером «Морського птаха», що по закінченні цього строку той зайде по нього в затоку Астролябії. Але, покинувши береги Нової Гвінеї, шкіпер про російського вченого навіть думати забув. Лише через 21 місяць після його відплиття з Батовії про Маклая згадав сінгапурський підприємець і його приятель Шомбург, який вирішив, що вчений на Новій Гвінеї загинув, але про всяк випадок дав завдання одній із своїх. шхун зайти на берег Маклая і перевірити.

Так наш мандрівник знову з'явився в Сінгапурі. Стан його здоров'я був украй тяжкий. Вирушаючи в плавання на «Морському птаху», він узяв з собою запас харчів і медикаментів тільки на півроку. А далі був повністю на утриманні папуасів, їжа яких йому зовсім не підходила, а про якісь ліки проти постійних нападів пропасниці, природно, годі й говорити. Врешті його організм так виснажився, що Маклай, прибувши в Сінгапур, важив 46 кілограмів. На додачу до всього він лишився без копійки в кишені. Шомбург, у якого можна було позичити грошей, надовго поїхав у своїх комерційних справах до Європи, а більше звернутись було ні до кого. Щоправда, до нього дуже по-дружньому прихильно ставилися махарадья Іохора і віце-консул Росії в Сінгапурі Вампоа, гостинністю якого він уже користувався, але просити у них грошей Маклай, видно, посоромився. Щоб розрахуватися з сінгапурськими боргами, лягти в лікарню і платити за лікування, йому довелося віддати в заставу всі свої наукові колекції, рукописи, щоденники і малюнки. Та минув місяць, гроші скінчились, а здоров'я тим часом анітрохи не поліпшилось.

Позбавлений можливості далі оплачувати лікування в лікарні, Маклай у буквальному розумінні слова опинився на вулиці без будь-яких засобів до життя. І без надії хоч якось виправити становище.

Російський уряд охоче надавав йому кораблі для відвідання новогвінейської затоки Астролябії і Австралії, але не дуже щедро фінансував його мандрівку всередині Океанії. Тому, не маючи ніяких побічних заробітків, учений жив і подорожував перші роки здебільшого на кошти своєї родини.

Чомусь, коли говорять про героїчне життя Маклая, про це нерідко забувають. Мало хто згадує моральний подвиг усієї родини Миклух. Тільки їм та ще небагатьом у Росії було відомо, яку він поставив перед собою мету, на довгі роки вирушаючи в мандри. І заради досягнення цієї мети Миклухи витратили всі свої заощадження і постійно віддавали дві третини всіх сімейних прибутків. У всьому собі відмовляючи, вони заробляли гроші для Маклая, але твердо вірили, що працюють для всього людства.

Діти, дружина, мати, що дедалі більше сліпла, хвора теща були на утриманні в Сергія, і все-таки більшу частину свого заробітку він віддавав у сімейний фонд Маклая. Володимир, якого одягав і годував військово-морський флот, залишав собі гроші тільки на дрібні витрати, до того ж кинув навіть курити. І, закоханий у свою наречену, він довго не одружувався тільки тому, щоб більше грошей віддавати старшому братові.

Приклад Володимира повторили Ольга і Михайло. Тяжко

страждаючи від туберкульозу легенів, Ольга жодного разу не дозволила собі поїздки на курорт, хоча її картини користувалися попитом і давали чималий прибуток.

Однак тягар для однієї сім'ї, як виявилося, був непосильний. Миклухи залізли в неоплатні борги й остаточно розорилися. Проте ніхто з них не жалкував.

За кілька тижнів до своєї смерті Ольга напише: «Дорогий Колюню! Ні в чому собі не дорікай. Як і всі ми, я жила гордістю і любов'ю до тебе. Нехай уночі над тобою завжди будуть ясні зорі, а вдень — сонце без: плям. Я знаю, справа, якій ти служиш, віддаючи всього себе, — справа людства. Ти ввійдеш у пам'ять людей великим ученим і героєм. Я вдячна долі, що була твоєю сестрою».

Та, крім любові й співчуття, сім'я дати йому вже нічого не могла. Звістка про її розорення глибоко його вразила (про невиліковну хворобу і передчасну смерть сестри він дізнався набагато пізніше).

І ось у ці тяжкі дні з ним випадково зустрівся той самий італійський ботанік Бекарі, з яким він познайомився під час своєї подорожі на берег Папуа-Ковіай. Італієць побачив його на одній із сінгапурських портових пристаней і впізнав. Ось що писав він з цього приводу князеві Мещерському:

«Можливо, не зовсім пристойно говорити подібне про таку людину, але він достоту був схожий на змученого тропічною пропасницею бродягу. Якби не його характерна борода, я б його не впізнав. Дякувати господу, він лежав на якихось дошках горілиць. Я подумав, він спить, але скоро зрозумів, що помилився. Це була непритомність. Як потім з'ясувалося, від голоду.

Я взяв його на руки, як дитину, і відніс до найближчої стоянки екіпажів… Звістка про розорення сім'ї завдала страшенного удару його організму, вже виснаженому втомою, безперервними злигоднями і кліматом тих країн, в яких він жив і які при всьому тому ретельно досліджував. Він страждає від цього тим більше, що всі його колекції — антропологічні та інші, малюнки, начерки, словом, усі плоди його пошуків, що зберігаються в ящиках, тепер у руках банкірів і купців… Таким чином, він перебуває в полоні: не має ніяких коштів повернутися до Європи, позбавлений усіх своїх наукових надбань, і не може більше сподіватись на допомогу сім'ї. Побоююсь, що за таких умов він проживе недовго. Фізичні й моральні сили його не витримають трагічного становища. Треба зробити все, що тільки можна, для його порятунку, щоб зберегти науці таку людину, а батьківщині — честь вважати його серед своїх синів…»

У спогадах Маргарита Робертсон є цікава подробиця.

Виявляється, Маклай ніколи не дозволяв собі витрачати на їжу більше півкарбованця в день. Одягався теж дуже скромно. Єдине, проти чого він не міг устояти, — відносно часто купував нову білизну. Але для цього завжди заощаджував на їжі.

Кожну зайву копійку вчений беріг для мандрівок. Та не мовиться так — зайві копійки. Не було їх у Маклая. і не тому, що Російське географічне товариство, представником якого він був за кордоном, скупилося на субсидії. Навпаки, географи Росії всіма силами намагалися допомогти йому. Але саме Товариство перебувало на утриманні державної скарбниці і за статутом мало право фінансувати тільки подорожі вчених усередині своєї країни і в країнах, прилеглих до Росії. Тому грошові перекази на ім'я Миклухо-Маклая, який вивчав далеку Океанію, потребували численних узгоджень, дозволів тощо. Іноді таким впливовим особам, як адмірал Федір Петрович Літке і знаменитий дослідник Середньої Азії Петро Петрович Семенов-Тян-Шанський, доводилося наполегливо клопотатись роками, і не завжди це закінчувалось успіхом.

Далекі наукові експедиції повинна була оплачувати Академія наук. Але в Російській Академії при царях-германофілах усіма справами керували зальотні німці, чекати від яких допомоги російському вченому не доводилось. Коли 1886 року Маклай привіз у дар Академії свої безцінні наукові колекції, зібрані з величезними зусиллями, а часто-густо і з ризиком для життя на островах Океанії, академіки-німці не захотіли навіть на них поглянути. Щоб вони не загинули, вчений мусив звернутися до російської громадськості через пресу:

«Незважаючи на всі мої клопотання, Академія наук і цього разу, очевидно, побажала виправдати репутацію, яка про неї склалася, що вона існує тільки для німців, і рішуче відмовила мені в будь-якому приміщенні для моїх колекцій, які я збирався їй подарувати, і лишається тільки сподіватися, що, поки мені не вдасться знайти якесь приміщення, щоб їх розпакувати, управління залізниці в «інтересах науки» не викине їх на вулицю чи не продасть з аукціону для покриття витрат за зберігання…»

Лише після того, як цей лист з уїдливими коментарями був передрукований у Лондоні й Парижі і Королівське географічне товариство Великобританії звернулося до царського уряду з проханням продати йому колекції Маклая, Імператор Олександр III особисто розпорядився «взяти колекції в Академію і зберігати в належному порядку, відповідно до їх вартості».

«… А батьківщині — честь вважати його серед своїх синів…»

Наївний італієць Бекарі, йому здавалося, що в Петербурзі не можуть не розуміти, яка це честь. Не знав, мабуть, синьйор

Бекарі, що офіційна Росія, яка звикла поклонятися всьому іноземному і обдаровувати благами лише тих з росіян, «хто, думаючи, в думках своїх угадував бажання вождя», ніколи не вважала за честь називатися вітчизною когось із своїх синів, хай навіть і дуже великих. Надто — поки по них не відзвонили дзвони. Кому він був тут потрібен із своїми крамольними ідеями рівності й братства? Той-таки Олександр II, який колись, будучи цесаревичем, урятував Маклая від тюрми, тепер, уже як імператор, даючи аудієнцію «екзотичному» вченому влітку 1886 року, в розмові з ним сказав:

— Хвалити бога, в нашій державі інородців до скотини ми не рівняємо. І киргиз і тунгус — люди. А проте всякому слід знати своє місце. Як росіяни, на превеликий жаль, поки що далекі від культурних європейців, так більша частина інородців Росії далека від росіян. Що ж до люб'язних вам папуанців, то, наскільки нам відомо, вони більш дикі, ніж тунгуси. Яке ж, прошу вас, можливе братання? Гідні жалю, одначе ж, на нашу думку, передчасні ваші старання, а тому й марні, хоча по-християнському, може, похвальні. Та як би похвальність ця не збаламутила кого до часу…

Колись академік Карл Максимович Бер, благословляючи Маклая у Велику Науку, напучував молодого вченого:

«… а найважливіше — вміння мислити вільно, бо тільки воно дає плоди, непідвладні тліну чи забуттю. Однак вільний, не підлеглий приписаній регулярності плин думки неможливий без вільної душі творця. Сам собою мозок нічого не народжує. Всі плідні струми йдуть до нього з душі, яка в справжнього творця набагато відважніша й набагато обізнаніша, ніж розум. Творити суть повставати, бунтарствувати і без оглядки йти на бій за добування істини. Коли ж людина за природою своєю природжений раб, повстати вона просто боїться. Тому з перших кроків виганяйте з себе все рабське, будьте в своїй душі вільним, неодмінно вільним і над усе на світі бійтеся трепетного колінопреклоніння. Борони вас боже, ні перед ким!..»

Записавши в особливу книжечку ці напучувальні слова старого академіка, Маклай зробив потім їх одним із своїх девізів.

— Як мені здається, государю, — відповів він того дня Олександрові, — пошуки істини завжди сучасні й тому не даремні. Вони можуть не збігатися з інтересами окремої держави чи окремого уряду, але я не служу окремому уряду чи державі, я служу людству, в тому числі, ясна річ, і своїй вітчизні.

— Он як! Ви так думаєте? — сказав імператор, не зразу опам'ятавшись. — Але це… Одначе ви зухвалець, пане вчений дослідник! Так і до крамоли недалеко… — І, хмурячись, додав —

Не смію вас більше затримувати…

Та все-таки розпорядився видати Маклаєві із скарбниці 20 тисяч карбованців на покриття чергових боргів і дворічне проживання в Австралії. Але це було згодом, а тоді, 1878 року, грошей у Сінгапурі Маклаєві взяти було зовсім ніде.

Але, видно, є така закономірність: людина, яка віддає себе людям, не може загинути серед людей. Протягом усього життя Маклая в найкритичніші моменти хтось зустрічався на його шляху, хто вважав за свій обов'язок допомогти йому. Бекарі, з яким вони бачилися колись лише мимохідь, знову влаштував його в одну із сінгапурських лікарень, заплатив за курс лікування, дав грошей на витрати, коли Маклай вийде з лікарні, й написав у Росію.

Але й друга закономірність: біда одна не ходить, а з собою ще й горе водить. Пароплав, яким мали припровадити у Європу лист Бекарі, в морі зазнав катастрофи. На допомогу йому приспів американський крейсер. І через Америку лист потрапив у Росію тільки через рік.

І знову непередбачені обставини. Князь Олександр Олександрович Мещерський, кому адресувався лист, весь свій статок віддав польським повстанцям і допомогти своєму щирому другові Маклаєві ніяк не міг. Він дав велику телеграму в Париж Іванові Сергійовичу Тургенєву, однак у Тургенєва вільних грошей, як виявилося, теж не було. Мещерському він відповів, що зможе надіслати «допомогу нашому спільному другові» лише з наступного гонорару, місяців через три.

Іван Сергійович слова дотримав. Через два з половиною місяці він надіслав у Сінгапур для Маклая дві тисячі англійських фунтів стерлінгів, що за тодішнім валютним курсом становило майже 14 тисяч карбованців сріблом. Але вченого в Сінгапурі вже не було.

Дізнавшись про це й не відаючи, куди міг подітися Маклай, Мещерський звертається в редакцію газети «Голос» N проханням опублікувати листа Бекарі. Редактор «Голоса» Краєвський дає до цього листа свій коментар:

«Скільки тяжких і безрадісних думок приходить у голову, коли читаєш листа італійського вченого, що закликав російське суспільство допомогти не якомусь невідомому бідакові, позбавленому роботи через старість, а російському вченому, котрий присвятив десять років найкращого життя дослідженню маловідомих островів Тихого океану й змушеному віддати в заставу банкірам та купцям усі свої дорогоцінні зібрання, щоб у 35 років від роду, досягнувши всесвітньої слави, не вмерти з голоду… Пан Бекарі звертається по допомогу до тих, на кому

лежить моральний, гуманістичний і патріотичний обов'язок урятувати нашого співвітчизника… Невже Петербурзький університет і Медико-хірургічна академія, слухачем яких був М… М. Миклухо-Маклай, можуть байдуже поставитися до його гіркої нужди!

Хай не кажуть нам, що можуть зробити університет чи академія. Не нам указувати професорам та академікам, що вони повинні зробити для порятунку свого товариша по науці… Якби російське суспільство поважало літературу, цінувало науку, то російські вчені не вмирали б з голоду, не віддавали б у заставу свої дорогоцінні праці заради шматка хліба…

Честь і гідність російського суспільства вимагають вжити негайних заходів. Ми повинні з вдячністю повернути іноземним купцям та банкірам ті позички, які, можливо, врятували Миклухо-Маклая від голодної смерті… Ми могли не знати про його жахливе становище, але, дізнавшись, повинні надати негайну допомогу, повинні, якщо бережемо честь російського імені, якщо дорожимо науковими працями і шануємо вчених. Якщо ж ми не поважаємо науки, то й нас поважати ніхто не буде».

Уряд, Санкт-Петербурзький університет, Медико-хірургічна академія і весь вищий світ Російської імперії до закликів італійського вченого і редакції газети «Голос» поставилися все-таки байдуже. Проте лист Бекарі й коментар до нього Краєвського не лишили байдужим російський народ. З усієї Росії в «Голос» почали надходити грошові перекази. Кожен посилав Маклаєві скільки міг. Селянин Самарської губернії Петро Стародумов написав:

«Надсилаю півтора карбованця для згаданого у вас горопашного вченого. Більше не можу, цього місяця заробив два карбованці з полтиною. Однак терпіти сором за Росію неспроможний.

Тож звиняйте,

Петро Стародумов».

Зверніть увагу на цей лист і вдумайтесь, наскільки мав слушність Миклухо-Маклай, коли сказав: «Істинно російській натурі чужі не люди чужі, їй чужий егоїзм».

По крихтах російські люди зібрали для Маклая 4500 карбованців і надіслали йому не як громадську милостиню, а «для збереження честі російського імені й на ознаку поваги російських людей до гуманістичних ідеалів, котрим ви служите як учений-подвижник з ревністю героїчною». Ось які слова стояли на цьому переказі!

Завважте: «гуманістичних **ідеалів**». Не просто гуманній меті — ідеалам!

Росія, якщо не мати на увазі офіційну Росію, була не винна, що грошовий переказ надійшов у Сінгапур тільки через 15 місяців після того, як написав свого листа Бекарі.

Маклай вийшов з лікарні на рік раніше. Він не встиг одержати й гроші Тургенєва. А в лікарні вдруге пробув не місяць, а два, вдвічі довше, ніж передбачалося спочатку. І це вимагало додаткової оплати, тому всі гроші, які йому залишив на витрати італійський учений, було віддано за лікування.

Маклай знову з'явився на вулицях Сінгапура без копійки й знову, щоб якось жити, змушений був віддати в заставу колекції і рукописи, що їх перед цим викупив Бекарі. Тим часом стан здоров'я Маклая, незважаючи на загалом тримісячне його перебування в лікарні, й далі погіршувався. Пише 11 березня 1878 року секретареві Російського географічного товариства баронові Остен-Сакену:

«Високошановний Федоре Романовичу!

Ось уже 5 тижнів, як не в змозі підвестися з ліжка. Переміна страви, скорбут на жалюгідній шхуні так страшенно вплинули на шлунок. Буде вельми кепсько, якщо хронічний катар шлунка й кишок перейде в дизентерію, що, одначе, цілком можливо.

Я дуже, дуже слабий. Догляду й піклування від найманої прислуги, особливо малайців, вимагати не можна, тому моє становище вельми **не комфортабельне**.

Писати в ліжку теж не можу, навіть ці рядки пишу уривками, відпочиваю кожні п'ять хвилин.

Не знаю, коли одужаю. Пишу про хворобу, щоб у Географічному товаристві знали причину, чому не надсилаю повідомлення про моє останнє перебування на березі Маклая.

Тільки-но почуватимусь трохи краще, буду писати. Сьогодні не можу більше…»

Лікарі, однак, кажуть, що, лишаючись у Сінгапурі, сподіватись на поліпшення здоров'я він не може. Йому наполегливо радять перемінити клімат на помірніший. Південна Європа, Японія чи Австралія — або ще через два-три місяці кладовище в Сінгапурі. Але як звідси вибратися, на які кошти, Маклай не уявляє.

Раптом 9 квітня після чотирирічної перерви цілком несподіваний грошовий переказ від Російського географічного товариства — на 3577 північноамериканських доларів! Це порятунок.

Знову (вже вкотре!) він викуповує свої наукові дорогоцінності і на решту 452 долари бере вексель на Сідней. Та щоб їхати в Австралію, у нього немає сил підвестися з ліжка, і ще майже два місяці він лишається в Сінгапурі, точніше, в Іохор-Бару, куди із

співчуття його забрав махарадья іохорський. Там, в Іохор-Бару, хоч він зовсім близько від Сінгапура, набагато чистіше повітря і не так спекотно. Поволі завдяки дбайливому догляду слуг та малайських лікарів махарадьї Маклай трохи видужав і 28 травня нарешті зміг сісти на пароплав, який відпливав у Сідней, і прибув туди через 22 дні, тобто 18 червня 1878 року.

З цього моменту в Австралію перемістився центр усієї його подальшої наукової діяльності. Вчений продовжував тут займатись антропологією (вивчав місцевих аборигенів), порівняльною анатомією, етнографією, зоологією, створив першу в Австралії морську біологічну станцію, багато писав і, як завжди, був активним політиком. І тут-таки, в Сіднеї, на тридцять восьмому році життя нарешті одружився.

Для всіх, хто близько знав Маклая, і найбільше, мабуть, для нього самого цей шлюб був несподіваним. Одружуватися він взагалі не збирався, точніше, вважав, що на одруження й сім'ю у нього бракує часу.

Оселившись у Сіднеї і трохи поправивши своє здоров'я, Маклай у березні 1879 року вирушив у нову подорож по островах Океанії, яка тривала до травня 1880 року. Повертаючись на місіонерському пароплаві «Елленгоуен» у Сідней, мандрівник у дорозі знову тяжко захворів. Три дні він був непритомний і, здавалося, зовсім не дихав. На судні вирішили, що він помер, і збирались уже поховати його. Капітан Джеймс Баском наказав, як належить за морським звичаєм поховання, зашити «небіжчика» в брезент і опустити за борт. І раптом уже зашитий у мішок «небіжчик» ожив — почав задихатись у мішку й тому захрипів. Забобонні моряки так перелякались, що зі страху кинулися хто куди й нізащо не хотіли виходити на палубу, поки штурман і капітан не винесли «воскреслого покійника» на берег — «Елленгоуен» саме плив Торресовою протокою вздовж берега острова Четверга.

Подружжя Честер (містер Честер був адміністратором острова) забрало Маклая до себе додому, і місіс Елеонора виходила його. Потім між ними зав'язалося листування. Всі листи Маклая до неї, копії з яких зняла М. Робертсон (очевидно, розлучатися з оригіналами Е. Честер не побажала), містять серйозний науковий аналіз з кожного з тих питань, на які він відповідав, і водночас вони більш інтимні, ніж більшість інших його листів. Звичайно він усім писав досить сухо. Душевним теплом пройняті хіба що тільки листи до сестри Ольги і брата Михайла, але про себе як людину він все одно говорить у них мало.

Елеонора Честер захоплювалася проблемами природознавства і, хоч була дуже побожна, вважала себе реалісткою. Свого пацієнта вона, видно, покохала й після його смерті продовжувала писати йому листи, знаючи, що він ніколи вже їх не одержить. Писала й складала в скриньку. «Я знаю, дорогий Маклай, листи в той світ, де ви тепер, не йдуть, але в думках своїх я все ще бачу вас живим і не можу не поділитись…»

Поки Маклай жив на острові Четверга, в нього закохалась і доросла дочка Честерів Грейс. Вона теж писала вченому листи й навіть намагалась оженити його на собі. Завжди бездоганно коректний, Маклай відповідав їй спочатку чемно, потім раптом несподівано різко:

«Ви просите поспівчувати Вам, але я зовсім не розумію, як можна співчувати людині, яка в повних вісімнадцять років не в змозі знайти собі заняття, та на додачу ще й впадає у меланхолію? Чого ж Ви вчились і з якою метою читаєте книжки? Тільки для розваги, щоб розвіяти меланхолію? Тоді, не критимусь, Ви уявляєтесь мені людиною зовсім пустопорожньою, і я не думаю, що співчуття Вам у такому становищі мало б якесь виправдання. У вісімнадцять років треба знати, що ти повинен робити, яким чином і навіщо. Треба ясно бачити своє призначення й бути готовим виконати свій обов'язок, інакше, якщо людина в такому віці все ще не зрозуміла, в чому полягає її обов'язок, вона при всіх своїх природних здібностях ризикує перетворитись у кислого буркотуна або в нудного, нікому не цікавого обивателя… Доля, тобто плин життя, скоряється тим, хто вміє і наполегливо прагне цим плином керувати. І різниці між чоловіками й жінками тут немає і не повинно бути.

Тепер про Вашу пропозицію. Правду сказати, мені шкода часу відповідати на неї, та ради поваги до Вашої матусі відповім.

Чому Ви гадаєте, що мені потрібні Ваші рука й серце? Передусім, люба панно, я майже вдвічі старший за Вас. При такій різниці в роках навіть за взаємною згодою шлюб був би протиприродним і тому потворним.

До того ж звідки Ви взяли, що я збираюсь одружуватись? Можете взяти до відома: такого наміру я не маю. І для Вас таки хочу додати: я терпіти не можу жінок, які, манкіруючи своєю належністю до «слабкої статі», вважають за можливе жити, ніяким ділом не виправдовуючи свого існування, але при цьому претендують на співчуття, повагу й навіть поклоніння. І повага, і тим більше поклоніння мають бути заслужені діянням, працею, проте аж ніяк не самою тільки «милою зовнішністю».

Прошу Вас більше не докучати мені…»

І раптом Маклай усе-таки одружився! Його друзі були вражені. Як? Маклай, той, хто ніколи не міняв своїх переконань, зрадив самого себе?

«Мене й тепер ще запитують, що спонукало Маклая відмовитись від своєї упередженості щодо шлюбу, і, запитуючи, багато хто вбачає у мені відьму, яка обкрутила людину-скелю. Іншим, навпаки, здається, що я принесла себе в жертву, але жертва ця нібито викликана марнославним бажанням називатися дружиною великої людини й тим забезпечити собі місце в історії. Що я можу сказати на це? Найохочіше люди вірять у те, що самі вигадали й у що їм хочеться вірити. А правда тим часом простіша чи складніша або суть її зовсім інакша.

Так, ініціатива в організації нашого шлюбу належала мені. Як казав згодом Маклай, я зіграла роль пушкінської Татьяни, але була наполегливішою і добилась успіху.

Я любила Маклая і за нього боролася, знаючи, як він страждав, гадаючи, що піде з життя, не лишивши після себе роду-племені. І повірять мені чи ні, скажу, не кривлячи душею: любов моя була безкорисливою. Якби він одружився з іншою, я все одно була б рада, що його сімейне життя нарешті влаштувалось. Та коли я зрозуміла, що мої почуття він поділяє, я повелась енергійно. Ті, хто вважає, ніби Маклай давав обітницю безшлюбності, помиляються. Якби він справді давав собі таку обітницю, наш шлюб не відбувся б. Не з тих він був людей, хто міняє свої ухвали. Він сумнівався в своєму праві одружуватись, а не відкидав можливість шлюбу взагалі. Його зупиняла турбота, що сім'я з її обов'язками і клопотами перешкодить йому завершити його справу. З другого боку, не хотів залишати вдову і сиріт — він знав, що скоро помре, і це була в нього не якась там манія, а серйозне визначення лікаря. Адже він був медик і розумів, скільки може витримати такий організм, як у нього.

Усвідомлення близького кінця спонукало його лічити дні й години. Йому все здавалося, що він витрачає час марно, хоч більшого напруження в роботі я не можу собі уявити. Крім двогодинної перерви на обід і відпочинок, він щоденно працював десять-одинадцять годин. І я не пригадую, щоб праця його гнітила. Якось, здається, кореспондент «Дейлі міррор» запитав його, що він вважає найпрекраснішим. «Працю, — швидко сказав він і, поміркувавши, додав: — Авжеж, працю. У ній найповніше проявляється життя, а що може бути прекрасніше за життя?»

Над письмовим столом у нього завжди висіли два вислови Петрарки: «Коли я думаю про скороминучість життя, мене сповнює тривогою той обсяг роботи, яку я почав». І другий: «Коли я працюю, я вільний… я живу».

У душі я не вірила, що його так скоро не стане. Страхітливо було в це повірити, але мені доводилося вдавати, що я вірю і ставлюся до цього з розумінням неминучого. Інакше він вважав би, що я не усвідомлюю, яке на мене чекає випробування, і в нас усе б розладналося. Потім я мала переконати його, що буду йому в його ділі не веригою, а милицею. Я розуміла, що жити для себе він не може і, звичайно, при всьому своєму джентльменстві не зможе достатньо приділяти уваги моїй персоні. Для дружини така перспектива була не дуже принадна, але я справді хотіла служити Маклаєві задля його ідеалів і його справи, бути йому другом і його сподвижником.

Може, мої міркування видадуться занадто раціоналістичними і знайдуться люди, які скажуть, що мною керувала не справжня любов, а холодний розум. Що ж, був розум, але його породила любов. Чого варта любов, яка не дає коханому полегкості?

Мої рідні, батько з матір'ю, були проти цього шлюбу. Як усі наші друзі, вони ставилися до Маклая з дружнім співчуттям, але, знаючи стан його здоров'я і, незважаючи на дворянське звання, досить часту скруту у засобах до життя, не уявляли його в ролі мого чоловіка. Батько зрештою готовий був примиритися, проте ставив неодмінну умову, щоб Маклай прийняв британське підданство і постійним місцем проживання обрав Австралію… Багатьом тоді здавалося, що це умова — батьківська примха, однак насправді причина була інша.

Наша сім'я на той час вважалась однією з найбагатших в Австралії, але весь сімейний капітал батько вклав у нерухоме майно. Він був акціонером кількох промислових підприємств і, пішовши у відставку з державної служби, купив прибутковий маєток Кровеллі під Сіднеєм. Управляти цим складним господарством ніхто з нашої сім'ї, на думку батька, був не здатен. Конче потрібну заповзятливість він знаходив тільки в мене й хотів, щоб після його смерті я очолила сімейну фірму. Але, ставши дружиною російського дворянина, я автоматично втрачала британське підданство і, перебуваючи в Росії, ніяк не змогла б дбати про наші справи в Австралії. Тому батько вимагав від Маклая британського підданства не з примхи, а в інтересах усієї сім'ї. Маклай же вважав це неможливим і для російського дворянина навіть ганебним.

Через три роки, коли Маклай виконав усю програму із запланованих п'ятнадцять років тому подорожей і лишилося тільки опрацювати накопичений матеріал і підготувати до видання зібрання творів, ми все-таки одружились, відмовившись від будь-якої матеріальної допомоги з боку моїх батьків і моєї частини спадку. Згнітивши серце батько благословив нас, але

зробив це під великим тиском нашого спільного друга Уїльяма Маклея.

1885 року у нас народився Олександр-Аллен, а ще через рік — Володимир-Нільс…»[68]

Уїльям Маклей, якого Маргарита Робертсон називає «нашим спільним другом», згадується в усіх книжках і статтях, присвячених життю та науковій діяльності Миклухо-Маклая. На жаль, тільки згадується. Як ніхто інший із зарубіжних друзів Маклая, він заслуговує на те, щоб про нього розповісти детальніше.

Це була, як говорили в Сіднеї, особистість у квадраті — сер Уїльям Маклей. Дуже багатий землевласник, великий фінансист, промисловець, незмінний депутат верхньої палати парламенту Нового Південного Уельсу (в Австралії вона відповідала англійській палаті лордів) і між іншим видатний вчений-ентомолог, що створив найкращий в Австралії зоологічний музей, до того ж (теж між іншим) талановитий поет. Поряд з енергійним, невеликим на зріст (1 метр 67 сантиметрів) Маклаєм, чия руда борода і завжди зосереджено мудрі прозоро-блакитні очі мало додавали йому статечності, він скидався на добродушного вайла — півтораста кілограмів ваги при зрості 185 сантиметрів. Такий собі флегматичний товстун, що ліниво перекочує в роті сигару і мріє про одне: за сніданням про обід, а в обід — про вечерю.

Він мав великий вплив в урядових колах і водночас був одним з найавторитетніших лідерів громадського руху, спрямованого проти уряду, писав фундаментальні наукові праці й складав блискучі балади, виховував купу своїх дітей і опікувався благодійницькими сирітськими закладами, однак, коли його питали, як йому вдається все це поєднувати, звідки в нього стільки часу, що він скрізь встигає та ще й ніколи не відмовляється йти на звані обіди й вечори, Маклей щиро дивувався:

— Біс його знає, практично я завжди вільний.

І, хоч як дивно, це була чистісінька правда. Така вже в нього була вдача. Нічим на світі всерйоз нібито не займався і, здавалося, вів спосіб життя ситого нероби, а проте…

Маклаєм, коли він прибув до Австралії і про нього з'явилися статті в місцевих газетах, сер Уїльям зацікавився тільки через його прізвище. Здивувався, що воно належало російському вченому, а звучало майже так само, як Маклей, різниця лише в одній літері. Цікаво. А коли сер Уїльям вважав щось цікавим, у нього відразу ж виникало непереборне бажання дізнатись про всі подробиці, навіть у ті священні пообідні години, коли він, поринувши у м'яке плюшеве крісло, розморено плямкав пухлими,

рожевими, мов у дитини, губами, тимчасом як Еллі, його білява дочка-улюблениця, читала йому останні газетні новини.

— Та-а-ак, потішно, — не розплющуючи очей, сонно промовляв він і, раптом стрепенувшись, підхоплювався. — Боббі, Юджине, Енні, Барбаро, чорти б вас усіх ухопили, де ви там? Екіпаж!

Коли сер Уїльям розворушувався і починав діяти, перед ним розсипалися всі перешкоди.

На перших порах після приїзду в Австралію Маклай жив у будинку російського віце-консула Паулі, потім, щоб не завдавати клопоту господареві, переселився в маленький дешевий готель на околиці Сіднея. Тут його й розшукав Маклей. Упхався в номер, забувши, як це нерідко з ним траплялося, постукати і, звичайно ж, не згадавши, що треба вибачитись.

— Здрастуйте, я — Маклей! Х-ха, Маклей і Маклай, майже родичі. Ху, які нетрища! Знаменитий мандрівник, натураліст, великий Маклай — у такій норі. Ганьба, гань ба всій Австралії! Я, е-е… сказати б, теж натураліст… Маклей і Маклай, ха-ха!

З кузьками-павучками, яких вивчають ентомологи, Маклай діла не мав (згодом від сера Уїльяма він усе-таки перейнявся ними) і в Сіднеї перебував зовсім недавно, тому прізвище Маклей йому нічого не говорило й ніякого враження на нього не справило. Приголомшений такими несподіваними відвідинами, він розгубився. Адже це були не джунглі — цивілізоване місто.

— Даруйте, чим можу служити?

— Нора, кажу, тут, нетрища! Ганьба всій Австралії. — Перебігаючи очима по вицвілих, засиджених мухами шпалерах, по облупленій, з наростами сирості стелі, по заставленій сумками-саквояжами давно не фарбованій підлозі, він ніби накачував себе гнівом і раптом вибухнув: —Чорт знає що, якесь щуряче стійло!

— Цілком можливо, та все-таки у чім річ?

— Ха, можливо! Хіба ви не бачите самі… Цього пройду, цього, з дозволу сказати, хазяїна готелю… Ну, паразит! Людину — в щуряче стійло! А інспектор, інспектор готелів? — Коли звичайно флегматичний Маклей розпалювався і закипав, зупинити його було неможливо. Він аж вирував, стрясався від гніву і, мов розлючений бойовий слон, кидався, трублячи, на таран. І тільки в останню мить раптом помічав: а кинувся ж він, здається, не туди, не в той бік. І тоді (знову-таки раптом) йому сяйнула думка: — Слухайте, вас зоологічний музей цікавить?

— Припустімо, то й що? — Маклай дивився на непроханого візитера, ледве стримуючи роздратування. Взявши собі за правило рішуче уривати будь-яку безцеремонність навіть серед папуасів, він зараз не знав, як йому бути з цим гладким дикуном

у смокінгу.

— Чудово! — ревнув відвідувач. — Мій музей до ваших послуг.

— Даруйте, я вас не розумію.

— Авжеж, мій зоологічний музей.

— Ага, он воно що, ви власник зоологічного музею?

— Ну, звичайно, ви не зрозуміли? Я — Уїльям Маклей, якоюсь мірою, е-е… ваш колега.

— Чудово, але чим можу служити?

— Гм… — Маклей збентежено втупився в співрозмовника: справді-бо, чим? А втім… Умить заспокоївшись, сер Уїльям ніби враз переродився. — Я перепрошую, можливо, мій візит трохи здивував вас, але, повірте, він продиктований тільки інтересами науки. Бачте, містере Маклай, ми тут, у Сіднеї, поставили собі за мету створити щось на зразок зоологічного варіанту Бюйтензорзького ботанічного саду — музею-інституту, в якому для загальної користі могли б працювати вчені з будь-якої країни світу, всі, кого тією чи іншою мірою приваблює австралійська фауна. Я називаю цей музей моїм, бо справді юридично є його власником, проте це зовсім нічого не означає. За прикладом Бюйтензорзького ботанічного саду наш музей повинен служити всім, і дещо в цьому напрямку вже зроблено, однак… Я розумію, ви більше антрополог, хоча, наскільки мені відомо, також і зоолог, а в Бюйтензорзі були і ботаніком. Тому я наважився звернутись до вас, і ми були б дуже вдячні, якби ви погодилися висловити свою думку про цю пашу справу. Рекомендації такого вченого, як ви, для подальшої організації музею напевне були б вельми корисні…

Треба сказати, що при всій своїй вибуховій здатності запалюватись, забуваючи при цьому весь кодекс манер гарного тону, сер Уїльям ніколи не втрачав своєї неабиякої кмітливості дипломата.

Як ви пам'ятаєте, він розшукував Маклая тільки для того, щоб просто познайомитися з ним, глянути на «майже родича». Але, побачивши, в якому готелі зупинився знаменитий мандрівник, він зрозумів, що великий учений аж ніяк не з банкірського роду Ротшильдів і навіть не з тих, хто живе у відносному достатку. Добре серце сера Уїльяма сповнилося співчуття, і він тут-таки вирішив узяти Маклая під свою опіку. Одначе допомогти людині так, щоб вона не відчувала, що має завдячувати за це, і не принизити її, теж треба вміти, надто коли мова йде про вченого із світовим іменем, який, попри помітну кожному оку бідність, тримається з підкресленою гідністю і вашим візитом явно шокований.

Та Маклей не був би Маклеєм, якби, навіть повівшись необачно, не зумів би владнати все якнайліпшим чином.

Анітрохи не турбуючись про те дивне враження, яке справила його поява в готелі, він удавано незворушно сказав, що прийшов до Маклая, власне, за дорученням Ліннеївського товариства Нового Південного Уельсу[69]. Кілька років тому багато членів цього Товариства, мовляв, були захоплені звертанням Маклая до всіх ботаніків світу, в якому він закликав створити на Яві для загальної користі Бюйтензорзький ботанічний сад (читаючи батькові вранішні сіднейські газети, Еллі попрацювала недаремно). І ось тоді нібито, познайомившись з ідеєю Маклая щодо інтернаціонального наукового центру ботаніків, вони вирішили за таким же зразком створити на базі музею Маклея міжнародний науково-дослідний інститут, який би вивчав унікальну австралійську фауну. На жаль, зроблено поки що не так багато, але деякими успіхами вже можна похвалитися. У музеї є експонати всіх відомих австралійських тварин, при Ньому створено також зоопарк і обладнано цілком сучасні лабораторії. Крім того, для більшої зручності приїжджих учених поряд з музеєм є квартира, куди Мак-лай, якщо він згоден прийняти їхню пропозицію про співробітництво, може переселитися хоч завтра. Там треба тільки дати лад у кімнатах. До завтрашнього дня все буде готове. До речі, дві лабораторії музею придатні для досліджень з порівняльної анатомії…

Пропозиція звучала більш ніж заманливо. Нема такого натураліста, який, уперше потрапивши в Австралію, не горів би бажанням якнайшвидше познайомитися з її дивовижною фауною, та ще й у повному зібранні одразу. З другого боку, лабораторії, квартира… Для вченого, що опинився в чужій країні і змушений був тулитися в якійсь клопівні, казка, а не пропозиція. І головне — дивовижний збіг: це було саме те, з чим Маклай збирався виступити в Сіднеї. Як ви пам'ятаєте, міжнародні наукові центри з різних галузей природознавства були його мрією. Такий центр він мав намір створити й тут, в Австралії, сподіваючись розворушити для цього Ліннеївське товариство, про діяльність якого він був добре поінформований. В Австралії, яка не мала тоді своєї Академії наук, воно фактично її заміняло.

Певна річ, Маклай зрадів, почувши від Маклея, що його ідея міжнародного співробітництва вчених в Австралії давно знайшла підтримку. Чудово! Якщо вони зрозуміли необхідність спільних зусиль у розв'язанні навіть такої, здавалося б, суто місцевої проблеми, як вивчення австралійської фауни, то надалі можна розраховувати й на більше. Фауна фауною, вивчати її, звісно, треба, тим більше рідкісний тваринний світ Австралії, але є в

природознавстві й куди серйозніші завдання. Біологія моря, його харчові ресурси для людства — ось що найближчим часом стане на порядок денний і потребуватиме уваги вчених усіх країн. Але для цочатку нехай будуть кенгуру. Важливо зробити перший крок, показати на практиці незрівнянну плідність колективної праці вчених без розрізнення націй і рас. Згодом, коли для всіх це стане очевидним фактом… О, плани в Маклая були широкі!

Забувши про дикунські манери непроханого гостя, Маклай дивився тепер на нього з повагою і вдячністю. Звідки йому було знати, що свій міжнародний музей-інститут сер Уїльям придумав на ходу? Згадав, про що читала йому після обіду Еллі, і миттю все обіграв, та так, що сам, мабуть, подумки вигукнув: «Еврика!» Адже ідея і справді була чудова. А Маклей, що робить йому честь, слів на вітер не кидав. Коли щось і вигадував раптом, він однаково встигав усе зважити.

Послався на авторитет Ліннеївського товариства, сер Уїльям мав підстави думати, що його повноваження Товариство підтвердить і заперечувати проти створення міжнародного музею-інституту ніхто з ліннеївців не буде. Адже музей належав Маклеєві. До того ж він був членом правління Товариства і його банкіром.

І справді, другого ж дня Маклая обрали почесним членом Ліннеївського товариства і офіційно призначили його науковим консультантом музею-інституту Маклея, який віднині переходив під опіку Товариства і розглядався вже як міжнародний центр по вивченню австралійської фауни. Зважаючи на всесвітню відомість Маклая і його великі заслуги перед наукою, правління Товариства визначило йому платню на рівні академіка — 1200 фунтів стерлінгів на рік. Якщо не брати до уваги періодичних субсидій Російського географічного товариства, це була його перша в житті регулярна платня, на яку він міг не тільки безбідно жити, але й здійснювати свої подорожі по островах Океанії.

Звісно, обставин, які спонукали Ліннеївське товариство так високо оцінити заслуги іноземця, сам Маклай не знав. Та, певне, і не повірив би, якби йому хтось сказав, що причиною всього були не стільки заслуги, скільки симпатія, що виникла до нього у Маклея з першої хвилини. Судячи з протоколу розширеного засідання правління Товариства, на якому всі, починаючи з Маклея, говорили про нього багато приємного, зміст більшості виступів був надто вже близький до тексту статті з «Сідней морнінг геральд».

Це не означає, що до того дня про Маклая ліннеївці нічого не знали. Слава його на той час була вже надто гучна, і знати про нього знали, та насамперед як про знаменитого мандрівника,

який не побоявся жити серед «жахливих» папуасів.

До речі, Маклай, що написав одного разу: «Моїм подорожам я не бачу краю», після свого другого перебування на Новій Гвінеї і потім аж до смерті терпіти не міг слова «мандрівник» — став сприймати його як щось таке, що принижує гідність серйозного вченого. «Погода в Мельбурні паскудна, — з незвичною для нього відвертістю скаржився він в одному з листів Уїльяму Маклею, — та набагато паскудніше почуваєш себе від доконечного обов'язку відбувати нудні врочисті прийоми, де тебе знову й знову проголошують мандрівником, цілком щиро вважаючи (аякже!), що роблять тобі приємність. І доводиться (куди подінешся?) кисло усміхатися замість того, щоб оголити шпагу. Далебі, ці люди ніколи не зрозуміють різниці між тяжкою працею, яка потребує постійних тривалих пересувань, і вештанням по світу знічев'я».

Різниця між ученим і просто мандрівником справді велика, та що вдієш, коли людей так полонить слово «мандрівник»? Воно — сама романтика. А кого вона не зачаровує? Так було і з Маклаєм. Його праці з антропології, етнографії, порівняльної анатомії, зоології, географії всі визнавали і заслужено цінували. А проте й багатьох учених вони вражали не так своєю оригінальністю і новизною, як тими географічними пунктами, куди заради них забирався Маклай. Дивлячись на нього, маленького, тендітного, з пишною бородою, яку він носив явно для того, щоб не видаватися хлопчиськом (зауважимо в дужках, що в тропіках, де Маклай провів довгі роки, борода завдавала йому неймовірних мук, від неї нестерпно свербіло все обличчя, але він усе одно її не голив, і, певне, тільки тому, щоб мати статечніший вигляд), люди дивувались, як у нього, фізично кволого й беззахисного, вистачало сил і хоробрості самому никати в хащах, де ніколи ще не ступала нога цивілізованої людини.

На той час в Маклаї ще ніхто не вбачав ученого, чия незвичайна універсальність була не чудом, а наслідком напруженої, ретельно продуманої підготовки до розв'язання грандіозного завдання: докопатися до істини в людській природі й на основі всебічно перевірених фактів створити нову Науку про Людину, яка, в свою чергу, дала б підстави для юридичного ствердження міжнародної рівноправності. Нікому ще не спадало на думку, що всі його праці, такі нібито різні, дуже міцно об'єднані однією спільною ідеєю: сукупністю всіх існуючих наук про людину не тільки спростувати теоретиків расизму, але й одночасно довести неспроможність мальтузіанства, яке, погрожуючи людству світовим голодом, проповідувало нібито неминучу необхідність боротьби із зростанням народонаселення і тим самим виправдовувало війни як найрадикальніший засіб

зменшення кількості їдців на планеті.

«Наївно, любий друже, думати, — писав він уже відомій нам Елеонорі Честер, — що гуманізм переможе сам собою. Поки що він тільки абстракція, чудові, але нічим серйозним не підкріплені ідеї людей, які бажають добра таким, як самі. Для перемоги ж гуманістичних прагнень у світовому значенні потрібні не добрі наміри, а всезагальний гуманістичний Закон і всесвітня добровільна, але дисциплінована й сильна Організація, яка цей Закон охороняла б. Але закони, на які можна було б опертися і захищати їх з усвідомленням, що захищаєш справедливість, не можуть народитися з нічого. Вони повинні випливати з природного й для всіх очевидного стану речей. Та що добудеш з абстракції? Нічогісінько. Отож гуманізм, щоб він став плідним, треба з абстракції перетворити в Науку про Людину, побудовану на природних істинах і тому доказову.

Я не знаю, чи стане в мене сил і часу знайти всі конче потрібні для цього істини, але ніщо більше в житті не хвилює мене так, як це моє практичне завдання».

Однак оголосити гуманістичну істину про Людину в ту пору загального панування полігенізму було не так просто. Тому Маклай до часу свою мету не дуже афішував. Він чудово розумів, що серйозний вчений-борець повинен бути також серйозним дипломатом, знати, коли, де й про що слід говорити з найменшою шкодою для себе й своєї справи. Та якщо сприяла обстановка, він свої переконання й цілі особливо не приховував: коли випадала нагода для, сказати б, попередньої обробки думок, намагався її не пропустити.

Саме тому, що всесильний Уїльям Маклей влаштував йому в Австралії несподівано захоплену зустріч і ще більш несподівано підтримав його, він вирішив виступити перед ліннеївцями з промовою, котра показала б, як кажуть англійці, «хто є хто».

Взагалі оратором Маклай був не дуже вправним. При всій своїй легендарній мужності і всесвітній славі він не міг позбутися повсякчасної зніченості за свою ваду від народження: не вимовляв літери «р». Через цю злощасну літеру він ніяковів і говорив тихо, невиразно й надто повільно.

За свідченням сучасників, у великому залі половина публіки його не чула і йшла розчарована. Інші, хто не володів достатньою ерудицією, а Маклай на таких ніколи не розраховував, його не розуміли і теж здивовано знизували плечима. Та коли напередодні виголошена промова наступного дня з'являлась у пресі з потрібними поясненнями, вона справляла на людей разюче враження.

У своїх усних виступах Маклай нікого не цитував, ніде нічого

не запозичав і не допускав ніякого перефразування вже відомого. Всі його промови за матеріалами відзначалися цілковитою новизною, захоплюючою сюжетною побудовою, дуже цікавою, часто приголомшливою інформацією і, коли вже були опубліковані, надзвичайною пристрасністю.

Ще однією примітною особливістю його публічних виступів було те, що говорив він, як правило, про великі світові проблеми: або про ті, що вже хвилювали людство, або про майбутні.

Тепер, читаючи його праці, ми можемо пересвідчитись, з якою дивовижною ясністю бачив він майбутнє нерідко на добру сотню років наперед. Кажучи, наприклад, про неминучу загибель світової колоніальної системи, він називав народи, які визволяться з-під колоніального гніту найпершими: Індія, Бірма, Єгипет, Індонезія — країни найдавніших культур.

Пророчою була і його промова на зібранні Ліннеївського товариства:

«Буде помилкою думати, що мої заняття морською біологією — відхід від основної програми моєї наукової діяльності чи роздвоєння моїх наукових інтересів. Це не зовсім так. Головна й незмінна мета мого життя — служіння науці про людину. До цієї науки я залучаю порівняльну анатомію, антропологію, етнографію і ряд супутних галузей, які роблять об'єктом своєї уваги людину і те, що має до неї безпосереднє відношення. Але, мені здається, робити людину об'єктом свого наукового інтересу й при цьому лишатися байдужим до її потреб — означає бути їй не істинним другом, а всього лише стороннім спостерігачем її біологічного існування. Безглуздо лікувати недуги людського тіла, не дбаючи про те, щоб людина не відчувала голоду, спраги, фізичного й духовного гніту. І навряд, на мій погляд, заслуговує на схвалення діяльність ученого, який, відгородившись суворою академічністю, не бачить і, що найгірше, не бажає побачити за своєю працею благо людства.

Я усвідомлюю, що, можливо, трохи випереджаю завдання науки сьогоднішнього дня. Але завдання, яке я висуваю сьогодні, завтра, тобто в недалекому прийдешньому, стане невідкладним. Охоче припускаю, що в такій країні, як Австралія, чиї життєві ресурси навіть не піддаються обліку, розмова про голод у майбутньому зараз може видатися безглуздою. Але покладатись на невичерпність дарованого природою було б помилкою.

Якщо ми, ті, хто взяв на себе тягар науки, маємо намір бути гуманістами в істинному значенні цього слова і дбати про благо людства не лише нині, а і в майбутньому, ми повинні, на мій погляд, пам'ятати про зворотний бік усіх наших гуманістичних ідей, котрі через певний час, безперечно, переможуть. Світ

визволиться від людиноненависницьких забобонів, від рабства, від нібито обгрунтованих претензій одного народу пригнічувати інший народ, людство зрозуміє злочинність насильства, жорстокості, нерівноправності, люди всіх націй і рас збагнуть, що між собою вони рівні і кожен з них наділений від народження рівним правом на життя і життєві блага. Наука позбавить людство епідемій, багатьох поки що невиліковних хвороб, полегшить працю людей, збагатить їхні душі і розум прекрасними ідеалами. Та-все це перетвориться на утопію, якщо людство постане перед проблемою світового голоду.

Я стверджую: така небезпека існує! Вона криється в тому, що населення земної кулі бурхливо зростає вже тепер, а в міру поступу людства до гуманістичних ідеалів зростатиме ще більше. Тим часом площі земель, придатних для оранки й випасів, враховуючи й поступовий розвиток зрошуваного землеробства, мають природні обмеження. Ясна річ, людство з часом навчиться одержувати з кожного квадратного метра оранки більше, ніж одержує сьогодні. Проте воно ніколи не зможе збільшити водні й мінеральні ресурси землі. Величина ця постійна, і, очевидно, саме вона визначить межі врожайності.

Картина, як бачите, ідилічна з одної сторони, зовсім інша із зворотного боку, і, хоч би як ми намагались дивитися на світ оптимістично, нам доведеться визнати загрозу реальною.

Але, джентльмени! Прошу не вважати мене за одного з послідовників Томаса Мальтуса, який ділив свій час між душеспасенними проповідями благочестивого теолога і написанням філософських трактатів, які загрожували людству самоїдством, коли воно не почне розмножуватися за регламентом.

Як природодослідник і матеріаліст, що повірив у закономірний і доцільний устрій живої природи, я заявляю: рівновага між народонаселенням і життєвими ресурсами людства не буде порушена ніколи. Створюючи людство як свою складову частину, жива природа не була тим чудово відлагодженим організмом, яким вона є, якби одне із своїх творінь позбавила джерел життя. Тоді б весь організм природи був приречений на поступове, а потім і цілковите руйнування, бо закони природного розвитку втратили б свою організуючу силу і взагалі перестали б бути законами.

Втратилася б усяка доцільність, а без доцільності нема й не може бути життя, бо недоцільна суть непотрібна. Однак ніхто з нас не ризикне стверджувати, що сонячна енергія, призначення якої творити життя, завтра вичерпається. Можливо, колись, у надзвичайно віддаленому майбутньому, сонце охолоне, та поки

воно світить, його енергія доцільна, і тому доцільна жива природа Землі і все, що її складає, а отже, доцільне й людство.

Чому доцільна жива природа? Тому, що вона поглинає зайву сонячну енергію, здатну в противному разі зруйнувати нашу планету.

Закономірне й інше питання: для чого створено нас, людей, яке наше призначення? На жаль, відповісти на це запитання з цілковитою певністю важко, але, я думаю, наше призначення в тому, щоб, пізнаючи механізм життя, стверджувати його як шедевр Всесвіту. Не випадково, а закономірно людина прагне прекрасного, шукає шляхи його створення. А життя у своїй основі є прекрасне над прекрасним, вищий шедевр.

Пізнати життя, всю механіку Всесвіту — ось, на мій погляд, наша мета. Але завдання це таке складне й величезне, що одному мільярду двомстам мільйонам чоловік, які становлять нині людство, воно, очевидно, не під силу. Тому бурхливе зростання народонаселення, яке лякає багатьох, не біда, а необхідність, потреба часу. І цілком закономірно постає питання про «нові джерела харчування. Декого воно жахає: «Де взяти, як прогодувати?» І жах теж закономірний. Він спонукає нас думати, шукати. І ми вже знаємо: океан нас породив, він нас і прогодує. Проблема, однак, полягає в тому, щоб навчитися добувати в морі їжу досить різноманітну, в потрібній кількості й не на шкоду основним запасам; щоб разом з жирним биком не вбивати й корови, яка завтра народить нам нового бика й відшкодує вчорашню втрату.

Ось, джентльмени, ті міркування, які я вважав за потрібне запропонувати вашій увазі, порушуючи питання про необхідність цілеспрямованих і неодмінно всебічних біологічних досліджень у морі».

Запитання із залу:

«Містере Маклай, ви сказали, що океан нас прогодує. Можливо. Та якщо ми достатньо вивчимо біологічні ресурси моря і це допоможе нам дати харч, припустімо, п'ятьом мільярдам чоловік, адже процес зростання людства не зупиниться. Навпаки, достаток харчів його тільки стимулюватиме, хіба не так? А що потім?»

Маклай відповідає:

«Справді, він не зупиниться. Але триватиме він тільки в межах доцільності, згідно з тими завданнями, які виникатимуть перед людством у наступні часи. Масштаб завдань визначить кількість населення, і рівно стільки люди зможуть добувати харчів, не більше і не менше. А якщо харчових ресурсів, створюваних природою, сонячною енергією, землею і морем, не

вистачатиме, люди з часом, очевидно, навчаться штучно відтворювати ті процеси, які відбуваються в рослинах і живих організмах, і в такий спосіб добуватимуть продукти харчування синтезовані».

Із залу саркастичний вигук:

«Синтезоване м'ясо!»

Тоді, сто років тому, це, звісно, видавалося неймовірним. Проте Маклай не розгубився.

«І хліб. Якщо зараз уже напевне ясна можливість для синтезу неорганічних речовин, чому ж у такому разі не можна хімічним шляхом з одного виду органіки добути інший, потрібніший? Затримка тут тільки за рівнем наших знань. Моторні екіпажі, поїзди й пароплави тепер нікого не дивують, а хіба вони не явні подоби живих організмів? Нас дивує здебільшого незвичне і, дивуючи, часто викликає недовіру. Та якщо в своїй недовірі ми будемо вперто триматися своїх поглядів, від цього ми ж і потерпимо. Будь-якій думці, щоб вона дала бажаний плід, потрібна спочатку довіра, а потім відвага й терпляча праця дослідника».

Стенограф відзначає тривалу тишу в залі, потім знову той-таки голос:

«І що ж, коли нових завдань не буде, людство почне вимирати? Адже ви, містере Маклай, здається, сказали, що ми живемо доцільно, тобто для того, щоб розв'язувати всілякі завдання, хіба не так?»

Маклай:

«Поки світить Сонце і Земля обертається довкола своєї осі, вимирання людству не загрожує і, отже, не загрожує неробство. Не загрожує нам і надмірне перенаселення. Зростання населення — один з видів руху, а будь-який рух, наскільки нам відомо, постійного прискорення не має. Я думаю, за приклад можна взяти рух планет. Колись рік на Землі тривав довше, бо Земля оберталася навколо Сонця з меншою швидкістю. Поступово політ земної кулі і її обертання навколо власної осі ставали швидшими, було прискорення. Потім, коли початкова газоподібна маса Землі, обертаючись дедалі швидше, достатньо ущільнилась і набрала форми, якою вона є тепер, швидкість польоту навколо Сонця і швидкість обертання навколо власної осі досягли доцільної величини і число днів у році стало більш-менш постійним».

Скептик не поступається:

«Планети і люди?! Таке порівняння, на ваш погляд, допустиме?»

Маклай відповідає незворушно:

«Земля, а отже, і ми разом з нею тільки частка єдиного

організму Всесвіту».

Нарешті невгамовний скептик, видно, стомився. «Боже ти мій, але хто ж усім цим господарством керує?» Маклай, мабуть, усміхається.

«Бог, який називається законами природного розвитку. Якби світом керував містер Бог, від такого тягаря він давно впав би з ніг. Ніяка розумна сила не вічна, вічна тільки матерія, її гармонійна будова і доцільне існування всіх видів матерії для загальної гармонії Світобудови». У скептика знайшлося ще одне запитання, останнє: «Припустімо, містере Маклай, що ви в усьому маєте слушність, але чому ж ця матерія така розумна, що нею рухає?»

Здавалося, що це була пастка, але вчений і тут лишився спокійний:

«Той, хто відкрив би, що рухає матерією, крім енергії, яка й сама є матеріальною, був би найгеніальнішою людиною світу. Та навіть генієві таке завдання не під силу. Це завдання людства…»

Багато з того, про що говорив того дня перед ліннеївцями Миклухо-Маклай, для сучасної освіченої людини вже не одкровення. Але не треба забувати, що все це було сказано сто років тому, коли навіть оголосити себе матеріалістом вважалося сміливістю. А Маклай, висуваючи вражаючі для того часу ідеї, крім усього іншого, цілком недвозначно назвав себе ще й антирасистом. І це тоді, коли в залі сиділи люди, для яких расизм був єдино правильним і тому обов'язковим світорозумінням. Звичайно, шанована публіка була шокована. Щодо своїх слухачів Маклай припустився майже жахливої нетактовності, і, напевне, вибухнув би скандал, якби першим не підхопився з місця Маклей.

«Браво! — загорлав він на повен голос. — Саме морська біологічна станція, міжнародна, спрямована в майбутнє! Тут, у нас в Австралії, ми почнемо створювати нову науку — морську біологію! — І як зненацька вибухнув, так само раптово заспокоївся, заговорив тоном боса, який не терпить заперечень: — Звісно, джентльмени, ми всі одностайно підтримуємо містера Маклая, і, ясна річ, ми всі йому вдячні. Ви, містере Маклай, подарували нам чудову перспективу. Це прекрасно — працювати для майбутнього всього людства!»

Звісно, з Маклеєм усі погодились. А що ще лишалося ліннеївцям? Що не кажіть, сер Уїльям фінансував їхнє Товариство.

Дивовижною людиною був сер Уїльям. Сповідаючи пацифізм, він щиро обурювався жорстоким поводженням з австралійськими аборигенами, але, будучи сином своєї епохи і свого класу, справжніми людьми темношкірих проте не визнавав і переймався

жахом на саму тільки думку опинитися за спільним столом з негром чи папуасом. Пацифіст-миротворець за переконаннями, він водночас дотримувався поглядів затятого расиста. Однак це ніяк не позначилося на його ставленні до найпристраснішого з усіх антирасистів світу — Миклухо-Маклая. Одного разу запалившись до нього гарячою симпатією, він усі дев'ять років, протягом яких Маклай подовгу жив і працював в Австралії, буквально обожнював його. Розповідали, що, коли Маклаєві потрібні були, скажімо, вовняні шкарпетки, сер Уїльям ладен був перевернути догори дном весь Сідней, щоб знайти дюжину шкарпеток неодмінно з найтоншого козячого пуху. Причому ніколи не підкреслював, що дістати ці шкарпетки йому було клопітно, і, не бажаючи, щоб Маклай відчував, що зобов'язаний йому бодай дрібничкою, ніколи йому нічого не дарував. Роздобувши потрібну Маклаєві річ, казав звичайно: «З вас належить…» І називав суму. До кінця своїх днів Маклай так і не дізнався, хто вносив у касу Ліннеївського товариства ті гроші, з яких складалася його платня академіка.

Маклей вважав, що різниця в переконаннях і поглядах, якщо вона нікому з друзів не завдає особистої шкоди, для дружби не перешкода. Коли кореспондент сіднейської газети «Трібюн» уже після від'їзду Маклая з Австралії запитав сера Уїльяма, як вони один з одним уживалися, будучи, по суті, ідейними ворогами, у відповідь той весело сказав:

— Правда, ви так вважаєте? Ми якось цього не помічали.

— Надівали, зустрічаючись, темні окуляри?

— Та навіщо? Ніхто з нас не був дальтоніком. Ми просто намагалися не псувати один одному нерви, і кожен лишався при своїй думці. По-моєму, свої переконання нав'язують іншим лише засліплені манією, величі деспоти або політики, не впевнені в стійкості свого становища. Я думаю, дружба між людьми будується на відчутті такту і взаємній повазі, а не на неодмінній єдності поглядів. Тоді це вже союз однодумців, а я, кажучи про дружбу, маю на увазі щось більш земне, такий зв'язок людини з людиною, який породжений не розумом, а серцем, простим бажанням робити один одному приємне й від цього діставати задоволення. Я завжди відчував радість, коли радісно було Маклаєві чи йому щось вдавалося. Правда, його ідеї викликали в мене іноді щось схоже на прикрість, та я намагався про них не думати. Адже я можу щось не розуміти, я не геній… А втім, під три чорти ваші ідеї! Я глибоко поважав Маклая…

У цьому був весь Маклей, покровитель і друг Маклая. Віддамо ж йому належне хоча б тепер, через сто років.

* * *

За сімнадцять з лишком років своїх майже безперервних мандрів по світу Микола Миколайович Миклухо-Маклай зібрав безліч дуже цінних наукових фактів і спостережень, але, за винятком кількох щоденників і розкиданих по різних журналах, переважно зарубіжних, статей та невеликих нотаток, мало що встиг обробити. Ось що писав у цьому зв'язку після його смерті один з його біографів і друзів, німецький доктор природознавства Отто Фінш:

«Коли одного разу в тісному колі фахівців у Берліні (1886 року) зайшла мова про Миклухо-Маклая, я був єдиний його захисник. Усі з повагою говорили про його мандрівки й спостереження, але докоряли йому за те, що протягом п'ятнадцяти років він не пішов далі попередніх повідомлень, і висловлювали навіть сумнів, щоб, з огляду на його непостійність, можна було чекати від нього закінченої праці. Адже й тоді, коли, забезпечений матеріально, він повернувся з Петербурга в Сідней, де міг два роки працювати без будь-яких перешкод, про його велику працю не було ніякої чутки… Як він сам казав мені, у нього зовсім не було наміру публікувати описи своїх подорожей, а тільки суто наукові результати своїх досліджень. Та як і в подорожах він нерідко робив несподівані відхилення, так і в наукових працях багато що на ходу мінялося. Щоразу він брався до чогось нового, полишаючи недоробленим старе, і, врешті, все зоставалося незакінченим. В усякому разі, йому не можна дорікнути за багатописання, бо все, що він опублікував, зводиться до кількох десятків номерів, з яких найбільший за обсягом не перевищує 40 сторінок в одну восьму частку друкованого аркуша. Це небагато, але і в цьому, правда, є таке, що за великою кількістю власних спостережень важить більше, ніж якийсь том талановитої компіляції… Хоч би як думали про Миклухо-Маклая та про його дослідження, він належав принаймні до найсумлінніших і найстаранніших спостерігачів і незмінно дотримувався такої об'єктивності, яка одна тільки веде до правильних наукових підвалин, тому і в невеликому лишив особливо цінний матеріал… В усьому він проявляв себе справжнім ученим, і наука, незважаючи на неповноту його робіт, має всі підстави зберегти про нього вдячну пам'ять на всі часи».

У Європі ті з учених, хто визнав доказовість його антирасизму і порвав з полігенізмом, чекали від нього фундаментальних праць з антропології, етнографії та порівняльної анатомії. А в Росії, де расизму ніколи не було і який

тому нікого з широкої публіки особливо не хвилював, цікавилися здебільшого описами його подорожей. Навіть Лев Толстой вважав ту науку, якою він займався, менш важливою, ніж соціально-психологічний бік його мандрів. Писав йому в 1886 році:

«Вельмишановний Миколо Миколайовичу! Дуже вдячний за надіслані Ваші брошури. Я з радістю їх прочитав і знайшов у них дещо з того, що мене цікавить. Цікавить — не цікавить, а зворушує і викликає захват у Вашій діяльності те, що, наскільки мені відомо, Ви перший, безперечно, дослідом довели, що людина скрізь людина, тобто добра, товариська істота, у спілкування з якою можна й належить вступати тільки добром та істиною, а не гарматами й горілкою. І Ви довели це подвигом істинної мужності, яка так рідко трапляється в нашому суспільстві, що люди нашого суспільства навіть її і не розуміють.

Мені Ваша справа уявляється так: люди жили так довго під облудою насильства, що наївно впевнилися в тому, і ті, хто чинив насильство, і ті, кого насилували, що оці ось потворні стосунки людей, не тільки між людожерами й нехристиянами, але й між християнами, і є найбільш нормальні. І раптом одна людина під приводом наукових досліджень (прошу, вибачте мені за відверте висловлювання моїх переконань) появляється одна серед найстрашніших диких, озброєна замість куль і багнетів тільки розумом, і доводить, що все те потворне насильство, яким живе наш світ, є лише давній віджилий Humbug (обман. — О. І.), від якого давно час звільнитися людям, які хочуть жити розумом. Ось це у Вашій діяльності зворушує і захоплює, і тому я особливо бажаю Вас бачити й увійти в спілкування з Вами.

Мені хочеться сказати Вам таке: якщо ваші колекції дуже важливі, важливіші за золото, яке зібране досі в усьому світі, то і в цьому разі всі Ваші колекції, всі наукові спостереження ніщо в порівнянні з тим спостереженням про властивості людини, які Ви зробили, оселившись серед диких і вступивши в спілкування з ними і впливаючи на них самим розумом; і тому заради всього святого опишіть найдокладніше всі Ваші стосунки людини з людиною, в які Ви вступали там з людьми. Не знаю, який внесок у науку, в ту, котрій Ви служите, становитимуть Ваші колекції і відкриття, але Ваш досвід спілкування з дикими становитиме епоху в тій науці, якій я служу, — науці про те, як жити людям одне з одним. Напишіть цю історію, і Ви прислужитесь великим і добрим ділом. На Вашому місці я б описав детально всі свої мандри, відкинувши все, крім стосунків…»

Звичайно, Лев Миколайович, хоч який геніальний розум він мав, помилявся, радячи вченому відкинути всі його наукові спостереження й відкриття. Для Маклая це означало б

відмовитися від головного, що він зробив у своєму житті. Однак до думки великого письменника він поставився дуже уважно:

«Дозвольте щиро подякувати Вам за лист від вересня 25-го і водночас прошу вибачити, що так довго не відповідав на нього.

Лист Ваш був не тільки для мене цікавий, але наслідок читання його вплине значно на зміст книги про мої подорожі. Обміркувавши Ваші зауваження і дійшовши висновку, що без шкоди науковому значенню опису моєї подорожі, ризикуючи принаймні видатися декому з читачів надто суб'єктивним і багатослівним щодо власної особи, я вирішив залучити в мою книгу багато того, що раніше, тобто до того, як одержав Ваш лист, думав викинути. Я знаю, що тепер багато хто з тих, які не знають мене достатньо, читаючи мою книгу, будуть недовірливо знизувати плечима, сумніватися тощо.

Та це мені байдуже, бо я певен, що найсуворішим критиком моєї книги, її правдивості, сумлінності в усіх відношеннях буду я сам…»

Під впливом тих європейських учених, які ставилися до нього доброзичливо, і Льва Толстого, а також інших російських письменників та вчених він вирішив відмовитись від свого первісного наміру написати тільки про наслідки своїх наукових спостережень і зробити два великих томи: один суто науковий, другий — описовий, розпочати роботу над якими планував після свого остаточного повернення в Росію 1887 року. Але в Петербург він повернувся зовсім хворий і невдовзі потрапив у лікарню, вийти з якої йому вже не судилося.

У день його похорону багато з того, що він написав по-російському, але не встиг опублікувати, його вдова в нападі нестямного відчаю вирішила спалити. Заставши її за цим заняттям, камердинер князя Мещерського Василь Кутуков силоміць забрав у неї лише якусь частину: 4 великі записні книжки формату зошитів, 16 кишенькових блокнотів і купу розрізнених аркушів. Потім, отямившись, вона віддала йому і молодшому братові Маклая Михайлові Михайловичу ще два великих зошити, малюнки, географічні карти, фотографії і відбитки журнальних статей російською та іноземними мовами. Усе це Михайло Миколайович відніс потім у раду Географічного товариства, яка, в свою чергу, передала одержані маклаївські матеріали своєму співчленові Каульбарсу для розбору й оцінки. Той розбирався цілий рік, після чого заявив, що без особистої участі автора щось зрозуміти в більшості його рукописів неможливо, бо вони так зашифровані, що доводиться годинами битися над кожною фразою й далеко не завжди розбереш її до кінця. Тут і суміш різноманітних мов, і скорочення, які не

піддаються розшифруванню, і якісь самому богові та покійному авторові відомі «кабалістичні» знаки.

Більш-менш гідними уваги Каульбарс вважав великі зошити, що містили, як виявилося, щоденники Миклухо-Маклая про його перебування на Новій Гвінеї і Малаккському півострові, котрі, на думку барона, можна було б видати, «якби знайшлась особа, здатна дати їм лад, оскільки і в цих зошитах багато пропусків, пробілів і зовсім нерозбірливих місць». Проте він, барон, сумнівався, що таку особу можна знайти, отож вважав, що говорити про видання навіть якихось фрагментів з праць покійного вченого навряд чи доцільно.

Висновок Каульбарса рада Товариства визнала цілком авторитетним і на тому вирішила до питання про видання, творів Миклухо-Маклая більше не повертатись.

Відтоді минуло майже десять років, коли наприкінці 1898 року до петербурзьких географів звернувся професор Московського університету, антрополог, етнограф і географ Дмитро Миколайович Анучин, який особисто знав Маклая і цікавився долею його праць. У раді Товариства, яка майже цілком складалася з німців, йому спочатку відповіли, що вони нікуди не годяться і давно здані в архів. Та потім секретар Товариства Олександр Васильович Григор'єв, один з небагатьох росіян, у довірчій бесіді сказав Дмитрові Миколайовичу:

— Все зупинилося на висновку барона Каульбарса. Він вважає, що не можна знайти людину, здатну підготувати матеріали до друку, і наша рада з ним погодилась. Добре було б, якби ви взялися до цієї справи. Ви професор, академік, знаєте мови, вам відмовити не посміють.

Палкий патріот своєї батьківщини, який, вийшовши з простолюдинів, досягнув звання академіка, Анучин, заручившись підтримкою ще кількох впливових російських учених, таки добився, щоб весь архів Миклухо-Маклая передали йому, і, відклавши роботу над власними науковими працями, десять років трудився, щоб осягнути Маклаєві праці, і, хоча розібрав не все, готового до друку матеріалу в нього набралося на два об'ємисті томи. Проте коштів на їх видання, хоч як він клопотався, Географічне товариство йому не виділило. Тільки після революції, коли при Наркомосі організували науковий відділ, в завдання якого, крім усього іншого, входило також видання праць передових російських учених, Дмитро Миколайович дістав схвалення і кошти на видання «Подорожей» Маклая.

Нарешті 1923 року вийшов перший том. На цьому, однак, видання урвалось. Помер Анучин, і нікому стало контролювати публікацію другого тому. Він побачив світ разом з перевиданням

першого тому лише 1941 року, коли працями Миклухо-Маклая зайнявся Інститут етнографії АН СРСР. Але ще багато нерозшифрованих і не перекладених російською мовою матеріалів ученого чекали свого часу. Продовжити роботу над ними перешкодила війна. Однак, тільки-но вона скінчилася, Президія Академії наук СРСР у 1946 році ухвалила видати до сторіччя з дня народження Маклая всі його праці, які зберігалися частково в Академії і частково у Всесоюзному географічному товаристві. В 1950–1954 роках було видано шестикнижний п'ятитомник, що ввібрав у себе не тільки праці вченого, але також його біографію і ряд великих статей, в яких аналізувалась його наукова спадщина. Проте й це видання, як згодом виявилося, було далеко не повне. Ще багато праць Маклая, його статей, нотаток, стенограм публічних виступів і листів було розсіяно по всьому світу, і зібрати їх тоді ніяк не випадало.

П'ятитомник, що вийшов у світ, мав ще й іншу ваду. Видавці розраховували його тільки на фахівців, і з тих супровідних статей, які в ньому друкувались, допитливому, але спеціально не підготовленому читачеві важко було зрозуміти, в чому ж, власне, полягають особливості праць Маклая, які конкретно його заслуги перед наукою і людством взагалі. Тому і в подальших літературних біографіях ученого він уявлявся здебільшого як відважний мандрівник, що не побоявся сам-один подорожувати в нетрях, де ніколи раніше не ступала нога білої людини.

Тим часом він не випадково в душі ображався, коли його ще за життя вперто називали мандрівником. Адже не в мандрах самих по собі була мета його праць.

На сторінках цієї книжки я намагався популярно пояснити, в чому полягала суть того головного, що Маклай зробив у своєму житті, — він строго науково довів однакову біологічну повноцінність людей усіх націй і рас. А втім, його заслуги перед наукою і людством надзвичайно різноманітні. Він був одним із зачинателів і творців морської біології та порівняльної анатомії, написав багато робіт із зоології, зоогеографії і фізичної географії, які й досі не втратили своєї цінності, вперше передбачив створення синтетичних продуктів харчування і принципову можливість злиття тваринної і рослинної клітин, чого 1979 року й добивалися шведські вчені, з'єднавши клітини моркви і людини. Ще 1874 року висловив думку про вирощування позастатевим шляхом цілком однакових особин живих організмів, що вже теж досягнуто й названо клонуванням. Практичне значення цієї ідеї полягає в тому, що в найближчому майбутньому, як вважають учені, буде можливо вирощувати найкращі породи племінної худоби, яка за своїми якостями нічим не відрізнятиметься від

маточного поголів'я.

Спостерігаючи поведінку тварин, які передчувають землетрус, учений висунув гіпотезу про природу землетрусів, пов'язуючи їх походження з вибухами гігантських нагромаджень підземних горючих газів, які перед вибухом під дією потужного тиску починають просочуватись на поверхню землі, і тварини, вловлюючи своїм загостреним нюхом той незвичний для них запах, поводяться неспокійно. Не. так давно точно такого ж висновку дійшли вчені в Сполучених Штатах Америки.

Здійснилась і Маклаєва ідея незалежного Папуаського союзу. Східна Нова Гвінея здобула свою державність, стала суверенною республікою, у першому видавництві якої, до речі, одразу ж вийшла в світ англійською мовою книга новогвінейських щоденників Маклая, проілюстрованих художниками-папуасами.

Нарешті того ж 1874 року, тобто на два роки раніше, ніж Фрідріх Енгельс, учений у листі до своєї кореспондентки Кетрін Шеффер, давши вбивчу критику теологічного раю, цілком точно визначив роль праці у формуванні людини як розумної істоти. А трохи згодом у листі до Елеонори Честер блискуче розкрив філософську сутність людського обов'язку.

Але й це напевне ще не все. Він багато висловлював незвичайних для свого часу ідей та думок, часто мимохідь, не надаючи їм ніякого особливого значення, — у листах, інтерв'ю, публічних виступах. І я певен, що багато чого ще буде знайдено й належно оцінено. А поки що ми повинні знати те, що стало відоме, повинні, бо спадщина Маклая невіддільна від нашої загальнонаціональної культури й тому — наша гордість.

Індонезія — Нова Гвінея — Австралія — Неаполь — Париж — Лондон — Берлін — Ієна — Варшава — Москва,
1962–1984 рр.

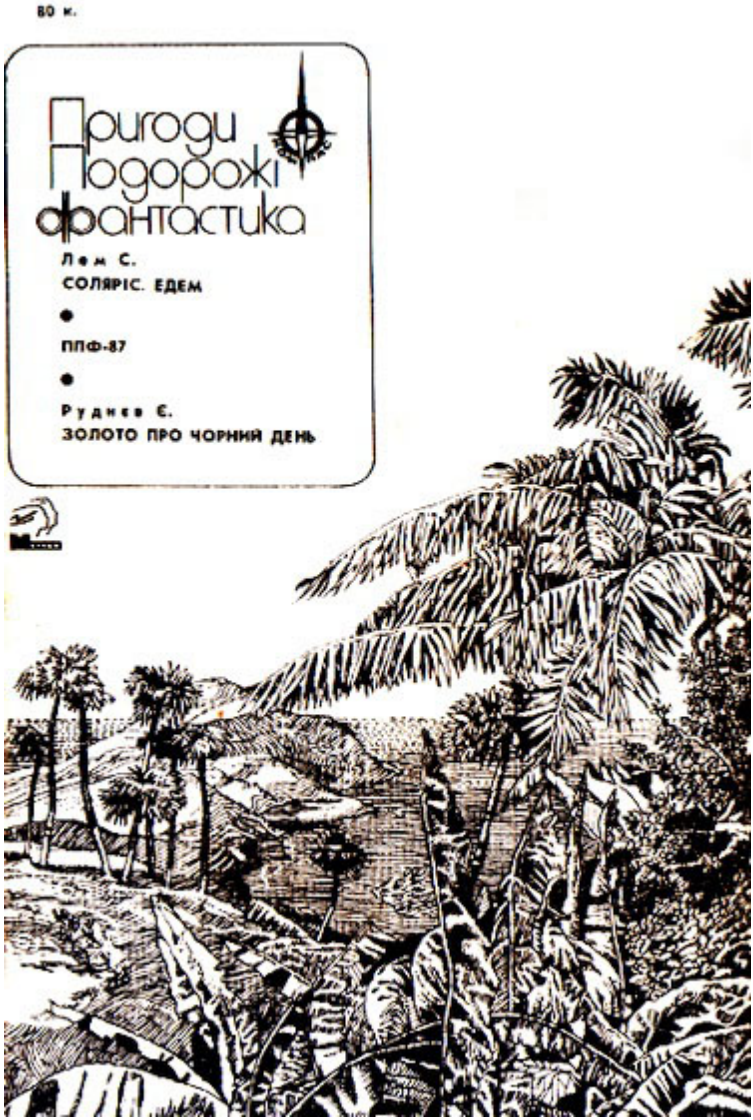
80 к.
Пригоди
Подорожі
фантастика
Лем С.
СОЛЯРІС. ЕДЕМ
ППФ-87
Руднєв Є.
ЗОЛОТО ПРО ЧОРНИЙ ДЕНЬ

notes

Примітки

1

Пане.

2

Окрім більшої частини сучасної Індонезії, до складу імперії Маджапахіт входили також нинішня Малайзія і південні райони Філіппін.

3

Тепер місто Суракарта — один з важливих культурних центрів Яви.

4

«Острівна Індія» перекладається як «Острівна Вода», що й справді звучить безглуздо.

5

Для словосполучення «Індонезія» Бастіан узяв ті самі слова, що в «Острівній Індії»: санскритське «інд» — «вода» і грецьке — «несос» — «острів», що внаслідок перестановки слів у перекладі означає «Водяні Острови».

6

Професор Берлінського університету Фрідріх Мюллер, близький родич славнозвісного ботаніка Фердінанда Мюллера, відомий учений-натураліст і громадський діяч ліберального спрямування, був водночас дуже багатим колоніальним плантатором, який тільки на голландській Яві мав понад дві тисячі гектарів каучуконосів. Це, одначе, не заважало йому постійно фрондувати проти голландців.

У літературі згадується тільки один з них, Василь Ілліч, наймолодший, якого Маклай дуже любив.

З 1883 року вона стала називатися Ніжинським ліцеєм. Нині — Ніжинський державний педагогічний інститут імені М. В. Гоголя.

9

У передсмертній автобіографії Миклухо-Маклая помилково названо 1772 рік.

Потім генерал-фельдмаршал Румянцев-Задунайський.

11

Відомий у Петербурзі лікар Петро Іванович Боков був також особистим, лікарем і другом М. Г. Чернишевського. Через Бокова родина Миклух уперше познайомилася з працями великого російського демократа і його ідеї мали на всіх її членів глибокий вплив, а для юного Маклая вони стали, за його власними словами, «чільним покажчиком у визначенні життєвого шляху і обранні ідеалів, служіння яким гідне честі».

12

Діпонегоро — талановитий індонезійський полководець, державний діяч, мислитель і поет, керівник великого народного повстання на Яві 1825–1830 років.

13

1945 рік — рік проголошення незалежності Індонезії. На острові Ява відбулися жорстокі бої між індонезійськими повстанцями і військами європейських колонізаторів. Населення Сурабаї. протягом двох тижнів (10–25 листопада) чинило інтервентам мужній опір. Індонезійська Республіка в пам'ять про борців за незалежність країни тепер відзначає 10 листопада як День героя.

14

Оверштаг *(мор.)* — поворот вітрильного судна проти вітру, на 180°.

15

В 1959 році відомий південноафриканський борець за расову рівноправність Альберт Лутхулі, який став потім одним з перших лауреатів Нобелівської премії миру, надрукував в Йоганнесбурзі брошуру «Якщо бути об'єктивним…», у якій, говорячи про світовий визвольний рух, зокрема відзначив: «Жовтнева революція в Росії показала пригнобленим народам конкретні шляхи до визволення, озброїла їх вірою в неминучість краху колоніалізму. Велика перемога Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною та її сателітами завдала в той же час удару всьому світовому імперіалізму, завдяки чому масова боротьба в колоніальних країнах за свою незалежність не тільки значно полегшилась, а й стала перспективніша. Проте, віддаючи належне цій послідовності, ми не повинні забувати також про Росію як колиску наступального антирасизму, людинолюбні і разом з тим строго наукові основи якого, в другій половині минулого століття заклав і проголосив героїчний російський учений Миклухо-Маклай, що ніс народам світу гуманізм своєї вітчизни з мужністю і гідним глибокої поваги благородством».

Брошура Альберта Лутхулі «Якщо бути об'єктивним…» і низка виступів на цю саму тему визначного негритянського вченого, письменника й громадського діяча Уїльяма Дюбуа (США) викликали тоді в західній пресі цілу кампанію, метою якої було довести, начебто всіма своїми науковими відкриттями Миклухо-Маклай має завдячувати власній заповзятливості та ще безкорисливій допомозі європейських учепих, але аж ніяк не Росії, яка буцімто ні в чому на подала йому ні моральної, ні матеріальної підтримки.

А причина всього цього галасу полягала в тому, що в умовах по¬чатку масової деколонізації і зростання політичної самосвідомості пригнічених народів науковий антирасизм, який досі лишався тільки теорією, тепер перетворювався на могутню правову зброю, що, з одного боку, науково обґрунтовуючи рівноправність всіх націй і рас, надавала визвольним рухам силу законності, а з другого — ще благотворніше впливала на симпатії небілих народів до Радянського Союзу як прямого спадкоємця й продовжувача справи Маклая. Тому реакційні пропагандисти капіталістичних країн, особливо колоніальних метрополій, всіма засобами намагалися переконати світ, начебто до праць Миклухо-Маклая, який здобув освіту в Німеччині, а потім решту життя провів за межами Росії, вона, Росія, не мала ніякого відношення, ніколи їх не заохочувала й навіть нібито не намагалася зрозуміти,

чим він, власне, займався.

Збулося передбачення австралійського вченого й політичного діяча Уїльяма Маклея, який ще в 1881 році, звертаючись до Лондонського географічного товариства, писав: «Я далекий від гадки, що становище білої людини в нинішніх колоніях скоро зміниться не на нашу користь. Але, зважаючи на те, що неможливо припинити культурний розвиток відсталих поки що племен і народів, що освіта рано чи пізно поширяться на нині зовсім диких, а також, беручи до уваги той факт, що освіта неминуче несе в собі зародок усвідомленої волі до визволення під будь-яких насильницьких утисків, враховуючи все це, не можна сподіватися, що наше становище й у віддаленому майбутньому лишиться незмінним. Настане час, коли силою зброї наша — маленька Свропа вирішувати вже нічого не зможе, регулятором стосунків між народами стане природне право людини на життя, їжу, вільне визначення своєї долі. І тоді, у цьому віддаленому майбутньому, авторитет Маклая серед небілої частини населення земної кулі зросте незмірно, бо він зробив те, до чого прагнули, але не змогли досягти всі гуманісти світу, разом узяті, — перетворив гуманістичні ідеї, що були лише благими намірами, в науку, яка з такою ж суворою логікою стверджує природну рівноправність всіх націй і рас, з якою рівність суми квадратів катетів квадрату гіпотенузи доводиться в теоремі Піфагора.

Заслуги людини, яка створила цю науку, що з плином часу набуде величезного психологічного і правового значення, стануть здобутком того народу, чиїм сином він був, і ореол його слави стане джерелом симпатій до його народу. Ось чому, на мій погляд, вам у Лондоні треба зараз же зробити все можливе, щоб праці Маклая вперше були опубліковані неодмінно в Лондоні англійською мовою. А ми з свого боку, тут, у Сіднеї, докладемо всіх зусиль, щоб переконати його прийняти британське підданство. Тим більше, що прізвище його звучить так само, як і моє, тобто зовсім по-шотландському.

Я глибоко певен: вбачати в цій людині тільки наївного, мрійника, який уславив себе екзотичними подвигами серед дикунів, значить бути сліпим перед майбутнім…»

Підкреслення М. М. Миклухо-Маклая.

17

У царській Росії морського міністра звичайно називали керуючим Морським міністерством, оскільки існувало начебто два міністри: виконавчий, тобто який безпосередньо керував міністерством, і куратор, тобто законодавець міністерства, — ним, як правило, був другий після цесаревича син царя, що мав чин генерал-адмірала.

18

Може, казати так про велику людину не зовсім гоже, та я все-таки зважився це слово Сави Христофоровича не змінювати. Адже й великим людям притаманні якісь слабості і ніщо людське їм не чуже.

19

Тут не зайвим буде зауважити, що першим у світі експедиційним судном, однаково добре пристосованим для плавання і серед рифів південних морів, і в льодах Арктики, був не знаменитий «Фрам» Фрітьофа Нансена, як багато хто вважає, а саме цей наш «Витязь». Різниця між ними полягала лише в тому, що у «Витязя» округлою була тільки підводна частина корпусу, а Нансен надав яйцеподібної форми всьому корпусу «Фрама».

20

Предками сучасних голландців були європейські племена батавів, звідси — Батавія.

21

Індонезійське селище сільського типу, село.

22

Була різня, подібна до Варфоломіївської ночі. Загинуло близько десяти тисяч китайців.

23

Національна прямого покрою спідниця, яку в Індонезії носять чоловіки і жінки.

24

Приросток «рая» в одному випадку означає «велика», в іншому — «вулиця». «Сламат Маклай-рая» означає «вулиця Сламат Маклая».

25

Щось середнє між «пан» і «товариш». Двічі повторене слово в індонезійській мові означає множину.

«Зоря».

27

Презирлива кличка голландців.

Ясан — фантазія.

29

«Нічний метелик»

30

Яванська карликова голубка. Сіренька, непоказна пташка має надзвичайно красивий голос і легко піддається дресируванню. Індонезійські народні свята рідко відбуваються без змагань співучих перкутут.

31

Я нічна птаха *(англ.)*.

Добраніч, хлопчику *(англ.)*.

33

Скорочене від «бапак» — «батько», «татко» — ввічливе звертання до старого чоловіка. Звичайно називають не його власне ім'я, а ім'я старшого сина. Пак Сударmono — це щось на зразок «Іванів батько».

34

Змієподібний індонезійський кинджал,

35

Лідія Тинянова пише у своїй книжці «Друг із далини», що Микола Ілліч Миклуха не віддав старших синів у початкову школу, пояснюючи: «Устигнуть ще казенщини сьорбнути, хай дома повчаться». Але, як тепер з'ясувалося, було не зовсім так. Сергій і Володя у початковій школі навчалися і успішно її закінчили, а Колю тільки в одинадцять років, коли помер батько, насилу вдалося влаштувати на один рік у напівприватну петербурзьку школу при лютеранській церкві св. Анни, де викладання провадилася німецькою мовою.

36

Фахівці вважають, що з геніальних людей, навіть якщо вони народилися цілком здоровими й у ранньому дитинстві ні на що особливо не хворіли, розумовий розвиток потім значно випереджає фізичний. Як правило, в десять — дванадцять років їхній мозок працює вже так інтенсивно, що поглинає енергії незмірно більше, ніж її може дати організм без шкоди для свого загального розвитку. Тому вони часто ростуть кволими, невідповідність ніж розумовим і фізичним розвитком спричиняє за звичай хворобливу чутливість, безпричинну, здавалося б, апатію, пригнічену дражливість, яку бурхливо виявляти підліткові бракує сил. Саме в цей період вони помітно втрачають волю й взагалі інтерес до життя. Жадали в такому віці смерті Вольтер, Наполеон, Дарвін та багато інших геніальних людей. Це не випадковість, а певна закономірність. Зате потім, коли вікова криза подолана, воля до життя ніби подесятеряється і прагнення до наміченої мети стає тоді нездоланним.

Решту заарештованих було або віддано в солдати, або заслано до Сибіру під гласний нагляд поліції.

38

У збережених документах Петропавловської фортеці вказано, очевидно, тільки термін попереднього ув'язнення — 3 дні. Справді, воно тривало з 12 по 15 жовтня, але потім Сергієві й Миколі було оголошено ухвалу ув'язнити їх на 6 місяців.

39

Воно датоване 1 листопада 1861 року. Отже, Сергія і Миколу було звільнено не раніше цього дня.

Можливо, Валуєв став переслідувати родину Миклух ще й тому, що люто ненавидів О. К. Толстого, який справді опікувався нею. Знаючи курляндського цивільного губернатора, а потім міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва як махрового реакціонера, що прикидався лібералом, Олексій Костянтинович писав на нього гострі епіграми і склав віршований памфлет «Сон Попова», який поширювався в рукописних списках по всьому Петербургу. Валуєв тримав у залізному кулаці всю російську пресу, але йому було несила заборонити рукописну сатиру Толстого, і це лютило його.

41

Деякі свої перші листи з Гейдельберга Микола, мабуть, ще не звикнувши до нового прізвища, за звичкою підписував: «Ваш М. Миклуха».

42

Коли на сімейній раді Миклух у березні 1864 року було вирішено, що Микола має тікати за кордон, Олексій Костянтинович Толстой роздобув йому чистий бланк паспорта, підписаний калузьким губернатором Арцимовичем. У цьому паспорті можна було назвати його власника ким завгодно. Наприклад, калузьким міщанином, або купецьким сином, чи якимось різночинцем, що вийшов з дворянського стану. Тоді, маючи російський паспорт, Микола в будь-якому разі зберігав би за собою російське підданство. Та оскільки Миклухам здавалося, що для надійності псевдонім повинен звучати «по-закордонному», вони, не відаючи, чим це може обернутися потім, зупинилися на «уродженому в калузькій губернії іноземнопідданому». Тому, до речі, навіть у жовтні 1870 року, коли Миколі Миколайовичу давно все простили й він вирушав у свої перші мандри на «Витязе», йому знову довелося покинути Росію без російського паспорта. «У мене, — писав він, повертаючися з мандрів через двадцять років, — замість паспорта «відкритий аркуш», виданий мені Міністерством закордонних справ…» Щоб одержати нормальний паспорт, спочатку він повинен був через сенат узаконити своє нове прізвище, але для цього всі Миклухи мали стати Миклухо-Маклаями й таким чином підтвердити, що Микола Миколайович їхній кровний родич і тому е. російським дворянином. Таку складну процедуру їм пощастило здійснити лише в 1883 році.

В усіх статтях і нарисах про Миклухо-Маклая, видрукуваних у Росії за життя вченого й аж до Жовтневої революції, про все це, одначе, не говорилося жодного слова, оскільки це означало б, що російські власті потурали особі, яка тривалий час проживала за фіктивним документом, що згідно з законом каралося каторгою. Царська цензура, певна річ, пропустити такі подробиці не могла. Очевидно, тому й пізніше біографи вченого, які не мали ніяких матеріалів про втечу молодого Маклая до Німеччини, пояснювали те, що він чомусь п'ять років не бував у Росії, не побоюванням арешту й каторги, а постійним браком грошей на канікулярні поїздки до Петербурга. Матеріальні труднощі справді в студентські роки завжди дошкуляли йому. Він писав матері 28 червня 1864 року:

«Ви пишете мені, щоб я економив гроші. А що я не тринькаю їх, напишу Вам свої витрати за минулий місяць. У травні я витратив на квартиру, харчування, молоко, черевики… і всякий дріб'язок 33 флорини, тобто близько 19 крб. сріблом, але не забудьте, що сюди я враховую й книжки, на які я витратив 8

флоринів (близько 4 крб.), і черевики (6 флоринів — близько 3 крб.), так що на квартиру й моє утримання н витратив 12 крб. Це не так багато. Я міг би, звичайно, ще менше тратити. На одежу я нічого не потратив, добре, що Ви були такі ласкам! й дали мені досить чорних ниток, але з трьох голок я одну загубив…»

Потім через якийсь час пише знову:

«Мій чорний сюртук геть розлазиться; нитки міцніші за сукно, і коли зашиваєш якусь дірку, вона від цього розлазиться. Треба буде намовити собі нову пару, — це коштуватиме близько 70 флоринів (близько 40 крб.). Хоча побачимо, я сам ще не знаю скільки. Потім… братиму уроки англійської (усе збирався й досі не зібрався) — це обходитиметься 1 флорин за урок (60 коп.) — можна терпіти! А ще заплатити за лекції, досить багато. І все плати, плати!..»

Ясно, що юнакові жилося не солодко. На брак грошей він скаржився майже в усіх своїх листах з Німеччини. І все-таки не це було причиною того, що він не міг бувати дома на канікулах. Щоб хоч раз на рік побачитися з сином, така віддана й діловита мати, як Катерина Семенівна, грошей на його приїзд у Петербург якось би знайшла. Та й не так багато на це було треба, принаймні значно дешевше, ніж провести канікули в Європі.

Загроза арешту — ось що зупиняло Маклая. «Я тільки в тому разі приїду до Петербурга, — писав він, — якщо буду певен, що мене через місяць, місяців півтора знову випустять з нього». А такої певності у нього, на жаль, не було всі п'ять студентських років.

43

У ранньому дитинстві Маклай тричі нездужав на скарлатину, переніс важку форму гнійного плевриту, після чого його возили в село й відпоювали молоком з-під корови. Мабуть, він випив його тоді стільки, що все життя потім не міг терпіти молочного запаху. Та молоко все-таки пив, розуміючи, що воно потрібне для здоров'я.

Обдарована поетеса й драматург, королева Румунії Єлизавета листувалася з Левом Мечниковим і називала його кузеном, оскільки той признався їй, то в ньому також тече кров румунських королів. У свою чергу Єлизавета доводилася рідною племінницею великій княгині Єлені Павлівні.

Одну з таких станцій згодом було створено в Севастополі, на базі якої потім заснували нинішній академічний Інститут біології південних морів.

46

Спостерігаючи за життям російського вченого у своєму палаці в Бюйтензорзі, добродушний дома старий Джемс Лаудон бачив, що його молода дружина Лючія, недавня італійська актриса, не байдужа до Маклая, але в той же час йому здавалося, що у мандрівника роман з його старшою донькою від першого шлюбу — Андрієнною. Вечорами Андрієнна часто грала Маклаєві на фортеп'яно його улюблені вальси Шопена і Штрауса, співала романси й декламувала вірші німецьких поетів. У відповідь він написав олією її портрет і подарував їй також написані в Бюйтензорзі дві свої картини — новогвінейський пейзаж і квітучу пальму таліпот, — котрі потім, через сім з половиною десятиріч, якимось чином попали до колекції картин першого президента Індонезії Сукарно.

Насправді ж Маклай закохався в Лючію. Уперше в житті дозволив собі таку розкіш, в чому потім глибоко розчарувався й надовго обізлився на все жіноцтво. Лючія не оцінила його почуття. Вона скористалася своїм становищем всемогутньої генерал-губернаторші тільки для легковажного флірту. А він покохав її насправді, наївно гадаючи, що старому Лаудону вона не пара. Так воно, звичайно, й було. Лаудону Лючія годилася в дочки, і ніякої справжньої любові між ними не було. Але молода жінка, певно, надто дорожила своїм становищем у вищих колах, що Маклай завжди зневажав. Різко негативне ставлення до таких шлюбів лишилося в нього на все життя.

Запам'ятаймо це ім'я, читачу — італійський ботанік і зоолог Бекарі. Далі ми з ним ще зустрінемось.

48

Нині — Сулавесі.

49

Амок — поширена в Індонезії форма нервового чи психічного розладу: хвору людину поймає шал, вона біжить вулицею і вбиває першого-ліпшого, хто їй трапиться назустріч; за старим звичаєм, такого недужого позбавляли життя. *(Примітка автора)*.

50

Напади пропасниці.

Кочового.

52

Піщаного берега — по-малайському.

53

Правильно — боласи: дві важкі свинцеві кулі, прикріплені до двох кінців скрученого втричі ременя завдовжки приблизно з метр. Індіанці Патагонії, а потім і європейці, що поселилися тут, користувалися боласами для ловіння гуанако, кидаючи їх з великої відстані в задні ноги тварини, в такий спосіб триножачи її, а точніше, просто перебивали ноги. Далі бігти тварина не могла. *(Примітка автора).*

Очевидно, Маклай так зжився з цими думками, що вважав їх само собою зрозумілими, тому й не надавав їм особливого значення. А тим часом такий погляд на роль праці в житті людини здається природним і єдино правильним тільки нашим сучасникам, які вже в школі вивчають роботу Фрідріха Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». А тоді, сто років тому, нічого такого світ ще не знав.

55

Газета Марата называлася «Друг народу».

56

Кілька вцілілих номерів «Друга малайця» зберігаються в бібліотеці президента Індонезії.

57

Колоніальна столиця Західного Іріану, тепер — Котабару.

58

У папуасів жінка може вимовити вголос тільки синове ім'я. До інших чоловіків, у тому числі й до свого чоловіка, вона мусить звертатись інакомовно.

59

Великий птах, схожий на страуса.

Зруйнований, найчастіше вибухом, кратер вулкана.

61

Папуаси вимовляють це слово достоту як на Рязанщині. Але навряд чи так вимовляв його Маклай. Транскрипція «по-рязанському» напевне виникла стихійно. Як я помітив, звуки «є», «йо», «ю» і «ш» новигвінейцям даються важко. Як правило «є» міняється на «е», «йо» — на «я», «ю» — на «у», «ш» — на «х», а «й» взагалі пропускається.

62

Спеціально для довідки вченим-миклухознавцям: виходячи з новогвінейських словничків Маклая, слово «араль» вони відносять до діалекту жителів села Бонгу на північному сході Нової Гвінеї. Воно, одначе, в такому ж значенні побутує, виявляється, і в іріано-малайському діалекті берега Мортімер. Добре воно знайоме і всім нам — Аральське море. Правда, в цьому випадку його значення я не знаю. Чи не Лукоподібне?

63

Мовою прибережних західних іріанців «жінка» — «ньоня», «дівчина» — «нона», як у малайців, а «кам'яна хатина» — «рума-бата», але хатину Маклая називають «гітан-таль». Це свідчить про те, що перші такі хатини були побудовані, очевидно, не в Західному Іріані, а десь на сході острова. Тільки звідти могли прийти також слова «нанглі» й «дундерла». Отже, твердження багатьох дослідників, що східні й західні новогвінейці між собою ніколи не спілкувалися, судячи з усього, не зовсім правильне.

У багатьох ця легенда, мабуть, викличе усмішку. Вона, звичайно, наївна, але в ній є важливий момент — живий приклад того, як у народу, який віками жив в умовах первісного комунізму, коли прийшли цивілізовані грабіжники, починає пробуджуватись почуття соціальної несправедливості. «Жорстоке ставлення європейських завойовників до остров'ян Океанії, — говорив 1886 року Миклухо-Маклай, відповідаючи на запитання кореспондента австралійської газети «Трібюн», — буде тримати остров'ян у страху й покорі тільки деякий час, поки вони не усвідомлять, за чий рахунок білі колоністи збагачуються. Можливо, спочатку ця свідомість проявиться з притаманною народам Океанії наївністю, та потім вона неминуче призведе до відкритого соціальною протесту і боротьби за визволення пригноблених». Весь подальший хід історії підтверджує цілковиту слушність Маклая.

Наскільки можна судити з моїх спостережень, соціальне становище жінок берега Мортімер у порівнянні з чоловіками незавидне. Вони виховують дітей і обробляють поля, готують їжу і доглядають домашніх свиней. їхній обов'язок ловити рибу, збирати й переносити з городів додому дозрілий урожай, плести рибальські сіті, циновки… Словом, жінка робить усе, що забезпечує матеріальне життя всієї сім'ї. А чоловіки клопочуться тільки будівництвом хатин і рідко коли полюванням на місцеву дичину. Решту часу вони присвячують воєнним приготуванням, усіляким зборищам і влаштуванням різних культових обрядів, які для жінки табу. У жінок взагалі немає ніяких привілеїв. Вважається навіть, що життя дитині дає не жінка, а чоловік. Жінка тільки народжує дітей свого чоловіка. Не випадково в місцевій мові нема слова «мама». До рідної матері діти звертаються приблизно так: «Послухай, жінко мого батька…» Очевидно, ми бачимо тут розквіт первіснообщинного патріархату. Якщо це так, тоді культ Маклая, звільнивши жінку від примусового шлюбу, вже почав його руйнувати, і тому в соціальному розвитку даного суспільства це явище, безумовно, прогресивне.

66

Коли ці рядки було вже написано, з Індонезії надійшло повідомлення про трагедію, яка спіткала провінцію Іріан Джая (Західний Іріан). Під час страшного землетрусу на площі десять тисяч квадратних кілометрів загинуло понад дев'ять тисяч чоловік. Під землею і камінням поховано 37 сіл, у тому числі кілька сіл берега Мортімер. Не знаю, чи входять у їх число села Араль та Нарум. Хочу сподіватися на краще.

Квіти щасливих молодят.

68

Із записок М. Робертсон, які зберігаються в рукописному фонді Сіднейської бібліотеки Мітчела.

Ліннеївське товариство провадило природничо-історичні дослідження і об'єднувало всіх натуралістів, істориків та географів Нового Південного Уельсу.